

Інститут педагогіки НАПН України

Інститут педагогіки НАПН України

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

ВАСЬКІВСЬКА ОЛЕНА ЄВГЕНІЇВНА

УДК 373.5.091.33-028.16:808.56](043.5)

ДИСЕРТАЦІЯ
ФОРМУВАННЯ УМІНЬ ДІАЛОГІЧНОГО СПІЛКУВАННЯ
СТАРШОКЛАСНИКІВ У ПРОЦЕСІ НАВЧАННЯ ГУМАНІТАРНИХ
ПРЕДМЕТІВ
13.00.09 – теорія навчання

Подається на здобуття наукового ступеня кандидата педагогічних наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ О. Є. Васьківська

Науковий керівник Кизенко Василь Іванович, кандидат педагогічних наук,
старший науковий співробітник

Київ – 2017

АНОТАЦІЇ

Васьківська О. Є. «Формування умінь діалогічного спілкування старшокласників у процесі навчання гуманітарних предметів». – *На правах рукопису.*

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата педагогічних наук за спеціальністю 13.00.09 – теорія навчання. Інститут педагогіки НАПН України. – Київ, 2017.

Дисертаційну роботу присвячено дослідженню проблеми формування умінь діалогічного спілкування старшокласників у процесі навчання гуманітарних предметів. Висвітлено теоретичні і методологічні аспекти проблеми, проаналізовано її сучасний стан, розкрито сутність базових понять, а також уточнено сутність понять «діалог» і «уміння діалогічного спілкування».

Здійснено аналіз змісту чинних підручників з гуманітарних предметів, за результатами якого розроблено аналітичні матриці. За складеними матрицями діагностовано сучасний стан порушеної проблеми. До результатів проведеної діагностики застосовано методи математичної статистики з метою кваліметричного вираження матричних даних і складання повної картини стану сформованості і розвитку у старшокласників умінь діалогічного спілкування.

Розроблено, обґрунтовано й експериментально перевірено дидактичні умови формування умінь діалогічного спілкування старшокласників у процесі навчання гуманітарних предметів: соціально-ціннісна мотивація старшокласників до оволодіння вміннями діалогічного спілкування; діалогізація змісту гуманітарних предметів старшої школи; актуалізація діалогічного досвіду старшокласників у процесі навчання гуманітарних предметів; орієнтація процесу формування у старшокласників умінь діалогічного спілкування на профільне навчання; застосування навчальних технологій у процесі формування умінь діалогічного спілкування старшокласників.

Ефективність реалізації дидактичних умов забезпечено завдяки моделі формування умінь діалогічного спілкування старшокласників у процесі навчання

гуманітарних предметів (складові: цільова; методологічна; змістова; процесуальна; критеріальна; мотиваційна; інструментально-моніторингова та результативна).

Визначено критерії сформованості умінь діалогічного спілкування старшокласників: мотиваційний (мотивація учнів до формування умінь діалогічного спілкування); когнітивний (знання, необхідні для успішного міжособистісного спілкування); діяльнісний (навички і вміння спілкуватися; самоудосконалення вмінь діалогічного спілкування) і рівні (низький, середній, достатній, високий). До показників за мотиваційним критерієм віднесено: визнання ціннісної спрямованості діалогічної взаємодії; готовність і бажання навчитися співвідносити свої інтереси з колективними; вміння коригувати мовленнєву поведінку з огляду на різні соціальні умови і ролі. До показників за когнітивним критерієм віднесено: аналіз навчальних і життєвих ситуацій на основі здобутих знань про діалогічне спілкування і критичне мислення; вміння застосовувати знання про діалогічне спілкування у гіпотетичних ситуаціях; навички вирішувати комунікативні проблеми на основі здобутих знань. До показників за діяльнісним критерієм віднесено: вияв комунікативної гнучкості і здатність до зміни комунікативної стратегії; відкритість у міжособистісному спілкуванні, у ситуаціях соціальної взаємодії; прийняття виважених рішень за результатами комунікативної взаємодії (установки на толерантність, гнучкість, ціннісне ставлення до людини, результатів її діяльності тощо).

На основі розроблених дидактичних умов створено інструментарій, за яким в кінці експерименту здійснено статистичне опрацювання та аналіз емпіричних даних, а також проведено моніторинг готовності суб'єктів навчально-виховного процесу загальноосвітніх навчальних закладів до реалізації дидактичних умов формування умінь діалогічного спілкування. Виявлено динаміку рівнів самооцінки відносин старшокласників до потреби розвивати вміння діалогічного спілкування в процесі навчання гуманітарних предметів. Експериментально підтверджено ефективність розроблених дидактичних умов; моделі формування умінь діалогічного спілкування

старшокласників; методичного ресурсу (курсу за вибором «Навчаємось діалогічного спілкування»; системи вправ і завдань у курсі за вибором, яка значно підсилила систему вправ і завдань чинних підручників, актуалізуючи їх потенціал; методичних рекомендацій для вчителів щодо формування умінь діалогічного спілкування старшокласників; інструментарію для проведення моніторингу), що позитивно вплинуло на динаміку рівнів сформованості у старшокласників умінь діалогічного спілкування.

Результати дослідження свідчать, що поставлені завдання розв'язано, мету досягнуто. Проте, дослідження не вичерпує багатоаспектності порушеної проблеми. Подальшого вивчення потребують такі дидактичні проблеми: наступність у формуванні умінь діалогічного спілкування учнів початкової, основної і старшої школи у процесі навчання гуманітарних предметів; підготовка і перепідготовка вчителів до процесу формування в учнів умінь діалогічного спілкування.

Ключові слова: уміння діалогічного спілкування; діалог; старшокласник; гуманітарні предмети; дидактичні умови; дидактична модель.

Праці, в яких опубліковано основні наукові результати дисертації

1. *Васьківська, О. Є.* Розвиток толерантності старшокласників засобами діалогу в контексті педагогічної спадщини В. О. Сухомлинського / О. Є. Васьківська // Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського: зб. наук. праць / [за ред. О. Я. Савченко, О. В. Сухомлинської. – Миколаїв: МНУ імені В. О. Сухомлинського, 2014. – Вип. 1.47 (114). – С. 47–52. – (Серія: Педагогічні науки).

2. *Васьківська, О. Є.* Розвиток умінь діалогічного спілкування старшокласників засобами шкільного підручника у процесі навчання гуманітарних предметів / О. Є. Васьківська // Проблеми сучасного підручника : зб. наук. праць / [ред. кол. ; голов. ред. – О. М. Топузов]. – Київ : Пед. думка, 2015. – Вип. 15. – Ч. 1. – С. 90–96.

3. *Васьківська, О. Є.* Дидактичні аспекти формування у старшокласників умінь діалогічного спілкування / О. Є. Васьківська // Український педагогічний журнал. – 2016. – №2. – С. 82–87.

4. *Васьківська, О. Є.* Діалог як засіб розвитку толерантності старшокласників / О. Є. Васьківська // Молодь і ринок. – 2016. – №7(138). – С. 144–148.

5. *Васьківська, О. Є.* Формування комунікативної компетентності старшокласників у процесі діалогічного спілкування / О. Є. Васьківська // Молодь і ринок. – 2016. – №11–12 (142). – С. 126–130.

6. *Васьківська, О. Є.* Стан і перспективи розвитку умінь діалогічного спілкування старшокласників засобами сучасного підручника / О. Є. Васьківська, В. І. Кизенко // Проблеми сучасного підручника : зб. наук. праць / [ред. кол. ; голов. ред. – О. М. Топузов]. – Київ : Пед. думка, 2017. – Вип. 18. – С. 5–13.

7. *Васьковская, Е. Е.* Инновационные технологии как ведущий механизм формирования диалогических умений старшеклассников / Е. Е. Васьковская // Личность. Образование. Общество. – В 2-х ч. – Гродно : ГОУ «Гродненский областной институт развития образования», 2016. – Ч. I. – С. 65–67.

8. *Васьківська, О. Є.* Дидактичні особливості розвитку діалогічного мовлення старшокласників / О. Є. Васьківська // International scientific and practical conference «Innovations and modern technology in the educational system: contribution of Poland and Ukraine»: Conference Proceedings, May 5–6, 2017. Sandomierz. – С. 184–188.

9. *Васьківська, О. Є.* Технологія навчального діалогу як засіб формування умінь діалогічного спілкування старшокласників / О. Є. Васьківська // International scientific professional periodical journal «The Unity of Science». – Vienna, Austria, August 2016. – С. 13–15.

10. *Vaskivska, O. Ye.* The forming in high school students skills of dialogic communication on lessons of ukrainian language / O. Ye. Vaskivska // Trends in der Entwicklung der nationalen und internationalen Wissenschaft: Sammelwerk der

wissenschaftlichen artikel. – Verlag SWG imex GmbH, Nürnberg, Deutschland, 2016. – S. 281–283.

Праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації

11. *Васьківська, О.* Навчання діалогічного мовлення старшокласників / Олена Васьківська // Дидактика: теорія і практика : зб. наук. праць / [за наук. ред. Г. О. Васьківської ; упоряд. С. В. Косянчука]. – Київ : Ін-т пед. НАПН України, 2013. – С. 100–106.

12. *Васьківська, О.* Діалог як чинник детермінації особистості / Олена Васьківська // Дидактика: теорія і практика: зб. наук. праць / [за наук. ред. Г. О. Васьківської; упоряд. С. В. Косянчука]. – Київ : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2014. – С. 79–83.

13. *Васьківська, О.* Педагогічні технології формування умінь діалогічного спілкування старшокласників / Олена Васьківська // Дидактика: теорія і практика : зб. наук. праць / [за наук. ред. д-ра пед. наук Г. О. Васьківської]. – Київ : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2015. – С. 97–102.

14. *Васьківська, О.* Роль діалогічного спілкування у становленні особистості / Олена Васьківська // Дидактика: теорія і практика: зб. наук. праць / [за наук. ред. Г. О. Васьківської; упоряд. С. В. Косянчука]. – Київ : Ін-т обдарованої дитини, 2015. – С. 126–129.

15. *Васьківська, О.* Діалогічні уміння як засіб формування соціальної взаємодії суб'єктів навчально-виховного процесу / Олена Васьківська // Дидактика: теорія і практика : зб. наук. праць / [за наук. ред. д-ра пед. наук Г. О. Васьківської]. – Київ, 2017. – С. 90–95.

Праці, які додатково відображають наукові результати дисертації

16. *Васьківська, О. Є.* Уміння діалогічного спілкування як чинник соціалізації старшокласників у контексті фундаменталізації змісту освіти / О. Є. Васьківська // Анотовані результати науково-дослідної роботи Інституту

педагогіки НАПН України за 2014 рік. – Київ : Ін-т педагогіки, 2014. – С. 136–137.

17. *Васьківська, О.* Діалог як засіб розвитку комунікативних умінь учнів / Олена Васьківська // Методичний вісник науково-дослідницької лабораторії дидактики початкової школи / Дидактика початкової школи: реалізація технологічного та компетентнісного підходів : матеріали Міжнар. Інтернет-конф. (м. Миколаїв, 10 квіт. 2015 р.). – Миколаїв : МНУ імені В. О. Сухомлинського, 2015. – С. 88–89.

18. *Васьківська, О. Є.* Особливості формування умінь діалогічного спілкування старшокласників у процесі навчання предметів мовно-літературного циклу / О. Є. Васьківська // Анотовані результати науково-дослідної роботи Інституту педагогіки НАПН України за 2015 рік. – Київ : Ін-т педагогіки, 2015. – С. 152–153.

19. *Васьківська, О. Є.* Розвиток умінь діалогічного спілкування в умовах інтердисциплінарності / О. Є. Васьківська // Сучасні тенденції розвитку освіти і науки в інтердисциплінарному контексті : матеріали І-ої Міжнар. наук.-практ. конф., 19 лист. 2015 р. / [ред.-упор. І. Зимомря, В. Ільницький]. – Ченстохова – Ужгород – Дрогобич : Посвіт, 2015. – С. 92.

20. *Васьківська, О. Є.* Розвиток умінь діалогічного спілкування: технологія ситуаційного навчання / О. Є. Васьківська // Технологічні аспекти професійної підготовки майбутніх учителів початкової школи : матеріали Міжнар. Інтернет-конференції (м. Миколаїв, 11 груд. 2015 р.) // Методичний вісник Науково-дослідницької лабораторії дидактики початкової освіти / [голов. ред. – І. І. Осадченко]. – Миколаїв : ТОВ «Іліон», 2015. – Вип. 4. – С. 16–19.

21. *Васьківська, О. Є.* Технології навчального діалогу у процесі навчання предметів гуманітарного циклу / О. Є. Васьківська // Анотовані результати науково-дослідної роботи Інституту педагогіки НАПН України за 2016 рік. – Київ : Пед. думка, 2016. – С. 101–102.

22. Васьківська, О. Розвиток діалогічних умінь старшокласників в умовах віртуального середовища / О. Васьківська // Модернізація освітнього середовища: проблеми та перспективи: матеріали І-ої Міжнар. наук.-прак. онлайн Інтернет-конф. (м. Умань, 06 квіт. 2017 р.) // FOLIA COMENIANA : Вісник Польсько-української науково-дослідницької лабораторії психодидактики імені Я. А. Коменського / голов. ред. – Осадченко І. І.]. – Умань : ФОП Жовтий О. О., 2017. – С. 67–69.

23. Васьківська, О. Розвиток аксіологічного чуття старшокласників у процесі формування діалогічних умінь / О. Васьківська // Актуальні проблеми сучасної психодидактики: філософські, психологічні та педагогічні аспекти: матеріали Першої Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Умань, 27 квіт. 2017 р.). // FOLIA COMENIANA : Вісник Польсько-української науково-дослідницької лабораторії психодидактики імені Я. А. Коменського / [голов. ред. – Осадченко І. І.]. – Умань : ФОП Жовтий О. О., 2017. – С. 18–21.

24. Васьковская, Е. Е. Диалогические умения учеников как источник эффективных возможностей для социализации / Е. Е. Васьковская // Детство как антропологический, культурологический, психолого-педагогический феномен: Материалы III Междунар. науч. конф. Самара, 24–25 марта 2017 г. / В рамках проекта «А.З.Б.У.К.А. детства» / [отв. ред.: Т. А. Чичканова]. – Самара : СГСПУ; ООО «Научно-технический центр», 2017. – Ч. 2. – С. 259–261.

Vaskivska O. Ye. «Formation of dialogical communication skills of upper secondary school pupils in the course of teaching humanities». – *Manuscript copyright.*

Dissertation for the degree of a Candidate of Pedagogical Sciences in specialty 13.00.09 – theory of education. Institute of Pedagogy of the National Academy of Educational Sciences of Ukraine. – Kyiv, 2017.

The dissertation is devoted to the study on the formation of dialogical communication skills of upper secondary school pupils in the course of teaching

humanities. Theoretical and methodological aspects of the problem are expanded, the essence of the notions «dialogue» and «dialogical communication skills» is specified.

An analysis on the selected textbooks on humanitarian subjects was conducted. Analytical matrices were developed for the current textbooks on humanitarian subjects selected for content analysis. According to the designed matrices, the current state of the raised problem was diagnosed. The methods of mathematical statistics were applied to the results of the performed diagnostics for the purpose of qualimetric expressing matrix data and drawing up a complete picture of the state of formation and development of upper secondary school pupils' skills in dialogical communication.

The didactic conditions for upper secondary school students' dialogical communication skills in the course of studying in humanitarian subjects have been developed, substantiated and experimentally tested: social and value motivation of the formation of dialogical communication skills among upper secondary school pupils; dialogization of the humanitarian subjects content in upper secondary; actualization of dialogic experience of upper secondary school pupils in the process of humanitarian subjects studying; orientation of upper secondary school pupils' skills formation in dialogical communication for the implementation of profession-oriented education; using training technologies in process of upper secondary school pupils' skills of dialogical communication forming.

The effectiveness of the didactic conditions implementation is ensured by the model of formation of the skills of dialogical communication of upper secondary school pupils' in the process of humanitarian subjects teaching (its components are the following: target, methodological, content, procedural, criterion, motivational, instrumental, monitoring and effective ones).

The criteria for the formation of upper secondary school pupils' skills of dialogical communication are determined; they are the following: motivational (the motivation of pupils to form the skills of dialogical communication); cognitive (knowledge that is necessary for the successful interpersonal communication); activity (skills and abilities to communicate, self-improve in the skills of dialogical

communication) and levels (low, medium, sufficient, high). Indicators on the motivational criterion comprise: recognition of the value orientation of dialogical interaction; readiness and willingness to learn how to relate one's interests to group ones; ability to correct speech behavior, taking into account different social conditions and roles. Indicators on the cognitive criterion include: the analysis of learning and life situations on the basis of knowledge gained about dialogic communication and critical thinking; the ability to apply knowledge about dialogical communication in hypothetical situations; skills to solve communicative problems on the basis of acquired knowledge. Indicators on the activity criterion include: the manifestation of communicative flexibility and the ability to change the communicative strategy; openness in interpersonal communication, in situations of social interaction; making informed decisions based on the results of communicative interaction (setting for tolerance, flexibility, value attitude towards a person, the results of one's activities, etc.).

Based on the developed didactic conditions, a toolkit was created; by means of it, statistical processing and analysis of empirical data was carried out at the end of the experiment, and the readiness of the educational process subjects at the comprehensive educational institutions to implement the didactic conditions for the formation of dialogue skills was monitored. The dynamics of the self-assessment levels of the relations of upper secondary school pupils to the need to develop the skills of dialogical communication in the process of teaching humanitarian subjects was revealed. The effectiveness of the developed didactic conditions; models of formation of upper secondary school pupils' dialogical communication skills; methodological resource (the optional course «Learning for Dialogue Communication», the system of exercises and tasks in the optional course, which considerably enhanced the system of exercises and tasks of existing textbooks, actualizing their potential, methodological recommendations for teachers on the formation of skills for dialogical communication of upper secondary school pupils; monitoring) were experimentally confirmed; it has positively influenced the dynamics of levels of formation of senior pupils' dialogical communication skills.

The results of the research show that the tasks have been accomplished; the goal has been achieved. Nevertheless, the study does not exhaust many aspects of the problem. The following didactic problems require the further study: continuity in the formation of the skills of dialogic communication for the pupils of elementary, secondary and upper secondary school in the process of studying humanitarian subjects; educating and retraining of teachers for the formation of pupils' dialogical communication skills.

Keywords: dialogical communication skills; dialogue; upper secondary school pupil; humanities; didactic conditions; didactic model.

Papers, which contain the basic scientific results of the dissertation

1. *Vaskivska, O. Ye.* The development of high school students' tolerance by means of a dialogue in the context of educational heritage of V. Sukhomlynskyi / O. Ye. Vaskivska // Scientific Bulletin of Mykolaiv V. O. Sukhomlynskyi National University: Collection of academic papers/ [edited by O. Ya. Savchenko, O. V. Sukhomlynska. – Mykolaiv : Mykolaiv V. O. Sukhomlynskyi National University, 2014. – Issue 1.47 (114). – P. 47–52. – (Series: Pedagogical Sciences).

2. *Vaskivska, O. Ye.* Development of dialogical communication skills by means of a high school textbook in teaching humanities / O. Ye. Vaskivska // Problems of a modern textbook: Collection of academic papers / [editorial board, chief editor is O. M. Topuzov]. – Kyiv: Pedahohichna Dumka publishing house, 2015 – Issue 15. – Part 1.– P. 90–96.

3. *Vaskivska, O. Ye.* Didactic aspects of formation of senior pupils' dialogical communication skills / O. Ye. Vaskivska // Ukrainian Educational Journal. – 2016. – Issue 2. – P. 82–87.

4. *Vaskivska, O. Ye.* Dialogue as a tool for development of senior pupils / O. Ye. Vaskivska // Youth and market. – 2016 – Issue 7 (138). – P. 144–148.

5. *Vaskivska, O. Ye.* Formation of pupils' communicative competence in the process of dialogue communication / O. Ye. Vaskivska // Youth and the market. – 2016 – Issue 11–12 (142). – P. 126–130.

6. *Vaskivska, O. Ye.* State and prospects of development of high school students' dialogue communication skills by means of a contemporary textbook / O. Ye. Vaskivska, V. I. Kyzenko // Problems of a modern textbook: Collection of academic papers / [editorial board, chief editor is O. M. Topuzov]. – Kyiv: Pedahohichna Dumka publishing house, 2017 – Issue 18. – P. 5–13.

7. *Vaskivska, O. Ye.* Innovative technologies as a leading tool for the formation of high school students' dialogical skills / O. Ye. Vaskivska // Personality. Education. Society. – In 2 parts – Grodno : SEI «Regional Institute of Education Development in Grodno», 2016 – Part I. – 65–67 p.

8. *Vaskivska, O. Ye.* Didactic features of the development of seniors' dialogical speech / O. Ye. Vaskivska // International scientific and practical conference «Innovations and modern technology in the educational system: contribution of Poland and Ukraine»: Conference Proceedings, May 5–6, 2017. Sandomierz. – P. 184–188.

9. *Vaskivska, O. Ye.* Technology of a learning dialogue as a form of high school students' dialogue communication skills / O. Ye. Vaskivska // International scientific professional periodical journal «The Unity of Science». – Vienna, Austria, August 2016. – P. 13–15.

10. *Vaskivska, O. Ye.* The forming of high school students' skills of dialogic communication in the Ukrainian language lessons / O. Ye. Vaskivska // Trends in der Entwicklung der nationalen und internationalen Wissenschaft: Sammelwerk der wissenschaftlichen Artikel. – Verlag SWG imex GmbH, Nürnberg, Deutschland, 2016. – S. 281–283.

Papers that certify the approbation of dissertation materials

11. *Vaskivska, O.* Training of high school students' dialogical speech / Olena Vaskivska // Didactics: theory and practice: Collection of academic papers / [academic editor – H. Vaskivska; compiler – S. V. Kosyanchuk]. – Kyiv: Institute of Pedagogy of the National Academy of Educational Sciences of Ukraine, 2013. – P. 100–106.

12. *Vaskivska, O.* Dialogue as a factor in the determination of an individual / Olena Vaskivska // Didactics: theory and practice: Collection of academic papers / [academic editor – H. O. Vaskivska; compiler – S. V. Kosyanchuk]. – Kyiv: the publishing house of M. P. Dragomanov National Pedagogical University, 2014. – P. 79–83.

13. *Vaskivska, O.* Pedagogical technology of the formation of high school students' dialogical skills / Olena Vaskivska // Didactics: Theory and Practice: Collection of academic papers / [academic editor – H. O. Vaskivska, Doctor of Pedagogical Sciences]. – Kyiv: the publishing house of M. P. Dragomanov National Pedagogical University, 2015. – P. 97–102.

14. *Vaskivska, O.* The role of dialogue communication in the development of an individual / Olena Vaskivska // Didactics: theory and practice: Collection of academic papers / [academic editor – H. O. Vaskivska; compiler – S. V. Kosyanchuk]. – Kyiv: Intitute of a Gifted Child, 2015. – P. 126–129.

15. *Vaskivska, O.* Dialogic skills as a means of formation of social interaction between the subjects of the educational process / Olena Vaskivska // Didactics: Theory and Practice: Collection of academic papers / [academic editor – H. O. Vaskivska, Doctor of Pedagogical Sciences]. – Kyiv, 2017. – P. 90–95.

Papers that further reflect the scientific results of the dissertation

16. *Vaskivska, O. Ye.* Ability of dialogical communication as a factor of socialization of pupils in the context of educational content fundamentalization / O. Ye. Vaskivska // Annotated results of research work performed by the Institute of Pedagogy of the NAES of Ukraine in 2014. – Kyiv: Institute of Pedagogy, 2014. – P. 136–137.

17. *Vaskivska, O.* Dialogue as a means of communicative skills of students / Olena Vaskivska // Methodological Herald of the Research Laboratory of Primary School Didactics / Primary School Didactics: implementation process as well as technology and competence-based approaches: materials of the International Web–

conference. (Mykolaiv, April 10, 2015). – Mykolaiv: Mykolaiv V. O. Sukhomlynskyi National University, 2015. – P. 88–89.

18. *Vaskivska, O. Ye.* Features of formation of dialogue communication skills of high school students in the teaching of language and literature subject cycles / O. Ye. Vaskivska // Annotated results of research work performed by the Institute of Pedagogy of the NAES of Ukraine in 2015. – Kyiv: Institute of Pedagogy, 2015. – P. 152–153.

19. *Vaskivska, O. Ye.* Development of dialogical skills in terms of interdisciplinarity / O. Ye. Vaskivska // Modern trends in education and science in interdisciplinary context : Materials of the first international scientific and practical conference, 19 November 2015 / [editor–compiler – I. Zymomria, V. Ilnytskyi]. – Czestochowa – Uzhhorod – Drohobych : Posvit publishing house, 2015. – P. 92.

20. *Vaskivska, O. Ye.* Development of dialogic communication skills: technology of situational learning / O. Ye. Vaskivska // Technological aspects of the training of future primary school teachers Materials of the International Web–conference (Mykolaiv, December 11, 2015) // Methodological Bulletin of the Research Laboratory of Primary Education Didactics / [chief editor – I. I. Osadchenko]. – Mykolaiv LLC «Ilion», 2015. – Issue 4. – P. 16–19.

21. *Vaskivska, O. Ye.* Technology of educational dialogue in teaching humanities / O. Ye. Vaskivska // Annotated results of research work performed by the Institute of Pedagogy of the NAES of Ukraine in 2016. – Kyiv: Pedahohichna Dumka publishing house, 2016. – P. 101–102.

22. *Vaskivska, O.* Development of dialogical skills of high school students in the virtual environment / O. Vaskivska // Modernization of the educational environment: problems and prospects: materials of the first International scientific and practical online Internet conference. (Uman, April 06, 2017) // FOLIA COMENIANA : Newsletter of the Polish–Ukrainian scientific–research laboratory of psychodidactics named after J. A. Comenius / [chief editor – I. I. Osadchenko]. – Uman: Natural person–entrepreneur O. O. Zhovtyi, 2017. – P. 67–69.

23. *Vaskivska, O.* Development of axiological senses of high school students in the process of forming dialogic skills / O. Vaskivska // Topical problems of modern psychodidactics: philosophical, psychological and pedagogical aspects: materials of the first International scientific and practical conference (Uman, April 27, 2017). // FOLIA COMENIANA : Newsletter of the Polish–Ukrainian scientific–research laboratory of psychodidactics named after J. A. Comenius / [chief editor – I. I. Osadchenko]. – Uman: Natural person-entrepreneur O. O. Zhovtyi, 2017. – P. 18–21.

24. *Vaskivska, O. Ye.* Pupils' dialogical skills as a source of effective opportunities for socialization / O. Ye. Vaskivska // Childhood as an antropological, culturological, psychological and pedagogical phenomenon: Materials of the III International scientific conference. Samara, 24–25 March 2017 / The project «A.B.C. of childhood» / [editor-in-charge – T. A. Chichkanova]. – Samara : GSPPU; LLC «Scientific and Technical Center», 2017. – Part 2. – P. 259 – 261.

ЗМІСТ

ВСТУП	18
 Розділ 1. СУЧАСНИЙ СТАН ТЕОРІЇ І ПРАКТИКИ ФОРМУ- ВАННЯ УМІНЬ ДІАЛОГІЧНОГО СПІЛКУВАННЯ СТАРШОКЛАС- НИКІВ У ПРОЦЕСІ НАВЧАННЯ ГУМАНІТАРНИХ ПРЕД- МЕТІВ	 28
1.1. Теоретичний аналіз проблеми формування умінь діалогічного спілкування старшокласників	28
1.2. Інтерпретація основних термінів і понять дослідження.	41
1.3. Проблема формування умінь діалогічного спілкування у шкільній практиці	56
<i>Висновки до першого розділу</i>	<i>77</i>
 Розділ 2. ДИДАКТИЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ФОРМУВАННЯ УМІНЬ ДІАЛОГІЧНОГО СПІЛКУВАННЯ СТАРШОКЛАСНИКІВ У ПРОЦЕСІ НАВЧАННЯ ГУМАНІТАРНИХ ПРЕДМЕТІВ	 81
2.1. Дидактична модель формування умінь діалогічного спілкування старшокласників у процесі навчання гуманітарних предметів	81
2.2. Соціально-ціннісна мотивація старшокласників до оволодіння уміннями діалогічного спілкування	98
2.3. Діалогізація змісту гуманітарних предметів старшої школи	110
2.4. Актуалізація діалогічного досвіду старшокласників у процесі навчання гуманітарних предметів	134

2.5. Орієнтація процесу формування у старшокласників умінь діалогічного спілкування на профільне навчання	138
---	-----

2.6. Застосування навчальних технологій у процесі формування умінь діалогічного спілкування старшокласників	141
---	-----

<i>Висновки до другого розділу</i>	<i>154</i>
--	------------

Розділ 3. ПРОЦЕС ТА РЕЗУЛЬТАТИ ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ	157
--	------------

3.1. Програма, логіка та методика проведення констатувального і формувального етапів експериментального дослідження	159
---	-----

3.2. Умови експериментального впровадження моделі формування у старшокласників умінь діалогічного спілкування	167
---	-----

3.3. Аналіз результатів дослідження	183
---	-----

<i>Висновки до третього розділу</i>	<i>201</i>
---	------------

ЗАГАЛЬНІ ВИСНОВКИ	209
--------------------------------	------------

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	213
---	------------

ДОДАТКИ	252
----------------------	------------

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Процеси глобалізації та євроінтеграції детермінують освітній простір України і позначаються на процесах реформування освітньої галузі країни, що веде до потреби вдосконалення умінь діалогічного спілкування. Сучасною українською дидактикою комунікативна активність старшокласників, формування у них високого рівня культури мовлення і міжособистісної комунікації розглядається як основна умова залучення до процесів культуротворення. Діалогічна взаємодія є універсальним процесом, що пронизує людське мислення, стосунки, життєдіяльність загалом. Уміння діалогічного спілкування розглядаються як чинник розвитку сукупності різних видів знань, умінь і навичок, що впливають на комунікантів. Це своєрідна особистісна система, динамічне новоутворення, яке створює оптимальні можливості для успішної практичної діяльності людини XXI століття. Випускник повинен володіти не лише знаннями, уміннями, навичками, а й бути компетентним у сфері діалогічного спілкування. Тому старшокласників слід навчати способам самостійного набуття умінь діалогічного спілкування, використовуючи умови освітнього середовища. У процесі діалогічного навчання, яке передбачає розмову, бесіду між двома особами, метою якої є пізнання сутності предмета чи явища в процесі обміну думками суб'єктів навчальної взаємодії, реалізується навчальний діалог, який, будучи основною формою соціальної комунікації, створює необхідні умови для оволодіння учнями уміннями самостійно мислити, чітко висловлювати свою точку зору, відстоювати свою позицію.

Викликом сьогодення є завдання вчити дітей так, щоб у них не виникало відчуття розгубленості від постійно зростаючого потоку різноманітної інформації, а була впевненість у силах і знаннях щодо подолання незнання. Педагог як організатор навчально-виховного процесу має можливість застосувати методику зближення і налагодження співпраці з учнем, побачити проблеми його розвитку в процесі ведення навчального діалогу.

Вагоме значення в розробленні окресленої проблеми мають праці Б. Ананьєва [10–12], Г. Балла [22–24], М. Бахтіна [27–31], Н. Бібік [41; 42], Л. Божович [47–49], Л. Величко [87], А. Запорожця [136], І. Зязюна [124; 260], О. М. Леонтьєва [184], О. О. Леонтьєва [182; 183], І. Лернера [185; 186], О. Локшиної [192], Б. Ломова [193–195], Т. Мішеніної [215; 216], А. Мудрика [218–220], В. Мухіної [222–224], В. М'ясищева [226], І. Осадченко [243], О. Пометун [268–270], О. Савченко [285–288], Г. Токмань [320] та ін., де розкриваються теоретичні засади спілкування, конкретизуються різні форми його (зокрема діалогічна), вивчається їх ефективність у навчально-виховному процесі. Діалогічне спілкування розглядається вітчизняними і зарубіжними вченими як: форма спілкування, самосвідомості та взаєморозуміння людей (Біблер В. [38; 39], Дрешер Ю. [126], Петровський А. [262; 263], Пометун О. [268; 270], Сенько Ю. [296–298], Ярошевський М. [346; 347] та ін.); ціннісно-смісловий аспект мовленнєвої діяльності (Голуб Н. [227], Косянчук С. [159], Сагач Г. [289] та ін.); механізм впливу на особистість учня з боку вчителя і як механізм самовпливу (Гоноболін Ф. [100], Кан-Калік В. [147], Кузьміна Н. [170; 171], Сластьонін В. [308] та ін.); як складова комунікативної компетентності (Васьківська Г. [59; 60], Добротвор О. [125], Захарчук Н. [138], Кизенко В. [149] та ін.); як метод громадянського виховання (Балл Г. [22; 23], Селевко Г. [295] та ін.). Діалогічне спілкування як засіб розв'язання навчально-пізнавальних завдань розглядаються у працях О. Бодальова [46], С. Курганова [173], С. Мухіної [225], Л. Павлової [247], С. Пассова [251], В. Скалкіна [303] та ін. У низці наукових розвідок порушуються: проблеми діалогового навчання (Айзерман Л. [5], Архипова С. [18], Васянович Г. і Вдович С. [56] та ін.); діалогічного мислення (Балл Г. [22; 23], Гринчишин Д. і Капелюшний А. та ін. [112], Костюк Г. [158], Кучинський Г. [175; 176], Озадовська Л. [241; 242], Сербенська О. і Терлак З. [112] та ін.). Уміння діалогічного спілкування досліджують О. Березюк [35], Н. Бібік [41; 42], В. Бухбіндер [246], Ф. Мустафіна [221], О. Савченко [286; 288], Л. Шустова [338] та ін.

Водночас аналіз педагогічних праць засвідчує, що дидактичний аспект проблеми формування умінь діалогічного спілкування старшокласників у процесі навчання гуманітарних предметів не був об'єктом спеціального дослідження. У масовій шкільній практиці порушена проблема також розв'язується не на достатньому рівні. Серед можливих засобів формування умінь діалогічного спілкування школярів у процесі навчання вчителі використовують лише окремі види завдань. Мало уваги приділяється можливостям формування умінь діалогічного спілкування засобами змісту гуманітарних предметів.

Актуальність зазначеної проблеми, її недостатнє теоретичне опрацювання та реалізація у шкільній практиці зумовили вибір теми дослідження: **«Формування умінь діалогічного спілкування старшокласників у процесі навчання гуманітарних предметів».**

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Напрямок дисертаційного дослідження відповідає темам «Фундаменталізація змісту освіти у старшій школі в умовах профільного навчання» (державний реєстраційний номер 0112U000336), «Формування змісту профільного навчання в єдності його інваріантної і варіативної складових» (державний реєстраційний номер 0115U003074), які розробляв відділ дидактики Інституту педагогіки НАПН України. Тема дисертації затверджена вченою радою Інституту педагогіки НАПН України (протокол № 7 від 15 вересня 2014 р.) і узгоджена в бюро Міжвідомчої ради з координації наукових досліджень з педагогічних і психологічних наук в Україні (протокол № 7 від 30 вересня 2014 р.).

Мета дослідження полягає у визначенні та обґрунтуванні дидактичних умов формування умінь діалогічного спілкування старшокласників у процесі навчання гуманітарних предметів.

Досягнення поставленої мети передбачає розв'язання таких **завдань**:

1. Вивчити стан формування умінь діалогічного спілкування старшокласників як дидактичну проблему.

2. Дослідити дидактичний потенціал змісту гуманітарних предметів для ефективності формування умінь діалогічного спілкування старшокласників.

3. Теоретично обґрунтувати та експериментально перевірити дидактичні умови формування умінь діалогічного спілкування старшокласників у процесі навчання гуманітарних предметів.

4. Створити й апробувати дидактичну модель формування умінь діалогічного спілкування старшокласників у процесі навчання гуманітарних предметів.

5. Розробити методичний ресурс для вчителів щодо формування умінь діалогічного спілкування старшокласників.

Об'єкт дослідження – процес навчання гуманітарних предметів у старшій школі.

Предмет дослідження – дидактичні умови формування умінь діалогічного спілкування старшокласників у процесі навчання гуманітарних предметів у загальноосвітніх навчальних закладах.

Теоретико-методологічну основу дослідження становлять: філософія діалогу і його цінність (Бахтін М. [27; 31], Гадамер Г.-Г. [94], Озадовська Л. [241] та ін.); провідні ідеї особистісно орієнтованого навчання (Бібік Н. [41; 42], Пометун О. [269; 270], Савченко О. [285; 288], Сухомлинський В. [316] та ін.); концепція діалогу культур (Біблер В. [38; 39], Курганов С. [173] та ін.); концепції взаємозв'язку навчання і розвитку (Бабанський Ю. [21; 257], Занков Л. [133; 134], Савченко О. [286; 288], Хон Р. [329] та ін.), концепції проблемного навчання (Давидов В. [115; 116], Ельконін Д. [339; 340], Матюшкін О. [202; 203], Махмутов М. [205], Топузов О. [321; 322] та ін.), концепція самоактуалізації особистості (Балл Г. [22]), діяльнісний підхід до розвитку особистості (Давидов В. [116], Максименко С. та ін. [319], Рубінштейн С. [282] та ін.); принцип діалогічності спілкування (Бахтін М. [29; 30], Біблер В. [38; 39] та ін.); принципи сучасного діалогічного мислення (Балл Г. [23; 24], Горшкова В. [105; 106] та ін.).

Методи дослідження: *теоретичні* – аналіз, порівняння, систематизація, класифікація та узагальнення для обґрунтування сутності, змісту, показників та рівнів сформованості умінь діалогічного спілкування та виявлення дидактичних

умов, які сприяють їх формуванню у процесі навчання гуманітарних предметів у загальноосвітніх навчальних закладах; педагогічного прогнозування і моделювання для побудови ефективного навчально-виховного процесу, згідно з предметом дослідження; *емпіричні* – анкетування, педагогічне спостереження (за навчально-виховним процесом, учнями на уроці, роботою методичних об'єднань тощо), бесіди, опитування, збір незалежних характеристик, тестування, метод діагностичних контрольних робіт для визначення стану вияву досліджуваного утворення, метод вивчення шкільної документації, метод оцінювання ефективності формування умінь діалогічного спілкування старшокласників за впровадження дидактичних умов; *експериментальні* (педагогічний експеримент – констатувальний, формувальний) для визначення стану розв'язання проблеми в педагогічній практиці, апробації розроблених підходів; *статистичні*: методи математичної статистики для обробки результатів педагогічного експерименту.

Науково-дослідна робота проводилась у *три етапи впродовж* 2013–2017 рр.

На першому, аналітико-констатувальному, етапі (2013–2014 рр.) вивчено та проаналізовано джерела з філософської, педагогічної, психологічної, соціологічної та інших галузей науки, що безпосередньо чи дотично стосуються обраної теми дослідження; визначено основні напрями дослідження, його мету, завдання; уточнено та конкретизовано поняття «діалог», «уміння діалогічного спілкування», розроблено програму та методику експериментальної роботи; проаналізовано стан досліджуваної проблеми в теорії та педагогічній практиці; проведено констатувальний експеримент.

На другому, пошуковому, етапі (2015–2016 рр.) визначено дидактичні умови формування умінь діалогічного спілкування старшокласників, критерії та показники рівнів сформованості умінь діалогічного спілкування; розроблено дидактичну модель та методичний ресурс для вчителів щодо формування умінь діалогічного спілкування старшокласників у процесі навчання гуманітарних предметів.

На третьому, формувально-узагальнювальному, етапі (2016–2017 рр.) проведено формувальний експеримент, під час якого перевірено дидактичні умови формування умінь діалогічного спілкування старшокласників у процесі навчання гуманітарних предметів; скориговано теоретичні положення та експериментальні методики; допрацьовано методичні рекомендації для вчителів щодо формування умінь діалогічного спілкування старшокласників.

Експериментальна база дослідження. Експериментальна робота проводилась у таких загальноосвітніх навчальних закладах: Київська гімназія східних мов №1; КЗ «Авторська М. П. Гузика експериментальна спеціалізована загальноосвітня школа-комплекс I–III ступенів Южненської міської ради Одеської області»; Пісківська гуманітарна гімназія Бородянського району Київської області; гімназія міжнародних відносин №323 з поглибленим вивченням англійської мови м. Києва; гімназія № 290 м. Києва; Путивльська середня загальноосвітня школа № 1 I–III ступенів імені Радіка Руднева, Путивльська середня загальноосвітня школа № 2 I–III ступенів імені Г. Я. Базими, Путивльське НВО; Новослобідський НВК і Руднєвський НВК Сумської області.

Експериментом охоплено 385 учнів та 78 учителів.

Наукова новизна дослідження полягає в тому, що: *уперше:*

визначено та обґрунтовано дидактичні умови формування умінь діалогічного спілкування старшокласників у процесі навчання гуманітарних предметів (соціально-ціннісна мотивація старшокласників до оволодіння уміннями діалогічного спілкування; діалогізація змісту гуманітарних предметів старшої школи; актуалізація діалогічного досвіду старшокласників у процесі навчання гуманітарних предметів; орієнтація процесу формування у старшокласників умінь діалогічного спілкування на профільне навчання; застосування навчальних технологій у процесі формування умінь діалогічного спілкування старшокласників); створено та апробовано дидактичну модель, складовими якої є: цільова; методологічна; змістова; процесуальна; критеріальна; мотиваційна; інструментально-моніторингова і результативна;

створено матриці змісту вправ і завдань формування у старшокласників умінь діалогічного спілкування (за розробленими матрицями діагностовано стан сформованості умінь діалогічного спілкування старшокласників у процесі навчання гуманітарних предметів);

проранговано проблематику дисертаційних досліджень, виконаних як в Україні, так і за кордоном (з огляду на формування умінь діалогічного спілкування старшокласників);

уточнено дидактичну сутність понять «діалог», «уміння діалогічного спілкування».

Подальшого розвитку набули проблеми наступності у формуванні умінь діалогічного спілкування учнів початкової, основної і старшої школи у процесі навчання гуманітарних предметів.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що *розроблено й упроваджено методичний ресурс (авторський курс за вибором «Навчаємось діалогічного спілкування»; система вправ і завдань, що корелює із системою вправ і завдань проаналізованих підручників; методичні рекомендації для вчителів щодо формування умінь діалогічного спілкування старшокласників); створено спеціальний інструментарій для статистичної обробки та аналізу емпіричних даних, а також проведення моніторингу готовності суб'єктів навчально-виховного процесу загальноосвітніх навчальних закладів до реалізації дидактичних умов формування умінь діалогічного спілкування і виявлення динаміки рівнів самооцінки ставлень старшокласників до потреби розвивати вміння діалогічного спілкування у процесі навчання гуманітарних предметів.*

Упровадження результатів дослідження. Основні висновки й практичні рекомендації, викладені в дослідженні, упроваджено у навчально-виховний процес таких загальноосвітніх навчальних закладів: Київська гімназія східних мов № 1 (довідка № 110 від 10.05.2017), гімназія міжнародних відносин № 323 з поглибленим вивченням англійської мови м. Києва (довідка № 215/1 від 13.04.2017); КЗ «Авторська М. П. Гузика експериментальна спеціалізована

загальноосвітня школа-комплекс I–III ступенів Южненської міської ради Одеської області» (довідка № 72а від 29.03.2017); Пісківська гуманітарна гімназія Бородянського району Київської області (довідка б/н від 23.03.2017); загальноосвітні навчальні заклади Путивльського району Сумської області (Путивльська школа I–III ступенів № 1 імені Радика Руднєва, Путивльська школа I–III ступенів № 2 імені Г. Я. Базими, Руднєвський НВК Путивльського району – загальноосвітня школа I–III ступенів, Мазівський НВК – загальноосвітня школа I–III ступенів) – довідка відділу освіти Путивльської районної державної адміністрації Сумської області (№ 06-01/381 від 03.04.2017).

Вірогідність одержаних результатів забезпечено обґрунтованістю вихідних положень щодо формування умінь діалогічного спілкування старшокласників у процесі навчання гуманітарних предметів; використанням комплексу взаємодоповнювальних методів наукового пошуку, адекватних меті, об'єкту, предмету та завданням дослідження; вивченням об'єкта дослідження з урахуванням усіх вимог щодо отримання інформації, надійності, обґрунтованості, точності пізнавальних процедур; репрезентативністю вибірки; поєднанням кількісного та якісного аналізу теоретичного й емпіричного матеріалу; застосуванням порівняльних методик та елементів математичної статистики для обробки експериментальних даних.

Особистий внесок здобувача в одній опублікованій праці у співавторстві (Кизенко В.) полягає у визначенні ролі умінь діалогічного спілкування старшокласників у процесі навчання гуманітарних предметів, висвітленні результатів контент-аналізу чинних підручників з гуманітарних предметів [6].

Апробація результатів дисертації. Основні положення та результати дослідження апробовано на науково-практичних конференціях, семінарах і круглих столах різних рівнів:

міжнародних – «Дидактика початкової школи: реалізація технологічного та компетентнісного підходів» (Миколаїв, 2015); «Проблеми сучасного підручника» (Київ, 2015); «Сучасні тенденції розвитку освіти і науки в інтердисциплінарному контексті» (Ченстохова – Ужгород – Дрогобич, 2015); «Технологічні аспекти

професійної підготовки майбутніх учителів початкової школи» (Миколаїв, 2015); «Проблеми сучасного підручника» (Київ, 2016); «Личность. Образование. Общество». «Инновационная деятельность субъектов образования» (Білорусь, Гродно, 2016); «Тенденции развития отечественной и мировой науки» (Німеччина, Нюрнберг, 2016); «Продуктивное обучение: опыт и перспективы» (Росія, Самара, 2017); «Детство как антропологический, культурологический, психолого-педагогический феномен» (Росія, Самара, 2017); «Модернізація освітнього середовища: проблеми та перспективи» (Умань, 2017); «Актуальні проблеми сучасної психодидактики: філософські, психологічні та педагогічні аспекти» (Умань, 2017); «Інновації та сучасні технології в системі освіти: внесок Польщі та України» (Польща, Сандомир, 2017);

всеукраїнських – «Проблеми сучасного підручника» (Київ, 2014); «Формування змісту профільного навчання як стратегічний напрям модернізації освіти в Україні» (Київ, 2015); «Сучасні технології розвитку професійної майстерності майбутніх учителів» (Умань, 2016); «Україна – країни Сходу в ХХІ столітті в діалозі мов, культур, педагогічних систем: ціннісні виміри особистості» (Київ, 2016); «Розвиток національно-мовної особистості в умовах неперервної освіти: надбання, реалії, перспективи» (Умань, 2016);

семінарів різних рівнів – «Фундаменталізація змісту освіти у старшій школі в умовах профільного навчання» (Київ, 2014); «Сучасні педагогічні технології забезпечення єдності інваріантної і варіативної складових змісту профільного навчання» (Київ, 2015); «Особливості реалізації технологічного і компетентнісного підходів у освіті: філософський, філологічний, психологічний та педагогічний аспект» (Миколаїв, 2015); «Модернізація змісту профільного навчання в єдності його інваріантної і варіативної складових» (Київ, 2015); «Особливості застосування технології ситуаційного навчання у ВНЗ» (Миколаїв, 2015); «Психодидактика початкової освіти» (Луцьк, 2015); «Єдність інваріантної і варіативної складових змісту профільного навчання як дидактична умова розвитку акмеологічного середовища гімназії» (Київська обл., смт. Пісківка, 2016);

«Формування змісту профільного навчання як стратегічний напрям модернізації освіти в Україні» (Київ, 2016); «Проблема наступності у змісті навчальних дисциплін окремих спеціальностей» (Умань, 2017); «Методика формулювання ситуаційних завдань» (Умань, 2017); «Реалізація виховного компонента освітнього середовища ВНЗ та закладів післядипломної освіти» (Умань, 2017).

Публікації. Основні результати дисертаційного дослідження висвітлено у 24 публікаціях, із них: 6 – статті у наукових фахових виданнях України, 5 – у виданнях інших держав.

Структура та обсяг дисертації. Дисертація має таку структуру: вступ, три розділи, висновки до розділів, загальні висновки, список використаних джерел (358 найменувань), 15 додатків. Робота містить 36 таблиць і 16 рисунків. Загальний обсяг дисертації – 358 сторінок (основного тексту – 199 сторінок).

Розділ 1

СУЧАСНИЙ СТАН ТЕОРІЇ І ПРАКТИКИ ФОРМУВАННЯ УМІНЬ ДІАЛОГІЧНОГО СПІЛКУВАННЯ СТАРШОКЛАСНИКІВ У ПРОЦЕСІ НАВЧАННЯ ГУМАНІТАРНИХ ПРЕДМЕТІВ

Процеси глобалізації суспільств, інтеграції науки, економіки, модернізація освітньої галузі детермінують комунікативну парадигму, за якої формуються особистісні якості, розвиваються індивідуальні особливості, виховуються ціннісні орієнтації молодшої людини. Зважаючи на стратегічні цілі оновлення освіти, на її мету і завдання, визначені Законом України «Про загальну середню освіту», Національною стратегією розвитку освіти в Україні на 2012–2021 роки, Концепцією профільного навчання в старшій школі, іншими чинними документами, у загальноосвітніх навчальних закладах мають створюватися сприятливі умови розвитку індивідуальних особливостей учнів задля подальшого успішного розв’язання ними проблем своєї життєдіяльності і життєтворчості. Досягнення індивідуальних і суспільних цілей, їх взаємозумовленість потребує оновлення змісту, форм і методів організації навчально-виховного процесу, технологій його реалізації на засадах дитиноцентризму, особистісної ціннісної орієнтації, компетентнісного підходу тощо [229, с. 10].

1.1. Теоретичний аналіз проблеми формування умінь діалогічного спілкування старшокласників

Теоретичний аналіз проблеми формування умінь діалогічного спілкування старшокласників здійснювався упродовж першого, аналітико-констатувального, етапу (2013–2014 рр.). Встановлено, що в наукових і методичних джерелах недостатньо обґрунтовується необхідність здобуття старшокласниками умінь діалогічного спілкування навіть попри те, що це впливає з особистісно орієнтованої парадигми навчання.

У шкільній практиці порушена проблема також розв'язується не на достатньому рівні. Серед можливих засобів формування умінь діалогічного спілкування учнів у процесі навчання гуманітарних предметів учителі активно використовують лише окремі види вправ і завдань, ті, що спрямовуються на зовнішнє незалежне оцінювання.

Актуальність зазначеної проблеми, її недостатнє теоретичне опрацювання та реалізація у шкільній практиці зумовили вибір теми дослідження – «Формування умінь діалогічного спілкування старшокласників у процесі навчання гуманітарних предметів».

Вагоме значення в розробленні окресленої проблеми мають роботи Б. Ананьєва [10–12], Г. Балла [23; 24], І. Беха [36; 37], Н. Бібік [41], Н. Бібік і М. Бурда [42], Л. Божович [47; 48], Л. Божович і Л. Славінової [49], Л. Величко [87], О. Добротвор [125], А. Запорожця [136], О. М. Леонтьєва [184], О. О. Леонтьєва [182; 183], І. Лернера [185], Х. Лійметса [187; 188], О. Локшиної [192], Б. Ломова [193–195], А. Мудрика [218–220], В. Мухіної [222–224], В. М'ясищева [226], Є. Пассова [250; 252], О. Пометун [269], О. Савченко [286; 288], кол. авт. видання за ред. О. Бодальова та Р. Кричевського [240]; авт. монографії [259] та ін., у яких розкриваються теоретичні положення спілкування, конкретизуються різні форми його (у тому числі й діалогічна), вивчається ефективність діалогу у навчально-виховному процесі. Як зазначає Г. Селевко, діалог є принципом організації змісту науки: «а) діалог – визначення самої суті і змісту засвоєваних і творчо формованих понять; б) діалог культур у контексті сучасної культури розгортається навколо основних питань буття, основних точок подиву; в) діалог у свідомості учня (і вчителя) голосів поета (художника) і теоретика (мислителя) як основа реального розвитку творчого (гуманітарного) мислення [295, Т.1, с. 425]».

В основу дослідження також покладено концепції навчання і викладання (Занков Л. [133–135], Хон Р. [329]), концепції проблемного навчання (Давидов В. [114–116], Ельконін Д. [339; 340], Матюшкін О. [202–204], Махмутов М. [205], Топузов О. [321; 322] та ін.), концепцію самоактуалізації

особистості (Балл Г. [22]), концепції діалогу культур (Біблер В. [38; 39], Курганов С. [173] та ін.).

Сьогодні середня загальноосвітня школа має відігравати важливу роль у системі освіти. Тож не випадково концептуальними засадами реформування середньої школи передбачено такі ключові компоненти формули нової української школи: новий зміст освіти (має бути заснований на формуванні компетентностей, потрібних для успішної самореалізації учнів у суспільстві); вмотивованість учителів і спрямованість на свободу творчості; наскрізність процесу виховання, за якого формуються цінності; партнерство між учнем, учителем і батьками; орієнтація на потреби учня в освітньому процесі (дотримання принципу дитиноцентризму); сучасне освітнє середовище (забезпечення необхідних умов, засобів і технологій для навчання учнів) тощо [236, с. 8].

Наша увага прикута до цих концепцій тому, що освіта за своєю суттю є діалогічною. Слушними є у цьому контексті висновки дослідників І. Красавцевої та В. Абушенко, які зазначають, що «фундаментальна відмінність освіти і передачі повідомлень виявляється у розбіжності властивих їм способів адекватної самореалізації<...> структура освіти – діалогічна. М. Бубер називав освіту людей “діалогічним життям”. Виявлена М. Бахтіним структура діалогу в його відмінності від монологічного висловлення відноситься не тільки до словесної форми освіти. Діалог припускає унікальність кожного партнера [166, с. 600]».

Зважаючи на стан і обмірковуючи перспективи розв’язання проблем формування у старшокласників умінь діалогічного спілкування, ми спираємося на результати наукових та емпіричних досліджень Г. Васьківської ([58]; у співавторстві з Н. Захарчук, С. Косянчуком [327]), В. Кизенка та М. Савченка [149], С. Косянчука [159; 161], Г. Шелехової (у співавторстві з Бондаренко Н., Голуб Н., Новосьоловою В., Федорчук Т., Косянчуком С. [227]) та ін. Автори приділяють значну увагу діалогу як механізму впливу і взаємовпливу, а відтак і діалогічній формі навчання. З одного боку, уявлення про функції спілкування

пов'язується з виявами суб'єктної активності учасників спілкування, а з іншого, – з особливостями взаємодії комунікантів. Однак, як зазначає, Т. Мішеніна, «аналізуються особливості техніки комунікації і форми соціальної організації взаємодії, а ефекти власне людського взаєморозуміння і взаємодії переважно не позначені посиленою увагою [215]».

Принципам діалогічного мислення в сучасній науці присвячено праці Д. Гринчишина та ін. [156], Д. Гринчишина у співавторстві з А. Капелюшним, О. Сербенською та З. Терлак [112], Г. Кучинського [175; 176], Л. Озадовської [241], кол. авт. (праця за ред. Г. Костюка та Г. Балла) [212]) та ін. На цих принципах базується діалог як метод громадянського виховання, про що свідчать дослідження Г. Балла, В. Зливкова, С. Копилова, Л. Курганської та ін. [259], Г. Селевка [293–295] та ін., як механізм впливу на особистість учня з боку вчителя і як механізм самовпливу (Балл Г. [24], Гоноболін Ф. [100; 101], Кан-Калік В. [147], Кузьміна Н. [170; 171], Сластьонін В. та Міщенко А. [308], Сластьонін В. і Л. Подимова [307] та ін., як форма спілкування, самосвідомості та взаєморозуміння людей (Біблер В. [38; 39], Петровський А. [262–264], Пометун О. [268; 270], Сенько Ю. ([297; 298; у співавторстві з В. Тамарінім [296]), Ярошевський М. ([347]; у співавторстві із Л. Зоріною [346]) та ін.). Можливості діалогічного навчання у розв'язанні навчально-пізнавальних завдань розглядаються у працях Г. Балла [22], О. Бодальова [45; 46], С. Курганова [173], С. Мухіної та А. Соловйової [225], Л. Павлової [247], Є. Пассова та А. Стояновського [251], В. Скалкіна [304–306] та ін.

Дослідник Г. Селевко, характеризуючи концептуальні ідеї технології «діалогу культур», дуже ёмно зазначив: «Освіта – це входження в культуру майбутнього. Діалог, діалогічність є невід'ємним компонентом внутрішнього змісту особистості. Багатоголосся світу («карнавал світовідчуття», за М. Бахтінім) існує в індивідуальній свідомості у формі внутрішнього діалогу. Діалог є позитивний зміст свободи особистості, тому що він відбиває поліфонічний слух стосовно навколишнього світу. Діалог – універсальний інструмент розуміння. Діалог не є проявом суперечностей, а співіснування й

взаємодія незвідних у єдине ціле свідомостей. Сучасне мислення будується за схематизмом культури, коли “вищі” досягнення людського мислення, свідомості, буття вступають у діалогічне спілкування з попередніми формами культури (Античності, Середніх століть, Нового часу). Діалог як природна форма людської комунікації й форма організації навчання. У діалозі людина виробляє свою власну позицію, своє власне “я”, утримуючи на дистанції позицію і “я” іншого. У діалозі людина – сама ініціатор свого освітнього руху і сама автор тієї траєкторії, що її вона пробудовує всередині тієї чи іншої культурної реальності (скажімо, у реальності “Гамлета”, якого читають, або в реальності живого культурного співрозмовника) [295, Т.1, с. 424–425].

У відібраних для аналізу наукових джерелах йдеться про розвиток (історію) діалогу (Баткін Л. [26], Бубер М. [54], Данильченко І. [118], Жидок В. [128], кол. авт. [330], Крутій Ю. [168], Лосєв А. [196], Михальська А. [214], Неретіна С. [232], Нерсеянц В. [233], Платон [265; 266], Торкут Н. і Гутарук О. [323], Шестаков В. [335]), про антропологічність діалогу (Бахтін М. [31]), філософію діалогу і його цінність (Бахтін М. [31], Гадамер Г.-Г. [94], Озадовська Л. [242] та ін.). Парадигму діалогічності в сучасному мисленні виводить Л. Озадовська [241].

Діалогічну філософію визначає, наприклад, В. Лутай [198], діалогічне мислення як процес – Н. Ліпман [189], а діалогічну культуру як комунікативну – Н. Митрова [213].

Діалог характеризують науковці з різних позицій (Алієва Н. [6], Бахтін М. [27], Вознюк О. [89], Данильченко І. [118], Князєв А. та Одінцова І. [150], кол. авт. [140; 271], Крєтова О. [167], Лагута О. (Альошина О) [178], Мельнікова С. [209], Мовчан В. [217], Нев’ярович Н. [231], Нікітін В. [234], Проховнік О. [275], Якубинський Л. [343] та ін.).

Про види, типи, засоби, а також сенси і спрямованість діалогу йдеться у працях багатьох науковців ([Бубер М. [53], Закірова А. [132], Каган М. [142], Кон І. [154], Левінас Е. [179], Михальська А. [214], Синиця І. [301] та ін.). Діалоги сучасних людей досліджено Е. Шостромом [336]).

У роботах науковців обґрунтовується діалог: дидактичний (Бочкарьова О. [52]); інтерактивний (Коджаспірова Г., Коджаспіров А. [152]); конфліктний (Грубер Г. [349]); навчальний ((за ред.: Бухбіндера В. та Штраусса В. [245]), Вострікова Т. [92], Загвязинський В. [130], Коменський Я. А. [85; 153], Машбіц Є., Андрієвська В. та Комісарова О. [206], Приходько Ю. [272], Савченко О. [286], Черкашина Т. [333]); педагогічний (Бодальов О. [45], Бухбіндер В. і Штраусс В. [245], Зязюн І., Крамущенко Л., Кривонос І. та ін. [260], кол. авт. [330], Сєдов В. [291; 292], Шустова Л. [338]; проблемний (Фурман А. [328]); художній (Гриценко І. [113]).

Дослідники вивчають діалог у найрізноманітніших його проявах (Абульханова-Славська К. – як особливий спосіб мислення людини [2; 3]; Адам'янц Т. – міжсуб'єктний процес [4]; Архипова С. – засіб розвитку відкритого мислення і фундаментальна форма в генезисі міжособистісного спілкування [18]; Баткін Л. – зіткнення різних істин, несхожих культурних позицій тощо [26]; Бодальов О. і Малькова З., а також Новікова Л., Караковський В. – міжособистісну взаємодію [44]; Болгаріна В., Григор'єва В., Єльнікова Г., Свистун В., Семенов П. і Чернова Т. – взаємодія прямого і зворотного зв'язків [50]; Бухбіндер В., Белоцерковська Н., Бессонова І. та ін. – вид усно-мовної діяльності [246], тло для використання екстралінгвістичних засобів і форму мови [245]; Васянович Г. – спосіб тлумачення світу [57]; Виноградова І. – дискурс учителя і учня та особистісне явище [88]; Глухов В. і Ковшиков В. – форму мови [98]; Гойхман О. і Надеїна Т. – ритмічний процес і форму усної мовної комунікації [99]; Горшкова В. – метод дослідження системи міжсуб'єктних стосунків [105] і форму толерантного спілкування [106]; Грайс Г. – засіб оперування оптимальним обсягом інформації [108]; Гржегорчик А. – інтеракцію [110]; Грігор'єва В. – головну форму функціонування мови, процес і спосіб спілкування [111]; Дем'яненко Н. – засіб відносин [119]; Зязюн І. – форму спілкування [260]; Зязюн І., Помиткін Е., Іванова Т., Семенов О., Кузьмінський А. та ін. – міжсуб'єктний процес [124]; Каган М. – інтелектуальне спілкування [141]; Ковальов О. – принцип

організації та управління [151]; Коджаспірова Г., Коджаспіров А. – позитивний зміст свободи особистості [152]; Кретьова О. – гносеологічну модель [167]; Кузнецов Ю. – інструмент з'ясування поглядів на мету виховання [169]; Кучинський Г. – форму взаємодії [176]; Лагута О. (Альошина О.) – форму мовної комунікації [177]; Левінас Е. – універсальну умову людського буття [179]; Межуєв В. – потребу у самосвідомості [208]; Назарова В. – форму інтерактивної взаємодії [228]; Озадовська Л. – спосіб і засіб досягнення результату [241]; Приходько Ю. – форму і засіб діалогічної взаємодії [272]; Рапацевич Є. – форму поступально-прогресивного розвитку пізнавального процесу [312]; Репкін В. і Репкіна Н. – рівноправність партнерів [281]; Савельєва М. – спроби створити світ Чужого [283]; Савченко О. – інструмент мотивації [285]; Салімова К. – джерело діалектичного знання [290]; Серіков В. – елементарну форму педагогічної взаємодії [299]; Сітаров В. – найпростішу форму мовлення з психологічного погляду [302]; Текстмайер Б. – основоположну комунікативну подію [356]; Яноушек Я. – форму соціально-мовного спілкування [344]).

Ознаки діалогічності мови і мовлення (Галанова О. [95], Гоффманова Ю. [350], кол. авт. [140; 255], Корсакова О. і Трубачева С. [157], Мовчан В. [217], Покотило Г. [267]), діалогічність культури і культурного простору (Воронович В. [91], Кузнецов Ю. [169]), діалогічність спілкування (Красавцева І. та Абушенко В. [166]) дають нам підстави говорити про діалогізацію як явище і феномен міжособистісних взаємодій, про діалогізацію навчання, а також засоби діалогізації і звернутися до відповідних характеристик, поданих багатьма науковцями: Грігор'єва В. [111], Зязюн І. та ін. [260], Князєв А. і Одінцова І. [150], Коць О. [162], Сітаров В. [302] та ін. Про діалогізм як такий і діалогізм ситуацій довідуємося з друкованих та електронних джерел: Дрешер Ю. [126], Лагута О. і (Альошина О.) [177], а також кол. авт. [140; 191].

У наукових колах широко дебатуються питання діалогічного мовлення (Амонашвілі Ш. [9], Бім І. [40], Виготський Л. [93], Гамезо М. і

Домашенко І. [96], Грігор'єва В. [111], Лагута О. (Альошина О.) [177], Мельнікова С. [209], Савенкова Л., Сгадова В., Борисенко Л. та ін. [277], Синиця І. [301], Скалкін В. [303], Соловйова А. [313]) і діалогічного спілкування (Амонашвілі Ш. [7; 8], Архипова С. [18], Дрешер Ю. [126], Князєв А. та Одінцова І. [150], Крєтова О. [167], Столяренко Л. і Самигін С. [315] та ін.).

Уміння діалогічного спілкування досліджують науковці Інституту педагогіки НАПН України – Н. Бібік, О. Савченко та ін. [287]. Про діалогічні вміння йдеться у методиці викладання іноземних мов Ф. Мустафіної [221]. Цілям навчання діалогічного мовлення присвячено роботу кол. авт. (за ред. В. Бухбіндера і В. Штраусса) [245].

У цьому контексті зважаємо на праці М. Бахтіна [30], який всебічно розглядає діалогічні стосунки, О. Савченко [285; 286], яка значну увагу приділяє діалогічності навчання і діалогічним його формам, та І. Зязюна [260], який виводить на дидактичний рівень діалогічне педагогічне спілкування.

Проблеми діалогового навчання (Айзерман Л. [5], Архипова С. [18], Васянович Г. і Вдович С. [56] та ін.), діалогового спілкування (Дрешер Ю. [126]), яке уможлиблюється за розвитку діалогічного простору (Виноградова І. [88], Гордієнко В. [104]), спілкування як такого (Яноушек Я. [345]), спілкування активного (Бодальов О. [46]), живого (Виготський Л. [93]), у спільній діяльності (Абрамян В. [1], Зязюн І., Крамущенко Л. і Кривонос І. та ін. [260]), спілкування як процесів взаємодії свідомостей (Абрамян В. [1]), вироблення нової інформації (Каган М. [141]) і як джерело ідей (Фейєрбах Л. [325]) також становлять для нас особливий інтерес, адже розв'язання цих проблем дає нам підґрунтя до виокремлення соціально-ціннісної мотивації формування у старшокласників умінь діалогічного спілкування як важливої дидактичної умови.

Загалом проблематика, пов'язана з діалогом, за доступними джерелами, порушується у 14 дисертаційних дослідженнях, захищених в Україні, та у 483 роботах науковців Росії, з яких за спеціальністю «теорія навчання» відібрано

лише 47. Співвідношення – 1:3,36. Емпірична інформація, за якою здійснено аналіз, подається у табл. 1.1.1 і табл. 1.1.2.

Якщо серед українських досліджень «старша школа» чи «старшокласник» зустрічається у шести (позначка * у графі «Назва дисертаційного дослідження» табл. 1) випадках (42,86%), то серед російських – у семи (14,89%) (позначка ** у графі «Назва дисертаційного дослідження»)).

Таблиця 1.1.1

Аналіз інформації з доступних джерел про дисертації з проблем діалогу, захищені в Україні

Рік	Проблема-тика	Дослідник	Назва дисертаційного дослідження
2013	Діалогічні вміння майбутніх учителів	Проценко І.	Евристичний діалог у формуванні професійно-творчих умінь майбутнього вчителя гуманітарних дисциплін
2012	Організація діалогічної взаємодії	Данильченко І.	*Методика організації діалогічної взаємодії в процесі навчання старшокласників української літератури
2012	Україномовна діалогова компетентність	Грудок-Костюшко М.	*Методика формування україномовної діалогової компетентності в учнів 10–11 класів загальноосвітніх шкіл
2011	Діалогові технології	Небеленчук І.	Діалогові технології навчання зарубіжної літератури учнів 5–7 класів
2010	Ділове спілкування старшокласників	Колова А.	*Дидактичні засади формування вмінь ділового спілкування учнів у навчальному процесі старшої школи
2009	Організація навчального діалогу	Кондратюк О.	Дидактичні умови організації навчального діалогу учнів 6–8-річного віку
2008	Діалогічні вміння майбутніх учителів	Бурман Л.	Педагогічні умови формування діалогічних умінь у студентів вищих навчальних педагогічних закладів
2008	Організація навчального діалогу	Салащенко Г.	Дидактичні умови організації навчального діалогу «вчитель-учень» у процесі вивчення гуманітарних дисциплін в загальноосвітній школі
2008	Пізнавальна активність старшокласників	Чувасова Н.	*Формування пізнавальної активності старшокласників у процесі діалогічного навчання
2007	Організація навчального діалогу	Ткаченко О.	*Дидактичні умови організації навчального діалогу в процесі вивчення суспільно-гуманітарних предметів у старшій школі
2006	Діалогічні вміння дошкільників	Любашина В.	Формування діалогічних умінь у дітей старшого дошкільного віку в іграх за сюжетами художніх творів

Закінчення таблиці 1.1.1

Рік	Проблема-тика	Дослідник	Назва дисертаційного дослідження
2005	Українське усне діалогічне мовлення	Палихата Е.	Система навчання українського усного діалогічного мовлення учнів основної школи
2004	Організація навчального діалогу	Глазкова І.	Підготовка майбутнього вчителя до організації навчального діалогу в професійній діяльності
2002	Екзистен-ціально-діалогічні засади	Токмань Г.	*Методика викладання української літератури в старшій школі на екзистенціально-діалогічних засадах

Таблиця 1.1.2

Аналіз інформації з доступних джерел про дисертації з проблем діалогу, захищені за кордоном

Рік	Проблема-тика	Дослідник	Назва дисертаційного дослідження
2014	Діалог педагогічний	Єрофєєва А.	Педагогічний діалог у процесі вивчення іноземної мови у вузі
2012	Діалог культур	Семьонова Ю.	Формування білінгвальної комунікативної компетенції учнів гімназії в умовах діалогу культур
2011	Діалог конструктивний	Шишкіна Н.	**Конструктивний діалог як засіб виховання толерантності старшокласника
2011	Діалог навчальний	Копилова К.	**Навчальний діалог як чинник смислоутворення у процесі навчання старших школярів
2010	Діалог культур	Прилепська М.	Формування ідеалів російського виховання в діалозі російської та західноєвропейської культур
2010	Діалогові стосунки	Маніковська О.	Діалогові стосунки як чинник становлення суб'єктності учнів в освітньому процесі
2009	Діалог культур	Очірова Н.	Формування духовно-моральних цінностей школярів на основі діалогу культур
2009	Навчання евристичне	Король А.	Моделювання системи евристичного навчання на основі діалогу
2008	Діалог поєднувальний	Захаров К.	Метод поєднувального діалогу А. Г. Ривіна як основа колективного взаємного навчання
2008	Діалогічний аспект	Молчан Е.	**Діалогічний аспект у формуванні духовно-моральних цінностей старшокласників
2008	Діалогічні стосунки	Степанчук О.	Формування в молодших школярів досвіду діалогічних стосунків у навчальному процесі
2008	Діалогова взаємодія	Окунєва С.	**Моральний розвиток старшокласників у процесі діалогової взаємодії
2007	Діалог культур	Дьоміна Т.	**Ціннісне самовизначення старшокласників у діалозі культур
2007	Діалог навчальний	Мусіфуллін С.	Формування толерантності студентів коледжу в процесі навчального діалогу
2007	Діалог навчальний	Гвільдіс О.,	Розвиток духовності студентів-медиків в умовах спеціально організованого навчального діалогу

Рік	Проблема-тика	Дослідник	Назва дисертаційного дослідження
2007	Діалог як педагогічна технологія	Суфіянов В.	Діалог як педагогічна технологія у смислотвірному навчальному контексті
2007	Діалогова культура	Коновалова О.	Педагогічні умови розвитку діалогової культури у навчально-пізнавальній діяльності студентів – майбутніх педагогів
2007	Культура діалогу	Емірбекова Т.	Розвиток культури діалогу молодших школярів
2006	Діалог дидактичний	Ліпендіна О.	Розвиток пізнавального інтересу студентів професійної вищої школи в дидактичному діалозі
2006	Діалог екзистенціальний	Шоган К.	**Екзистенціальні діалоги як чинник ціннісно-сислового розвитку особистості старшокласника в освітньому просторі школи
2006	Діалог культур	Хасанова Л.	Формування особистості студента як суб'єкта діалогу культур в освітній діяльності
2006	Діалог міжнаціональний	Геворкян М.	Формування готовності студентів до міжнаціонального полікультурного діалогу в процесі музично-педагогічної освіти
2006	Діалог педагогічний	Кудряшова А.	Педагогічний діалог православних виховних традицій і вітчизняної системи світського освіти
2005	Діалогічне спілкування	Вінокурова М.	Формування комунікативної компетенції учнів у процесі діалогічного спілкування на уроках російської мови у 5–7 класах якутської школи
2004	Учитель у діалозі	Кукарцева М.	Організація позиції вчителя в діалозі
2004	Діалог культур	Абрамян А.	Діалог культур як метод взаємодії в класах зі змішаним національним складом (на прикладі російсько-вірменських класів)
2004	Діалог між-суб'єктний	Ребро В.	**Дидактичні умови міжсуб'єктного діалогу в комп'ютерному середовищі (на прикладі вивчення природничих дисциплін у старших класах)
2004	Діалог навчальний	Пєсняєва Н.	Навчальний діалог як засіб розвитку мовної діяльності молодших школярів
2004	Діалог навчальний	Тєпішкіна К.	Естетико-виховний потенціал навчального діалогу (на матеріалі початкової школи)
2004	Діалог полемічний	Сапух Т.	Полемічний діалог як засіб активізації мовної діяльності студентів
2004	Діалогова технологія	Дємідова А.	Формування нових понять в учнів початкової школи засобами діалогової технології
2003	Діалог культур	Бахтєєва Л.	Діалог культур як засіб розвитку пізнавального інтересу до курсу «технологія» у школі з поглибленим вивченням іноземних мов
2003	Діалог культур	Зубарева В.	Реалізація принципу діалогу культур в історії розвитку педагогічної перекладацької думки
2003	Діалог між-культурний	Шихардіна Л.	Міжкультурний діалог на уроках іноземної мови як фактор розвитку особистості учнів
2002	Діалог особистісно орієнтований	Гаспарович О.	Особистісно-орієнтований діалог як засіб формування суб'єкт-суб'єктних відносин молодших підлітків на уроках музики

Рік	Проблема-тика	Дослідник	Назва дисертаційного дослідження
2002	Діалог евристичний	Король А.	Метод евристичного діалогу як засіб активізації навчально-пізнавальної діяльності школярів
2002	Діалог культур	Полякова О.	Теорія і практика розвитку аксіологічного потенціалу особистості студента в діалозі культур
2002	Організація діалогу	Петушкова Н.	Педагогічні умови організації діалогу в освітньому середовищі Дитячого історичного музею
2001	Діалог навчальний	Абдурахманов а М.	Навчальний діалог як засіб розвитку вільної думки дітей на межі дошкільної та початкової освіти
2000	Діалог особистісно орієнтований	Хоперська І.	Науково-педагогічні основи діалогу в особистісно-орієнтованому освітньому процесі
2000	Навчальні завдання	Туманова О.	Педагогічні можливості навчальних завдань у реалізації ідеї діалогу (на прикладі навчання іноземній мові)
2000	Організація діалогу	Балакіна Л.	Педагогічні прийоми організації діалогу на уроці
1999	Діалог навчальний	Дикун Т.	Навчальний діалог як засіб формування особистісно орієнтованого знання
1999	Діалог як засіб індивідуальності	Матвєєва О.	Діалог на уроці як засіб індивідуальності підлітка
1999	Культура діалогу	Малигон Л.	Розвиток культури діалогу в процесі підготовки майбутнього педагога до професійної діяльності
1998	Діалог навчальний	Глушенко М.	Розвиток особистості молодшого школяра в процесі діалогічного навчання
1997	Функції діалогу	Богданова О.	Педагогічні функції діалогу

Проблематика українських дисертацій (префікс у дужках ліворуч – ранг):

- (1,0) – організація навчального діалогу (4 дис.) – 28,57%;
- (2,0) – діалогічні вміння майбутніх учителів (2 дис.) – 14,29%;
- (0,4) – діалогічні вміння дошкільників (1 дис.) – 7,14%;
- (0,4) – діалогові технології (1 дис.) – 7,14%;
- (0,4) – ділове спілкування старшокласників (1 дис.) – 7,14%;
- (0,4) – екзистенціально-діалогічні засади (1 дис.) – 7,14%;
- (0,4) – організація діалогічної взаємодії (1 дис.) – 7,14%;
- (0,4) – пізнавальна активність старшокласників (1 дис.) – 7,14%;
- (0,4) – україномовна діалогова компетентність (1 дис.) – 7,14%;
- (0,4) – українське усне діалогічне мовлення (1 дис.) – 7,14%.

Як бачимо, превалюють проблеми організації вчителем навчального діалогу і формування діалогічних умінь майбутніх учителів. У контексті нової освітньої парадигми це виглядає оптимістично.

Дещо інша картина вимальовується за результатами відповідного аналізу дисертацій, захищених у Росії.

Проблематика дисертацій, захищених в Росії (префікс праворуч – ранг):

- (1,0) – Діалог культур (9 дис.) – 19,15%;
- (2,0) – Діалог навчальний (8 дис.) – 17,02%;
- (0,6) – Організація діалогу (2 дис.) – 4,26%;
- (0,6) – Культура діалогу (2 дис.) – 4,26%;
- (0,6) – Діалогічні стосунки (взаємодія) (2 дис.) – 4,26%;
- (0,6) – Діалог педагогічний (2 дис.) – 4,26%;
- (0,6) – Діалог особистісно орієнтований (2 дис.) – 4,26%;
- (0,2) – Функції діалогу (1 дис.) – 2,13%;
- (0,2) – Учитель у діалозі (1 дис.) – 2,13%;
- (0,2) – Навчання евристичне (1 дис.) – 2,13%;
- (0,2) – Навчальні завдання (1 дис.) – 2,13%;
- (0,2) – Діалогові стосунки (1 дис.) – 2,13%;
- (0,2) – Діалогова технологія (1 дис.) – 2,13%;
- (0,2) – Діалогова культура (1 дис.) – 2,13%;
- (0,2) – Діалогічний аспект (1 дис.) – 2,13%;
- (0,2) – Діалогічне спілкування (1 дис.) – 2,13%;
- (0,2) – Діалог як педагогічна технологія (1 дис.) – 2,13%;
- (0,2) – Діалог як засіб індивідуальності (1 дис.) – 2,13%;
- (0,2) – Діалог полемічний (1 дис.) – 2,13%;
- (0,2) – Діалог поєднувальний (1 дис.) – 2,13%;
- (0,2) – Діалог міжсуб'єктний (1 дис.) – 2,13%;
- (0,2) – Діалог міжнаціональний (1 дис.) – 2,13%;
- (0,2) – Діалог міжкультурний (1 дис.) – 2,13%;
- (0,2) – Діалог конструктивний (1 дис.) – 2,13%;
- (0,2) – Діалог екзистенціальний (1 дис.) – 2,13%;

(0,2) – Діалог евристичний (1 дис.) – 2,13%;

(0,2) – Діалог дидактичний (1 дис.) – 2,13%.

Як бачимо, превалюють проблеми педагогічної технології «діалог культур», діалогу навчального і його організації, а також – культури діалогу, діалогічної взаємодії, діалогу педагогічного та особистісно орієнтованого.

Відродно те, що за результатами наших спостережень, саме ці проблеми перебувають у полі зору учителів-практиків, про що йтиметься у розділі 3 дисертації.

Загальний висновок, зроблений за результатами аналізу наукових джерел, лише підтверджує актуальність теми нашої дисертації.

Подальшим нашим кроком було осмислення дидактичної думки з погляду пошуку шляхів розв'язання проблеми, порушеної у дослідженні. Для цього було здійснено аналіз низки праць ([Біляєв О. [43], Бондар Вол. [51], Гребенюк Т. [109], Загвязинський В. [130], кол. авт. ([120–122; 253; 256 (розділ 2 – «Основи дидактики»); 258 (розділи 4–10); 274]), Краєвський В. [164], Куринський В. [174], Ледньов В. [180; 181], Лернер І. [186], Логвінов І. [190], Малафіїк І. [200], Новіков А. [238; 239], Прокоп'єв І. [273], Рассел Б. [279], Сітаров В. [302], Сластьонін В. [309], Столяренко Л. і Самигін С. [315], Якса Н. [342]).

1.2. Інтерпретація основних термінів і понять дослідження

Проблеми діалогу, діалогічного спілкування залишаються актуальними з часів Античності. В. Нерсеянц (1977) зазначає: «розмовляти і випробовувати, обговорювати і радити, запитувати і відповідати, сумніватися і поринати в сумнів, настановлювати і спростовувати – істинно сократівські дієслова, що відображають напрям і зміст філософування цієї людини [233, с. 62]». Сократівські дієслова й донині залишаються актуальними, коли йдеться про формування в учнів умінь діалогічного спілкування. В. Шестаков (2009) так пише про бесіди Сократа, вибудовуванні ним за методом іронії: «На початку бесіди він [Сократ] вдавав, що нічого не знає, і просив просвітити його. Однак

потім за допомогою послідовних запитань він змушував співрозмовника сумніватися в істинності знань останнього, а потім розвивав власний погляд на суть проблеми [335, с. 27]». На думку А. Лосєва (1994), діалоги Сократа, насправді, не іронія заради іронії і не в'їдливий жарт, бо філософ у такий спосіб спонукає співрозмовника до діалогу, возвеличуючи його, підкреслюючи повагу, цим самим Сократ “досягає зародження і зростання в душах людей вищого знання” [196, с. 37]».

Вивчаючи діалог як міжособистісний зв'язок (на прикладі діалогів Платона та Абеяра), Ю. Крутій (2013) констатує, що в подальшому розвитку (період Середньовіччя) глибокий сутнісний діалог трансформується в знеособленішу форму його – диспут, який існує в структурі сучасного навчання. «За внутрішньою структурою традиція діалогу в Середньовіччі, – пише автор, – відрізнялася від античної тим, що діалогові не були притаманні пошуки істини за допомогою діалектики, а викладання істини подавалося в авторитарній формі або в умовній формі запитань та відповідей авторитарно-дидактичного викладу християнської доктрини. Провідними рисами середньовічної діалогічності є: поляризація знання на сакральне і світське; розподіл функціональних ролей учасників діалогу за схемою “захисник абсолютної істини опонент, який сумнівається у цій істині або і заперечує її” [168, с. 153–154]».

Досліджуючи слово і текст у середньовічній культурі, С. Неретіна (1994), висновує, що «відмінною рисою середньовічного діалогу також є те, що третьою особою виступає Бог. Тому доречним є поняття «медитативної діалектики», оскільки «Господь керує нашою бесідою», «Бог свідок» – не порожні слова для такого мовлення, вони – пряма вказівка на присутність Бога під час бесіди [232, с. 22]». Із «Хрестоматії з історії педагогіки» (1935) довідуємося: «Розуміння сенсу досліджуваного – необхідна умова успіху. Тому найважливіше завдання вчителя – пробудити в учня любов до знання і інтерес до предмета. Звідси природно витікають і риторико-педагогічні вимоги, дуже чітко сформульовані філософом – одним з основоположників

«нової освіти «епохи Відродження Еразмом Ротердамським: «Велике нещастя, коли прийоми вчителя відбивають у дитини будь-яке бажання до занять, перш ніж вона може зрозуміти об'єктивні підстави, за якими вона має любити їх <...> Освіту в цьому віці, коли не вміють ще знаходити в ній задоволення за розумними підставами, люблять заради любові до того, хто дає її. І Сократ чудово висловився, що найкраще вчаться тоді, коли мають охоту до навчання <...> Але бувають вчителі, настільки неприємні за своїми прийомами, що їх не люблять навіть дружини їх; це похмурі люди, з відразливими прийомами поведінки, видаються незадоволеними навіть у той момент, коли знаходяться в доброму гуморі; вони не здатні на ласкаве слово; їм важко посміхнутися на ласкаву усмішку іншого <...> Цим людям я не довірив би диких коней для приборкання» («Грубі вчителі») [330, с. 127–128]».

Обґрунтовуючи педагогічну риторику, А. Михальська (1998), звертає увагу на відмінність діалогу доби Відродження від середньовічної ідеї Бога. Ця відмінність, на її думку, полягає у тому, що «приходить ідеал досконалої людини. Провідне місце <...> посідає риторичний діалог, адже “оратор є ніби правитель і вождь народу”, а діалектична майстерність – це лише допоміжний засіб для оратора. <...> Девіз видатного філософа того часу Еразма Ротердамського – “Нічого надміру!” – висловлює сукупний сенс його власних життєвих принципів – терпимості, пропорційності, розумності: “Не пручайся, не тримайся занадто завзято за власну думку, але намагайся пристосовуватися до смаків інших людей; нікого не ображай, нікому не супереч, з усіма будь чемним» – ось яких правил радить триматися філософ (діалог “Благочестиве застілля”) [214, с. 155]». Дослідниця висновує: «Очевидно, що великий гуманіст керується ні чим іншим, як законом гармонії в людському спілкуванні і орієнтує вихованців саме на гармонізацію відносин. Жити, “нікого не лаючи, всім посміхаючись <...> нічийх правил або вчинків не засуджуючи, ні перед ким не чванячись, погоджуючись, що кожному краще своє” – ось ідеал «нового виховання [Там само, с. 155]».

Дослідник Л. Баткін (1978) визначає діалогічність як стиль життя і стиль мислення діячів італійського гуманізму. Діалог виступає не просто як літературний жанр, а як спосіб життя [26, с. 127]. Дослідники Н. Торкут і О. Гутарук (2002), зазначають, що «діалог виявився одним з улюблених жанрів тогочасних майстрів слова. Завдячуючи відродженню класичної спадщини, стало можливим повернення інтелектуальних діалогів, подібних до філософських діалогів античності. <...> плюралізм поглядів підтримувався ренесансною категорією *varieta*, яка визначала мозаїчний характер картини світу, її складеність з часткових поглядів. <...> Персонажі діалогів ренесансних авторів, будучи носіями часткових, часом супротивних, поглядів, постають власниками лише частини знання [323, с. 122]». І. Данильченко (2002) викладає свій погляд на особливості ренесансного діалогу, який «у деяких випадках може бути незавершеним і позиція автора може бути зрозуміла тільки в контексті його творів [118, с. 19]».

Розмірковуючи над творами І. Канта, дослідник В. Жидок пише: І. Кант визнає, що людське мислення завжди здійснюється у формі, тобто має діалогічний характер: «мислити означає говорити з самим собою, внутрішньо (через репродуктивну уяву) чути себе самого [128]».

У словнику «Історія філософії» (2005) йдеться, що «у XX ст. поняття «діалог» стає предметом філософської рефлексії та набуває категоріального значення в роботах М. Бубера та М. Бахтіна. Головним поняттям філософії діалогу виступає «діалог» (з грецьк. – бесіда, розмова), яке, виникнувши як означення форми усної розмови двох або кількох осіб, переростає на характеристику людської буттєвості. Діалог – це різновид спілкування. Це зустріч двох логосів, двох смислів, які можуть спілкуватись і взаємовідображуватись у свідомості суб'єкта. Діалог означає сутнісне співвіднесення різних систем думки [140, с. 947]». Провідні ідеї філософії М. Бубера – буття як діалог між Богом і людиною, людиною і світом. Він досліджує проблему діалогу за такими площинами: людина – людина, людина –

світ, людина – Бог, зазначаючи, що справжній діалог вибудовується між людьми за взаємної відкритості їх одне одному [53, с. 229].

Отже, діалог став інструментом пізнання себе, природи речей, науки, інших людей. Особливо це є важливим у контексті гуманістичної освітньої парадигми, для якої, за словами Н. Митрової (2006) «характерна діалогічна комунікативна культура, що залежить від діалогічної компетентності [213]». «За визначенням Сократа, зазначає І. Данильченко (2012), діалог – це пошук, який неможливий без спілкування, в процесі якого кожен із співрозмовників має рівні можливості. На думку філософа, немає «вчителя котрий вчить», тобто передає учневі потрібну суму знань, і немає учня, який має в своїй голові цей набір знань. Творча енергія і знання індивіда знаходяться в його душі в латентному стані й чекають виходу, а вихід можливий завдяки діалогу [118, с. 13–14].

Словом, діалог переріс себе як форма і метод навчання, ставши, завдяки сучасній комп'ютерній техніці, технологією пізнання і здобуття знання, творення себе як особистості.

Ретроспективний аналіз змісту поняття «діалог» розпочнемо зі статті «Про діалогічну мову» Л. Якубинського (1923). Автор зазначає, що для діалогу характерні «порівняно швидкий обмін мовою, коли кожний компонент обміну є реплікою й одна репліка найвищою мірою обумовлена іншою; обмін відбувається поза будь-яким попереднім обмірковуванням; компоненти не мають особливої заданості; у побудові реплік немає ніякої навмисної зв'язаності й вони найвищою мірою короткі [343]». І. Синиця (1974) називає діалог «основною найбільш звичною формою усного мовлення [301, с. 125]». За М. Бахтіним (1994), діалог – «об'єктивна умова досягнення світу як “буття-події” [27, с. 207]».

Дослідниця С. Мельнікова (1999) діалог називає «безпосереднім обміном висловленнями між двома або кількома співрозмовниками [209, с. 17]». О. Лагута (Альошина О.) (1999) вважає діалог «формою мовної комунікації [178, с. 15]». На думку Н. Нев'ярович (2000), діалог – «суть сучасної думки [231, с. 196]». Колектив авторів енциклопедії постмодернізму (2001) трактують діалог як «вибір сторонами спільного курсу взаємодії [271]». М. Каган

(2002) зазначає, що діалог має дві сторони – «житейсько-побутову та науково-філософську [142]». Дослідниця О. Крєтова (2003) вважає, що діалог це – «основа людського спів-буття <...> само-буття індивіда», «інше мислення, якісно нові стосунки» [167, с. 198–199]. «Граничною формою представлення уміння» вважає діалог В. Нікітін (2004) [234, с. 71]. Говорячи про «моральну визначеність діалогу», В. Мовчан (2005) зазначає, що ця визначеність полягає «у його спрямованості на спільний пошук істини» [217, с. 435]. Діалог «сутністю мислення» називає О. Проховнік (2006) [275].

Вивчаючи сутність трансформації сучасного діалогу, зумовленої розвитком інформаційно-комунікаційних технологій, Н. Алієва (2008) діалог вважає «інформативною та екзистенціальною взаємодією між комунікувальними сторонами [6]», за якої, на думку А. Князева та І. Одінцової (2008), «діалог вимагає постійного розумового напруження, розумової активності [150, с. 141]».

Три види діалогу визначає М. Бубер (1995) – «1) справжній, у якому кожен учасник справді має мету встановити з іншими живе співвідношення; 2) технічний, зумовлений лише необхідністю об'єктивного взаєморозуміння, або передачі інформації; 3) і, нарешті, лише замаскований під діалог монолог, коли двоє чи більше людей доволі химерним чином розмовляють самі з собою, але при цьому вважають, що вони звільнилися від нестерпного перебування на самоті [53, с. 55]». А от Е. Левінас (2006) вирізняє три типи діалогу: «інтеграційний (позитивний) – діалог, у якому діалогіст повністю виключає точку зору іншого. У такому діалозі задоволення отримує тільки один; ідентифікаційний (негативний) – діалог, у якому співрозмовники заперечують точку зору одне одного. У такому діалозі задоволення не отримує ніхто; синтетичний (символічний) – діалог, спрямований на пошук істини, що узгоджує обидва погляди [179, с. 162]».

На завершення ретроспективи послугуємося певними висновками науковців щодо ємності поняття «діалог». На думку колективу дослідників (2012), діалог виступає основним засобом відносин, «саме у діалозі виявляються певні ситуації, що відповідають потребам іншої людини

[317, с. 38]». О. Вознюк (2013) вважає, що діалог вже «стає методологією мислення, діяльності, способом і засобом розуміння педагогічного процесу, у тому числі учнів, принципом навчання й виховання [89, с. 48]».

У табл. 1.2.1 – для унаочнення – подаємо більш ширші цитати з проаналізованих праць про зміст поняття «діалог».

Таблиця 1.2.1

**Характеристика та інтерпретація поняття
«діалог» у наукових джерелах**

Рік	Автор	Зміст думки
1923	Якубинський Л. [343]	Крайнім проявом діалогу є уривчаста й швидка розмова на які-небудь повсякденні або ділові теми; для нього будуть характерні: порівняно швидкий обмін мовою, коли кожний компонент обміну є реплікою й одна репліка найвищою мірою обумовлена іншою; обмін відбувається поза будь-яким попереднім обмірковуванням; компоненти не мають особливої заданості; у побудові реплік немає ніякої навмисної зв'язаності й вони найвищою мірою короткі
1974	Синиця І. [301, с. 125–127]	Діалог, як відомо, основна найбільш звична форма усного мовлення. <...> Діалог багатий на немовні засоби комунікації, на підтекст, коли навіть мовчанка буває красномовнішою, ніж чергова репліка
1994	Бахтін М. [27, с. 207]	Діалог як протистояння «Я» і «Іншого» є об'єктивною умовою осягнення світу як «буття-події». Перебуваючи серед інших людей і спілкуючись з ними діалогічно, «Я» стає самим собою, тільки розкриваючи себе для «Іншого», через «Іншого» та з допомогою «Іншого». Справжнє життя особистості доступне лише діалогічному проникненню в нього, якому вона у відповідь вільно розкриває себе
1999	Мельнікова С. [209, с. 17].	Діалог – це безпосередній обмін висловленнями між двома або кількома співрозмовниками. Структурно діалог складається з репліки-стимулу і репліки-реакції, тісно зв'язаних за змістом один з одним. <...> У побутовому діалозі партнери не переймаються формою і стилем висловлення, відверті. Учасники публічного діалогу враховують присутність аудиторії, будують промову літературно
1999	Лагута О. (Альошина О.) [178, с. 15–16]	Діалог. Форма мовної комунікації, учасники якої, перебуваючи, як правило, у безпосередньому контакті, обмінюються репліками-висловленнями, зв'язаними єдиною темою. Діалог починається з незалежного й кінчається залежним мовним актом
2000	Нев'ярович Н. [231, с. 196]	Діалог – це суть сучасної думки, коли саме життя людини стає питанням, перебуває у контексті смислових відношень, запитань та відповідей
2001	Кол. авт. [271]	Діалог може трактуватись або як вибір сторонами спільного курсу взаємодії, визначальної особи «Я» та «Іншого», або як раціоналізований діалог, коли подія зустрічі переглядається, виходячи з отриманого результату й набуває характеристики телеологічності й діалектичності; при цьому знімається екзистенціальний шар спілкування й гіпостазується теоретико-інформативний

Рік	Автор	Зміст думки
2003	Кретьова О. [167, с. 198]	Діалог є не лише основою людського спів-буття, але й само-буття індивіда <...> діалог – це не просто «розмова двох», це інше мислення, якісно нові стосунки
2005	Кол. авт. [140, с. 947]	У ХХ ст. поняття «діалог» стає предметом філософської рефлексії та набуває категоріального значення в роботах М. Бубера та М. Бахтіна. Головним поняттям філософії діалогу виступає «діалог» (з грецьк. – бесіда, розмова), яке, виникнувши як означення форми усної розмови двох або кількох осіб, переростає на характеристики людської буттєвості. Діалог – це різновид спілкування. Це зустріч двох логосів, двох смислів, які можуть спілкуватись і взаємовідображатись у свідомості суб'єкта. Діалог означає сутнісне співвіднесення різних систем думки
2006	Прохівник О. [275]	Діалог як сутність мислення – результат соціальної природи людини: особистість формується в діалозі, переносячи у внутрішній простір психіки свій зовнішній досвід регульованої культурою міжособистісної взаємодії
2008	Алієва Н. [6]	Діалог мікропроцесорної системи й людини, перетворившись на постійний і необхідний елемент життєдіяльності індивідів і соціальних груп, істотно перетворює процес навчання, професійну працю, дозвілля, лікування. <...> діалог (бесіда) – це сама інформативна й екзистенціальна взаємодія між комунікувальними сторонами, за допомогою якого відбувається розуміння, а комунікація (повідомлення) – смисл і зміст соціальної взаємодії, у результаті якого досягається соціальна спільність
2008	Князев А., Одінцова І. [150, с. 141]	<...> діалог вимагає постійного розумового напруження, розумової активності. Ця форма вчить студентів уважно слухати виступи інших, формує аналітичні здатності, вчить порівнювати, виокремлювати головне, критично оцінювати отриману інформацію, доводити, формулювати висновки
2012	Онкович Г., Бойченко М., Дем'яненко Н., Донець З., Карачун В. та ін. [317, с. 38]	Основним засобом відносин виступає діалог. Саме у діалозі виявляються певні ситуації, що відповідають потребам іншої людини у пошуках нового знання, способів поведінки. Результатом подібного типу відносин є новий досвід самоосвіти і самовиховання
2012	Данильченко І. [118, с. 13–14]	За визначенням Сократа, діалог – це пошук, який неможливий без спілкування, в процесі якого кожен із співрозмовників має рівні можливості. На думку філософа, немає «вчителя котрий вчить», тобто передає учневі потрібну суму знань, і немає учня, який має в своїй голові цей набір знань. Творча енергія і знання індивіда знаходяться в його душі в латентному стані й чекають виходу, а вихід можливий завдяки діалогу
2013	Вознюк О. [89, с. 48]	Діалог стає методологією мислення, діяльності, способом і засобом розуміння педагогічного процесу, у тому числі учнів, принципом навчання й виховання

Отже, ми визначаємо діалог як природовідповідне мовно-мовленнєве явище, щоразу породжуване мисленням, форму і процес комунікації, за якої виникає інформативно-екзистенціальна взаємодія на шляху розвитку самосвідомості.

З'ясуймо, що таке бесіда як поняття. Дослідники Л. Савенкова, В. Сгадова, Л. Борисенко та ін. (2015) бесіду визначають як тематично спрямований діалог, адже, бесіда призначена спеціально для з'ясування певного питання чи розв'язання проблеми; відтак мовлення та поведінка ініціатора бесіди підпорядковуються узгодженій від початку меті спілкування [277]. А. Михальська (1998), спираючись на спадщину Платона, розглядає діалог евристичний, зазначаючи: «Платон вважав, що за допомогою евристичної бесіди риторично підготовлений вихователь впливає на душу вихованця з метою її формування [214, с. 49]». В. Нерсецянц (1977) у дослідженні сократівського слова значну увагу приділяє питанням бесіди евристичної: «Мистецтво бесіди, за Сократом, вимагає виходити з того, що вже відомо співрозмовнику, а не приголомшувати його відразу якоюсь невідомою йому і незрозумілою істиною. <...> Для Сократа бесіда – діалогічна форма обговорення відповідного предмета і пошуку істини. Діалоги Сократа – це і є його діалектика в дії. Слово «діалектика» на думку Сократа, «відбувається від того, що люди сходяться і спільно розбирають предмети по їх родам». <...> діалектик той, хто вміє ставити запитання і давати відповіді. Тому бесіда як діалектичний розбір питання передбачає взаємно погоджене, дружнє міркування співрозмовників [233, с. 64–65]».

Діалогізація, діалогічність, діалогове навчання, діалогічне мовлення, діалогічне спілкування – ці поняття останніми десятиліттями стали колом наукових інтересів багатьох дослідників. Наприклад, І. Зязюн (2004) діалогізацію розглядає як «композиційно-стилістичний прийом, що полягає у введенні елементів діалогу у виступ» [260, с. 353]. Водночас науковець подає рекомендації з проблеми розроблення вчителем діалогізованого монологу для «утримання» контакту з учнями під час уроку. В. Сітаров (2004) зазначає, що

«діалогізація навчання дає змогу реалізувати розвивальну, соціально-культурну і науково-дослідну функції освіти й розглядати учнів як суб'єктів навчального процесу [302, с. 30]». У цьому зв'язку дослідник говорить про «активні методи навчання – ігрові, задачні і тренінгові технології [Там само, с. 30]».

Розглядаючи дискурс як елемент комунікативного процесу, В. Грігор'єва (2007) констатує, що до засобів діалогізації тексту відносяться такі мовні одиниці і засоби: «а) займенники і вербальні форми: 1, 2 особа, форми дієслова 1 особи множини в наказовому способі, субстантивні форми звертання; б) синтаксичні засоби: запитання і відповіді, окличні і спонукальні пропозиції, заклики; в) текстуальні і композиційні засоби: повтори, парафрази тощо; г) авербальні засоби: погляди, жести, тактильні дії [111, с. 71–72]».

Отже, у своєму дослідженні, ми, в умовах педагогічного експерименту спиралися на висновки-рекомендації І. Зязюна щодо того, як гармонізувати монологічне мовлення і як розробити діалогізований монолог, щоб підвищити ефективність процесу формувань умінь діалогічного спілкування старшокласників: «1. Виробити установку на діалогічне спілкування з класом. Обміркувати шляхи співвіднесення інтересів учнів зі змістом уроку, способи «передачі» мети вивчення теми. Ввести у монолог звернення до аудиторії, спираючись на зчитування її станів, демонструвати спільність («ми», «поміркуймо»). 2. З'ясувати головні тези, над якими повинні думати учні. Розподілити інформацію на блоки, орієнтуючись на надзавдання. Виробити систему запитань різного рівня до кожного блоку для організації роздумів над проблемою. Ввести різні види діалогу (прямий, непрямий, внутрішній, риторичний). 3. Обміркувати, які уявлення доцільно викликати в учнів стосовно конкретної теми. Визначити прийоми організації співпереживання: введення словесних картин, тропів, укрупнення деталей тощо. 4. Забезпечити взаємодію педагогічною технікою (мовленням і невербальними засобами). Особливого значення потрібно надати діалогізації повідомлення: модальності мовлення, персоніфікації, установці на відповідь [260, с. 353]».

Коротко підсумуємо думки про діалогізацію як процес, спираючись на особливості педагогічної взаємодії (Князєв А., Одінцова І. [150], 2008) та діалогізацію міжособистісних взаємодій (Коць О. [162], 2009).

На думку А. Князєва та І. Одінцової, «діалогізація ж педагогічної взаємодії в активно-ігровому навчанні припускає насамперед прийняття ситуації рівноправних позицій, позицій спів-участі, спів-праці, спів-буття, що визначається як суб'єкт-суб'єктна взаємодія [150, с. 52]». О. Коць вважає, що за діалогізації міжособистісних взаємодій у педагогічному процесі в учителя формується так звана «гуманістична центрація», актуалізуючи мотиви самовираження і саморозвитку: «Тут діалог центрується на особистісних стосунках, а інші [стосунки], наприклад, функціонально-ділові О. Коць [162]».

За логікою, ми маємо розглянути інтерпретацію науковців поняття «діалогізм», адже, як зазначає О. Лагута (Альошина) (2000), діалогізм у теорії комунікації це – «слово, зворот або особлива побудова мовлення, властива діалогу, наприклад, повторення того самого слова в новій репліці [177, с. 34]».

Отже, слово, зворот або особливу побудову мовлення, властиву діалогу доцільно, як зазначається в електронному ресурсі «Логічні проблеми знання» [191], розглядати як чинники діалогізму, бо «Чинник діалогізму показує характер співвідношення активностей агентів комунікації. А характер співвідношення активностей безпосередньо пов'язаний з проблемою розуміння й взаєморозуміння в комунікації. <...> чинник діалогізму відіграє більш широку роль у конституюванні знання у процесі комунікації [Там само]».

Доречно казати і про діалогізм ситуації, адже у процесі комунікації цей компонент набуває такої векторності, як цього хочуть учасники діалогу, або – цей компонент мінливий, нестійкий і ситуативний, коли комуніканти ніби прислухаються один до одного, або може мати місце агресивно-домінувальний характер інтеракцій, тоді діалогізм вестиме до створення конфліктних ситуацій і навіть конфлікту, що може згаснути або перерости у значну проблему у стосунках.

Тому зовсім не випадково Ю. Дрешер (2007) так говорить про діалогізм ситуації – «діалогізм ситуації створюється завдяки тому, що людина впевнена, що її висловлювання будуть вислухані.

Більше того, у процесі спілкування настане момент зворотного зв'язку, коли вона довідається щось нове про себе, що допоможе їй саморозкритися й самореалізуватися [126, с. 189]».

Підтвердження цьому ми знаходимо у словнику «Історія філософії» (2005): «Вихідним положенням філософії діалогу є визнання діалогічного розуміння природи людини, а також пріоритету міжособистісного спілкування, що здійснюється на рівні відношення «Я-Ти». <...> Діалогізм як філософський принцип спонукає до обмеження егоцентру, утвердження відкритості в стосунках із зовнішнім світом, відповідальності щодо партнерів по спілкуванню [140, с. 946–947]».

Отже, з лінгвістичного погляду «діалогізм» – «слово, зворот або особлива побудова мовлення, властива діалогу [177, с. 34]», а з іншого – «вихідне положення філософії діалогу [140, с. 946]», що вказує на виняткове (важко перебільшуване) значення і діалогізму, і діалогізації як в дидактиці, так і в педагогічній практиці старшої школи, за якої формуються у старшокласників уміння діалогічного спілкування.

Тобто, за таких умов формуються діалогічні стосунки, діалогічність навчання, діалогічність середовища, діалогічність культури тощо.

Діалогічні стосунки, за М. Бахтіним (1994), можна розглядати як універсальне синергетичне явище, бо воно пронизує мову людини і будь-які прояви її у процесі життєдіяльності [29, с. 311], тобто, формує свідомість, а це, як вказує М. Бахтін, ніби третій, віртуальний учасник діалогу.

Відтак, діалог відбувається ніби на фоні незримого третього, який стоїть над усіма учасниками діалогу [27, с. 207].

Тож і культура діалогічна, як зазначає Ю. Кузнецов (2007), де «діалог сприяє з'ясуванню різних поглядів на мету виховання і формує критичну настанову – пошук власної відповіді на поставлене запитання [169, с. 61]».

Т. Адам'янц (2003) зазначає, що «діалогічність спілкування відіграє надзвичайно важливу роль не тільки серед інших компонентів способу життя людей, але й у системі людино-середовищних метаболізмів, а отже, і соціокультурного відтворення як такого [4, с. 903]».

Якщо «діалогічність у навчанні як чинник актуалізації смислотвірної, рефлексійної та критичної функцій особистості [274, с. 135], то, як стверджує О. Савченко, «діалогічність навчання стає інструментом суб'єктивності учіння, евристичним прийомом, який активізує і структурує монологічне навчання [285, с. 159]».

Діалогічність і діалогічне спілкування засобами мови взаємопов'язані і взаємодетерміновані. М. Бахтін (1975) твердить: «Слово народжується в діалозі, як його жива репліка, формується в діалогічній взаємодії з чужим словом у предметі. <...> Будь-яке слово спрямоване на відповідь і не може уникнути глибокого впливу передбачуваного слова у відповідь.

Живе розмовне слово безпосередньо і грубо встановлене на майбутнє слово-відповідь: воно провокує відповідь, передбачає її й будується у напрямку до неї.

Складаючись в атмосфері вже сказаного, слово водночас визначається ще не сказаним, але змушуваним і вже передбачуваним відповідним словом. Так – у будь-якому живому діалозі [28, с. 93]». С. Магнітов (2003) майже три десятиліття по тому, після М. Бахтіна, скаже: «Життя слів – у діалозі між людьми, групами населення і т. ін.

Слово має сенс, якщо воно підтримує цей діалог. Якщо ж час діалогу порушено, то слова втрачають смисл і вагу [199, с. 101]».

Отже, ми знову повертаємося до того, що діалог – природовідповідне мовно-мовленнєве явище, щоразу породжуване мисленням, форма і процес комунікації, за якої виникає інформативно-екзистенціальна взаємодія на шляху розвитку самосвідомості.

У табл. 1.2.2 подаємо цитати, що стосуються терміна «діалогічність», відібрані з проаналізованих нами праць.

Таблиця 1.2.2

**Характеристика та інтерпретація поняття «діалогічність»
у наукових джерелах**

Рік	Автор	Зміст думки
1993	Гоффманова Ю. [350, с. 37]	Діалогічність досягається за допомогою природних контактних засобів: звертання, імператив, запитання
2003	Корсакова О., Трубачева С. [157, с. 8]	Діалогічність – взаємодія, партнерські стосунки між учасниками освітнього процесу
2003	Кол. авт. [255, с. 216]	Визначаючи діалогічність, автори уточнюють, що духовно-ціннісна орієнтація людини і більшою мірою її розвиток здійснюються у процесі взаємодії учасників освітнього процесу, змістом якої є обмін інтелектуальними, емоційними, моральними цінностями, що передбачає діалоговий характер навчального процесу, залучення особистості до культурних надбань людства за допомогою діалогу з культурними формами історичного розвитку цивілізації
2005	Покотило Г. [267, с. 280]	Діалогічність – сутнісна ознака творчості, яка дає усвідомлення значущості іншої людини та зв'язку своєї власної «життєвої міри» з мірами інших людей
2005	Мовчан В. [217, с. 435]	Процесуальність спілкування – ні що інше, як його діалогічність
2005	Кол. авт. [140, с. 948]	Діалогічність – це суттєва характеристика суб'єкта спілкування, що передбачає його здатність сприймати і враховувати правомірність, внутрішню обґрунтованість не лише власної думки а й інших способів міркування, й відповідно висловлювань, що їх втілюють. Спілкування характеризується суб'єкт-суб'єктною спрямованістю, інформація тут не просто передається, а циркулює між партнерами, метою яких є пошук певної спільної позиції або системи цінностей. <...> Діалогічність передбачає уявлення про дистанцію між тим, хто сприймає чужу думку, і самою цією думкою; передбачає існування специфічного смислового простору, в якому співіснують та взаємозбагачуються, зберігаючи при цьому власну самотійність, суб'єкти спілкування

Парадигму діалогічності виводить Л. Озадовська (2007), зазначаючи, що ця парадигма є визначальною рисою сучасної теорії освіти і навчальної практики. Мета – розв'язання складних проблем сучасного етапу реформувань в освітній галузі [241, с. 155]». А от у 2013 р. О. Галанова дослідила діалогічність як провідний принцип сучасної парадигми освіти [95].

Уроки літератури як діалог у 1990 р. розглядав Л. Айзерман [5]. У 2003 р. С. Архипова засобом підготовки до неперервної освіти називає діалогові технології навчання: «діалогове навчання – це спеціальна форма організації діяльності, яка спрямована на створення комфортних умов навчання, при яких студент (учень) відчуває успішність, свою інтелектуальну спроможність, що робить продуктивним сам процес навчання. Сутність діалогового навчання

полягає в тому, що навчальний процес організується таким чином, що практично всі студенти (учні) виявляються залученими до процесу пізнання, де вони можуть обмінюватись думками, ідеями в умовах емоційного комфорту і творчої атмосфери на занятті [18, с. 134]».

Характерні риси діалогового спілкування вивчала Ю. Дрешер (2007), серед яких: «вичерпне відбиття індивідуальних особливостей; позитивне ставлення одне до одного партнерів по спілкуванню; використання способів спілкування, що дають можливість для самовираження партнерів [126, с. 407]». «Діалогове спілкування, – пише автор, – сприяє розвитку читацької активності, самостійності, перетворенню його на повноправного суб'єкта спілкування [Там само, с. 407]». За Г. Васяновичем і С. Вдович, «інтерактивне навчання – це діалогове навчання, в ході якого здійснюється взаємодія вчителя й учня [56, с. 111]. Словом, як зазначають автори колективної монографії Г. Онкович, М. Бойченко, Н. Дем'яненко, З. Донець, В. Карачун та ін. (2012), характеризуючи діалоговий спосіб взаємодії, що це є медіакультурою особистості як «діалоговий спосіб взаємодії з інформаційним суспільством за посередництва засобів масової комунікації, що включає ціннісний, технологічний та особистісно-творчий компоненти і сприяє розвитку суб'єктів взаємодії [317, с. 320]».

Ми знову доходимо висновку, що урок як діалог має значний потенціал для формування умінь діалогічного спілкування старшокласників у процесі навчання гуманітарних предметів. «Коли ми говоримо про урок як діалог учителя з учнями, – висновує І. Зязюн (2004), – то маємо на увазі не ситуацію «запитання – відповідь» (учитель запитує – учні відповідають). Це спрощене розуміння діалогу. Йдеться про діалог як професійну позицію вчителя стосовно учнів, засадовим для якої є намагання зробити дітей активними учасниками власного процесу навчання, залучити до спільної з педагогом діяльності в процесі пізнавального пошуку. <...> Спільно з учителем вони розмірковуватимуть над проблемою, шукатимуть правильної відповіді, емоційно відгукуватимуться на його слова. Це буде не зовнішній, а внутрішній діалог учнів з учителем, який зумів створити в класі ситуацію співроздумів і співпереживання [260, с. 167–168]».

Отже, проаналізовані джерела дали нам підстави для розроблення дидактичних умов формування в учнів старших класів умінь діалогічного спілкування, визначення відповідних критеріїв і показників, почерпнуті наукові ідеї лягли в основу дидактичної моделі формування умінь діалогічного спілкування старшокласників у процесі навчання гуманітарних предметів, стали інструментарієм для аналізу змісту підручників з гуманітарних предметів і підґрунтям для розроблення власної системи вправ і завдань тощо.

1.3. Проблема формування умінь діалогічного спілкування у шкільній практиці

Дослідження проблеми формування умінь діалогічного спілкування старшокласників вимагає не тільки аналізу Державного стандарту, навчальних програм, а й ґрунтовного вивчення підручників, посібників для старшої школи, а також педагогічного досвіду вчителів з цієї проблеми. Нами було проаналізовано чинні підручники з української мови, української і зарубіжної літератур з метою виявлення у їх структурі, змісті і методичному апараті засобів для формування умінь діалогічного спілкування старшокласників.

На кожному етапі вивчення будь-якого літературного твору (чи тексту вправи) вчитель має активно використовувати діалогові технології навчання задля активізації пізнавальної діяльності учня й залучення його до діалогу. Завдяки використанню індивідуальних і колективних форм роботи потрібно пройти всі етапи вивчення твору – від читання тексту до його осмислення і застосування здобутих знань у повсякденній практиці. До реалізації такого алгоритму мають бути пристосовані всі компоненти змісту сучасного підручника.

Дослідники стверджують, що в умовах особистісно орієнтовного навчання особливої гостроти набуває проблема повноцінної реалізації в підручниках розвивальної функції. Звісно, ця функція максимально задіюється за формування умінь діалогічного спілкування саме в учнів старшої школи на основі розроблених авторами підручників відповідних систем вправ, завдань і

тестових блоків. Результати аналізу стану і проектування перспектив розвитку умінь діалогічного спілкування старшокласників засобами підручника вказує на те, що наявні в чинних підручниках змістові лінії потребують посилення або модернізації у контексті сучасної аксіологічної освітньої парадигми [160].

Вивчення педагогічного досвіду вчителів старших класів, що тривало упродовж 2013–2017 років, полягало у спостереженні за навчально-виховним процесом, проведенні анкетувань, аналізі їхніх публікацій, методичних напрацювань тощо. Ми проаналізували форми, види, типи вправ і творчих завдань, поданих у підручниках, і результативність застосованих учителями прийомів щодо їх реалізації. Дійшли такого висновку: ефективніше формуються вміння діалогічного спілкування старшокласників на уроках з тих предметів, де у змісті простежується логіка, чіткість, містяться методичні настанови-підказки як у назвах спеціальних рубрик контролю знань, так і у формулюванні самих вправ і завдань для класної і самостійної роботи. Перейдемо до конкретних прикладів.

*Підручник з української мови для 10-х класів загальноосвітніх навчальних закладів (академічний рівень) (2010)*¹. Дані про питому вагу вправ подано у табл. 1.3.1.

Таблиця 1.3.1

Питома вага вправ, спрямованих на формування умінь діалогічного спілкування

Назва розділу	К-ть параграфів у розділі	К-ть вправ у розділі	Вправи на ФУДС ²	
			К-ть	Питома вага (у %)
Вступ	2	17	5	29,41
Стилістичні засоби фонетики	6	133	28	20,05
Стилістичні засоби лексикології	9	120	30	25,00
Стилістичні засоби фразеології	2	21	4	19,05
Стилістичні засоби словотвору	2	42	9	24,43
УСЬОГО	21	333	76	22,82

На перший погляд, показник «Усього» (22,82%) не такий значний і питома вага вправ на формування умінь діалогічного спілкування

¹ Глазова О. П. Українська мова: підручн. для 10 кл. загальноосвіт. навч. закл. (академічний рівень) / О. П. Глазова, Ю. Б. Кузнецов ; наук. ред. І. Вихованець. – К. : Зодіак-ЕКО, 2010. – 256 с.: іл.

² ФУДС – формування умінь діалогічного спілкування.

старшокласників за розділами коливається у межах 19,05% – 29,41%. Однак, слід зауважити, що наявна така важлива рубрика для формування умінь діалогічного спілкування старшокласників як «Усне мовлення: тренінг спілкування». Тренінгів загалом – п'ять. Цей факт вигідно вирізняє аналізований підручник серед інших. Унаочнимо дані аналізу з таблиці 1.3.1 на рис. 1.3.1.

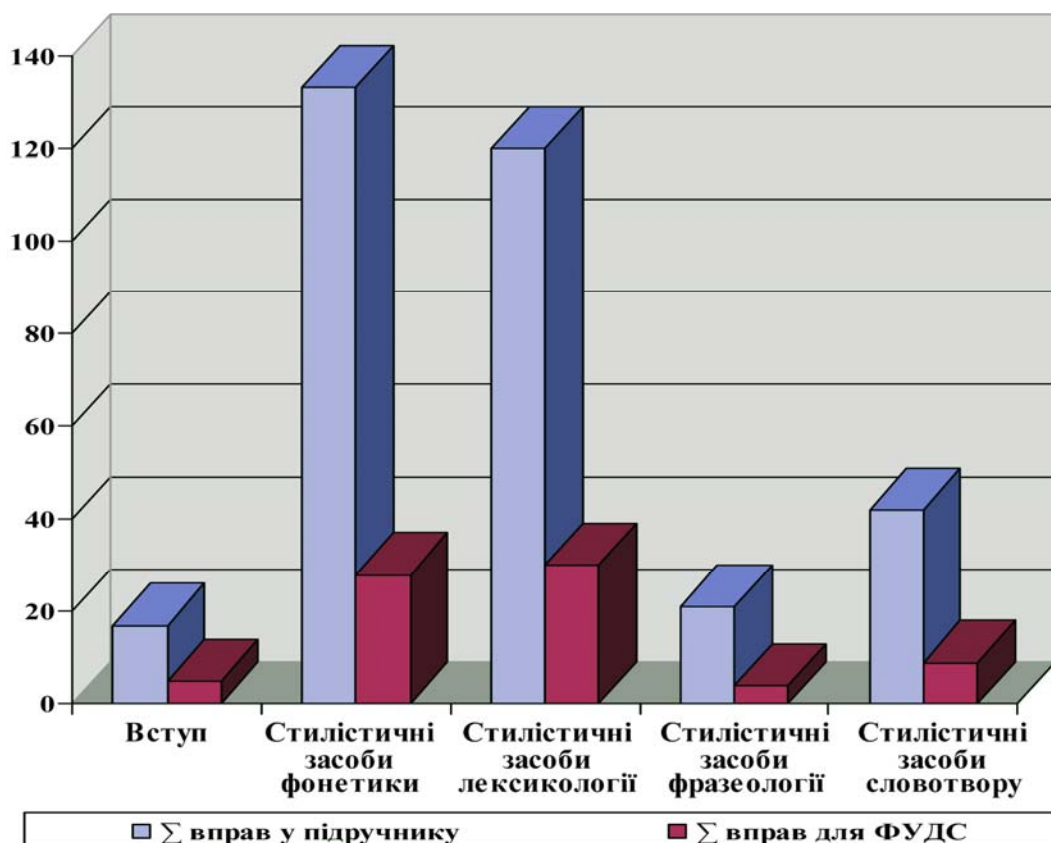

Рис. 1.3.1. Питома вага вправ, спрямованих на формування умінь діалогічного спілкування

У дод. А. подано результати аналізу змісту вправ і завдань за видами (формами) роботи учнів під час уроку української мови, що формують уміння діалогічного спілкування старшокласників за підручником з української мови для 10-го класу (академічний рівень) (авт.: О. П. Глазова, Ю. Б. Кузнецов).

Завдання на формування умінь діалогічного спілкування старшокласників проаналізуємо окремо, адже у змісті підручника наявні 79 завдань, об'єднаних в 12 умовних блоків (*префікс ліворуч* у дужках – ранг; у дужках **праворуч** – кількість завдань у блоці / питома вага серед аналізованих завдань):

(1,5) – завдання для всіх, хто хоче навчитися мислити самостійно (18/22,79%);

(1,5) – завдання для всіх, хто готується жити в інформаційному суспільстві (18/22,79%);

(3,0) – завдання для всіх, кому подобається мріяти та фантазувати (8/10,13%);

(4,5) – проектна діяльність (7/8,86%);

(4,5) – до вашого мовного портфоліо (7/8,86%);

(6,0) – міжпредметні завдання (6/7,60%);

(7,0) – завдання для інтерактивного навчання (5/6,33%);

(8,0) – профорієнтаційні завдання (3/3,80%);

(10,0) – завдання підвищеної складності (2/2,53%);

(10,0) – завдання для всіх, хто товаришує з комп'ютером (2/2,53%);

(10,0) – завдання для всіх, хто любить жартувати (2/2,53%);

(12,0) – завдання для всіх, хто прагне зрозуміти мистецтво (1/1,27%).

Отже, найвищі ранги за блоками «Завдання для всіх, хто хоче навчитися мислити самостійно», «Завдання для всіх, хто готується жити в інформаційному суспільстві» і «Завдання для всіх, кому подобається мріяти та фантазувати». З назв цих блоків стає зрозуміло, чому автори так багато уваги приділили саме таким завданням. Це підтверджується висновками науковців щодо важливості розв'язання проблем діалогічного спілкування не тільки у стінах школи, а й у соціальному середовищі.

Ранги середнього класу «отримали»: «Проектна діяльність», «До вашого мовного портфоліо», «Міжпредметні завдання», «Завдання для інтерактивного навчання» та «Профорієнтаційні завдання».

Навіть на перший погляд зрозуміло, що ці п'ять блоків умовно можна об'єднати у цілісний метаблок завдань, спрямованих на соціально-ціннісне ставлення до знань, збудження мотивації до актуалізації діалогічного досвіду старшокласників і орієнтацію процесу навчання української мови на реалізацію завдань профільного навчання засобами сучасних освітніх технологій.

На підтвердження нашого висновку, у дод. А подаємо зміст завдань (за умовними блоками), вміщених у підручнику з української мови для 11-го класу (академічний рівень) О. Глазової та Ю. Кузнецова. Проілюструємо це стисло у табл. 1.3.2.

Таблиця 1.3.2

Зміст завдань з підручника з української мови для 10-го класу (академічний рівень) авторів О. Глазової та Ю. Кузнецова у контексті формування умінь діалогічного спілкування старшокласників

НАЗВА УМОВН. БЛОКУ	ЗМІСТ ЗАВДАНЬ	ІНТЕРПРЕТАЦІЯ
Завдання для всіх, хто готується жити в інформаційному суспільстві	У чому полягає культура мовлення сучасної молоді людини? Назвіть її складники (с. 13)	• культура мовлення;
	Поспостерігайте за мовленням своїх знайомих. Які норми вимови порушуються ними найчастіше? Поясніть, чому (с. 42)	• уникнення порушень норм мовлення;
	Як ви вважаєте, чи потрібні друковані засоби масової інформації в добу поширення Інтернету? Яке майбутнє ЗМІ ви можете спрогнозувати? Свою думку обґрунтуйте. У висловлюванні використайте подані у вправі фразеологізми (с. 47)	• увагу до друкованого слова та Інтернет-ресурсів;
	Як ви розумієте поняття свобода вираження поглядів, свобода думки, свобода слова? Чи існують межі свободи слова? Хто має забезпечувати відповідальність ЗМІ за точність подання фактів, їхню інтерпретацію (с. 133)	• розуміння свободи слова, свободи думки; • відповідальність за точність фактів, їх інтерпретацію.
Завдання для інтерактивного навчання	Попрацюйте в парах! Поспостерігайте за своїм мовленням і мовленням ваших однокласників. Які помилки в ньому найпоширеніші? (с. 10)	• дослідження мовного середовища; • визначення помилок у мовленні;
	Попрацюйте в парах! Продовжте текст за поданим початком. Використайте в ньому слова <i>заздрісність, злісність, улесливість, чесність</i> (с. 79)	• робота з незавершеним текстом; • аналіз цінностей і установок особистості;
Завдання для всіх, хто хоче навчитися мислити самостійно	Розкрийте значення вислову « <i>У душі красивих і красива мова, убогість мови – це убогість духу!</i> » (В. Іващенко). Чи згодні ви зі словами поета? Поясніть (с. 10)	• аналіз цілісності особистості з огляду на її мовленнєву компетентність;
	Як ви розумієте вислів <i>милословність мови</i> ? За змістом прочитаного сформулюйте й поставте одне одному по два запитання, які з'ясували б сутність цього мовного явища (с. 36)	• формування ціннісного ставлення до мови, її милословності;
	Поясніть на прикладах із власного життєвого досвіду, як дотримання орфоепічних норм впливає на зміст і ефективність спілкування (с. 43)	• формування в учнів переконання, що життєвий досвід і ефективність спілкування тісно взаємопов'язані;
	Завершіть переказ міркуваннями щодо того, яким чином можна розрізнити понтиїв пілатів у своєму оточенні та як захиститися від їхнього впливу на життя українського суспільства (с. 95–97)	• аналіз мовної поведінки особистості у соціумі; • розвиток розуміння важливості міжпредметних зв'язків у формуванні особистості;

НАЗВА УМОВН. БЛОКУ	ЗМІСТ ЗАВДАНЬ	ІНТЕРПРЕТАЦІЯ
<i>Завдання для всіх, хто хоче навчитися мислити самостійно</i>	Проведіть у класі дискусію «Чи загрожує комп'ютер моїй індивідуальності?». До розмови запросіть учителів, шкільного психолога, батьків (с. 164)	• цінності живого і машинного спілкування;
	Прокоментуйте афоризм Д. Дефо «Порозумнішати ніколи не пізно». Уживайте слова в переносному значенні (с. 166).	• формування ціннісного ставлення до знань;
	Складіть текст (обсяг 8-10 речень) на тему «Речі не старі, а старовинні». Уживайте епітети, порівняння, метафори (с. 176)	• формування ціннісного ставлення до надбань українського народу; • розвиток мовної компетентності;
<i>Профорієнтаційні завдання</i>	Наскільки важливо володіти літературною мовою? Назвіть професії, у представників яких мовлення має бути бездоганним (с. 10)	• літературна мова в житті особистості; • цінність літературної мови; • важливість літературної мови у професійній діяльності;
	Уявіть, що у вашій школі проходить день самоврядування і вам запропонували провести урок на тему «Спрощення у групах пригоспних» у 5 класі. Яким має бути урок, щоб п'ятикласники запам'ятали це правило? Укладіть до такого уроку 2–3 вправи (с. 80)	• застосування мовної компетентності старшокласників для формування знань з української мови в учнів основної школи;
	Складіть перелік питань для обговорення на «круглому столі» на тему: «Чи потрібен талантові талант?» (с. 187)	• розвиток термінологічного чуття; • формування комунікативної компетентності;
<i>Завдання для всіх, кому подобається мріяти та фантазувати</i>	Створіть казку про свою улюблену квітку. Дотримуйте художнього стилю (с. 22–23)	• опанування художнього стилю мовлення; • формування ейдетичного мислення;
	Уявіть, що на зміну мовному спілкуванню прийшло спілкування телепатичне: адресат мовлення сприймає лише зміст інформації, інтонації та інших ознак усного мовлення більше немає. Дайте оцінку такій формі спілкування, назвіть її переваги та вади (с. 27)	• формування цінностей живого спілкування; • аналіз сприйняття змісту інформації залежно від невербального її супроводу;
	Створіть казку про свою улюблену квітку. Дотримуйте художнього стилю (с. 22–23)	• опанування художнього стилю мовлення; • формування ейдетичного мислення;
	Уявіть, що на зміну мовному спілкуванню прийшло спілкування телепатичне: адресат мовлення сприймає лише зміст інформації, інтонації та інших ознак усного мовлення більше немає. Дайте оцінку такій формі спілкування, назвіть її переваги та вади (с. 27)	• формування цінностей живого спілкування; • аналіз сприйняття змісту інформації залежно від невербального її супроводу;
	Складіть і запишіть текст про значення часу в житті сучасної молоді людини. Використайте стилістичні засоби фонетики. Записане прочитайте вголос (с. 34)	• формування міжпредметних зв'язків на категоріях часу і стилістичних засобах фонетики української мови;
	Розкажіть, як ви мрієте провести свій вихідний день. Уживайте стилістичні засоби фонетики (с. 35)	• розвиток індивідуально-психологічних особливостей і творчого потенціалу учнів;

Закінчення таблиці 1.3.2

НАЗВА УМОВН. БЛОКУ	ЗМІСТ ЗАВДАНЬ	ІНТЕРПРЕТАЦІЯ
<i>Завдання для всіх, кому подо- бається мріяти та фантазу- вати</i>	Уявіть, що з допомогою машини часу ви можете потрапити до Київської Русі або України XVII ст. Уживайте зрозумілі їм слова, які сьогодні є застарілими (с. 142)	• формування ціннісного ставлення до витоків і джерел сучасної української мови;
	Для чого вживають метафори? Відповідь дайте у формі усного твору-фантазії «Світ без метафор» (с. 172)	• формування метафоричного мислення; • розвиток індивідуально-психологічних особливостей особистості;
<i>Міжпредме- тні завдання</i>	Доберіть і запишіть приклади звукової епіфори з текстів художньої літератури, популярних пісень тощо (с. 35)	• прищеплення любові до української культурної спадщини і мовної зокрема; • народна творчість як засіб пізнання мови і мовлення;
	Як ви вважаєте, чи легко вивчати українську мову іноземцям? Свою думку обґрунтуйте (с. 48)	• українська мова серед інших мов; • носії мови: діалог культури; • комунікативна компетентність як запорука пізнання багатогранного світу інших культур;
	Які твори, що ви їх вивчали на уроках світової літератури цього року, запам'яталися вам найбільше? Напишіть відгук на один із них. Поясніть правопис ужитих у відгуку слів іншомовного походження (с. 105)	• розвиток умінь діалогічного спілкування на основі творів світової літератури;
	Поясніть, який тип культури є традиційним для України. У чому він виявляється в наш час? У відповіді вживайте слова, похідні від іншомовних. за допомогою яких словотвірних елементів ці слова утворено? (с. 220)	• ціннісне ставлення до української традиційної культури; • аналіз традицій і сучасних тенденцій розвитку мовного середовища, вживання слів іншомовного походження

Проаналізуємо зміст вправ і завдань, поданих у підручнику з української мови для 11 класу (авт.: О. Караман, М. Плющ, С. Тихоша. У табл. 1.3.3 подаємо розподіл кількості вправ і завдань за розділами і зазначено кількість і питому вагу вправ і завдань, спрямованих на формування умінь діалогічного спілкування.

Як бачимо з табл. 1.3.3, питома вага вправ і завдань, спрямованих на формування умінь діалогічного спілкування, коливається у межах 16,25–45,40%. Середній показник – 27,74%. Унаочнимо дані (рис. 1.3.2).

У дод. Б подано перелік вправ і завдань та їх змісту, за реалізації якого на уроках формуються вміння діалогічного спілкування старшокласників. Наразі як приклад цього аналізу у табл. 1.3.4 вміщено зведену інформацію про зміст вправ і завдань (профільний рівень) лише першого розділу «Мова. Індивід. Суспільство». Повний аналіз подається у дод. Б.

Таблиця 1.3.3

Питома вага вправ і завдань, спрямованих на формування у старшокласників умінь діалогічного спілкування

Назва розділу	К-ть параграфів у розділі	К-ть вправ і завдань у розділі	Вправи і завдання на ФУДС ³	
			К-ть	Питома вага (у %)
Мова. Індивід. Суспільство	4	39	13	33,33
Стилістика як розділ науки про мову	6	80	13	16,25
Морфологічні засоби стилістики	5	88	17	19,32
Стилістика синтаксису	25	268	60	22,39
Риторика як наука і мистецтво слова	19	163	74	45,40
	59	638	177	27,74
Узагальнення	1	69	4	
УСЬОГО		707	181	25,60

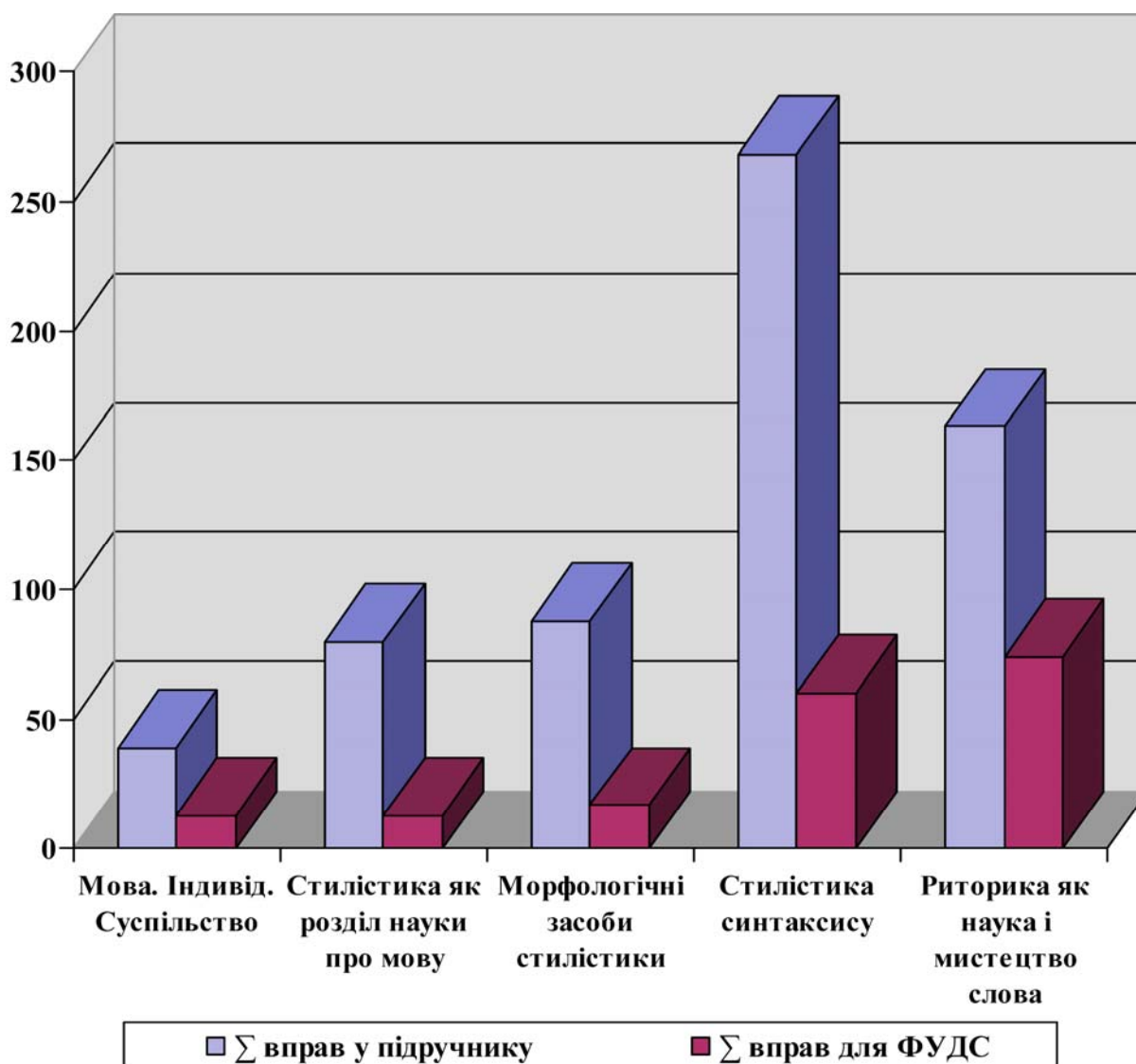

Рис. 1.3.2. Питома вага вправ і завдань, спрямованих на формування у старшокласників умінь діалогічного спілкування

³ ФУДС – формування умінь діалогічного спілкування.

Таблиця 1.3.4

Аналіз змісту вправ і завдань за видами (формами) роботи учнів

Українська мова. 11 клас. Розділ 1. Мова. Індивід. Суспільство (профільний рівень) (авт. кол.: О. Караман, М. Плющ, С. Тихоша)		
Параграф (к-ть вправ і завдань)	Види (форми) роботи	К-ть вправ і завдань для ФУДС
§1. Мова як особлива система знаків. Її місце з-поміж інших знакових систем. Усього вправ і завдань до §1 – 9 (з них для ФУДС – 3)	Вправа	1
	Дослідження мовного матеріалу	
	Інтернет-путівник	1
	Міжпредметні зв'язки	1
	Практикум	
§2. Проблема взаємодії мови і культури, мови і соціуму. Усього вправ і завдань до §2 – 10 (з них для ФУДС – 3)	Робота в парах, групах	
	Вправа	1
	Дослідження мовного матеріалу	1
	Інтернет-путівник	
	Міжпредметні зв'язки	
§3. Українська мова в діалозі культур. Відображення в українській мові культури інших народів. Українська діаспора. Усього вправ і завдань до §3 – 14 (з них для ФУДС – 5)	Практикум	1
	Робота в парах, групах	
	Вправа	2
	Дослідження мовного матеріалу	
	Інтернет-путівник	1
§4. Видатні мовознавці вітчизняної науки. Усього вправ і завдань до §4 – 6 (з них для ФУДС – 3)	Міжпредметні зв'язки	1
	Практикум	
	Робота в парах, групах	1
	Вправа	1
	Дослідження мовного матеріалу	1
	Інтернет-путівник	
	Міжпредметні зв'язки	
	Практикум	
	Робота в парах, групах	
	Самостійна робота	1

Характерні вправи і завдання у підручнику. Вправа 16. Підготуйте розповідь про значення мови у вихованні особистості. Скористайтеся поданими висловлюваннями мовознавців. Вправа 21. Прочитайте текст. Використовуючи матеріали вправи, підготуйте діалог про відображення в українській мові культури інших народів. Наводьте власні приклади. Вправа 95. Проведіть дискусію на тему: «Чи є зараз серед молодих, серед нинішніх оце відчуття спільності обов'язку перед Україною, перед Матір'ю?».

Аналізуємо підручник «Українська література» для 10-го класу загальноосвітніх навчальних закладів⁴. Загальна кількість запитань у підручнику – 737, з них: підсумуйте прочитане – 204, поміркуйте – 175, мистецька скарбниця – 55, аналізуємо твір – 166, словникова робота – 72, творчі завдання – 23, творча робота – 9, робота в парах – 12, робота в групах – 13, робота в групах і парах – 2, міжпредметні паралелі – 5, узагальнюємо вивчене – 1. Ми використали 120 авторських завдань, з них: аналіз тексту – 7; мистецька скарбниця – 5, поміркуйте – 30; підсумуйте прочитане – 15; робота в групах – 12; робота в парах – 15; робота в групах і парах – 2; словникова робота – 7; творчі завдання – 18; творча робота – 9. У табл. 1.3.5 зведено результати матричного аналізу змісту вправ і завдань за цим підручником, а розгорнутий аналіз подано у дод. В

Таблиця 1.3.5

**Аналіз розподілу вправ і завдань у підручнику «Українська література» (10-й кл.)
на формування умінь діалогічного спілкування старшокласників**

Українська література. Підручник для 10 класу загальноосвітніх навчальних закладів. Рівень стандарту, академічний рівень (Г.Ф. Семенюк, М.П. Ткачук, О.В. Слоньовська)													
Розділи	Заг. к-сть	К-ть для ФУДС	Питома вага (у %)	К-ть вправ і завдань для формування умінь діалогічного спілкування (за формами ⁵)									
				АТ	МС	П	ПП	РвГ	РвП	РПГ	СР	ТЗ	ТР
Вступ	11	3	27,27	–	–	–	–	–	2	–	–	1	–
Розділ 1. Література 70–90-х років XIX століття	117	18	15,39	1	–	3	1	4	1	2	3	3	–
Розділ 2. Українська драматургія і театр 70–90-х років XIX століття	225	45	20,00	3	3	13	2	5	7	–	1	5	6
Розділ 3. Українська література 10-х років XX століття	364	49	13,46	3	2	11	11	3	5	–	3	9	2
Урок-підсумок	20	5	20,00	–	–	3	1	–	–	–	–	–	1
УСЬОГО	737	120	16,28	7	5	30	15	12	15	2	7	18	9

Як бачимо, зміст підручника сконструйовано у такий спосіб, що майже всі види вправ і завдань представлені в усіх його розділах. Це свідчить про

⁴ Українська література: підруч. для 10 кл. загальноосв. навч. закл. (рівень стандарту, академічний рівень) / Г. Ф. Семенюк, М. П. Ткачук, О. В. Слоньовська [та ін.] ; за заг. ред. Г. Ф. Семенюка. – К. : Освіта, 2010. – 352 с.

⁵ АТ – аналіз тексту; МС – мистецька скарбниця; П – поміркуйте; ПП – підсумуйте прочитане; РвГ – робота в групах; РвП – робота в парах; РПГ – робота в парах і групах; СР – словникова робота; ТЗ – творчі завдання; ТР – творча робота.

системність викладу навчального матеріалу і наскрізну «технологічну» лінію-задум авторів щодо реалізації змісту літературної освіти в 10-му класі. Результати аналізу (табл. 1.3.5) розподілу вправ і завдань, поданих у підручнику «Українська література» (10-й кл.), що формують уміння діалогічного спілкування старшокласників, унаочнено на рис. 1.3.3.

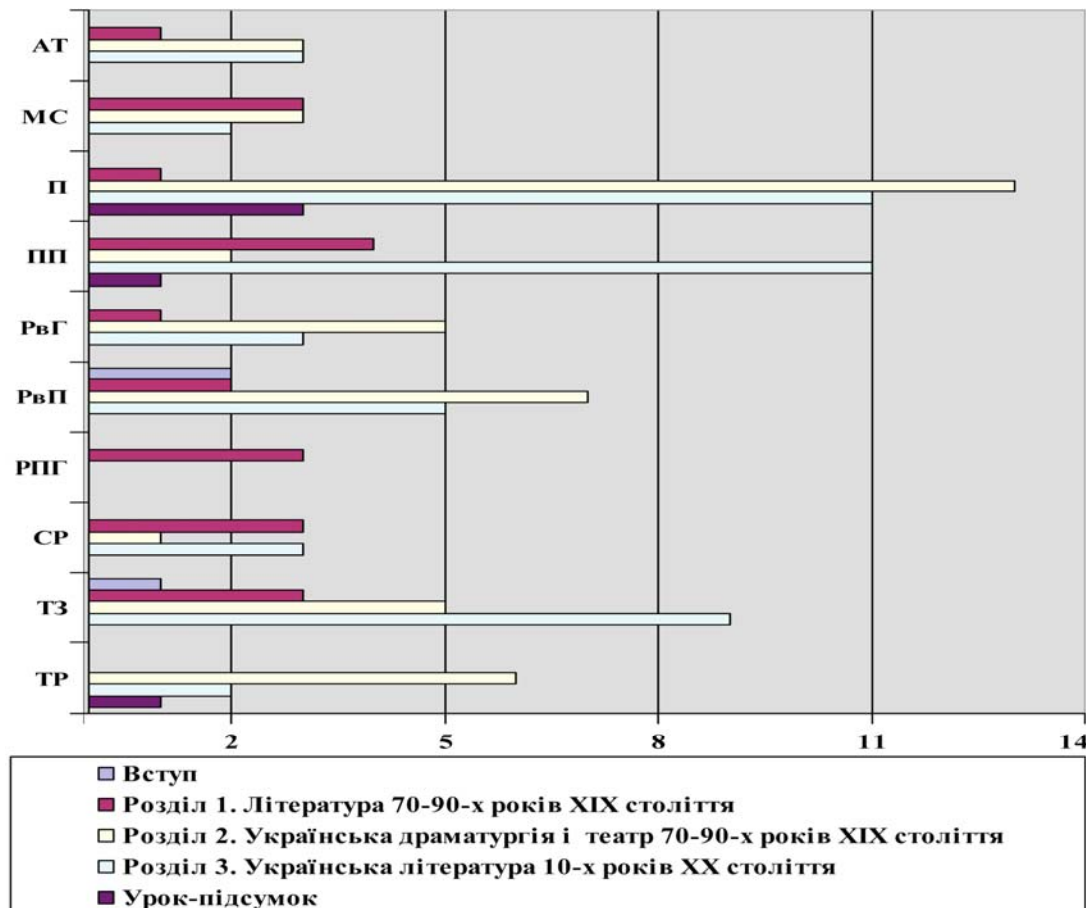

Рис. 1.3.3. Розподіл вправ і завдань, поданих у підручнику «Українська література» (10-й кл.), що формують уміння діалогічного спілкування старшокласників

Системність вправ і завдань на предмет формування умінь діалогічного спілкування старшокласників досліджено у розрізі розділів і параграфів цього підручника, а здобуті дані занесено до таблиці (див. дод. Г).

Аналізуємо «Підручник з української літератури для 11-го класу загальноосвітніх навчальних закладів. Рівень стандарту, академічний рівень» (авт. кол.: Г. Семенюк, М. Ткачук, О. Слоньовська, М. Сулима, О. Ковальчук, О. Ткачук, Н. Тимків; за заг. ред. д-ра філол. наук, проф. Г. Ф. Семенюка⁶) на наявність вправ і завдань, що формують у старшокласників діалогічні вміння.

⁶ Українська література : підруч. для 11 кл. загальноосвіт. навч. закл. (рівень стандарту, академічний рівень) / Г. Ф. Семенюк, М. П. Ткачук, О. В. Слоньовська [та ін.]; за заг. ред. Г. Ф. Семенюка. – Київ : Освіта, 2011. – 416 с.

Загальна кількість запитань у підручнику – 846, з них – підсумуйте прочитане – 272, поміркуйте – 244, аналізуємо твір – 159, мистецька скарбниця – 47, словникова робота – 46, творчі завдання – 18, творча робота – 12, робота в парах – 17, робота в групах – 18, міжпредметні паралелі – 7, міжпредметні зв'язки – 2, узагальнюємо вивчене – 2. Ми використали 233 завдання, з них: підсумуйте прочитане – 48, поміркуйте – 79, аналізуємо твір – 38, мистецька скарбниця – 13, словникова робота – 7, творчі завдання – 12, творча робота – 6, робота в парах – 13, робота в групах – 14, міжпредметні паралелі – 2, узагальнюємо вивчене – 1. Повний аналіз змісту цього підручника подано у дод. Д. На основі здійсненого аналізу складаємо спеціальну матрицю і заносимо дані до відповідної таблиці (див. табл. 1.3.6).

Таблиця 1.3.6

**Аналіз змісту вправ і завдань за видами (формами) роботи учнів 11-х класів
на уроках української літератури**

Українська література. Підручник для 11 класу загальноосвітніх навчальних закладів (рівень стандарту, академічний рівень) (авт. кол.: Г. Семенюк, М. Ткачук, О. Слоньовська, М. Сулима, О. Ковальчук, О. Ткачук, Н. Тимків; за заг. ред. д-ра філол. наук, проф. Г. Ф. Семенюка)														
Розділи	Заг. к-ть	К-ть для ФУДС	Питома вага (у %)	К-ть вправ і завдань для формування умінь діалогічного спілкування (за видами і формами роботи учнів) ⁷										
				АТ	МП	МС	П	ПП	РвГ	РвП	СР	ТЗ	ТР	УВ
Українська література 1920–1930 років	314	85	27,07	10	1	6	23	22	9	8	3	0	3	0
Українська література за межами України	80	20	25,00	3	0	3	6	6	0	1	0	0	1	0
Українська література 1940–1950 років	84	26	30,95	10	1	2	5	4	0	0	1	3	0	0
Українська література другої половини XX століття	355	98	27,61	15	0	2	42	15	5	4	3	9	2	1
Урок-підсумок	13	4	30,77	0	0	0	3	1	0	0	0	0	0	0
УСЬОГО	846	233	27,54	38	2	13	79	48	14	13	7	12	6	1

Як бачимо з табл. 1.3.6, у цьому підручнику питома вага вправ і завдань, спрямованих на формування умінь діалогічного спілкування, коливається у межах 25,00–30,95%. Середній показник – 27,54%.

За табл. 1.3.6 будуємо рис. 1.3.4 з метою унаочнення емпіричних даних.

⁷ Умовні скорочення: АТ – аналізуємо твір, МП – міжпредметні паралелі, МС – мистецька скарбниця, П – поміркуйте, ПП – підсумуйте прочитане, РвГ – робота в групах, РвП – робота в парах, СР – словникова робота, ТЗ – творчі завдання, ТР – творча робота, УВ – узагальнюємо вивчене.

Характерні вправи і завдання у цьому підручнику. **Поміркуйте.** 1. Якими були взаємини поета і влади? Чи актуальні уявлення поета про духовні цінності сьогодні? Відповідь конкретизуйте прикладами з життя. 2. Чим захоплює вас лірика Максима Рильського? У чому виявляється неокласична поетика вірша «Молюсь і вірю»? (с. 63). **Робота в парах.** Скориставшись інтерактивним методом «Вільний мікрофон», дайте відповідь на запитання: 1. Чи могла життєва й творча доля Миколи Куліша скластися щасливо й чому? 2. Як слід розуміти висновок *Леся Танюка*: «У добу розквіту політичної агітки й театрального плакату Микола Куліш першим із пореволюційних драматургів прийшов до психологічного письма»? (с. 148).

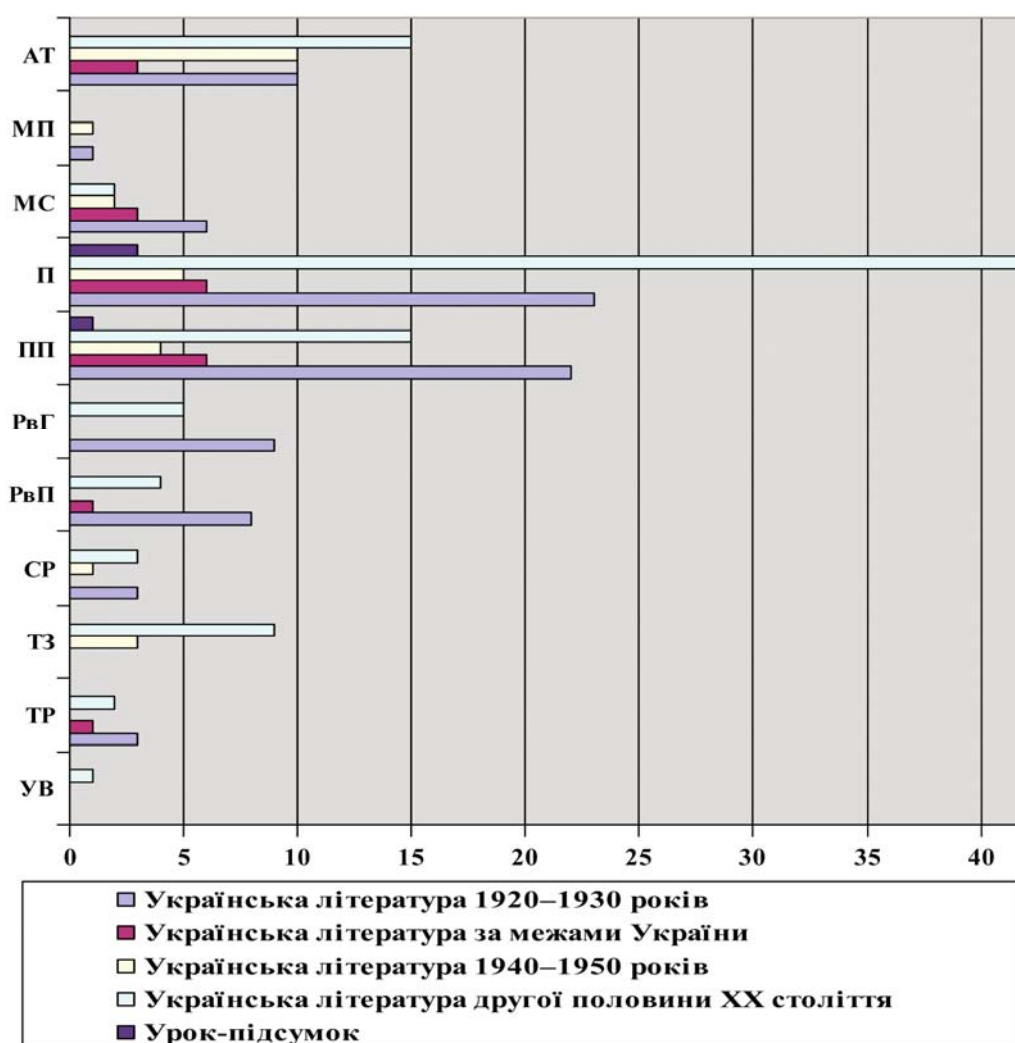

Рис. 1.3.4. Аналіз змісту вправ і завдань за видами (формами) роботи учнів 11-х класів на уроках української літератури

У дод. Е подано кваліметричні характеристики змісту вправ і завдань за цим підручником.

Аналізуємо підручник для 10-го класу «Світова література» (академічний рівень, профільний рівень) (авт. – Ю. Ковбасенко⁸). Загальна кількість запитань у підручнику – 411, з них запитання та завдання для академічного і профільного рівнів – 310, запитання та завдання для профільного рівня – 102. З них ми використали: завдання для академічного і профільного рівнів – 42, запитання та завдання для профільного рівня – 42. У дод. Ж подано аналіз змісту вправ і завдань у підручнику. До табл. 1.3.7 заносимо результати кваліметричного аналізу вправ і завдань за академічним і профільним рівнями.

Таблиця 1.3.7

Питома вага вправ і завдань на формування умінь діалогічного спілкування старшокласників

(«Світова література», 10-й кл.)

Розділ	Тема/підтема	Запитання/завдання (рівні)					
		АКАД./ПРОФ.			ПРОФ.		
		Σ (заг. к-ть)	у т.ч. ФУДС	Питома вага ФУДС (у %)	Σ (заг. к-ть)	у т.ч. ФУДС	Питома вага ФУДС (у %)
1	З літератури реалізму	190	32	16,84	88	37	42,05
2	Традиції і новаторські зрушення у поезії середини – другої половини XIX ст.	50	4	8,00	2	1	50,00
3	Із поезії французького символізму	39	3	7,69	4	1	25,00
4	Роман ранньомодерністської доби	31	3	9,68	8	3	37,50
	УСЬОГО (Σ)	310	42	xxx	102	42	xxx
	ПИТОМА ВАГА (у % за рівнями)	xxx	xxx	13,55	xxx	xxx	41,18

Емпіричні дані з цієї таблиці свідчать, що: із 310 авторських вправ і завдань для *обох рівнів* зміст 42 передбачає формування умінь діалогічного спілкування старшокласників, що складає 13,55%; із 102 авторських вправ і завдань тільки для *профільного рівня* зміст 42 відповідає процесу формування умінь діалогічного спілкування старшокласників, що складає 41,18%. Характерні вправи і завдання у підручнику: Підготуйте розповідь про Гобсека за схемою: вчинки Гобсека та їх конкретні (негативні чи позитивні) наслідки (с. 93). Доберіть цитати, які характеризують образ Анни Кареніної найяскравіше. Чому саме вони привернули вашу увагу? (с. 213). Поясніть назву збірки В. Вітмана «Листя трави» та підтвердьте свої судження цитатами з поезій (с. 246).

⁸ Ковбасенко Ю. І. Світова література : підруч. для 10 кл. загальноосвіт. навч. закладів (академічний рівень, профільний рівень) / Ю. І. Ковбасенко. – Київ : Грамота, 2010. – 320 с. ; іл.

Отже, загалом таких вправ і завдань для профільного навчання багато, про що говорить їх розмаїття (див. табл. 1.3.8).

Таблиця 1.3.8.

Кваліметричні показники за змістом завдань, поданих у підручнику «Світова література» для 10-го класу
(академічний і профільний рівні)

Завдання	ЗМІСТ ВПРАВ І ЗАВДАНЬ			
	Світова література. 10-й клас (авт. – Ю. Ковбасенко)			
	<i>Проф. рівень</i>	<i>У % за рівн.</i>	<i>Акад./Проф.</i>	<i>У % за рівн.</i>
Есе	1	2,38	0	0,00
Есе-розвідка (або – Мультимедійна презентація)	1	2,38	0	0,00
Загальні запитання і завдання	10	23,82	18	42,86
Компаративна розвідка-есе	1	2,38	0	0,00
Мультимедійна композиція	1	2,38	0	0,00
Мультимедійна презентація	7	16,67	0	0,00
План порівняльної характеристики образів	1	2,38	3	7,14
План характеристики образу	1	2,38	8	19,05
Повідомлення	2	4,76	0	0,00
Повідомлення (або – Мультимедійна презентація)	2	4,76	2	4,76
Повідомлення (або: розвідка, реферат)	1	2,38	0	0,00
Повідомлення-розвідка	1	2,38	0	0,00
Розвідка-повідомлення	1	2,38	0	0,00
Розгорнута розповідь	0	0,00	1	2,38
Розповідь	0	0,00	1	2,38
Сценарій фільму (створити)	1	2,38	0	0,00
Твір	2	4,76	6	14,29
Твір-мініатюра	1	2,38	0	0,00
Твір-роздум	4	9,53	1	2,38
Тези повідомлення	2	4,76	0	0,00
Цитатна характеристика образу	0	0,00	1	2,38
Цитатний план історій сімейних стосунків	0	0,00	1	2,38
Цитатний план характеристики образу	2	4,76	0	0,00
	42	100,00	42	100,00

Повний аналіз кваліметричних показників, занесених до табл. 1.3.8, подано у дод. 3. Водночас ми звертаємо увагу на «найбільш рейтингові» показники. Завдяки цьому ми виявили, що:

– для профільного рівня автор відібрав 10 загальних запитань і завдань, що склало 23,82% від завдань, зміст яких формування умінь діалогічного

спілкування старшокласників, 7 – це завдання на створення учнями мультимедійних презентацій (16,67%) і 4 – написати твір-роздум (9,53%);

– для академічного і профільного рівнів пропонуються такі пріоритетні, на думку автора, завдання: 18 – загальні запитання і завдання (42,86%), 8 – скласти план характеристики образу (19,05%) і 6 – написати твір (14,29%).

Аналізуємо підручник для 11-го класу «Світова література» (академічний рівень, профільний рівень) (авт. – Ю. Ковбасенко⁹).

Загальна кількість запитань у підручнику – 292, з них запитання та завдання для академічного і профільного рівнів – 253, запитання та завдання для профільного рівня – 39.

З них ми використали: завдання для академічного і профільного рівнів – 65, запитання та завдання для профільного рівня – 37. У табл. 1.3.9 подано узагальнені статистичні дані щодо наявних у підручнику вправ і завдань і вказано кількість вправ і завдань, зміст яких може формувати уміння діалогічного спілкування старшокласників. Автор групує завдання і вправи для академічного і профільного рівнів і для профільного – окремо.

Таблиця 1.3.9

Аналіз змісту вправ і завдань за видами (формами) роботи учнів на уроці

Підручник з української літератури для 11-го класу «Світова література» (академічний рівень, профільний рівень) (авт. – Ю. Ковбасенко)						
№ з/п	Тема/підтема	$\sum^{10}$ для обох рівнів	Запитання/завдання (рівні)			
			АКАД./ПРОФ.		ПРОФ.	
			$\sum$	у т.ч. ФУДС ¹¹	$\sum$	у т.ч. ФУДС
Розділ 1. 3 драматургії кінця XIX – початку XX ст.						
1.0	Вступ. «Кінець XIX ст. та початок «нової драматургії»: тенденції, імена, знахідки»	10	9	0	1	1
1.1	Генрік Ібсен. «Ляльковий дім»	13	10	3	3	3
1.2	Антон Чехов. «Чайка»	11	8	2	3	3
1.3	Джордж Бернард Шоу. «Пігмаліон»	14	10	5	4	3

⁹ Ковбасенко Ю. І. Світова література : підруч. для 11 кл. загальноосвіт. навч. закл. (академічний рівень, профільний рівень). – К. : Грамота, 2012. – 336 с. : іл.

¹⁰ Загальна кількість

¹¹ ФУДС – формування умінь діалогічного спілкування.

Закінчення таблиці 1.3.9

№ з/п	Тема/підтема	$\sum^{12}$ для обох рівнів	Запитання/завдання (рівні)			
			АКАД./ПРОФ.		ПРОФ.	
			$\sum$	у т.ч. ФУДС ¹³	$\sum$	у т.ч. ФУДС
Розділ 2. Перша половина XX ст.: штрихи до історико-літературного портрета						
2.0	Вступ	15	14	2	1	1
2.1	Франц Кафка. «Перевтілення»	16	13	4	3	3
2.2	Джеймс Джойс. «Джакомо Джойс»	11	10	3	1	1
2.3	Томас Манн. «Маріо і чарівник»	8	7	2	1	1
2.4	Михайло Булгаков. «Майстер і Маргарита»	20	17	3	3	3
Розділ 3. Глибинні зрушення в поезії початку XX ст.						
3.1	Райнер Марія Рільке. «Орфей, Еврідика, Гермес»; «Ось дерево звелось...»	8	7	2	1	1
3.2	Гійом Аполлінер. «Каліграми. Вірші Миру і Аїїни»; («Зарізана голубка й водограй»); «Лоелея»; «Міст Мірабо»	10	8	3	2	2
3.3	Томас Стернз Еліот. «Ранок біля вікна»; «Суїні серед солов'їв»; «Порожні люди»	10	9	2	1	1
3.4	Федеріко Гарсія Лорка. «Балада про чорну тугу»; «Гітара»; «Газела про темну смерть»; «Касида про сон під зорями»	6	5	2	1	1
Розділ 4. «Срібна доба» російської поезії						
4.0	Вступ	7	6	1	1	1
4.1	Олександр Блок. «Незнайома»; «Весно, весно, без меж і без краю...»; «Скіфи»	13	12	3	1	1
4.2	Анна Ахматова. «Реквієм»	11	10	1	1	1
4.3	Володимир Маяковський. «А ви змогли б?»; «Послухайте!»; «Лілічко! (Замість листа...)»	7	6	3	1	1
4.4	Борис Пастернак. «Визначення поезії»; «По стіні збігали стрілки»; «Зимова ніч»	5	4	1	1	1
Розділ 5. Друга половина XX ст.: штрихи до історико-літературного портрета						
5.0	Вступ	8	7	1	1	0
5.1	Бертольд Брехт. «Життя Галілея»	15	14	4	1	1
5.2	Альбер Камю. «Чума»	12	11	5	1	1
5.3	Ернест Міллер Хемінгуей. «Старий і море»	13	12	4	1	1
5.4	Ясунарі Кавабата. «Тисяча журавлів»	10	9	3	1	1
5.5	Габріель Гарсія Маркес. «Сто років самотності»	14	13	2	1	1
Розділ 6. Література кінця XX – початку XXI ст. постмодернізм як явище літератури						
6.0	Вступ	5	4	0	1	1
6.1	Милорад Павич. «Дамаскін»	9	8	1	1	1
6.2	Патрік Зюскінд. «Запахи, або Історія одного вбивці»	11	10	3	1	1
		292	253	65	39	37

¹² Загальна кількість¹³ ФУДС – формування умінь діалогічного спілкування.

У дод. 3 подано розгорнутий аналіз змісту вправ і завдань.

Проаналізуємо завдання для профільного рівня за розділами і параграфами (табл. 1.3.10).

Таблиця 1.3.10

Аналіз завдань для профільного рівня за розділами і параграфами підручника «Світова література» для 11-го класу (академічний рівень, профільний рівень; авт. – Ю. Ковбасенко)

Підручник з української літератури для 11-го класу «Світова література» (академічний рівень, профільний рівень) (авт. – Ю. Ковбасенко)											
§§	НАЗВИ РОЗДІЛІВ І ПАРАГРАФІВ	ЗАВДАННЯ ДЛЯ ПРОФІЛЬНОГО РІВНЯ ¹⁴									
		Вр	Есе	Е-рзв	Е-рзм	Мін	ММП	Пов	Пртц	Тв	Тв-рдм
Розділ 1. З драматургії кінця XIX – початку XX ст.											
1.0	Вступ. «Кінець XIX ст. та початок «нової драматургії»: тенденції, імена, знахідки»	–	–	–	–	–	1	–	–	–	–
1.1	Генрік Ібсен. «Ляльковий дім»	–	–	–	–	–	1	1	–	1	–
1.2	Антон Чехов. «Чайка»	–	–	1	–	–	1	1	–	–	–
1.3	Джордж Бернард Шоу. «Пігмаліон»	–	–	1	–	–	1	–	–	–	–
Розділ 2. Перша половина XX ст.: штрихи до історико-літературного портрета											
2.0	Вступ	–	–	–	–	–	1	–	–	–	–
2.1	Франц Кафка. «Перевтілення»	1	–	1	–	–	–	1	–	1	–
2.2	Джеймс Джойс. «Джакомо Джойс»	–	–	–	–	1	–	–	–	–	–
2.3	Томас Манн. «Маріо і чарівник»	–	–	–	–	–	–	–	–	1	–
2.4	Михайло Булгаков. «Майстер і Маргарита»	–	1	–	–	–	2	–	–	–	–
Розділ 3. Глибинні зрушення в поезії початку XX ст.											
3.1	Райнер Марія Рільке. «Орфей, Еврідіка, Гермес»; «Ось дерево звелось...»	–	–	–	–	–	–	–	–	1	–
3.2	Гійом Аполлінер. «Каліграми. Вірші Миру і Айїни»; («Зарізана голубка й водограй»); «Лоелея»; «Міст Мірабо»	–	1	–	–	–	–	–	–	1	–
3.3	Томас Стернз Еліот. «Ранок біля вікна»; «Суїні серед солов'їв»; «Порожні люди»	–	–	–	–	–	–	–	–	–	1
3.4	Федеріко Гарсія Лорка. «Балада про чорну тугу»; «Гітара»; «Газела про темну смерть»; «Касида про сон під зорями»	–	1	–	–	–	–	–	–	–	–
Розділ 4. «Срібна доба» російської поезії											
4.0	Вступ	–	–	–	–	–	1	–	–	–	–
4.1	Олександр Блок. «Незнайома»; «Весно, весно, без меж і без краю...»; «Скіфи»	–	–	–	–	–	–	–	–	1	–
4.2	Анна Ахматова. «Реквієм»	–	–	–	–	–	1	–	–	–	–
4.3	Володимир Маяковський. «А ви змогли б?»; «Послухайте!»; «Лілічко! (Замість листа...)»	–	–	–	–	–	–	–	1	–	–
4.4	Борис Пастернак. «Визначення поезії»; «По стіні збігали стрілки»; «Зимова ніч»	–	1	–	–	–	–	–	–	–	–

¹⁴ Умовні скорочення: Вр – враження, Есе – есе, Е-рзв – есе-розвідка, Е-рдм – есе-роздум, Мін – мініатюра, ММП – мультимедійна презентація, Пов – повідомлення, Пртц – презентація, Тв – твір, Тв-рдм – твір-роздум.

Закінчення таблиці 1.3.10

§§	НАЗВИ РОЗДІЛІВ І ПАРАГРАФІВ	ЗАВДАННЯ ДЛЯ ПРОФІЛЬНОГО РІВНЯ ¹⁵									
		Вр	Есе	Е-рзв	Е-рзм	Мін	ММП	Пов	Пртц	Тв	Тв-рдм
Розділ 5. Друга половина XX ст.: штрихи до історико-літературного портрета											
5.0	Вступ	–	–	–	–	–	–	–	–	–	1
5.1	Бертольд Брехт. «Життя Галілея»	–	–	–	–	–	–	–	–	1	–
5.2	Альбер Камю. «Чума»	–	–	–	–	–	–	–	–	1	–
5.3	Ернест Міллер Хемінгуей. «Старий і море»	–	–	–	–	–	–	–	–	–	1
5.4	Ясунарі Кавабата. «Тисяча журавлів»	–	–	–	1	–	–	–	–	–	–
5.5	Габріель Гарсія Маркес. «Сто років самотності»	–	–	–	–	–	–	–	–	1	–
Розділ 6. Література кінця XX – початку XXI ст. постмодернізм як явище літератури											
6.0	Вступ	–	–	–	1	–	–	–	–	–	–
6.1	Милорад Павич. «Дамаскін»	–	1	–	–	–	–	–	–	–	–
6.2	Патрік Зюскінд. «Запахи, або Історія одного вбивці»	–	–	–	–	–	–	–	–	1	–

Отже, у підсумку маємо такі завдання: 10 – твір; 9 – мультимедійна презентація; 5 – есе; 3 – твір-роздум; 3 – повідомлення; 3 – есе-розвідка; 2 – есе-роздум; 1 – презентація; 1 – мініатюра; 1 – враження. Питома вага відібраних запитань і завдань з ФУДС складає 100,00%. Питома вага за формами: твори (різновиди) – 34,21%; презентації (різновиди) – 26,32%; есе (різновиди) – 26,32%; повідомлення – 7,89%; враження і мініатюра – по 2,63%.

Особлива форма навчання – урок-діалог. Порівняння традиційного підходу до розуміння навчання з діалогічним, що запропонував Д. Хазард (1998) [351, с. 12] – див. табл. 1.3.11.

Таблиця 1.3.11

Навчання традиційне та діалогічне: порівняльний аналіз

(за Д. Хазардом)

Навчання традиційне та діалогічне: порівняльний аналіз	
Традиційне	Діалогічне
Основна увага приділяється надбанню учнем «правильної» інформації, раз і назавжди заданої	Основна увага спрямовується на те, щоб «навчитися учитися», бути відкритим усьому новому, щоб розвинути потребу в знаннях
Навчання – лише результат, продукт	Навчання – процес, «подорож» у невідоме
Просування вперед обмежене замкнутими етапами, зумовленими віковими межами	Гнучкість та інтеграція вікових груп. Особистість не обмежується у виборі певного змісту в зв'язку з віком

¹⁵ Умовні скорочення: Вр – враження, Есе – есе, Е-рзв – есе-розвідка, Е-рдм – есе-роздум, Мін – мініатюра, ММП – мультимедійна презентація, Пов – повідомлення, Пртц – презентація, Тв – твір, Тв-рдм – твір-роздум.

Навчання традиційне та діалогічне: порівняльний аналіз	
Традиційне	Діалогічне
Опора на навколишній світ. Внутрішній досвід часто сприймається як такий, що не відповідає шкільному навчанню	Внутрішній досвід – контекст навчання. Використання фантазії, вигадки, спонукання до вираження почуттів
Не використовуються способи інтуїтивного мислення, не заохочується дивергентне мислення	Інтуїтивність заохочується, розглядається як частина творчого процесу
«Наклеювання ярликів»: обдарований, посередній з мінімальними психічними відхиленнями й т. ін., залежно від формальних показників	Розподіл на категорії має місце лише в перспективному плані, без оцінювання особистості, що впливає на весь життєвий шлях
Основний наголос – на теоретичне, абстрактне, «книжкове» знання (беруться до уваги навчальні тексти)	Теоретичні й абстрактні знання всіляко доповнюються та збагачуються еспериментально-дослідними, отриманими як у школі, так і поза нею
Учитель повідомляє знання: «однобічний рух»	Учитель не тільки вчить, але й навчається сам у процесі навчання учнів

Тож для виконання розроблених завдань пропонується організовувати роботу в парах і групах. Окремо, як етап уроку, передбачено вправи на вміння спілкуватися, у ході виконання яких учні не лише удосконалюють навички діалогічного мовлення, а й засвоюють теоретичний матеріал. На особливу увагу заслуговують вправи на діалогічне спілкування. Мета – вивчення й засвоєння нового матеріалу. Тут діалог слід розглядати як метод навчання. Якщо має місце матеріал типу лінгвістичної довідки чи правила, то діяльність учнів спрямовується на усвідомлення нового, на аналіз і синтез прочитаного тексту. Потім учні – від себе у вигляді діалогу – презентують засвоєне перед однокласниками.

Задля ефективного формування умінь діалогічного спілкування старшокласників учитель на основі змісту підручника пропонує такий алгоритм створення діалогу дискусійного характеру: висловіть особисту точку зору про обговорювану тему; аргументуйте виголошені тези і спростуйте (за наявності) помилкові висловлювання співбесідника; продемонструйте достатній рівень вправності (компетентності), ведучи діалог (винахідливість, виразність, доречність, лаконічність, стислість); виявіть достатній рівень обізнаності з теми, що обговорюється, і подайте це у висновках.

Даючи контрольні завдання, учитель має спиратися на наявний у підручнику мовний матеріал, добирати новий, урахувуючи аксіологічну освітню парадигму, а також рівень підготовленості учнів та їх пізнавальні інтереси. Рівень умінь діалогічного спілкування можна визначати за відповідними критеріями, зважаючи на кількість складених реплік (16–18 – для двох учнів у 10 класі, 18–22 – у 11-му). Якщо учень вправно складає діалог, уміє самостійно визначати для себе певний аспект запропонованої теми і ставить проблему для обговорення, якщо переконливо, упевнено й оригінально доводить свою позицію і логічно зіставляє різні погляди на той самий предмет, розуміючи водночас, що не виключається можливість інших підходів до обговорюваної проблеми, якщо виявляє повагу до думки партнера по спілкуванню і структура діалогу та мовне оформлення реплік відповідають нормам, то такий учень заслуговує на високу оцінку.

На уроках з гуманітарних предметів той учитель не оминає цікавих мовленнєвих завдань у підручнику, який намагається урізноманітнювати форми і методи роботи, що спрямовані на розвиток ціннісних орієнтацій особистості. У процесі розв'язання проблемних питань, що породжують внутрішні та зовнішні діалоги, відбувається розвиток у старшокласників уміння діалогічного спілкування. Завдання вчителя – створити засобами підручника на уроці ситуацію, наближену до ситуації живого спілкування за допомогою навчального діалогу.

Виокремлено типи завдань, що стимулюють діалогічне спілкування старшокласників і спрямовують учителя на його організацію: завдання, що спонукають пояснювати певні дії; які містять різні погляди на факти, події, явища, що і їх потрібно порівняти; які пропонують звернутися до однокласника; за якими необхідно звернутися до учнів, якщо у них виникають утруднення чи запитання, викликані процесом осмислення навчальних ситуацій і проблем.

За результатами аналізу змісту завдань, поданих у відповідних підручниках, з'ясовано, що найменшою є частка тих, у яких пропонується

звернутися до одного з однокласників чи всього класу. Це значно зменшує можливість використання потенціалу змісту підручника, спрямованого на розвиток умінь діалогічного спілкування. За реалізації цієї умови учні мають можливість (звертаючись до однокласників) розвивати уміння і навички соціальної комунікації. У цілому завдяки діалогу як основній формі соціальної комунікації створюються необхідні умови для розвитку в старшокласників уміння самостійно мислити, чітко висловлювати свою точку зору, обґрунтовувати та відстоювати свою позицію.

Висновки до першого розділу

Проаналізовано філософську, психологічну, педагогічну, соціологічну та іншу літературу, де порушуються проблеми, що безпосередньо чи опосередковано стосуються формування умінь діалогічного спілкування старшокласників. Розкрито теоретичні положення спілкування, конкретизовано різні форми його (у тому числі й діалогічна), вивчено чинники ефективності діалогу у навчально-виховному процесі.

Проаналізовано зміст доступних для огляду дисертаційних робіт українських і російських дослідників. За результатами аналізу структуровано зміст досліджень за їх проблематикою (наприклад, організація діалогічної взаємодії; організація навчального діалогу; пізнавальна активність старшокласників; україномовна діалогова компетентність; українське усне діалогічне мовлення; діалогові технології; діалогічні вміння майбутніх учителів; ділове спілкування старшокласників та ін.).

Уперше з огляду на формування умінь діалогічного спілкування старшокласників проранговано проблематику дисертаційних досліджень, виконаних як в Україні, так і за кордоном.

Виявлено, що у змісті дисертацій, виконаних в Україні, превалюють проблеми організації вчителем навчального діалогу і формування діалогічних умінь майбутніх учителів. У контексті нової освітньої парадигми це виглядає

оптимістично. Натомість у російських дисертаціях на перший план висунуто проблеми педагогічної технології «діалог культур», діалогу навчального і його організації, а також – культури діалогу, діалогічної взаємодії, діалогу педагогічного та особистісно орієнтованого.

На основі вивчених джерел з проблем діалогу ми *діалог визначаємо як природовідповідне мовно-мовленнєве явище, щоразу породжуване мисленням, форму і процес комунікації, за якої виникає інформативно-екзистенціальна взаємодія на шляху розвитку самосвідомості.*

З метою чіткого аналізу основних понять дисертації (наприклад, діалог, діалогізація, діалогічність, діалогове навчання, діалогічне мовлення, діалогічне спілкування) до опрацьованих джерел застосовано *метод рангування за роками їх оприлюднення, що доповнює аналіз елементами ретроспективи.*

До аналізу змісту вправ і завдань підручників з гуманітарних предметів (українська мова, 10-й, 11-й кл.; українська література, 10-й, 11-й кл.; світова література, 10-й, 11-й кл.) застосовано *системний підхід, на основі чого уперше розроблено аналітичні матриці для аналізованих підручників, за якими було діагностовано сучасний стан порушеної проблеми і за результатами моніторингу застосовано методи математичної статистики для кваліметричного вираження матричних даних і складання повної картини стану формування умінь діалогічного спілкування старшокласників.*

Проаналізовані наукові джерела і підручники дали нам підстави для розроблення дидактичних умов формування в учнів старших класів умінь діалогічного спілкування, визначення відповідних критеріїв і показників, почерпнуті наукові ідеї лягли в основу дидактичної моделі формування умінь діалогічного спілкування старшокласників у процесі навчання гуманітарних предметів, стали інструментарієм для аналізу змісту підручників з гуманітарних предметів і підґрунтям для розроблення власної системи вправ і завдань тощо.

Мовна діяльність, тобто спілкування, – головний вид взаємодії людей у соціумі. Мінімальною одиницею процесу спілкування прийнято вважати мовленнєвий акт, який відбувається відповідно до правил та принципів

мовленнєвої поведінки. Через акт мовлення людина презентує себе як особистість, свій внутрішній світ, своє ставлення до оточення, свої очікування і прагнення тощо. Діалог як форма комунікативного акту є найуживанішою формою мовленнєвої діяльності, за якої вичерпно реалізуються текстові категорії комунікантів, відображаються їх міжособистісні стосунки, проявляються мовленнєві стратегії спілкування і т. ін.

Діалогічне мовлення – це поєднані ситуативно тематичною спільністю і комунікативними мотивами усні висловлювання, що послідовно породжуються двома чи більше співрозмовниками за безпосереднього акту спілкування.

Для здійснення мовленнєвого акту необхідна наявність учасників спілкування – мовця (адресанта) та слухача (адресата). Лінгвістична прагматика у зв'язку з комунікантами вивчає мету і цілі висловлювань, стратегії спілкування, правила комунікативної співпраці тощо.

Стратегії спілкування поділяються на кооперативні та некооперативні, відповідно ці стратегії мають свою орієнтацію на комунікантів: кооперативні стратегії – на мовця, а некооперативні – на слухача, який стає мовцем під час трансакцій чи рефлексійно ініціативної репліки.

Правила комунікативної співпраці вивчалися багатьма лінгвістами, тому існує кілька класифікацій. Наприклад, класифікації Г. Грайса і Дж. Ліча. Сучасні вчені, наприклад, А. Загнітко та І. Доманчева також досліджують правила комунікативної співпраці. Вони виокремлюють правила і для мовця, і слухача.

Оскільки проблема вираження текстових категорій комунікантів мало вивчена, доцільно було б продовжувати дослідження за такими напрямками: типологічні дослідження реалізації цих категорій в українській та англійській мовах; дослідження категорій комунікантів у діяхронії; вплив гендерних ознак, вікових особливостей та професійної спрямованості учнів чи здобутої професії на особливості реалізації категорій адресанта та адресата.

На основі теоретичних узагальнень і практичного досвіду ми з'ясували, що формування умінь діалогічного спілкування є особливою формою спільної

діяльності учнів і вчителя, взаємодією смислових позицій суб'єктів навчально-виховного процесу щодо визначення, прийняття і розв'язання навчальних завдань (задач), результатом чого є здобуття нового знання для розширення власних поглядів. Сутність поняття «діалогічне спілкування» розглядається як усвідомлюваний, цілеспрямований і керований учителем процес поступового налагодження співпраці учнів і вчителя, учнів між собою щодо визначення й досягнення навчальної мети.

Для старшокласників уміння діалогічного спілкування уможливорює безболісне, якісне входження у самостійне життя, вміння налагоджувати особистісні і професійні стосунки з іншими, що є важливим аспектом життєдіяльності. Отже, потреба у діалогічному спілкуванні, поряд з потребою у діяльності, у праці, є визначальною для становлення особистості. Саме тому особливого значення набуває проблема формування умінь діалогічного спілкування особистості – людини, яка виявляє високий рівень мовної і мовленнєвої компетентностей, шанує, любить, береже рідну мову, людини, здатної презентувати себе в суспільстві засобами мови.

Було з'ясовано, що у дидактиці тривають пошуки шляхів розв'язання проблеми діалогічного спілкування відповідно до нових завдань, поставлених перед освітою суспільством. Ми обґрунтували базово-категоріальний апарат дослідження, але встановили, що формування умінь діалогічного спілкування потребує врахування компонентів навчально-виховного процесу – створення певних дидактичних умов, що їх проаналізовано у наступному розділі дисертації.

Питання, окреслені у цьому розділі дисертації, знайшли своє відображення у низці праць автора [63, 64, 71, 73, 76, 80, 82, 358].

Розділ 2

ДИДАКТИЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ФОРМУВАННЯ УМІНЬ ДІАЛОГІЧНОГО СПІЛКУВАННЯ СТАРШОКЛАСНИКІВ У ПРОЦЕСІ НАВЧАННЯ ГУМАНІТАРНИХ ПРЕДМЕТІВ

2.1. Дидактична модель формування умінь діалогічного спілкування старшокласників у процесі навчання гуманітарних предметів

Результати констатувального експерименту засвідчили, що під час традиційно організованого навчання у загальноосвітніх навчальних закладах не забезпечується формування умінь діалогічного спілкування старшокласників у процесі засвоєння змісту гуманітарних предметів. Цьому ми знайшли пояснення, виокремивши деякі причини: недостатня мотивація учнів до навчання; незабезпеченість певних дидактичних умов; відсутність дидактичної моделі формування умінь діалогічного спілкування старшокласників; недостатнє використання в освітньому процесі сучасних навчальних технологій; недостатня готовність учителів до формування умінь діалогічного спілкування старшокласників. З метою розв'язання цих проблем у навчально-виховному процесі та переходу останнього на вищий рівень, нами було використане моделювання. Ми виходили з того, що у педагогічній науці, зокрема в дидактиці, теорію моделювання використовують у процесі оптимізації навчально-виховного процесу, яка забезпечується: оптимізацією добору навчального матеріалу; пошуком і реалізацією педагогічних умов для поліпшення якості навчально-виховного процесу; застосуванням сучасних навчальних технологій, що базуються на концепціях розвитку особистості, індивідуальності, неповторності кожного учня зокрема; реалізацією навчально-виховного процесу за найсучасніших умов із дотриманням усіх принципів навчання, виховання й розвитку тощо [20, с. 52].

Моделювання – одна з основних категорій теорії пізнання. На цій ідеї ґрунтується будь-який метод наукового дослідження – як теоретичний (за якого

використовуються різноманітні знакові, абстрактні моделі), так і експериментальний, що використовує предметні моделі [261, с. 323].

В основі моделювання навчального процесу лежить гіпотеза (мисленнєва конструкція), тією чи іншою мірою подібна і водночас тією чи іншою мірою відмінна від об'єкта вивчення. При цьому беззаперечним є той факт, що будь-яке уточнення або вивчення особливостей об'єкта дослідження (тих чи інших педагогічних явищ обов'язково) веде до задач вимірювання, розв'язування яких в основному залежить від того, як розуміє сам дослідник усю складність проблеми вимірювання – проблеми переходу від якісного суб'єктивного опису педагогічного явища до опису суворо кількісного [16, с. 3–4].

Термін «модель» походить від латинського *modus* або *modulus*, що означає «міра, образ, спосіб» і т. п. [337, с. 8]. У філософії «модель» пояснюється як будь-яка система, уявна або реально існуюча, що знаходиться в певних відношеннях до іншої системи (ще її називають оригіналом, об'єктом, прототипом або натурою). При цьому виконуються такі умови: 1) між моделлю і прототипом є відношення подібності, форма якого явно виражена й точно зафіксована (умова аналогії); 2) модель у процесі наукового пізнання є заміником об'єкта, що вивчається (умова репрезентації); 3) вивчення моделі дає змогу отримати інформацію про оригінал (умова екстраполяції) [326, с. 386]. Дослідник В. Карпюк у понятті «дидактична модель» вбачає у спеціальний спосіб створений засіб для реалізації дидактичних умов, що має вигляд схеми, таблиці, символічної або знакової форми, і слугує для реалізації дидактичних функцій процесу навчання, задовольняючи всі вимоги, що висуваються до поняття «модель» [148].

Оскільки роль моделі – ілюструвати, унаочнити взаємовпливи всіх її структурних компонентів, то розроблена нами дидактична модель формування умінь діалогічного спілкування старшокласників у процесі навчання гуманітарних предметів є інструментарієм дослідження, адже відображає специфічні властивості об'єкта дослідження, взаємовпливи всіх його складових у вигляді, доступному для вивчення й аналізу. Складність досліджуваного нами явища вимагало окреслення та обґрунтування чіткої моделі цього процесу з

виокремленням структурних компонентів, що сприятимуть формуванню умінь діалогічного спілкування старшокласників у процесі навчання гуманітарних предметів.

Водночас модель, як зазначає Н. Волкова, є образом, аналогом (уявним чи умовним зображенням, описом, схемою, кресленням і т.ін.) об'єкта, процесу, що відображає його структуру, властивості, взаємозв'язки й відносини між елементами, полегшуючи процес здобуття інформації про нього [90, с. 17]. Тож ми вважали за доцільне створити експериментальну дидактичну модель формування умінь діалогічного спілкування старшокласників, щоб забезпечити цілісність і взаємозв'язок кожного з її складових елементів. Відповідно, ефективність мала залежати від належного функціонування кожного з елементів, їх місця, ролі і зв'язків з іншими структурними одиницями, від ієрархічності.

Тобто, модель ми розуміємо як систему об'єктів або знаків, що відтворюють деякі істотні властивості оригіналу, здатна замінювати його так, що її вивчення дає нову інформацію про цей об'єкт. До ознак моделі віднесено: існування об'єкта, заміщення якого є модель; спрощення об'єкта на основі абстрагування від неістотних ознак; відбиття сутнісних властивостей об'єкта.

Дидактична модель, за І. Осмоловською, описання процесу навчання, абстраговане від конкретної практики, але таке, що відображає його істотні властивості, включає розуміння цілей, змісту, засобів реалізації, результатів [244, с. 38]. Дидактична модель формування умінь діалогічного спілкування старшокласників у процесі навчання гуманітарних предметів була побудована на основі таких підходів: особистісно орієнтованого, компетентнісного, аксіологічного, діяльнісного та рефлексійного.

Результатами особистісно орієнтованого підходу є забезпечення розвитку і саморозвитку особистості учня; врахування здібностей, нахилів, інтересів, ціннісних орієнтацій і суб'єктного досвіду; зміст освіти, її засоби та методи забезпечують вибірковість до предметного матеріалу, його види та форми; врахування сформованості певного інтелекту (його властивості, якості, характер прояву); освіченість; навченість [341, с. 7–8].

Ми погоджуємось із думкою І. Осмоловської, що у процесі навчання стосунки є суб'єкт-суб'єктними: «учитель не впливає безпосередньо на учня, а створює умови для того, щоб в особистості відбулися певні зміни. Учень – суб'єкт власної діяльності, він сам ставить проблеми під час навчання, шукає засоби для розв'язання і розв'язує їх. Відповідно, фіксованого змісту освіти в особистісно орієнтованому підході не існує: його формує сам учень у процесі навчання. Методи навчання: діалог учителя й учня, самостійна робота учня з інформацією, виконання творчих робіт, необхідність яких визначена самим учнем [244, с. 42]».

Основою організації особистісно орієнтованого процесу формування умінь діалогічного спілкування старшокласників у процесі навчання гуманітарних предметів є надання особистісного сенсу цінності умінь діалогічного спілкування; створення діалогового середовища для виявлення суб'єктивних можливостей кожного учня; організація співпраці і діалогового спілкування між суб'єктами освітнього процесу. Відповідні наукові джерела проаналізовано у першому розділі дисертації.

Компетентнісний підхід до визначення цілей формування умінь діалогічного спілкування старшокласників дає можливість узгодити очікування вчителів і учнів. Визначення цілей з позицій компетентнісного підходу означає опис можливостей, які можуть набути учні в результаті розвитку умінь діалогічного спілкування. Отже, виникає необхідність формування такої компетентності, як комунікативна, без якої не вдосконалюватимуться вміння вибудовувати стосунки з оточенням, тримати слово перед аудиторією, навички виголошувати свої думки, оприлюднювати свої погляди й переконання.

Результатом ефективного розвитку умінь діалогічного спілкування старшокласників є комунікативна компетентність, яка характеризується низкою здатностей людини, що виявляються у швидкості, глибині й міцності оволодіння засобами і прийомами мовленнєвої діяльності. Це вміння слухати, сприймати і відтворювати (усно й письмово) інформацію; вести діалог; брати участь у дискусіях; вести перемовини; переконувати і відстоювати свої погляди. Для

старшокласників, які є суб'єктами навчально-виховного процесу, важливо вміти діяти, долати сором'язливість, скоригувати свої вчинки відповідно до дій оточення, прагнути до досягнення певних результатів своєї діяльності. Становлення суб'єкта навчально-виховної діяльності пов'язано з формуванням пізнавальних і соціальних мотивів, якому ефективно сприяють саме уміння діалогічного спілкування. Ці мотиви повинні мати не вузько індивідуалістську, егоїстичну, а соціальну спрямованість, що і є загальною культурою людини, яка «визначається не її входженням у певне середовище – це результат виховання та ступеня традиційності; не її ознайомленням з набором художніх творів – це результат підготовки й ознака місця в соціальній ієрархії, а тим, чи в змозі людина, зіткнувшись з незнайомим їй явищем, поставити його поряд з іншими або визнати унікальним, не спокуситися обізвати чужим (що, з погляду комунального, підлягає знищенню) або вважати безглуздим і некорисним... – і відторгнути [234, с. 40]». Словом, справжній діалог ведуть ті, хто вміє розв'язувати завдання когнітивного спілкування. На переконання В. Казміренка, В. Духневич, О. Осадько та ін., «усі діалогічні когнітивно-комунікативні завдання вимагають точності в комунікативних діях: виразити опозицію, але уникнути протиставлення; бути доброзичливим, однак правдивим [137, с.148]».

У програмах для 10–11-х класів загальноосвітніх навчальних закладів у межах соціокультурної змістової лінії (рівень стандарту) пропонуються орієнтовні теми з розвитку мовлення. З огляду на формування у старшокласників умінь діалогічного спілкування, заслуговують на увагу такі теми, як «Загальнолюдські цінності», «Роль мови у формуванні особистості», «Дружба. Любов. Сім'я», «Культура сімейних взаємин». Ми пропонуємо тему, яка в поєднанні із засвоєнням знань про людину, сприятиме формуванню комунікативної компетентності, – «Яка ти людина». Серед питань для її обговорення: «Що спільного між духом, душею і тілом?», «Що таке свідомість?», «Що означає світла душа, чиста, добра, темна, зла?», «Від чого буває людині добре: від хороших думок чи від злих?», «Чим саме людина відрізняється від тварин?», «Чи перебуває нині людство в гармонії?», «На вашу думку, чи реагує Земля на наш

психологічний стан?», «Як допомогти собі і Землі?». Ці філософські і водночас злободенні питання всього людства хвилюють і старшокласників, тому пошуки відповідей на них викликають рефлексію пізнання істини.

Аксіологічний підхід у процесі формування умінь діалогічного спілкування старшокласників сприяє розкриттю значення цінностей спілкування як стрижня людини. Особистісні цінності постають як смислові регулятори життєдіяльності людини, водночас відбувається ефективний розвиток ієрархії особистісних цінностей як найвищих смислів її буття. В основі становлення цінностей у процесі формування умінь діалогічного спілкування старшокласників лежить особистісне самовизначення, що має ціннісну природу, активне визначення своєї позиції щодо суспільно виробленої системи цінностей, визначення на тій основі сенсу свого існування. Ціннісна сфера є однією з найважливіших потреб людини, задоволення якої визначається здатністю взяти на себе відповідальність, вірою у власну здатність здійснювати контроль над своєю долею.

Системний підхід розглядається нами як загальнонаукова основа дослідження проблеми формування умінь діалогічного спілкування старшокласників. З позицій системного підходу цей процес передбачає виявлення його складових елементів, встановлення системотвірних чинників і зв'язків між компонентами, визначення функцій системи в цілому.

Саме системний підхід під час аналізу змісту підручників з гуманітарних предметів взято за основу розроблення аналітичних матриць, за якими діагностовано сучасний стан порушеної проблеми і за результатами моніторингу застосовано методи математичної статистики для кваліметричного вираження матричних даних і складання повної картини стану формування умінь діалогічного спілкування старшокласників.

Діяльнісний підхід спрямовує освітній процес на розвиток умінь і навичок особистості, практичне використання здобутих знань із різних навчальних предметів, успішну адаптацію в суспільстві, професійне самовизначення і самореалізацію, формування здібностей до праці в колективі, самоосвіти та саморозвитку. За В. Чайкою, цей підхід базується на врахуванні

єдності підсистем викладання й учіння, які функціонують у нероздільній цілісності, взаємозв'язках і взаємовпливах [332].

Завдання вчителя – застосовувати адекватні технології навчання, керуючись поставленими цілями і передбачуваними результатами. Діяльнісний підхід ґрунтується на положенні про те, що психіка людини нероздільна з її діяльністю і діяльністю обумовлена. Водночас діяльність розуміється як запланована активність людини, що проявляється у процесі її взаємодії з навколишнім світом. Така взаємодія полягає у розв'язуванні життєво важливих завдань, які визначають існування і розвиток людини. Отже, навчання це не лише накопичення знань, а й формування уміння діяти. Перефразувавши П. Гальперіна, зазначимо, щоб навчитися щось робити, слід дізнатися, як саме це можна зробити. Тож мета навчання – навчити діяти, зробивши знання засобом навчання діям. На різних етапах уроку слід реалізувати компоненти діяльності, описані О. Леонтьєвим. За цими компонентами в учнів необхідно: розвивати пізнавальний мотив (бажання навчитися і дізнатися), спрямований на досягнення конкретної навчальної мети (за розуміння того, що саме потрібно освоїти і з'ясувати); навчити учнів з метою оволодіння знаннями та вміннями виконувати певні дії (здійснення навчальної діяльності); спрямовувати учнів на знаходження і засвоєння способів дій (за свідомого застосовування здобутих знань у практичній діяльності); формувати вміння самоконтролю у процесі виконання навчальних завдань; включати у навчальний процес актуальні завдання, спрямовані на розв'язання життєвих проблем [184].

Рефлексійний підхід, за В. Краєвським і А. Хуторським, полягає в активізації механізмів розвитку особистості за рахунок власної діяльності. Рефлексією прийнято вважати звернення суб'єкта на самого себе, на свої знання, власний стан, процес самопізнання суб'єктом внутрішніх психічних актів і станів, мисленнєво-діяльнісний процес чуттєвого переживання та усвідомлення суб'єктом своєї діяльності [164, с. 287]. Усвідомлення учнями завдання саморозвитку посилює внутрішню мотивацію до навчання, розуміння й виокремлення своїх поточних і перспективних цілей, бачення себе і суб'єктом

навчання, і суб'єктом своєї життєдіяльності. За таких умов формується розвивальне навчання, де зміст освіти перетворюється з мети у засіб розвитку здатності навчатися; відбувається не просто передача засобу, не лише створення ситуації взаємодії, а й створення умов для прояву творчих задатків, зокрема через діалогічні ситуації. У процесі формування умінь діалогічного спілкування старшокласників учитель пропонує альтернативні способи досягнення навчальної мети. Вибір способів здійснює учень, звісно, з огляду на максимальний розвиток у нього самостійності й оригінальності міркувань, на здатність до самовизначення, відповідальності за здійснений вибір.

Отже, усвідомлене ставлення особистості до діяльності обумовлює соціальну значущість майбутньої професії і, як результат, визначає увесь хід навчання та профільної підготовки, тобто, як вважає С. Трубачева, діяльнісна спрямованість змісту освіти має лежати в основі реалізації компетентнісного підходу [324].

Визначено, що для ефективного формування умінь діалогічного спілкування старшокласників необхідно задіювати різноманітні технології, які стимулюють рефлексійне мислення, наприклад, ділові ігри, групові дискусії, розв'язання діалогічних ситуацій тощо.

Ефективність формування умінь діалогічного спілкування старшокласників у процесі навчання гуманітарних предметів залежить від ефективності функціонування всієї сукупності компонентів розробленої дидактичної моделі, що забезпечується дотриманням відповідних основоположних принципів організації та проведенням навчальної роботи із старшокласниками. Основними вимогами до організації навчального процесу, за О. Савченко, є реалізація дидактичних принципів як найважливішої категорії навчання [286], на яких ґрунтується вивчення означеної проблеми.

Однак, як зазначає С. Гончаренко, «педагогічні принципи не містять конкретних вказівок для практичних педагогічних дій: вони лише є теоретичною основою для вироблення методики або технології навчання. Принципи, як правило, приводяться в систему положень, на основі яких здійснюється навчання і виховання [102, с. 99]».

Учені розглядають дидактичні принципи як: закономірності навчального процесу, за яких регулюється діяльність учителя та учнів, і які зберігають своє загальне значення під час вивчення всіх предметів і на всіх етапах навчання (Савченко О. [286]); категорії дидактики, що характеризують навчання відповідно до мети його і визначають зміст, форми і методи навчання (Данілов М., Скаткін М. [117]); вихідні положення, котрі визначають процес навчання – зміст, принципи, методи, засоби, форми (Кобзарь Б., Кумаріна Г., Кусий А. та ін. [121], Паламарчук В. [248]); нормативні вимоги до організації та здійснення дидактичного процесу (Бондар Вол. [51], Краєвський В. і Хуторської А. [164; 165]) і т.ін.

Російські дидакти В. Краєвський та А. Хуторської наголошують на дотриманні у навчальному процесі принципів, що визначають особистісну та творчу орієнтацію навчання.

До цих принципів належать: а) узгодження педагогічного та особистісного цільовизначення учня; б) вибір освітньої траєкторії; в) принцип метапредметних зв'язків; г) принцип продуктивності навчання; д) пріоритет освітнього продукту учня над зовнішнім змістом освіти; е) ситуативність навчання; ж) освітня рефлексія [164, с. 85].

Учений-дидакт Вол. Бондар виокремлює принципи, які регулюють мету й завдання процесу навчання та забезпечують орієнтацію вчителя на особистість учня, що допомагає у виборі змісту навчання, регулюють його операційно-діяльнісний компонент та оцінюють його результативність [51].

У нашому дослідженні ми надали перевагу принципам зв'язку навчання з життям, проблемності, ситуативності навчання, толерантності, аксіологічної цілеспрямованості.

Принцип зв'язку навчання з життям, яким варто керуватися під час формування умінь діалогічного спілкування старшокласників, означає, що навчання має орієнтуватися не на пасивне розуміння та засвоєння матеріалу, а на активне його використання, тобто, рівень сформованості умінь діалогічного спілкування старшокласників варто визначати не лише через їх кількість і ступінь

засвоєння, а й через готовність використовувати ці знання в повсякденній та майбутній професійній діяльності. Тобто, під час формування умінь діалогічного спілкування старшокласників учителям необхідно враховувати те, що не поняття як такі, а усвідомлена в них діяльність є провідним чинником комунікативно освіченої особистості. Саме у діяльності діалогічні поняття застосовуються, узагальнюються, закріплюються, розвиваються, наповнюються змістом, що є обов'язковою умовою формування тих чи інших рис особистості. Отже, принцип зв'язку навчання з життям орієнтує на знання, які мають бути пов'язані з життям, з їх застосуванням для розв'язання практичних завдань, саме тоді здобуті знання будуть цікаві учням і стимулюватимуть їхню пізнавальну діяльність. Принцип зв'язку навчання з життям має передбачати таку системну організацію суб'єкт-суб'єктних взаємостосунків між вчителем і учнями, що забезпечить створення найсприятливіших умов для розвитку духовних, інтелектуальних, творчих можливостей, що має на меті підготовку випускника, здатного орієнтуватись у незвичних обставинах і розв'язувати нестандартні завдання.

Наступний принцип, який акумулює діалогічне спілкування, є *принцип проблемності*, який відбиває закономірності зміни структури змісту навчального матеріалу і поєднання методів навчання на основі логіко-пізнавальних суперечностей процесу навчання, водночас характеризуючи способи реалізації цих закономірностей відповідно до мети навчання, розвитку творчих здібностей учнів і їх виховання. Дидакти, окреслюючи розвиток уяви учнів, зазначають, що проблематизація навчання є однією з умов цього процесу [123, с. 179]. До основних понять проблемного навчання віднесено: «проблемну ситуацію», «проблемну задачу», «проблему», «проблемність» («рівні проблемності», «принципи проблемності» та ін.), «проблематизацію» [Там само, с. 290]. З іншого боку, «найважливішим педагогічним завданням є конструювання особливих базових діяльностей, проблемних ситуацій у їх функціонуванні і організації рефлексії. І такий шлях навчання часто виявляється єдиним, оскільки багато-чому не можна навчити безпосередньо. У проблемній ситуації звичні способи дій не дають змогу

розв'язати завдання, у результаті усвідомлюється необхідність рефлексії, осмислення невдач. Рефлексія спрямована на пошук причини невдач і утруднень, у ході чого усвідомлюється, що використовувані засоби не відповідають завданню, формується критичне ставлення до власних засобів, потім до умов завдання застосовується ширше коло засобів, висувуються здогади, гіпотези, з'являється інтуїтивне рішення (на неусвідомлюваному рівні) певної проблеми (тобто віднаходиться розв'язання в принципі), а потім уже відбувається логічне обґрунтування і реалізація рішення [315]», вважають Л. Столяренко та С. Самигін, розглядаючи стратегію проблематизації і рефлексії як цілісний процес. На думку дослідниці О. Березюк, моделювання як засіб підготовки до спілкування має відбуватись у процесі подачі теоретичного матеріалу, коли «можна запропонувати відповісти на поставлене запитання, розібратись у запропонованій проблемній ситуації, визначити шлях виходу з неї, розв'язати педагогічну ситуацію, висловити свою точку зору в дискусії, що виникла. Потрібно сформувати <...> особисту зацікавленість, установку на творчу педагогічну діяльність <...> Пізнавальні педагогічні ситуації тут можуть використовуватись на початку подачі теоретичного матеріалу [35, с. 384]».

Однією із засад особистісно орієнтованого навчання А. Хуторської називає принцип ситуативності навчання. Згідно з цим принципом, навчальний процес будується на ситуаціях, які передбачають самовизначення учнів і пошук ними способів розв'язання дослідницьких задач. Учитель супроводжує учня у його навчальному розвитку [331].

Для організації творчої діяльності учнів учитель створює або використовує принагідно навчальну ситуацію. Її мета – засобами проблемного навчання викликати в учнів мотивацію і поставити їх до діяльності для пізнання освітніх об'єктів і розв'язання супутніх проблем.

Принцип толерантності є ключовим у формуванні комунікативних засад суспільства. На ньому засноване єднання людей різних культур, вірувань, традицій, які найчастіше є громадянами однієї держави. Під

толерантністю розуміють шанобливе ставлення до іншої особистості, без почуття неприйняття, а також свідому відмову від застосування щодо неї методів сили чи тиску. Водночас бути толерантним не означає, що людина повинна відмовитись від своїх переконань або поступитись чужим переконанням, а також нав'язувати свої переконання іншим людям. «Толерантність» (від лат. *tolerantia* – терпіння) визначається як, по-перше, здатність організму переносити несприятливий вплив певних чинників, по-друге, як поблажливість, терпимість до чийхось думок, поглядів, вірувань тощо [86, с. 1459].

Принцип аксіологічної цілеспрямованості є вихідним положенням гуманістично орієнтованої педагогічної освіти, оскільки спрямований на формування гуманних ціннісних орієнтацій учня, адже людина розглядається як вища цінність суспільства і як мета суспільного розвитку. Тобто, найпершою і найвищою цінністю для людини є сама людина, її життя. Людина не може прожити без спілкування. Основою формування цілей є інтереси і потреби людини, які поширюються на визначення смислів життя, засобів досягнення конкретних цілей. Людина, вибираючи і реалізуючи цілі, орієнтується на цінності, ідеали і норми, що панують у суспільстві.

У центрі аксіологічного мислення знаходиться концепція взаємозалежного, взаємодіючого світу. Вона стверджує, що наш світ – це світ цілісної людини. Саме тому й важливо навчитися бачити те спільне, що не тільки об'єднує людство, але й характеризує кожну людину зокрема.

Означені принципи достатні для реалізації у загальноосвітніх навчальних закладах змісту, форм, методів і технологій, спеціально орієнтованих на формування умінь діалогічного спілкування старшокласників. Основні принципи, специфічні для навчання у старшій школі, зумовили обґрунтування та розроблення моделі дидактичних умов формування умінь діалогічного спілкування старшокласників у процесі навчання гуманітарних предметів.

Побудова авторської дидактичної моделі здійснювалася за загальноприйнятими етапами, окресленими О. Співаковським [314]. Побудована нами

дидактична модель формування умінь діалогічного спілкування старшокласників у процесі навчання гуманітарних предметів мала три етапи: підготовчий; основний; завершальний (експертна оцінка одержаних результатів, коригування педагогічного процесу).

Структурними складовими розробленої дидактичної моделі формування умінь діалогічного спілкування старшокласників у процесі навчання гуманітарних предметів є такі: цільова; методологічна; змістова; процесуальна; критеріальна; мотиваційна; інструментально-моніторингова і результативна. На рис. 2.1.1 (с. 94) подано авторську дидактичну модель формування умінь діалогічного спілкування старшокласників у процесі навчання гуманітарних предметів.

Цільовою складовою виступають мета та завдання процесу формування умінь діалогічного спілкування старшокласників у процесі навчання гуманітарних предметів.

Змістову складову становлять принципи та реалізація цих принципів. Зміст дослідження визначається через урахування мети та завдань дослідження, принципів його побудови. Операційна складова, за С. Архангельським, містить форми, методи, засоби і технології навчання [17, с. 54].

У процесі формування умінь діалогічного спілкування старшокласників застосовано такі методи: особистісно орієнтований; проблемний; метод проблемних ситуацій; частково-пошуковий метод; словесні методи навчання.

Використано такі засоби навчання: інваріантні завдання (за підручниками, посібниками, довідковою літературою для вчителів); авторські завдання і вправи; бліц-опитування у процесі навчання (як інструментарій-рефлексія на навчальні ситуації та процес їх розв'язання); засоби ІКТ (інтерактивна дошка, персональні комп'ютери з відповідним програмним забезпеченням).

Як форми організації освітньої діяльності старшокласників були обрані: робота в парах; робота в групах; комбіновані практичні заняття (робота класу; поперемінна робота і в парах, і в групах).

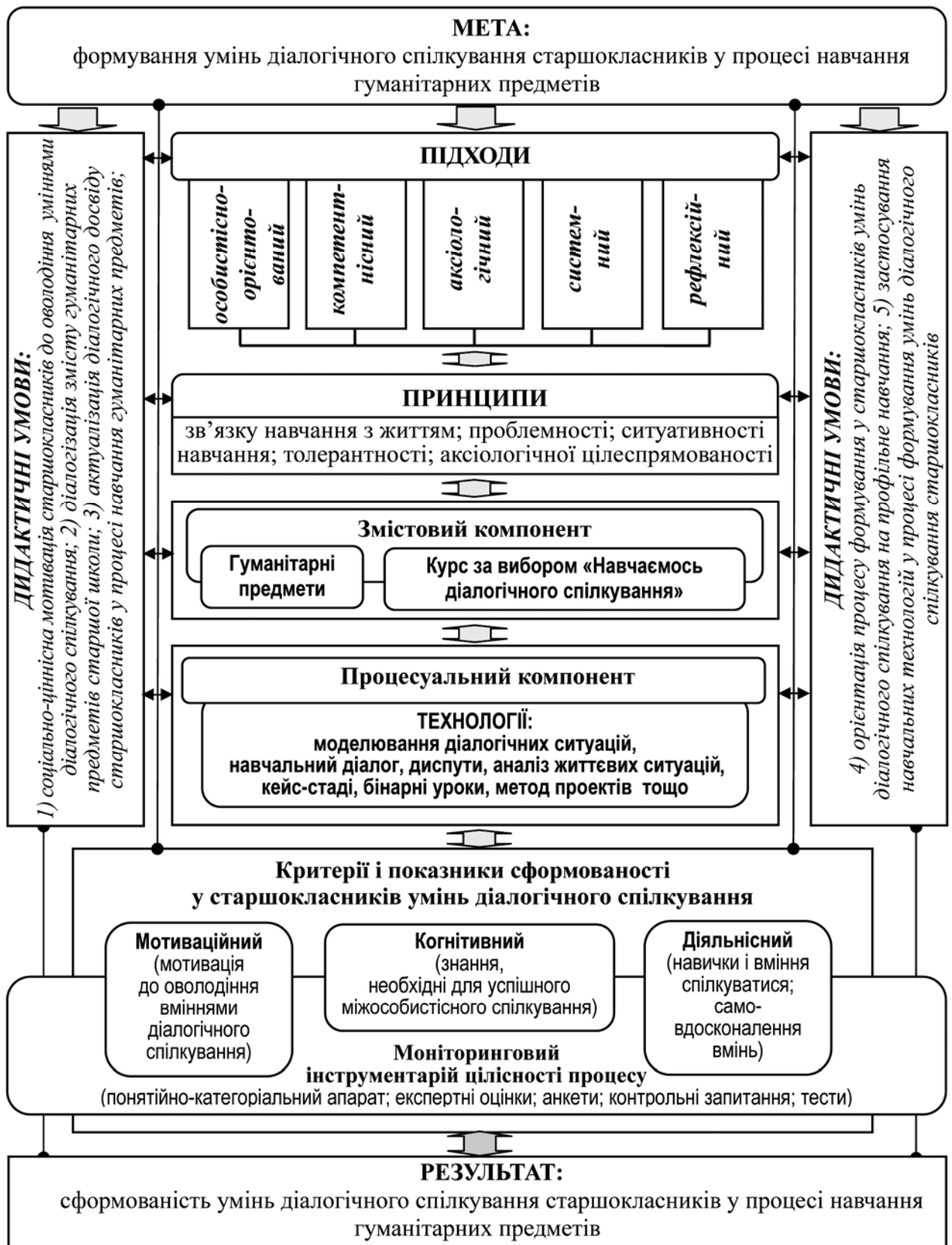

Рис. 2.1.1. Дидактична модель формування умінь діалогічного спілкування старшокласників у процесі навчання гуманітарних предметів

У процесі побудови навчальної діяльності з метою формування умінь діалогічного спілкування старшокласників були використані інноваційні

навчальні технології. Перевага віддавалася таким із них: ігрова; моделювання діалогічних ситуацій, навчального діалогу; розігрування діалогів героїв літературних творів; бінарні уроки-проекти; інтерактивна.

Результативною складовою передбачено наявність позитивної динаміки результатів сформованості умінь діалогічного спілкування старшокласників у процесі навчання гуманітарних предметів. Також має місце стійка сформованість потреби підвищувати рівень умінь діалогічного спілкування старшокласників за реалізації розроблених дидактичних умов.

Отже, реалізація описаної моделі формування умінь діалогічного спілкування старшокласників у процесі навчання гуманітарних предметів покликана забезпечити оптимальні умови формування умінь діалогічного спілкування старшокласників незалежно від початкових даних.

Можливість ефективного формування умінь діалогічного спілкування старшокласників у процесі навчання гуманітарних предметів, на нашу думку, з'явиться лише за забезпечення певних дидактичних умов, які визначають характер взаємодії компонентів навчально-виховного процесу.

Перш ніж розглянути особливості дидактичних умов формування умінь діалогічного спілкування старшокласників у процесі навчання гуманітарних предметів розглянемо дефініції цього поняття. Так, термін «формувати» має такі значення: надавати чому-небудь певної форми, вигляду тощо; виробляти в кому-небудь певні якості, риси характеру; надавати завершеності, визначеності. У педагогіці терміном «формування» визначається такий процес розвитку особистості, який спрямований на те, щоб досягти її певного цілісного вигляду [257, с. 108]. З огляду на викладене зазначимо, що формування у старшокласників умінь діалогічного спілкування є процесом створення і засвоєння алгоритмів розумових дій, за яких у найрізноманітніших мовних і мовленнєвих ситуаціях відбудеться адекватна мовна поведінка.

Поняття «уміння» трактується як «здатність належно виконувати певні дії, заснована на доцільному використанні людиною здобутих знань і набутих навичок. Уміння є складним процесом аналітико-синтетичної діяльності кори

великих півкуль головного мозку, за якого створюються й закріплюються асоціації між завданням, необхідним для його виконання, знаннями та застосуванням знань на практиці [254, с. 338–362]». О. Савченко розглядає «уміння» як засвоєний суб'єктом спосіб виконання практичних і теоретичних дій на основі знань і життєвого досвіду; формується вправлінням, передбачає застосування у звичних та змінених умовах і формуються у дві групи: розумові і практичні [286].

Сам термін «умова» розглядається як «необхідна обставина, яка уможливорює здійснення, створення, утворення чого-небудь або сприяє чомусь <...> Обставини, особливості реальної дійсності, за яких відбувається або здійснюється що-небудь. Правила, які існують або встановлені в тій чи іншій галузі життя, діяльності, які забезпечують нормальну роботу чого-небудь [86, с. 1506]»; «сукупність чинників, що впливають на кого-небудь, що-небудь, що створюють середовище, в якому протікає щось [311, с. 625]»; суттєвий компонент комплексу об'єктів, за наявності якого відбувається існування певного явища [34, с. 9]. Саме тому надалі під умовою розумітимемо відповідні особливості навчально-виховного процесу, за сприяння яких він здійснюватиметься та досягатимуться певні дидактичні цілі.

Оскільки дидактичні умови найчастіше пояснюють як: обставини процесу навчання, результат цілеспрямованого відбору, конструювання й застосування елементів змісту, методів (прийомів), а також організаційних форм навчання для досягнення дидактичних цілей [14, с. 124]; взаємозалежну сукупність компонентів навчально-виховного процесу, які забезпечують досягнення навчальних цілей [34, с. 9]; «чинники, що впливають на методи і, взаємодіючи з методом, впливають на його відносну ефективність [207, с. 51]»; комплекс заходів, які забезпечують досягнення певного рівня розвитку тієї чи іншої здатності [144, с. 137] тощо, ми розглядатимемо дидактичні умови формування умінь діалогічного спілкування старшокласників як особливості навчальної діяльності, які сприяють досягненню учнями старшої школи достатнього рівня сформованості умінь діалогічного спілкування.

Аналіз наукової літератури з проблем діалогічних умінь, діалогічної культури, формування діалогічної свідомості, діалогічного мислення, особливостей навчально-виховного процесу в старшій школі тощо дав змогу нам виокремити основні дидактичні умови формування умінь діалогічного спілкування старшокласників у процесі навчання гуманітарних предметів (рис. 2.1.2).

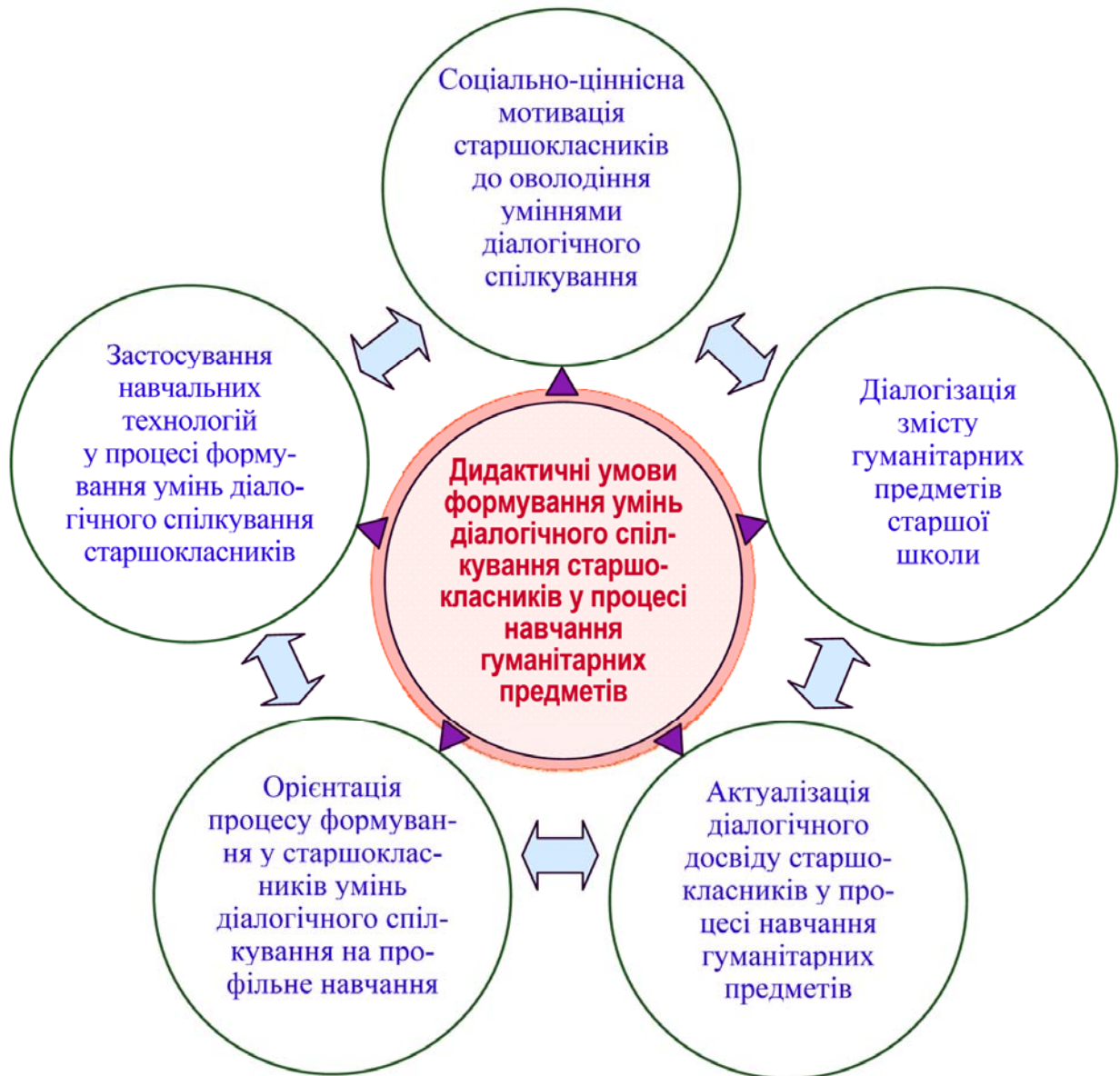

Рис. 2.1.2. Дидактичні умови формування умінь діалогічного спілкування старшокласників у процесі навчання гуманітарних предметів

Детальніше дидактичні умови формування умінь діалогічного спілкування старшокласників розглянемо у наступних параграфах.

2.2. Соціально-ціннісна мотивація старшокласників до оволодіння уміннями діалогічного спілкування

Найважливішою, на нашу думку, дидактичною умовою є формування соціально-ціннісної мотивації процесу опанування діалогічних умінь учнями старшої школи.

Мотив виступає своєрідним «пусковим механізмом» [33, с. 332], індивідуальною потребою в будь-якій діяльності. Він є спонукальним елементом, основою її виникнення. Діяльність, своєю чергою, цілком залежить від мотивів і міри їх усвідомлення, так само як і від відповідної рефлексії, адже, як зазначає І. Бех, рефлексія є важливим чинником розвитку і саморозвитку особистості [37].

Це стосується й діалогічного спілкування, коли є внутрішня мотивація, зовнішні вимоги поступово стають внутрішніми, а тому уміння діалогічного спілкування сприяють ефективній соціалізації старшокласників.

Як вважає О. Леонтьєв, в основі діяльності лежить особистісна значущість людини, що коригує її свідомість. Відповідно, не відбуватиметься усвідомлення знань, а навчальна діяльність не матиме бажаного результату, якщо особистісна значущість буде відсутня, а дії та операції не спонукатимуться мотивом або потребою [182, с. 197]. Мотиваційне забезпечення навчання потребує від учителя створення позитивного ставлення учнів до цього процесу, апелювання до їхніх розумових і вольових зусиль.

Отже, навчально-виховний процес у загальноосвітніх навчальних закладах має бути організований на такому рівні, щоб старшокласники усвідомлювали його важливість та особистісну значущість здобутих знань. Учні старшої школи лише тоді оволодіють достатнім рівнем сформованості умінь діалогічного спілкування, коли усвідомлять її значущість як особистісну, так і для їхньої майбутньої професійної діяльності.

Це веде до необхідності збагачувати зміст навчання діалогічним і профільно-орієнтованим цікавим матеріалом, показувати його взаємозв'язок,

формувати пізнавальний інтерес, сприяти адекватній самооцінці учнями своїх можливостей, прагненню до самовдосконалення, формувати відповідальне ставлення до взаємин між людьми, до майбутньої професійної діяльності, відповідальність за власні дії тощо.

Природовідповідність (діалектичність, єдність, цілісність) процесів здобуття знань про діалогічне спілкування, набуття відповідних навичок і розвитку закріплених умінь показано на рис. 2.2.1.

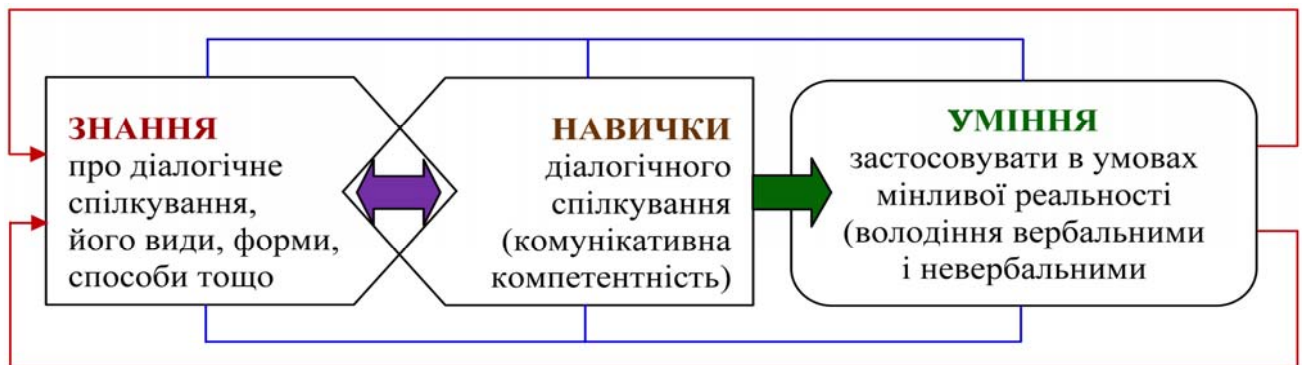

Рис. 2.2.1. Природовідповідність процесів здобуття знань про діалогічне спілкування, набуття відповідних навичок і розвитку закріплених умінь

Серед основних чинників соціально-ціннісної мотивації процесу формування умінь діалогічного спілкування старшокласників визначальний вплив мають профільне навчання (Бібік Н., Васьківська Г., Соловйов Ю., Чернишов О. та ін.) і творча діяльність учнів (Клепіков О., Кучерявий І., Савенкова Л. та ін.).

Можна стверджувати, що профільне навчання спрямоване на формування єдиної життєвої, світоглядної, наукової, культурної і професійної компетентностей учнів старшої школи, що забезпечить їхнє подальше самовдосконалення і самореалізацію [357]. Водночас, такий процес не може повноцінно відбуватися без діалогічних умінь, які й складають цей блок компетентностей. Профільність навчання передбачає активізацію навчальної діяльності через збільшення інтелектуального напруження, інтенсивне опанування спеціальних знань, умінь, навичок відповідного напрямку, підвищення рівня самоорганізації, самостійності у навчальній діяльності і

життєдіяльності. Отже, діалогічні уміння формуються у тісному зв'язку з особистісним, життєвим і професійним самовизначенням.

Діалогічні уміння ми розглядаємо як чинник розвитку сукупності різних видів знань, умінь і навичок, що взаємовпливають один на одного. Це є своєрідною особистісною системою, динамічним новоутворенням, яке створює оптимальні можливості для успішної практичної діяльності людини XXI століття. Людина новітньої доби має володіти не лише знаннями, уміннями, навичками, а й бути компетентною у сфері ведення перемовин, налагодження діалогу культур тощо. Тобто, старшокласників слід навчати способам самостійного набуття діалогічних умінь, використовуючи умови освітнього зокрема і навколишнього середовища загалом [59].

Діалог, будучи основною формою соціальної комунікації, створює необхідні умови для вироблення в учнів уміння самостійно мислити, чітко висловлювати свою думку, відстоювати власні переконання, доводити свою позицію.

Сьогодення чітко показує, що у суспільстві відчувається брак толерантності та взаєморозуміння, а також змоги вести конструктивний діалог і чути одне одного. Тож особливу увагу слід приділяти формуванню нової толерантної і готової до діалогу особистості. Значний потенціал несе гуманітарна освіта, яка створює умови для інтелектуально-творчого розвитку і водночас виховує людину, яка вміє вправно говорити, творчо мислити, здатна виразити себе і зрозуміти співрозмовника. В умовах глобальної комунікації гуманітарна освіта актуалізує толерантність, а з іншого боку, забезпечує інтеграцію особистості у систему світової культури. У цьому контексті особливої уваги потребують етичні проблеми як культури, так і мови, як мислення, так і спілкування. Словом, питання толерантності складають концептуальну філософську проблему – світ спілкування в його розмаїтті, єдність спілкування й розуміння як дороговказ розвитку людства у XXI столітті.

Проблему толерантності досліджували як стародавні мислителі, так і сучасні філософи й педагоги. Серед українських учених значну увагу

проблемам толерантності приділяли І. Барвінський, І. Верхритський, Г. Сковорода, В. Сухомлинський, К. Ушинський, Ю. Яворський та ін. Серед російських – Д. Писарєв, Л. Толстой та ін.

Сучасні вітчизняні науковці також не стоять осторонь проблем толерантності. В. Андрущенко, І. Бех, В. Кремень та багато інших окреслюють складності у навчанні і вихованні толерантності та різноманітність способів їх подолання.

У «Великому тлумачному словнику сучасної української мови» «толерантність» (від лат. *tolerantia* – терпіння) визначається як, по-перше, здатність організму переносити несприятливий вплив певних чинників, по-друге, як поблажливість, терпимість до чийхось думок, поглядів, вірувань тощо. Толерантність людей є запорукою миру і злагоди у суспільстві.

У міжнародній практиці толерантність є необхідною умовою спілкування людей різних культурних, етнічних і міжконфесійних груп. Толерантність, як зазначається в Декларації принципів толерантності, прийнятій генеральною Конференцією ЮНЕСКО 1995 р., означає повагу, сприйняття і розуміння різноманіття культур, форм самовираження і самовиявлення людської особистості.

Толерантність – поблажливість, терпимість. Протилежне – нетерпимість (інтолерантність), що проявляється у виключній егоцентричності, зверхності і надмірності. Можна, наприклад, відчувати гордість за свої переконання, погляди, знання, за свою країну, а можна вдаватися до виключної егоцентричності – тільки мої переконання, погляди і знання надвартісні, усе решта – не має значення.

Інтолерантність – це не лише неприйняття чужих думок, поглядів і переконань, але й несприйняття інших людей тільки тому, що вони інші (за національністю, за світобаченням, за релігією і т.ін.). Серед форм прояву нетерпимості є й звичайна невивчливість, брутальність і зневага, зумисне приниження людської гідності. Ми розглядаємо толерантність як соціально зумовлену якість особистості і потребу, а ще – як необхідність і цінність, дотичну до любові, співмірну з сумлінням. Потреби і мотиви, цілі і цінності,

психологічні установки є основними детермінантами толерантності. Тож від якості перших залежить прояв останньої.

Кожній людині як феноменові, кожній особистості притаманно бути толерантною і водночас здатною на інтолерантну поведінку в ситуаціях, що викликають крайні негативні емоції. Саме тому головними завдання педагогіки толерантності є навчання і виховання терпимості, самоконтролю і вміння залагоджувати проблемні ситуації. Тож найпріоритетніше в толерантності – прийняття цінності іншої людини, яка має бути метою, а не засобом. Основою толерантності є відкритість, особиста свобода і цінування прав і свобод людини.

Вивчення педагогічної спадщини В. Сухомлинського також дає змогу стверджувати, що в його багаторічному досвіді формування особистості випускника, готового до життя за певних умов, можна знайти низку ідей, використання яких сприятиме розвитку толерантності в учнів. Зокрема, педагог сформулював важливе виховне завдання: «щоб дитина серцем відчувала іншу людину [316, Т.3, с. 89]». Саме тому видатний педагог, осмислюючи свій досвід роботи в Павлівській середній школі, вважав за необхідне, виголосити низку настанов. Деякі з них: попри все, педагог має стримувати себе від дій і вчинків, що ведуть до «притуплення почуття честі, гордості. Не можна допускати, щоб дитина перестала поважати сама себе, дорожити власною честю, перестала прагнути бути кращою, ніж вона є [Там само, Т.4, с. 495]»; вимогливість учителя має починатися з «глибокої поваги до сил і можливостей дитини. По-справжньому вимагати – це означає вміти зрозуміти і відчувати серцем, що учневі під силу, а що ні <...>. Переконати людину, що поставлена мета досяжна, – це й означає по-справжньому вимагати і водночас по-справжньому поважати [Там само, Т.4, с. 497]»; володіти собою, не давати волю «інстинктивному началу в самому собі <...>, що руйнує тонкі людські почуття в дитячих душах. Діти, на яких часто кричать, втрачають здатність сприймати найтонші відтінки почуттів інших людей і – це особливо тривожить – втрачають чутливість до правди, справедливості. Крик заглушає, притупляє голос дитячого сумління [Там само, с. 501]»; треба вміти і жаліти, пробуджуючи «в юному серці внутрішні сили,

гідність, власну непримиренність до зла і власну готовність стати борцем [Там само, с. 522]», і підносити людину, пробуджуючи в неї «почуття гордості за свої творчі – громадянські, інтелектуальні моральні, естетичні – сили, дерзання [Там само, с. 623].

Для реалізації цього підходу до формування особистості, здатної існувати в складній мережі соціальних стосунків, В. Сухомлинський називає низку обов'язкових умов. По-перше, необхідно реалізовувати процес обміну духовними багатствами, їх передачу через «безпосереднє звернення вчителя до розуму і серця вихованця <...> це справжня майстерність. Це та безпосередність звернення до розуму і серця учня, яка може бути тільки результатом глибоких знань педагога, настільки глибоких знань, що в центрі уваги вчителя не зміст матеріалу, а розумова праця дітей [Там само, с. 452]».

Реальними шляхами для цього можуть стати, на думку педагога-гуманіста, використання безмежного багатства життєвих ситуацій у стосунках між людьми, навмисне створення ситуацій для розвитку в кожного школяра емоційного бачення світу, пробудження почуттів гордості, радості, відповідальності, толерантності.

По-друге, потрібна організація зустрічей з людьми, які мають свої пристрасті, погляди, долі. Завдяки співпереживанню школяр глибше розумітиме глибину ідей, світоглядних принципів та істин. Він стверджуватиметься в думці, що становлення впевненості у своїх силах відбувається за подолання труднощів, перешкод, під час прийняття рішень.

По-третє, необхідна особлива увага до розвитку толерантності через ознайомлення учня з високоморальними зразками поведінки, дотик до всіх граней громадянського подвигу людей, усвідомлення величних картин народних діянь, у яких проявляється його сила духу, розум і високі соціальні почуття. «Не можна уявити повноцінне моральне виховання без того, щоб серце підлітка не затремтіло від болю, коли він побачить байдужість, безтурботність, приниження людської гідності, щоб благородне обурення злом не надихнуло на чесний, високий вчинок [Там само, Т.3, с. 531].

По-четверте, необхідно у такий спосіб організувати навчально-виховний процес, щоб, будучи включеним у нього, кожний учень стверджувався в позиції: «Усе, що відбувається у світі, стосується мене».

Василь Олександрович наголошує на особливому призначенні соціальної орієнтації: «у процесі морального виховання учні виробляють власну ідейну, соціальну орієнтацію. Вироблення такої орієнтації – це процес втілення, переходу, переведення знань у переконання [Там само, Т.4, с. 175]»; «вироблення соціальної орієнтації – найважливіша умова формування моральної зрілості, ідейної стійкості особистості [Там само, с. 187]». У його досвіді соціальне орієнтування відбувалося за рахунок засвоєння хрестоматії моральних цінностей, того «морального багатства всього прогресивного людства», що дає змогу учневі виробляти свою ідейну позицію. «Сторінки цієї хрестоматії відтворюють життя видатних людей, які боролися за інтереси трудящих, виявили вірність народу, відданість Батьківщині, героїзм, стійкість, мужність, вірність своїм переконанням, готовність піти на будь-які випробування і навіть на смерть в ім'я благородних ідей – свободи, торжества розуму, дружби народів [Там само, с. 175]».

У старшій школі характер соціальних орієнтацій ускладнювався: спостерігався перехід від монологу до діалогу й полілогу; відбувалося доповнення слухання висловленням своєї думки, участю в пошуку нових персоналій для хрестоматії в періодичній пресі, в житті; розширювався діапазон обговорюваних соціальних проблем. Предметом осмислення й обговорення стає сенс життя і буття людства; сутність героїзму і мужності; гармонія суспільного й особистого; сутність і шляхи самовиховання [Там само, с. 177–185].

Професіоналізм учителя проявляється в його готовності до діалогу з учнями, умінні слухати та об'єктивно оцінювати, здатності до співчуття, у педагогічній толерантності в різноманітних ситуаціях. Щоб сформувати толерантну особистість, учителям необхідно, по-перше, навчити учнів поважати одне одного, по-друге, сприймати іншу людину з усіма її недоліками та

особливостями, по-третє, ставитися до кожної особистості як до найвищої цінності. Підлітки мають зрозуміти, що всі люди різні, неповторні та особливі.

Для того щоб педагогіка толерантності запрацювала, педагогові треба створити позитивну ауру навколо себе, працювати в атмосфері взаєморозуміння та поваги. Педагог як зразок для наслідування повинен уміти тонко і делікатно розв'язувати конфліктні ситуації, мислити критично, сприймати інші думки. Водночас учитель має чітко висловлювати та відстоювати свою точку зору, не піддаватися агресії. Виховання толерантності неможливе в умовах авторитарного спілкування «вчитель–учень», нав'язування своїх поглядів і міркувань, маніпулювання учнями. Тож однією з умов навчання і виховання толерантності є певна демократизація навчально-виховного процесу і дружнє спілкування «вчитель–учень». В основі педагогічної діяльності вчителя має бути живе спілкування та взаєморозуміння. Учитель має сформувати в учнів високий рівень культури спілкування, навчити цивілізованому діалогу, здатності відстоювати свою позицію і приймати переконливі докази іншої сторони. Адже діалог є фундаментом толерантності, а в його основі лежить діалогічна єдність: вираження думок та їх сприйняття, реакція на них.

Діалог, будучи основною формою соціальної комунікації, створює необхідні умови для вироблення в людей уміння самостійно мислити, чітко висловлювати свою думку, відстоювати власні переконання, доводити свою позицію. Діалогічні взаємини є універсальними. Вони проходять крізь людське мислення, стосунки, пронизують життя людини. Проблема діалогу у той чи інший спосіб є актуальною у різних культурах на всіх етапах людського розвитку. Вступають у діалог, спілкуються між собою люди, що мають наміри досягти певних цілей. Від їхніх намірів залежить яким буде діалог – чи це буде мирна бесіда, чи суперечка, чи гостра полеміка.

Створення власного мовлення розглядається сучасною дидактикою і методикою як основна умова формування у старшокласників культури мовлення і міжособистісної комунікації. Щоб оволодіти умінням діалогічного

спілкування, учням не досить навчитися запитувати і відповідати, для цього потрібні специфічні вміння.

Оскільки діалогічне мовлення розвивається в процесі спілкування двох або більше партнерів, то мовна поведінка одного зі співрозмовників у діалозі залежить від реакції іншого, бо кожний з партнерів переслідує свою мету в діалогічному спілкуванні. Відтак особливістю навчального діалогічного спілкування є те, що воно має бути завчасно підготовлене учителем, передбачати вільне спілкування учнів. За такого спілкування учні розвивають уміння діагностувати цілі і наміри співрозмовника за його мовними конструкціями, інтонацією, паузами, за невербальним супроводом (мімікою, жестами) виголошуваного. Форми спілкування можуть бути найрізноманітнішими, однак у педагогічній практиці найчастіше навчання діалогічного мовлення зводиться лише до вправ на «запитання – відповідь», де окремі діалогічні єдності не завжди логічно взаємопов'язані. Відтак завдання вчителя – знайти шляхи навчання діалогу, наближеного до діалогу природного – вільного. Перед учителем також постає необхідність створити умови, які сприятимуть формуванню в учнів уміння толерантного діалогічного спілкування.

Формування діалогічних умінь старшокласників передусім залежить від форм і методів навчання, які вчитель використовує під час навчально-виховного процесу. Учитель активно залучаючи учня до пошуку нової інформації, мотивує його до прояву ініціативи і самостійності. Для старшокласників, які є суб'єктами навчально-виховного процесу, важливо вміти правильно висловлювати свої думки, долати сором'язливість, оцінювати ситуацію спілкування, вміти вдаватися до нестандартних рішень, творчо мислити [60, с. 55].

Діалогічне мовлення, полілог – ефективний засіб формування ціннісно-сміслової сфери особистості старшокласників, а також їхньої соціалізації. Для того щоб навчити старшокласників спілкування, перед учителем, щонайперше, постає необхідність у створенні умов, які сприяли б формуванню в учнів комунікативної компетентності.

Без належних умінь і навичок діалогічного спілкування на ефективність трансакцій годі чекати, адже «процес комунікації утруднюється, якщо носій мови є лінгвістично некомпетентним (не вміє створювати граматично вправні мовні конструкції, не має навичок спілкування), з іншого боку, якщо не володіє навичками стратегічної діалогічної (універсальна складова спілкування) взаємодії [161, с. 9]».

Визнання діалогу як найбільшої цінності у цивілізованому світі, як важливого чинника, завдяки якому люди вдосконалюються, стають духовно розвиненішими, наразі, є актуальним як ніколи. Діалог, з одного боку, позбавляє людину відчуття самотності, а з іншого – дає змогу знайти точки дотику з іншими людьми, віднайти в них часточку себе.

Отже, важливе завдання підготовки старшокласників до входження в соціум полягає в тому, щоб навчити учнів діяти в нестандартних ситуаціях, бачити суперечливість різних життєвих фактів, сперечатися, доводити, відстоювати власну позицію, формулювати проблеми, шукати нестандартні розв'язання їх. Реалізація цього завдання можлива в процесі формування умінь діалогічного спілкування старшокласників як важливого чинника соціального становлення.

В епоху глобалізаційних зрушень, інформаційного буму та стрімкого розвитку телекомунікацій зазнають трансформацій як соціально-економічні процеси, так і індивідуально-особистісні якості людини. Реалії сьогодення суспільства пронизані нестачею змоги вести конструктивний діалог і чути одне одного. Відтак, актуальною є потреба не тільки навчити учня вчитися, але й самонавчатися і самовиховуватися.

З іншого боку, оволодіння здобутими предметними знаннями, оперування набутими вміннями, використання сформованих навичок не зазнають належного розвитку без здатностей творчо мислити, вправно висловлювати свою думку, зрозуміти співрозмовника.

Модернізація змісту освіти має спиратися на нові форми, методи і засоби навчання, а інтердисциплінарність – як один із принципів такого навчання – має лягати в основу його. Інтердисциплінарність забезпечує

методологічну основу предметної системи, лягає в основу систематизації наукових ідей, що полегшує навчання у старшій школі. Тож значну роль у процесі навчання і оволодіння основами діалогічного спілкування задля засвоєння здобутих знань і ефективного оперування ними відіграють міжпредметні зв'язки, детерміновані тією самою міждисциплінарністю. О. Барановська досліджує інноваційні підходи до конструювання змісту профільного навчання на основі міжпредметної інтеграції [25], а Н. Лошкарьова – міжпредметні зв'язки та їх роль у формуванні знань й умінь учнів.

Отже, міжпредметні зв'язки і міжпредметна інтеграція є чинниками опанування учнями основ діалогічного спілкування. Так, Н. Лошкарьова наголошує, що міжпредметні зв'язки слід розглядати як один із дидактичних принципів, реалізація якого суттєво впливає на зміст багатьох навчальних умінь, переводячи їх з вузькоспецифічних (з обмеженою сферою дії) у повноцінні узагальнені вміння, що є проявом компетентної особистості. За реалізації міжпредметних зв'язків створюються винятково сприятливі умови з поліпшення всього курсу шкільної освіти, що у відповіднє характер шкільних знань з характером сучасних наукових знань [197, с. 8].

Частково проблемне навчання можна скеровувати в бік самостійного пошуку учнями міжпредметних зв'язків, що сприятиме детальнішому вивченню окремих тем, а застосування рефлексійно-пізнавальної технології [61] під час обговорення в класі дискусійних питань спонукатиме старшокласників до подальшого пошуку додаткових знань, що знадобляться їм у дорослому житті.

Завдяки такій спільній роботі вчителів і учнів, базованій на активній комунікативній взаємодії, розкриватиметься сутність навчального предмета і суміжних наук, що лежать в основі його. Інтердисциплінарний підхід до реалізації змісту гуманітарних предметів сприятиме не лише здобуттю старшокласниками ґрунтовних знань, а й розвитку вмінь діалогічного спілкування як важливого чинника соціальної комунікації і взаємодії. На змісті предметів гуманітарного

циклу дещо легше вчитися самостійно мислити і творчо, висловлювати свою точку зору чітко, а позицію обґрунтовувати й обстоювати.

Саме вчитель мови і літератури має залучати школярів у мовленнєвий процес, зробити так, щоб старшокласники під час усних відповідей на уроці, під час навчального спілкування між собою й учителем не відчували страху, а отримували вдовolenня.

На уроках української мови, передусім, можна використовувати матеріали з української та зарубіжної літератури. Так, при вивченні теми «Стилістика мови. Культура мовлення» доречним буде ознайомлення старшокласників з цікавими діалогами героїв творів, що саме вивчаються на уроках української та зарубіжної літератури. Також можливе завдання під час вивчення теми «Складні випадки правопису різних частин мови: написання імен по батькові, прізвищ»: знайти цікаві прізвища та імена саме в творах української та зарубіжної літератури.

Вивчаючи тему «Фразеологізми», можна поєднати українську мову з іноземною, та запропонувати старшокласникам віднайти англійські аналоги українських фразеологізмів.

Цікавим поєднанням було б використання музичних творів, що вивчаються на уроках музики. Так, на уроці української мови можна запропонувати, прослухавши мелодію, написати невелике есе на тему «Що я відчуваю, слухаючи музику».

Використовуючи міжпредметні зв'язки, вчитель зміг би подолати у старшокласників відчуття розгубленості від постійно зростаючого потоку різноманітної інформації та надати впевненості їм у своїх силах. Визначний дидактик Я.-А. Коменський зазначав: «усе, що знаходиться у взаємному зв'язку, має викладатись у такому самому зв'язку [153, с. 248]».

Отже, завдяки діалогічному спілкуванню уможлиблюється підтримка креативного мислення учнів, їхнього бажання розвивати навички інтерактивної взаємодії, що веде до нових знань і мотивує старшокласників опанувати уміння діалогічного спілкування як інструментом входження в соціум.

2.3. Діалогізація змісту гуманітарних предметів старшої школи

Другою дидактичною умовою формування умінь діалогічного спілкування старшокласників ми виокремлюємо діалогізацію змісту гуманітарних предметів старшої школи.

Діалогізація змісту гуманітарних предметів передбачає включення діалогічних аспектів, що пов'язані з основним матеріалом, до змісту гуманітарних предметів.

Перш ніж розглянути сутність цієї умови, необхідно звернутись до визначення поняття «вміння». Адже як зазначають дослідники: «знання є складовою вмінь. Без знань немає вмінь. Але вміє лише той, хто не лише знає, а й може застосувати свої знання на практиці, використовувати їх у різних ситуаціях. Можна сказати, що вміння – це знання в дії [158, 318–319]». Цю позицію поділяє багато інших дидактів. Науковці вважають, що вміння – це можливість успішного виконання дій на основі здобутих знань для розв'язання поставлених завдань відповідно до заданих умов. До того певні дії можуть виконуватися не лише в тій чи іншій ситуації, а й у разі різних змін первісних умов.

За твердженням С. Гончаренка, вміння передбачає застосування раніше набутого досвіду і певних знань; без знань немає вміння. Створення вмінь – це дуже складний процес аналітико-синтетичної діяльності кори великих півкуль головного мозку, в процесі якого утворюються і закріплюються асоціації між завданнями, необхідними для їхнього виконання, знаннями і застосуванням цих знань на практиці. Процес формування вмінь має кілька стадій. Спочатку ознайомлення з дією й усвідомлення її змісту. Потім початкове опанування цього змісту. Нарешті, самостійне і точне виконання практичних завдань [103, с. 89].

Уміння виявляються у підготовленості учнів «до практичних і теоретичних дій, що виконуються швидко, точно і свідомо, на основі засвоєних знань і життєвого досвіду. Вдосконалюючись і автоматизуючись, уміння перетворюються на навички. Головні ознаки вмінь: гнучкість (можливість раціонального діяння в різних ситуаціях); стійкість (збереження точності й темпу попри зовнішні

перешкоди); міцність (уміння не втрачається і тоді, коли практично не застосовується); максимальна наближеність до реальних умов і завдань.

Для прикладу, дослідимо деякі предмети гуманітарного циклу.

Основна мета навчання рідної мови полягає у формуванні національної свідомості, духовно багатосторонньої мовної особистості, яка володіє вміннями й навичками вільно, комунікативно доцільно користуватися засобами рідної мови – її стилями, типами, жанрами в усіх видах мовленнєвої діяльності, тобто забезпечує належний рівень комунікативної компетенції. Зазначена мета передбачає здійснення навчальної, розвивальної і виховної функцій освітнього змісту навчального предмета¹⁶. Відповідно до поставленої мети одним з головних завдань навчання української мови в загальноосвітній школі є формування духовного світу учнів, цілісних світоглядних уявлень, загальнолюдських ціннісних орієнтирів, а беззаперечним засобом досягнення цього є вміння спілкуватися. Хоча формування умінь діалогічного спілкування у старшокласників є одним із пріоритетних завдань змісту навчання рідної мови, у підручниках з української мови недостатньо представлено діалогічну тематику, не залучається до вирішення проблеми формування діалогічних умінь старшокласників і навчальний матеріал із предметів «Українська література» та «Світова література» (див. аналіз підручників).

Викладання української і світової літератур спрямоване на формування гуманістичного світогляду, гуманітарної свідомості, творчості старшокласників; розвиток уміння сприймати прекрасне, творити власну особистість його засобами; сприяння виробленню естетичних смаків, поглядів й уподобань учнів старших класів; формування творчих здібностей, критичного мислення; підвищення загального рівня культури учнів як повноправних членів соціуму й активних учасників соціальних процесів; виховання в учнів поваги до національної культури та інших етнокультурних традицій; формування планетарного мислення, вільної орієнтації в розмаїтті культурних явищ. І формування умінь діалогічного спілкування старшокласників на зразках творів

¹⁶ Програма для загальноосвітніх навчальних закладів. Українська мова. 5–12 класи. – К.: Перун. – 2005. – 176 с.

української і світової літератури сприятиме повноцінному входженню учнів у соціум.

Тобто, вивчення літературних здобутків відіграє важливу роль у формуванні світоглядних позицій, в інтелектуальному і культурному зростанні, створенні передумов професійної підготовки, яка не залишатиме поза увагою взаємодію системи «людина – людина».

Зміст гуманітарних предметів має краще забезпечувати зв'язок з життям, бути спрямованим на формування особистості школяра, насамперед, як громадянина України, якому не байдуже взаємопорозуміння, толерантність, полікультурність.

Отже, умова діалогізації змісту гуманітарних предметів передбачає наявність діалогічних аспектів як обов'язкових компонентів їх змісту.

Навчання гуманітарним предметам сприяє розвитку у старшокласників здібностей використовувати зміст цих предметів як інструмент спілкування, як засіб міжособистісної взаємодії. Кожне слово містить частину культури народу, відображає історичні та соціальні зміни, певні способи мислення. Як відомо, комунікативна здатність людини ґрунтується на мовній, мовленнєвій, дискурсивній, стратегічній, соціокультурній і соціолінгвістичній компетенціях.

Незважаючи на розмаїття аспектів і підходів до вивчення діалогу, та на те, що вони мають багато позитивних моментів, основним суттєвим їх недоліком є обмеженість лише зовнішнім його вивченням. Справжнє пізнання діалогу можливе лише через аналіз його внутрішнього змісту. Гуманітарні предмети мають значний потенціал щодо аналізу внутрішнього змісту діалогу, що сприяє формуванню у старшокласників умінь діалогічного спілкування. Вчитель має можливість розглянути особливості діалогічного спілкування за допомогою змісту гуманітарних предметів, на прикладах із творів української і світової літератур.

На уроках з літератури формуванню умінь діалогічного спілкування сприятиме аналіз зразків діалогів героїв художніх творів, що містяться у

підручнику. Через вивчення діалогів літературних героїв можна навчитися повноцінно користуватися лексичним багатством української мови, вміти слухати співрозмовника, навчитися використовувати аргументи під час діалогу-заперечення, звернути увагу на вибір форм звернень, засоби залучення уваги до своїх суджень. Водночас, як зазначає Н. Тимофеева, «робота з художнім текстом, вибудована за діалогічним принципом, є істотним і дієвим компонентом гуманізації освітнього процесу [319, с. 198]».

Однак діалоги літературних героїв зазвичай аналізуються з погляду їх змісту, виявлення філософських або моральних позицій учасників бесіди.

За аналізу відповідних епізодів розглядаються діалоги героїв з погляду форми, композиційних особливостей чи відсутності діалогічних стосунків. Доцільно досліджувати взаємозв'язок висловлювань, використаних у діалозі героїв твору, і висловлювань учнів під час аналізу таких діалогів. Потрібно аналізувати в класі (і вчителів, і учнів) виявлені бар'єри і перешкоди творення живого діалогу.

Так, можна виокремити завдання на інтерпретацію діалогу між Анною і Вронським (Лев Толстой, «Анна Кареніна», 10 кл.), описати їхній емоційний стан, висловити свої думки щодо людських стосунків; схарактеризувати внутрішній діалог у романі Ернеста Хемінгуея «Старий і море» (11 кл.).

Завдання на визначення істинності під час аналізу діалогів-суперечок дає учням можливість не лише висловлювати свої думки, а й формувати вміння розрізняти істинне та хибне у розмові з іншими. Приклад для такого аналізу наводить М. Бахтін – це діалог героїв роману М. Достоевського «Злочин і кара». Аналіз висловлювань персонажів роману спирається як на теоретико-літературні, так і мовленнєві знання учнів, здобуті на уроках мови і літератури [30, с. 308].

Учні мають знати, що нині існує значна кількість різних видів інформації, а відповідно і велика кількість способів її передачі. Однією з найпоширеніших форм передачі інформації є вербальна форма, яка існує у вигляді усного і письмового мовлення.

Процеси передачі інформації отримали назву «спілкування». Спілкування є суспільним явищем з погляду його виникнення, сутності та умов розвитку [145, с. 14]. Саме тому процес спілкування досліджується всебічно. Класифікують спілкування за різними критеріями.

Так, за характером комунікантів у просторі і часі, розрізняють контактне та дистантне спілкування. Поняття контактного спілкування зрозуміле: у процесі комунікації співрозмовники знаходяться поряд, тому важливими компонентами тут виступають ситуація, жести, міміка та інтонація. Розглянемо приклад контактного спілкування.

Матильда сиділа на дивані бліда, спокійна, але, очевидно, не мала сил поворухнутись. Вона простягла йому руку:
 – Любий, я тебе образила, це правда, ти маєш право сердитись на мене...
 Жульєн не чекав такого простого тону і мало не зрадив себе.
 – Ви хочете гарантії, друже мій, – додала вона, марно почекавши, що він порушить мовчанку. – Це справедлива вимога. Заберіть мене. Поїдемо в Лондон... Це погубить мене навіки, знеславить... – Вона наважилась відняти руку в Жульєна, щоб прикрити нею очі. Почуття скромності і жіночої сором'язливості раптом знов оволоділи її душею... – Ну, що ж! Знеславте мене, – мовила вона, глибоко зітхнувши, – ось вам і гарантія.
(Стендаль. Червоне і чорне, с. 369)¹⁷.

Учитель пояснює учням, що коли комуніканти знаходяться поруч, характерними ознаками виступають жести (*«Матильда сиділа на дивані бліда, спокійна, але, очевидно, не мала сил поворухнутись»*), *«Вона наважилась відняти руку в Жульєна, щоб прикрити нею очі»*), інтонація, за допомогою якої співрозмовники передають емоції (*«мовила вона, глибоко зітхнувши»*).

До видів дистанційного спілкування належать ті, де комуніканти розділені простором і часом. Найпоширенішими прикладами можуть бути розмова по телефону, спілкування в листах, спілкування типу «автор-читач» через літературний твір тощо. Прикладом такого спілкування є лист.

«Любий мій Родю, – писала мати, – от уже більш як два місяці я не розмовляла з тобою листовно, через що сама страждала і навіть іншим разом ночі не спала, думаючи. Та, певно, ти не закинеш мені це вимушене моє мовчання. Ти знаєш, як я люблю тебе; ти один у нас, у мене і в Дуні, ти наше все, вся надія, сподівання наше. Що було зі мною, коли я довідалася, що ти вже кілька місяців як залишив університет, бо не маєш чим утримувати себе, і що уроків та інших заробітків твоїх вже не стало. Чим могла я з моїми стома двадцятьма карбованцями на рік пенсіону допомогти тобі? П'ятнадцять

¹⁷ Стендаль. Красное и черное / Стендаль. – Кишинев: Литература артистикэ, 1977. – 448 с.

карбованців, які я послала тобі чотири місяці тому, я позичала, як ти й сам знаєш, в рахунок того ж таки пенсіону, в тутешнього нашого купця Опанаса Івановича Бахрушина. Він добра людина і був ще приятелем твого батька. Але, давши йому право на одержання за мене пенсіону, я змушена була чекати, поки виплачу весь борг, а це тільки тепер здійснилося, отож я нічого не могла за весь цей час послати тобі. Але тепер, хвалити Бога, я, здається, можу тобі ще вислати, та й взагалі ми можемо тепер навіть похвалитися фортуною, про що й поспішаю повідомити тебе. (*Достоевський Ф. Злочин і кара, с. 31–32*)¹⁸.

У наведеному прикладі розглядається спілкування через листи тому, що комуніканти знаходяться далеко один від одного. Жести, міміка та інтонація тут не використовується на відміну від контактного спілкування.

Ще одним критерієм класифікації спілкування є наявність чи відсутність будь-якого посередника. Відповідно розрізняють безпосереднє (пряме) та опосередковане (непряме) спілкування. Звичайну розмову, бесіду, доповідь і т.ін. можна віднести до безпосереднього спілкування, адже процес комунікації відбувається прямо – «мовець-адресат»:

– Графиня ще спить, – каже мені покоївка.
 – Коли її можна бачити?
 – Ополудні.
 – Може, графиня нездужає?
 – Ні, пане, але вона повернулася з балу о третій годині ранку.
 – Мене звуть Гобсек, перекажіть їй, що приходив Гобсек. Я ще раз зайду ополудні.
 (*Бальзак Оноре де. Етюди про звичаї, с. 37*)¹⁹.

До видів опосередкованого спілкування належать і телефонна розмова, і лист, і передача інформації по радіо, телебаченню, через книгу, Internet тощо.

Порівняймо:

Every Sunday morning, more or less at nine-thirty, the telephone rang.
 «Hello, darling. It's your poor mother,» Wendy would say.
 «Hi, Mum,» Polly always said. «How many for breakfast?..»
 «Your brother Paul is not for breakfast,» Wendy said. «He was supposed to be, but he won't be.»
 «Why won't he?»
 «He sent us a letter,» Wendy said. «Emergency meeting in Paris.» (*Colwin L. Family Happiness, с. 6*)²⁰.

¹⁸ Достоевский Ф. М. Преступление и наказание / Ф. М. Достоевский. – М. : Изд-во «Правда», 1974. – 544 с.

¹⁹ Бальзак Оноре де. Етюди про звичаї / Оноре де Бальзак. – Х. : Фоліо, 2004. – 429,[3] с.

²⁰ Colwin L. Family Happiness / Colwin L. – Second Ed. – London : Richard Clay Ltd., 1989. – 216 p.

У цьому випадку комуніканти спілкуються не безпосередньо – «мовець-адресат», а за допомогою телефону, що виступає посередником між ними, тому, відповідно, ми відносимо таке спілкування до опосередкованого.

Класифікують спілкування і виходячи з кількості комунікантів, що беруть у ньому участь. Тут доцільним буде виокремити масове та міжособистісне або особисте спілкування. До першої групи відносять спілкування за допомогою засобів масової комунікації: радіо, телебачення, різноманітні друкарські видавництва, призначені для донесення інформації до багатьох членів суспільства тощо.

Основною ознакою цієї групи є те, що в її межах два окремих індивіда не можуть безпосередньо обмінюватись інформацією між собою.

Друга група – міжособистісне спілкування – дає таку можливість окремим індивідам встановлювати міжособистісний обмін інформацією.

– Мої інтереси аж ніяк не розходяться з інтересами мого чоловіка, пане, – сказала вона. – Ніщо не заважає вам звернутися до мене.
 – Справа, в якій я прийшов, стосується тільки графа, – твердо відповів я.
 – Я звелю повідомити його про ваше бажання поговорити з ним. (*Бальзак Оноре де. Етюди про звичаї, с. 64*).

З погляду змінної – постійної позиції «я-мовця» і «ти-слухача» розрізняють спілкування діалогічне та монологічне. Так, діалогічному спілкуванню притаманні зміна ролей «я» і «ти» та своєрідний зв'язок між «я» (адресанта) та «ти» (адресата), що відсутні у монологічному мовленні.

Розглянемо приклад діалогічного спілкування.

– Що ти маєш на вечерю? – запитав хлопець.
 – Казанок жовтого рису з рибою. Повечеряєш зі мною?
 – Ні, я попоїм удома. Хочеш, розпалю вогонь?
 – Ні. Я потім сам розпалю. А може, з'їм і холодне. (*Хемінгуей Е. Старий і море, с. 34*)²¹.

У наведеному прикладі простежується чітко виражена зміна ролей «я-мовець», «ти-адресат», при чому репліки пов'язані між собою: кожна наступна репліка адресата виступає відповіддю на попередню репліку-запитання мовця.

²¹ Хемінгуей Е. Старий і море: Повість. Оповідання / Ернест Хемінгуей / [перекл. з англ. В. Митрофанова ; передм. А. Могильного]. – К. : Котигорошко. 1993. – 96 с.

У монологічному спілкуванні все зазначене відсутнє.

– Через кілька днів після моєї розмови з старим голландцем я захистив дисертацію, – вів далі Дервіль. – Я дістав ступінь ліценціата юридичних наук, а потім і звання адвоката. Старий скнара почав ставитися до мене ще довірливіше. Він навіть радився зі мною щодо різних своїх ризикованих афер, у які він встригав, зібравши точні відомості, хоча навіть не дуже досвідчений ділок вважав би їх за небезпечні. Цей чоловік, на якого ніхто не міг вплинути, вислухував мої поради з певною пошаною. Правда, він завжди вміло користувався ними. (*Бальзак Оноре де. Етюди про звичаї, с. 44*).

Учитель пояснює, що активну роль відіграє лише сам мовець, у той час коли слухач чи слухачі лишаються пасивними – відсутня зміна ролей. Отже, процес спілкування класифікують за різними критеріями. За характером комунікантів у просторі і часі виділяють контактне і дистантне спілкування. За наявністю посередника розрізняють безпосереднє (пряме) та опосередковане (непряме). За формою існування мови – усне та письмове; за кількістю учасників спілкування – міжособистісне (особисте) та масове; та відповідно до змінної-постійної позиції «я-мовець» і «ти-слухач» – монологічне та діалогічне спілкування.

У комунікаційній лінгвістиці виокремлюють таку категорію як «дискурс». У лінгвістичній літературі термін «дискурс» вживається в різних контекстах і постає як «розмита категорія», «дрейфуючи» між текстом, контекстом, функціональним стилем, підмовою тощо [32, с. 26].

Виходячи з теми нашого дослідження, особливу увагу слід приділити вивченню саме діалогу як типу дискурсу, де найкраще можна дослідити особливості реалізації текстових категорій комунікантів.

Розглядаючи текст як продукт або «відбиток» самого процесу мовленнєвої діяльності, актуалізований у спілкуванні, зокрема у різних його видах (візьмемо монологічне та діалогічне спілкування), можна говорити про такі типи тексту, як монолог і діалог, які, своєю чергою, виступають продуктами та «відбитками» самих процесів монологічного та діалогічного спілкування.

Монологічний і діалогічний тексти розрізняються як з погляду структури, що лежить в основі мовленнєвої ситуації, так і з погляду закономірностей текстотворення, що в них діють.

Відмінності в структурі мовленнєвої ситуації визначаються розподілом ролей між учасниками мовленнєвого акту.

Так, монологічний текст – це усне чи письмове мовлення однієї особи, інший учасник мовного акту – адресат (реципієнт – від англ. *reception* – сприймання; прийом, одержання [13, Т.2, с. 219]) або мислиться, або не відразу реагує:

1 – Графе, – сказав я, – ви маєте слухність, але й пан Гобсек ні в чому не завинив. Ви не зможете притягти його до суду, не приплутавши до справи й вашу дружину, а цей процес знеславить не тільки її. Я стряпчий і як особа службова, та й просто як людина порядна, вважаю за свій обов'язок підтвердити, що діаманти було продано в моїй присутності; але не думаю, щоб вам пощастило довести незаконність цієї операції, та й установити, що продані діаманти належать вам, буде нелегко. По справедливості ви маєте слухність, але за буквою закону зазнаєте поразки. Пан Гобсек людина порядна і не стане заперечувати, що купив діаманти з великою вигодою для себе, а я за своїм обов'язком і за велінням совісті засвідчу це. (*Бальзак Оноре де. Етюди про звичаї, с. 59*).

2 Разуміхін розгорнув записку, помічену вчорашнім числом і прочитав:
«Шановна добродійко, Пульхеріє Олександрівно, маю за честь повідомити вас, що через затримки, які виникли зненацька, зустріти вас біля дебаркадера не міг, пославши замість себе людину, вельми розбитну. Позбавлю себе також честі побачитися з вами і завтра вранці через невідкладні сенатські справи і щоб не перешкодити родинному побаченню вашому з вашим сином і Євдокії Романівни з її братом. Буду ж мати честь відвідати вас і вітати вас у вашій квартирі не інакше як завтра, о восьмій рівно годині після полудня, причому наслідуюсь додати ще велику і, я б сказав, крім того, настійну просьбу мою, щоб під час загального побачення нашого Родіон Романович вже не був присутній зовсім, оскільки він нечувано і грубо образив мене, коли вчора я відвідав його, хворого, і, крім того, маю особисто до вас конче потрібну і докладну розмову у відомому питанні, відносно якого хочу знати вашу думку.....
При цьому засвідчую мою особливу повагу шановній Євдокії Романівні і прошу прийняти мої почуття шанобливої відданості вашого найпокірнішого слуги П. Лужина». (*Достоевський Ф. Злочин і кара, с. 215*).

Учитель наголошує, що монологічний текст зустрічається як в усній (приклад 1), так і в письмовій (приклад 2) формах. У першому випадку адресат присутній у ситуації спілкування, в другому ж він лише мислиться мовцем. В обох ситуаціях ми можемо чітко простежити лінійний ланцюжок речень.

У діалозі чітко і майже однаковою мірою активні обидві сторони спілкування, в той час, коли в монологі активний лише сам мовець.

Учитель звертає увагу учнів на те, що діалог складається з обміну репліками – висловлюваннями, на мовний склад яких безпосередньо впливає

сприйняття, що активізує роль адресата у мовленнєвій діяльності адресанта [15, с. 135], і є типом тексту.

Розглядаючи діалог як тип актуалізованого в мовленні тексту, слід зазначити, що діалог характеризуватиметься такими самими ознаками, що й текст. Серед таких ознак важливо виокремити: цілісність, типологічні та стилістичні особливості, семантичні особливості та тема-рематичний (рема – гр. слово, вираз – зміст повідомлення, один із двох компонентів висловлювання (другим є *тема* [310, с. 721–722]) поділ.

Цілісність діалогу проявляється в його зв'язності та відокремленості. Відокремленість діалогу полягає в тому, що в ньому наявні у певний спосіб окреслені межі – початку та кінця розмови. Наприклад, проаналізуємо розмову:

- А що, докторе, холера почалася?
- Звідки ви взяли?
- В газеті прочитав, та й по радіо теж оголошували.
- Ні, це не холера.
- Знову роздмухали наші розумаки, – збуджено промовив дід.
- А ви не вірте, – порадив лікар. (Камю А. Чума. Романи, повість, с. 127).

У наведеному прикладі можемо простежити чітко окреслені межі: перші дві репліки – початок розмови, дві останні – закінчення розмови.

Зв'язність діалогу є безпосереднім відображенням зв'язності його компонентів (реплік), характер і спосіб зв'язку яких неоднозначний [145, с. 42] і може здійснюватися різними мовними засобами, тобто елементами, що забезпечують єдність діалогу: повторенням слів та окремих реплік, використанням займенників та синонімічних слів, вживанням дієслівних форм другої особи та звертаннями до співрозмовника.

На уроках з української та іноземної мов учитель може звернути увагу на вживання повторення слів та окремих реплік (тактика перепитів).

Дослідники в галузі синтаксису діалогічного мовлення визнають, що повторення слів та перепитування є одним з найхарактерніших для діалогу видів структурно-сміслового зв'язку реплік комунікантів. Цей вид зв'язку полягає в тому, що респонсивні (від англ. *respond* – відповідати, робити щось у

відповідь, відгукуватись [13, Т.2, с. 248]) метакомунікативні висловлювання слухача в своїй структурній основі повністю або частково повторюють структуру і мовний склад вихідного висловлювання мовця, зберігаючи або певним чином змінюючи його. Метакомунікативні сигнали – повтори і перепитування – отримали в зарубіжних дослідженнях назву «ехо-питання» (від англ. *echo* – відгомін, відголос, наслідування [Там само, Т.1, с. 363]).

Вони не вимагають активної мисленнєвої діяльності, а автоматично йдуть за вихідним висловлюванням мовця і виражають лише емоційне ставлення до пропозиційного змісту висловлювання [334, с. 18]:

1 Hercule Poirot murmured:
«...I was wondering if a friend of mine had been staying here lately. Captain Curtis.»
«Curtis,» exclaimed Mrs. Harte. «Captain Curtis? Now where have I heard that name?»
Poirot did not help her. She shook her head vexedly. [роздратування]. (*The Things He Loves*, с. 122)²².

2 – Як ви смієте говорити про каяття після того, що тільки-но сказали Ернестові? – мовив умирущий і відштовхнув графиню ногою; вона впала на підлогу. – Від вас віє холодом, – додав він з якоюсь моторошною байдужістю в голосі. – Ви були поганою дочкою, поганою дружиною, ви будете поганою матір'ю... [зневага]. (*Бальзак Оноре де. Етюди про звичаї*, с. 71).

У психологічному аспекті такий повтор є ніби солідарним моментом підтвердження того, що мовець і слухач говорять на одну й ту саму тему. Вони допомагають чи, принаймні, не заважають мовцю робити наступний крок [Там само, с. 18]:

– Лебезятникова? – повільно перепитав Раскольников, ніби щось пригадуючи.
– Атож, Андрій Семенович Лебезятников, служить у міністерстві. Може, знаєте?
(*Достоевський Ф. Злочин і кара*, с. 145).

На прикладах з творів світової літератури вчитель може ознайомлювати старшокласників із використанням займенників.

Розглянемо такі ситуації:

1 – Чи ти не боїшся, мамо?
– В моєму віці нема чого надто боятися.
– Дні довгі, а я майже відбився від дому.
– Я ж знаю, що ти прийдеш, я можу тебе чекати скільки завгодно. А коли тебе немає вдома, я думаю про те, що ти робиш. Маєш якісь новини?

²² The Things He Loves / The Collection of Short Stories. – Moscow : Rolf, 2001. – 352 p.

– Так, усе гаразд, коли вірити останній телеграмі. Але я певен, що вона пише так, аби мене заспокоїти. (*Камю А. Чума. Романи, повість, с. 214*).

2 – Прощайте... А ви все дома самі сидите, сестриці немає? – спитав він скільки міг невимушено, виходячи в прихожу.
 – А вам яке до неї, голубе, діло?
 – Та нічого особливого. Я так спитав. А ви вже зараз... Прощайте, Альоно Іванівно! (*Достоевський Ф. Злочин і кара, с. 214*).

В обох випадках вживалися займенники. Вони не перешкоджали розумінню, а навпаки, зв'язували та робили простішим сам процес спілкування.

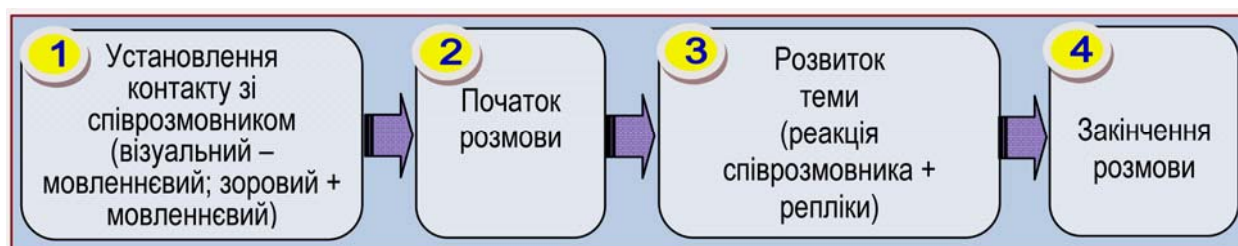
Часто учні мають утруднення щодо звертання до співрозмовника.

Звертанням може виступати слово чи словосполучення, що називає людину чи об'єкт, на який звернене висловлювання. Найуживанішою частиною мови, яка використовується у функції звертань, є іменник, який позначає як і власну назву, так і загальну [348, с. 10]:

1 – У вас багато дітей, графе? – серйозним тоном спитав Гобсек. (*Бальзак Оноре де. Етюди про звичаї, с. 59*).

2 – Анастасі, мені треба поговорити з вами.
 – Пізніше, любий, – відповіла вона вже не так різко, але й не ласкаво. (*Бальзак Оноре де. Етюди про звичаї, с. 39*).

Розглядаючи саму структуру діалогу, доцільно зазначити, що існує типовий набір смислових частин розмови (рис. 2.3.1):

**Рис. 2.3.1. Структура діалогу:
 типовий набір смислових частин розмови**

Досліджуючи діалогічне мовлення, варто зупинитися і на самій класифікації діалогів. У лінгвістиці виокремлюють такі види діалогів: діалог з одnobічним повідомленням інформації та діалог взаємно інформаційного характеру [172, с. 31].

Ми частіше маємо справу з діалогом взаємно інформаційного характеру. Це будь-який діалог, де комуніканти діляться певною інформацією, вносять щось нове, про щось повідомляють одне одному:

– Ти ж знав Кана? – спитав перший.
 – Якого Кана? Високого такого, чорновусого?
 – Еге ж. Він ще працював стрілочником.
 – Ще б пак.
 – То він помер.
 – Невже? А коли?
 – Та після тієї напасти зі щурами.
 – Отакої! І що ж йому сталося?
 – Хтозна, гарячка. Та він і кволого здоров'я був. Вискочили чиряки під пахвою. Ну, й не витримав. (Камю А. Чума. Романи, повість, с. 131).

Діалог з однобічним повідомленням інформації зустрічається рідше. Для цього типу діалогу характерним є те, що лише один комуніканти бере активну участь: повідомляє чи розповідає про щось; інший учасник проявляє себе лише через повтори та перепитування, які в своїй функції виступають еквівалентами метакомунікативних сигналів-піддакувань [334, с. 19]:

Ashurst, who was leaning against the gate, lighting his pipe, left his curved hands before his face for long after the flame of the match had gone out.
 «Yes?» he said, and to himself his voice sounded hoarse and queer.
 «She was one in an 'underd, poor maid! I putts a vlower 'ere every time I passes. Pretty maid an' gude maid she was, though they wouldn't burry 'er up tu th' church, nor where she wanted to be burried neither.»
 «Yes?» said Ashurst.
 «In a manner of speakin',» the old man went on, «I think as 'twas a love-story–though there's no one never knu for zartin.» He looked up. And Ashurst, whose lips were trembling in the cover of his beard, murmured again:
 «Yes?»
 «'Twas in the spring, an' we 'ad one o' they young college gentlemen stayin' at the farm. I liked 'e very well, an' I never see nothin' between 'em, but to my thinkin' 'e turned the maid's fancy.» The old man took the pipe out of his mouth, and went on:» 'Is name was Ashes, or somethen' like that.»
 «Yes?» said Ashurst once more... (*English Short Stories...*, с.106).

Істотним для діалогу є той факт, що адресат знає, про що йдеться, що є дуже важливим. Саме знання ситуації і є тією ознакою, яка визначає граматичний лад усього діалогічного мовлення. З цього випливає, що діалог виконує певні функції в процесі спілкування. Ці функції можна визначити так:

- отримання інформації;
- узагальнення інформації;

- вплив на адресата.

Виконання цих функцій залежить здебільшого від намірів співрозмовників. Найчастіше немає чіткого розподілу і відокремлення цих функцій тому, що вони тісно пов'язані між собою.

З лінгвістичного погляду, діалог – це зв'язний текст, який складається з автономних пар реплік, тобто діалогічних єдностей: вираження думок та їх сприйняття, реакція на них, що знаходить відображення у структурі цього мовленнєвого акту [131].

Діалогічну єдність можна визначити як послідовність двох взаємопов'язаних висловлювань двох різних мовців, при чому друге висловлювання завжди виступає реакцією на перше [354, с. 7]:

<i>Ситуація А:</i> <u>Мовець 1:</u> «Ти можеш прийти, люба?» <u>Мовець 2:</u> «Так, я йду. Буквально через півхвилини...» (Каменська О. Л. <i>Текст...</i>, с. 119)²³.	<i>Ситуація Б:</i> <u>Мовець 1:</u> «Really, I can't bear to hear you sneeze like that. Have you ever tried the Quetch at the Rat Trap Club?» <u>Мовець 2:</u> «What Quetch?». (<i>English Short Stories...</i>, 334).
--	---

Першою реплікою в обох ситуаціях виступає репліка-спонукання або керуюча репліка, в методиці її називають ініціативною. Другу репліку можуть називати або реактивною, тобто вона залежна від репліки 1 і є реплікою-реакцією (ситуація 1), або реактивно-ініціативною, тобто вона крім реакції на попереднє висловлювання включає ще й спонукання до наступного висловлювання (ситуація 2) [235, с. 149].

Тобто, діалогічна єдність – це комунікативна одиниця, яка конструюється багатьма факторами, серед яких виокремлюють обов'язкові та факультативні (необов'язкові).

Оскільки речення-висловлювання є засобами реалізації різних мовленнєвих актів, вони співвідносяться з певними комунікативними інтенціями мовця [139, с. 272], тобто його сподіваннями, намірами і прагненнями. Тому речення, наприклад, «Я буду там вчасно», можна розглядати як подано на рис. 2.3.2.

²³ Каменская О. Л. Текст и коммуникация: Учеб. пособие для институтов и факультетов иностранных языков / О. Л. Каменская. – М. : Высш. шк., 1990. – 152 с.

Рис. 2.3.2. Комунікативні інтенції мовця

Мовець щоразу може вимовляти речення з різною інтонацією. В такому разі слід звертати увагу на контекст, в якому це речення зустрічається.

Дослідженням правил комунікативної співпраці займаються і сучасні лінгвісти. Наприклад, А. Загнітко та І. Доманчева підкреслюють, що для різних видів мовленнєвої діяльності суспільство формує певні правила їх здійснення, тому є особливі правила ведення мовлення, які вони поділили на правила для мовця та слухача. З огляду на те, що діалогічне мовлення носить двосторонній характер, тобто співрозмовники по черзі виконують ролі мовця та слухача, обом комунікантам слід дотримуватися правил комунікативної співпраці. Насамперед, науковці виокремлюють правила для мовця.

Правило 1. Одне з найважливіших правил для мовця є доброзичливе ставлення до співрозмовника, повага до адресата.

«So this is my patient?» he said in a low, vibrant voice.

«I'm not a patient,» said Mrs. Rymer.

«Your body is not sick,» said the doctor, «but your soul is weary. We of the East know how to cure that disease. Sit down and drink a cup of coffee.»

Mrs. Rymer sat down and accepted a tiny cup of the fragrant brew. As she sipped it the doctor talked.

«Here in the West, they treat only the body. A mistake. The body is only the instrument...».

(*English Short Stories...*, c. 309).

Наведений діалог ілюструє, як мовець (у цьому прикладі – лікар) доброзичливо і терпляче ставиться до своєї пацієнтки, що і справляє певний вплив на неї – вона заспокоюється, і атмосфера спілкування поліпшується.

Правило 2. Мовцеві необхідно виявляти доречну у певній ситуації ввічливість (враховувати стать, вік, службовий чи суспільний статус тощо).

Найпоширеніша форма вияву ввічливого ставлення – це звертання. У функції звертання найчастіше виступають іменники, які означають власні чи загальні назви.

До власних назв, котрі грають роль звертання, відносяться прізвища, повні або зменшені імена та прізвиська. Вони можуть поєднуватися з традиційними формами ввічливості, словами, котрі означають ранг, науковий ступінь, посаду і т.ін. [348, с. 10].

Іменники, які означають загальні назви, можуть носити характер оцінювання. Для характеристики особи ми можемо використовувати назви тварин, солодошів, частин тіла тощо [Там само, с. 10]:

– Мій давній друже, – сказав я, підвівши його і допомагаючи йому добратися до ліжка. – Вам холодно? Чому ви не затопили камін?
– Мені зовсім не холодно, – відповів він. – Не треба топiti, не треба! Я йду звідси, голубе, – казав він далі, кинувши на мене останній, згасаючий, тьмянний погляд. (*Бальзак Оноре де. Етюди про звичаї, с. 76*).

Трапляються випадки, коли комуніканти грають різні соціальні ролі [303, с. 10].

1. Між деякими комунікантами бувають відносини підпорядкування (адресат обіймає вищу посаду або службовець звертається до керівника):

– «Lieutenant Von Hocheimer,» he said, «did you say His Highness would reach the camp tonight?» (*English Short Stories..., с. 132*).

У цьому випадку бачимо, що комуніканти займають різні соціальні позиції: мовець – маршал і адресат – лейтенант.

2. Діалог може відбуватися у сфері обслуговування між мовцем та клієнтом чи покупцем, тоді використовуються тільки традиційні форми звертання:

«Yes, sir?»
«I want a dress for a young lady.»
«What style would you like – something modish?»
«No. Simple.» (*English Short Stories..., с. 86*).

Наведена розмова відбувається в крамниці між продавцем і покупцем, що видно з їх стилю розмови та використаного продавцем звертання.

3. Діалог може характеризуватися рівними відносинами між незнайомцями, колегами по бізнесу. У такому разі звертання вживаються на офіційному рівні:

«I must really apologize for this intrusion, sir,» said the stranger, in a pleasant level voice.
«But my car broke down. Nothing much, my chauffeur is putting it to rights, but it will take half an hour or so, and it is so confoundedly cold outside»
«He broke off, and Evesham took up the thread quickly.»
«I should think it was. Come in and have a drink. We can't give you any assistance about the car, can we?»
«No, thanks. My man knows what to do. By the way, my name is Quin – Harley Quin.» (*English Short Stories..., с. 294*).

До так званих звертань-оцінювань можна віднести ситуативні звертання типу: *fellow, pal, mate, stranger, boy, chap etc.*, які характеризують точку зору, вік, стать, відносини та інше [348, с. 11]:

1 – Мені треба піти на сповідь до пана Шелана; маю честь попередити вас, що буду відсутнім кілька годин.
– Мій *дорогий* Жульєне, – сказав пан де Реналь, вимушено засміявшись, – якщо хочете, то йдіть на півдня, ще й завтра на весь день! Візьміть коня в садівника, друже мій, їдьте у Вер'єр. (*Стендаль. Червоне і чорне*, с. 67).

2 «Frank Ashurst! Haven't seen you since Rugby, *old chap*!
«Ashurst's frown dissolved; the face, close to his own, was blue-eyed, suffused with sun – one of those faces where sun from within and without join in a sort of luster. And he answered:
«Phil Halliday, by Jove!» (*English Short Stories...*, с. 87).

Учні аналізують наведені ситуації. В обох ситуаціях відносини між комунікантами дружні, але в першій – мовець ставиться до співрозмовника побатьківськи, наставляє його та вчить, що можна побачити з використаних ним звертань, тому доцільним буде припустити, що мовець старший за адресата. У другій ситуації обидва комуніканти однолітки, можливо, обоє навчалися в одному коледжі, оскільки згадують спортивні змагання. Емоційне навантаження також передають прикметники *дорогий, люба*. Вони також є індикаторами дружніх відносин між співрозмовниками [Там само, с. 11]:

...Обличчя молодого чоловіка пополотніло. Графиня явно вагалась. Граф наблизився до неї і, хоч говорив він дуже тихо, я все ж почув:
– Прощайте, *люба* Анастасі, будьте щасливі. А я... завтра я вже позбудусь усіх турбот. (*Бальзак Оноре де. Етюди про звичаї*, с. 56).

Darling (люба) використовується у випадках, коли адресант звертається до людини, котру кохає або котру вважає привабливою, милою, тобто це звертання несе певне емоційне навантаження [352, с. 396].

Правило 3. Мовцеві не рекомендується ставити в центр уваги своє «я», нав'язувати свої думки і оцінку подій, необхідним для нього є відокремлення власного «я» слухача в центр уваги. Наприклад:
«*Your proposition interests me,*» said Mr. Pyne. «*You do not mention a country house.*»
«*I forgot it, but I've got one. Bore me to death.*»
«*You must tell me more about yourself. Your problem is not easy to solve.*» (*English Short Stories...*, с. 306).

У цьому діалозі мовець цікавиться самим співрозмовником та його справами, ставить його в центр уваги, що видно з виразів типу: *your proposition interests me* (Ваша пропозиція мене цікавить), *tell me more about yourself* (повинні розповісти мені про себе).

Правило 4. Мовцеві потрібно вміти вибирати тему для розмови, доречну в кожній ситуації, яка є цікавою, зрозумілою партнерові. Наприклад:
 «Hello, Dad. It's Jason. I've got some great news.»
 «I can't hear you, son. There's a terrific racket going on behind you. Where are you calling from?»
 «The whole squash team's in my room. They just voted for next year's varsity captain and for some stupid reason they chose me.»
 «Son, that's just terrific news. I can't wait to tell your mother...» [355, с. 142].

Тема наведеної телефонної розмови є цікавою і зрозумілою обох комунікантам: син ділиться з батьком радістю свого досягнення, що, звичайно, є важливим для батька.

Правило 5. Мовець повинен стежити за логікою розгортання тексту, за тим, щоб висновки не суперечили задуму бесіди. Розглянемо ситуацію:
 «The flowers are sweet-scented,» he said. «Where do *they* come from?»
 «From the garden – under the windows,» said Isabel.
 «So late in the year – and so fragrant! Do you remember the *violets* under Aunt Bell's south wall?»
 The two friends looked at each other and exchanged a smile. (*English Short Stories...*, с. 255).

Складові частини діалогу логічно пов'язані між собою. Тут зустрічаються засоби міжфразового зв'язку, так, наприклад, засоби повторної номінації: використовуються займенники для заміни слів у репліці (*they* замість *flowers*) та родові і видові назви (*flowers*, *violets*). З'єднувальними елементами виступають також питання.

Правило 6. Адресант повинен постійно відбирати мовні засоби відповідно до обраної тональності тексту, орієнтуючись не тільки на адресата, але й на ситуацію спілкування загалом, на офіційність або неофіційність ситуації. (За А. Загнітко, І. Домрачєвою).

Проаналізуємо такі ситуації:

<i>Ситуація А:</i>	<i>Ситуація Б:</i>
– Я почув кілька слів, що спонукають мене втрутитися до вашої розмови з мадемуазель де Гранльє, – вигукнув друг дому. – Я виграв, графе, – сказав він, звертаючись до партнера, – залишаю вас, щоб поспішити на допомогу вашій племінниці.	– Дуню! – спинив її Раскольников, встав і підійшов до неї, – цей Разуміхін, Дмитро Прокопович, дуже хороша людина. Дуня трішечки почервоніла.
– От що значить мати слух адвоката, – мовила	– Ну? – спитала вона,

віконтеса. – Любий мій Дервілю! Як ви могли почути те, що я так тихо казала Камілли? – Я все зрозумів з виразу ваших очей, – відповів Дервіль, сідаючи в м'яке крісло, що стояло біля каміна. Дядько сів поруч своєї племінниці, а пані де Гранлье вмостила в низенькому зручному кріслі між дочкою і Дервілем. – Час, віконтесо, розповісти вам одну історію, що змусить вас змінити свою думку про багатство графа де Ресто. – Історію? – вигукнула Камілла. – Починайте ж мерщій, пане Дервіль. (<i>Бальзак Оноре де. Етюди про звичаї, с. 28</i>).	помовчавши якусь мить. – Він діловий, працьовитий, чесний і здатний глибоко любити... Прощай, Дуня. Дуня вся спалахнула, зашарілась, потім раптом стривожилася: – Та що це, брате, хіба ми справді навіки розлучаємось, що ти мені... такі заповіді лишаєш? – Все одно... прощай... (<i>Достоевський Ф. Злочин і кара, 227</i>).
---	--

Наведені діалоги є прикладами офіційного та неофіційного видів спілкування, що видно із використаних комунікантами звертань, їх манери поведінки. На прикладі творів зарубіжної літератури вчитель роз'яснює, що етична традиція приписує при вираженні прохання, вибачення чи подяки вживати прямий мовленнєвий акт з використанням форми наказового способу:

– Дякую. Але от що скажіть: як же відрізнити отих незвичайних від звичайних? Коли народжуються, чи що, знаки такі, чи як? Я в тому розумінні, що тут би треба якнайбільше точності, так би мовити, більше зовнішньої виразності: пробачте мою природну турботу практичної і благонаміреної людини, але чи не можна тут одяг, наприклад, особливий запровадити, носити що-небудь, тавра там, чи що, якісь?.. Бо, погодьтеся, коли виникне плутанина і хтось з одного розряду почне думати, що він належить до другого розряду, і почне «усувати всі перешкоди», як ви вельми вдало висловились, то тут уже... – О, це дуже часто буває! Це зауваження ваше ще навіть дотепніше ніж попереднє. (<i>Достоевський Ф. Злочин і кара, с. 256</i>).
--

Прохання-наказ, навпаки, має бажану форму вираження – непрямий мовленнєвий акт. Наприклад:

– Не ходіть нікуди, тільки до мене, я вас частуватиму кавою. Пам'ятайте, що тут ви знайдете жінку, яка почуває до вас приязнь, і гарний обід за двадцять су; вірте моєму слову, так воно і є. Тепер сідайте до столу, я сама вам подам. – Я не можу їсти, – сказав Жульєн, – я занадто хвилююсь, адже прямо звідси я піду до семінарії. (<i>Стендаль. Червоне і чорне, с. 154</i>).

<i>Правило 7.</i> Мовець повинен пам'ятати, що межа смислового сприйняття і концентрації уваги у слухача обмежені. Увага – це форма психологічної діяльності людини, що виявляється в її спрямованості і зосередженості на певних об'єктах при одночасному абстрагуванні від інших [276, с. 166].

Правило 8. Наступним правилом для мовця є: мовець повинен пам'ятати, що в усному контактному безпосередньому спілкуванні слухач не тільки чує, але й бачить його, отже, сприймає жести, міміку, пози, загальну манеру триматися при розмові й культуру поведінки. (За А. Загнітко, І. Домрачевою).

Діалогічне мовлення характеризується значним використанням невербальних засобів комунікації. Саме невербальні знаки зумовлюють найбільшою мірою відмінність між усним і писемним мовленням. Якщо в писемному мовленні є лише один канал інформації (текст), то усне мовлення має два канали інформації: текст (висловлювані слова) та інтонація, міміка, жести тощо. Другий канал є надзвичайно вагомим під час спілкування [163, с. 32].

Міміка і жести підсилюють інформацію, а іноді створюють певний підтекст, навіть антонімічно переосмислюють сказані слова [Там само, с. 34].
Наприклад:

«Do you mind if I touch you?»
The lawyer *shrank* away instinctively. And yet, out of very philanthropy, he said, in a small voice: «Not at all.»
But he suffered as the blind man stretched out a strong, naked hand of his.» (*English Short Stories...*, с. 260).

Тут зрозуміло, що слова і жести адвоката суттєво відрізняються в їх значенні. Хоча адвокат вербально і дає згоду, але невербальні знаки свідчать, що ця згода йому неприємна.

Не треба випускати з уваги й те, що у спонтанному мовленні, коли важко підшукати потрібне слово, його замінюють жестом [Там само, с. 34]:

– Можете не продовжувати, – сказав Коразов. – Щоб ви довіряли своєму лікареві, я сам закінчу ваше оповідання. Чоловік цієї молодій дамі – дуже багата людина або, можливо, вона сама належить до вищої місцевої аристократії, їй, очевидно, є чим пишатися.
Жульєн мовчки кивнув головою; в нього не вистачало мужності говорити.
– Прекрасно, – сказав князь, – ось вам три рецепти гірких ліків, які ви негайно почнете вживати: по-перше, ви будете щодня бачитися з пані... як її звуть? – Пані де Дюбуа. (*Стендаль. Червоне і чорне*, с. 343).

Отже, невербальні засоби комунікації відіграють значну роль в усному спілкуванні, особливо в діалозі. Вони можуть нести додаткову інформацію, переосмислювати сказане чи, навіть, замінити слова, про що слід пам'ятати комунікантам.

Для досягнення комунікативної цілі та запобігання комунікативної невдачі А. Загнітко та І. Доманчева підкреслюють важливість дотримання певних правил слухачем.

Правило 1. Необхідно перервати всі справи й уважно вислухати мовця:
 «Andrew – are you busy tonight?» Ted asked nervously. «I mean, could you spare me five minutes after the library closes?»
 «Sure, Lambros. Want to go downstairs to the Grill for a couple of cheeseburgers?»
 «Uh? Well, actually, I'd prefer someplace a little more private.» (Segal E. *The Class*, с. 97)²⁴.

Ця ситуація ілюструє готовність слухача перервати свої справи чи відкласти наміри та вислухати мовця.

Правило 2. Слухаючи, необхідно доброзичливо, з повагою і терпляче ставитись до мовця, бути тактовним. Розглянемо наступну ситуацію, в якій слухач дотримується цього правила:
 «Thank you for giving me a chance to talk to you,» Maria bubbled with enthusiasm.
 «It's my pleasure,» Danny Rossi replied gallantly. «Your idea interests me.»
 «I haven't actually explained it to you yet,» she answered shyly.
 «Oh!» (Segal E. *The Class*, с. 109).

Правило 3. Слухачеві слід намагатися не перебивати мовця, не вставляти недоречних зауважень, не переводити власне слухання у говоріння:
 «Something must have happened in that ten minutes,» he cried. «It must! But what? Let's go over it carefully. We were all talking. In the middle of it Capel got up suddenly and left the room»
 «Why?» said Mr. Quin.
The interruption seemed to disconcert Evesham.
 «I beg you pardon?»
 «I only said: Why?» said Mr. Quin. (*English Short Stories...*, с. 299).

У наведеній ситуації слухач перебиває мовця, що негативно впливає на останнього, збиває його з думки. Це доводить наступна репліка мовця – він перепитує адресата.

Правило 4. Слухаючи, адресат повинен перевести в центр уваги мовця та його інтереси:
 «Do you know what I've been thinking, Tommy?»

²⁴ Segal E. *The Class* / E. Segal. – New York : Bantam Rack-size Edition, 1986. – 531,[1] p.

«It's impossible to say,» replied her husband. «You think of so many things, and you think of them all at once.»

«I think it's time we went dancing again.» (*English Short Stories...*, с. 277).

Учитель наголошує, що слухач не переводить у центр уваги мовця і його інтереси, що доводить його іронічна ремарка. Це могло б призвести до конфлікту, якби мовець не лишив репліку адресата поза увагою.

Правило 5. Необхідно вміти вчасно оцінити мовлення співрозмовника, погодитись чи не погодитись з ним, відповісти на питання. (<http://ruthenia.info/txt/biletskv/zagnita/osnmovdi.html>).

«Gosh, you scan so easily. Is there any secret to it?»

«I'd be glad to help you if you'd like.»

«Oh, thank you. I'd really appreciate that.» (*Segal E. The Class*, с. 82).

На репліку мовця (непряме прохання) адресат швидко реагує готовністю надати йому допомогу.

ПРАВИЛА ДЛЯ МОВЦЯ	→	Доброзичливе ставлення до співрозмовника, повага до адресата
	→	Доречна ввічливість у певній ситуації (врахування віку, статі, службового чи соціального статусу тощо)
	→	Мовцеві не рекомендується ставити в центр своє «я»; нав'язувати свої думки і оцінку подій; потрібно відокремлювати власне «я» слухача в центр уваги
	→	Мовцеві потрібно вміти вибирати теми для розмови, доречну в кожній ситуації, яка є цікавою, зрозумілою партнерові
	→	Адресант повинен стежити за логікою розгортання тексту, за тим, щоб висновки не суперечили задуму бесіди
	→	Мовцеві потрібно постійно відбирати мовні засоби відповідно до обраної тональності тексту, орієнтуючись на адресата та ситуацію спілкування
	→	Мовець повинен пам'ятати, що межа смислового сприймання і концентрація уваги у слухача обмежені
	→	Невербальні засоби комунікації відіграють важливу роль під час спілкування

Рис. 2.3.3. Правила для мовця

ПРАВИЛА ДЛЯ СЛУХАЧА	→	Слухачеві необхідно перервати всі справи і уважно вислухати мовця
	→	Необхідно доброзичливо, з повагою і терпляче ставитись до мовця, бути тактовним
	→	Не перебивати мовця, не вставляти недоречних зауважень, не переводити власне слухання у говоріння
	→	Слухач має перевести в центр уваги мовця та його інтереси
	→	Слухач має вчасно оцінити мовлення співрозмовника, погодитись чи не погодитись з ним, відповісти на запитання

Рис. 2.3.4. Правила для слухача

Узагальнюючи наявний потенціал змісту гуманітарних предметів щодо формування умінь діалогічного спілкування старшокласників, місця і ролі діалогу в освітньому процесі, робимо висновок про те, що на зміст і характер діалогічного спілкування впливає: сприймання мовлення співрозмовника і орієнтація в ситуації; змістовний бік висловлювання; мовленнєве оформлення думки і сприймання реплік партнера по спілкуванню.

Старшокласники мають знати, що діалогічне спілкування характеризується значним використанням невербальних засобів комунікації. Саме невербальні знаки зумовлюють найбільшою мірою відмінність між усним і писемним мовленням. Якщо в писемному мовленні є лише один канал інформації (текст), то усне мовлення має два канали інформації: текст (висловлювані слова) та інтонація, міміка, жести тощо. Другий канал є надзвичайно вагомим при спілкуванні. <...> Не треба випускати з уваги й те, що у спонтанному мовленні, коли важко підшукати потрібне слово, його замінюють жестом [163, с. 32–34].

Розглянуті нами особливості діалогічного спілкування як засобу формування умінь діалогічного спілкування старшокласників можна забезпечити шляхом розробки відповідних завдань, які мають носити комунікативний характер і, водночас, потребувати комплексних знань з інших предметів. Їх метою є спонукання до комунікативного самовизначення старшокласників; створення відповідних умов для оволодіння та реалізації навичок комунікативної взаємодії, для використання здобутих знань і набутих умінь на практиці, в нестандартних ситуаціях. Отже, слід використовувати завдання комунікативного характеру.

Наприклад, можна залучити старшокласників до рольової дискусії. Перед початком старшокласників розподіляємо на групи і просимо, дотримуватися певних правил і знайти рішення проблеми. Правила встановлюються такого характеру: кожен бере участь, жоден не домінує; висловлювання мають бути з теми; залучається активне слухання; підтримка одне одного є необхідною умовою.

Старшокласники по черзі отримують ролі організатора (визначає порядок роботи та стежить за його дотриманням), хронометриста (розподіляє кількість часу), тлумача (відповідає за єдине трактування завдання всім членам групи), реєстратора (робить записи під час групового обговорення, підбиває підсумки роботи), репортера (презентує роботу групи решті учнів). У такий спосіб навчально-виховний процес скеровується на формування в старшокласників відповідальності за комунікативних партнерів, осмислення та проектування власних дій, стосунків кооперативного характеру, компромісного підходу до розв'язання різноманітних проблем; на формування толерантного ставлення до співучасників.

Загальною функцією навчального діалогу в педагогічному процесі є передача інформації, соціального досвіду та культурної спадщини людства і певного соціуму адекватними засобами. При цьому в процесі засвоєння інформації одночасно відбувається й формування певного світогляду, котрий визначається не тільки формами навчальної взаємодії, але й змістом освіти [138]. Діалогізація свідомості потребує побудови змісту навчання як діалогу, «поліфонізму голосів культур» різних епох, сукупності проблем, у процесі розв'язання яких відбувається помежування точок.

Отже, для формування умінь діалогічного спілкування старшокласників велике значення має звернення до високохудожніх зразків літератури з метою емоційного їх сприйняття; створення ситуацій співпереживання з героями твору шляхом «вживання» в ці образи; робота над діалогічними ситуаціями; використання діалогів як засобів соціалізації. Словом, майстерність митця це не тільки захопливий сюжет. Це – його обличчя, виписане його таки художнім текстом, довершеним, насиченим не тільки описом подій, але й переживаннями героїв, особливостями їхнього діалогічного мовлення, адже в цьому вбачається не лише перо майстра, а й лінгвокогнітивна (мовнопізнаннява) діяльність персонажів, що й вивчає, наприклад, Т. Мішеніна [216].

Вплив змісту гуманітарних предметів на формування умінь діалогічного спілкування є беззаперечним. Ми розглядаємо ці предмети переважно як засіб

формування умінь діалогічного спілкування старшокласників, а отже, підготовки їх до майбутньої життєдіяльності.

2.4. Актуалізація діалогічного досвіду старшокласників у процесі навчання гуманітарних предметів

Стосунки і соціальні явища, що їх детермінують, чинять як позитивний, так і негативний вплив на свідомість старшокласників. І перше, і друге викликає рефлексію, завищує або занижує самооцінку особистості. Ці аспекти є надважливими, коли йдеться про формування в учнів старшої школи умінь діалогічного спілкування, адже будь-які прояви особистості, її характеру, мовленнєвих актів, поведінки тощо є системними – навіть попри те, розуміємо ми їх суть чи ні, знаємо про причини чи не бажаємо про них чути, є це пізнаванням чи позанауковим.

Із розвитком абстрактного й цілісного мислення в учнів старших класів водночас відбувається перехід до вищих рівнів мовлення, виникає прагнення до його самовдосконалення, намагання зробити його більш виразним, точним. Старшокласники вже вільно користуються комп'ютером, Інтернетом, енциклопедичними словниками, аналізують і зіставляють інформацію з різних джерел.

У старшокласників помітно розвивається самоспостереження, вміння аналізувати власну і чужу поведінку. Для них характерне поглиблене усвідомлення психологічних процесів. Помітно зростають сила волі, витримка, наполегливість, самоконтроль. Інтереси стають більш зрілими і водночас тривалішими, стійкішими, міцнішими. Розвиваються пізнавальні інтереси, зокрема – до самостійних видів навчальної роботи.

Пізнавальна діяльність учнів у старших класах характеризується новими вміннями і розвиненими здібностями, такими як-от: багатство словникового запасу, вміння розвивати допитливість, організувати сприйняття інформації та визначати нові ідеї, володіти достатнім обсягом інформації, застосовувати засвоєний матеріал за нових умов, критично мислити, розв'язувати складні

проблеми, засвоювати причинно-наслідкові зв'язки, встановлювати приховані залежності зв'язків, інтегрувати й синтезувати інформацію, відрізняти незначні відмінності, досконало аналізувати ситуацію, передбачати наслідки, оцінювати процес і результати, міркувати, будувати гіпотези, застосовувати ідеї на практиці, узагальнювати та робити висновки.

Отже, у старшому шкільному віці посилюється формування умінь діалогічного спілкування, виникає осмислення здобутих знань, відбувається активний процес формування наукових понять. Саме в цей час слід розкривати учням специфіку і важливість навчання гуманітарних предметів, ставити проблеми особистісно орієнтованого навчання. Мова слугує засобом комунікації. Спілкуючись з іншими людьми, ми синтезуємо свій власний досвід, використовуємо досвід та надбання минулих поколінь, тобто культуру, що допомагає нам досягти порозуміння.

Аналізуючи стосунки старшокласників з найближчим оточенням, з'ясовуючи вплив соціальних явищ на їхню свідомість, ми дійшли висновку, що рівень гостроти сприйняття таких проблем залежить від розуміння їх суті і глибини засвоєння відповідних знань чи їх відсутності. Про що і свідчать емпіричні дані [61].

У сімейному колі 85,71% старшокласників переживають проблемні стосунки з матір'ю, 82,14% – з батьком, а на стосунки між своїми батьками гостро реагують 78,57% опитаних. У стінах школи 60,71% учнів турбують проблемні стосунки з учителями. У класі таких проблем менше, на що вказали 50,00% респондентів. Поза школою 46,43% старшокласників відчують утруднення у спілкуванні з представниками протилежної статі, 64,29% – з ровесниками, а з друзями – аж 82,14%!

Серед негативних соціальних явищ учні старшої школи виокремлюють: вживання наркотиків і поширення ВІЛ/СНІДу – по 60,71%; злочинність – 55,56%; тютюнопаління – 35,71% і вживання алкоголю – 28,57%.

Зрозуміло, що така самооцінка сформувалася не лише на основі здобутих знань, а й за впливу оцінок, які дають людині чи явищу інші люди – і

не обов'язково під час спільної діяльності, що супроводжується обміном думками. На процес самооцінювання впливають також думки тих, хто висловлював своє ставлення не безпосередньо, а й через третіх осіб. Оскільки людина схильна оцінювати себе переважно так, як її оцінює хтось, то самооцінка є результатом зіставлення образу реального «Я» з образом, який «вимальовувався» в оточенні (наприклад, у шкільному навчальному чи юнацько-молодіжному середовищі, у родинно-сімейному чи культурно-естетичному, у мас-медійному, інформаційно-інформатизаційному або просторово-локалізаційному), та образом ідеального «Я». Якщо ми кажемо, що має місце збіг між цими утвореннями, то маємо на увазі, що це відповідає гармонійному душевному розвитку особистості. Але чи завжди така гармонія є саме «поєднанням, злагодженістю, взаємною відповідністю якостей [237]», «стрункою узгодженістю частин єдиного цілого [310]»? І так, і ні, бо все залежить також від того, якою мірою людина відчуває себе належною до значущої для неї соціальної групи. Ми не торкатимемося питань ціннісних установок і орієнтацій соціальних груп, але зауважимо, що діалогічні уміння сприяють вмінню формувати думки і формулювати оцінки, висловлювати ставлення як до подій, явищ, вчинків інших, так і до самого себе.

Італійський онтопсихолог А. Менегетті, виокремлюючи два основні способи існування людини, вказує, що одним із них є «спосіб існування людини пов'язаний з активним розвитком рефлексії – це шлях побудови морального людського життя на новій свідомій основі з пошуками відповідей на питання: хто я такий? як я живу? навіщо я роблю це? куди мені варто рухатися далі? що я хочу від життя й від себе? тощо. У цьому випадку людина є творцем свого власного життя й життя суспільства, до якого вона себе відносить [210, с. 6–7]».

Підлітки дорослішають та змінюються. Ці зміни відбуваються і в спілкуванні. Якщо раніше діти були орієнтовані на батьків та вчителів і дотримувались правил поведінки, то з часом їх починають цікавити питання особистісного спілкування, розвитку індивідуальності. У цей період вони

хочуть звільнитися від опіки батьків та вчителів, від норм і правил поведінки, що встановлені в суспільстві. Виражаючи протест проти дорослих діти таким чином захищають своє право на власні переконання та цінності.

Старшокласники більше не довіряють дорослим і діляться таємницями вже не з батьками чи вчителям, а зі своїми однолітками. При цьому в категоричній формі вони відстоюють право на дружбу зі своїми друзями, не терплять ніяких обговорень і коментарів з приводу не тільки недоліків, але і достоїнств друзів. Обговорення особистості друга в будь-якій формі навіть похвали сприймається як замах на його право вибору, його свободу. У відносинах з однолітками підліток прагне реалізувати свою особистість, визначити свої можливості в спілкуванні.

Щоб здійснювати ці прагнення, йому потрібні особиста свобода і особиста відповідальність. І він відстоює цю особисту свободу як право на дорослість.

Саме з другом можна поділитися своїми переживаннями, секретами і сподіватися на пораду, взаєморозуміння та щирість.

Також у цьому віці діти люблять збиратися великими компаніями, в яких вони обговорюють хвилюючі їх питання, співпереживають один одному. Спілкування старшокласників з ровесниками насамперед необхідне для сповіді, інтимно-особистісного контакту, дружніх, любовних переживань. Вони використовують групу як полігон для самоствердження і самовираження.

З огляду на вік такі компанії стають більш стійкими, відносини в них між дітьми починають підкорятися більш суворим правилам.

Подібність інтересів і проблем, які хвилюють підлітків, можливість відкрито їх обговорювати, не побоюючись бути осміяним і перебуваючи в рівних відносинах з товаришами, – ось що робить атмосферу в таких групах привабливішою для дітей, ніж спільноти дорослих людей.

Особливу увагу в таких групах діти приділяють своїм особливим знакам, які відрізняють їх від інших груп. Це може буди одяг, сленг на якому спілкуються діти чи навіть якісь окремі жести. Створюючи замкнуті групи і

поширюючи власну поведінку та ідеали, старшокласники не тільки допомагають один одному впоратися з ідентифікацією, але і таким чином перевіряють один одного на здатність зберігати вірність.

Водночас старшокласники все частіше віддають перевагу віртуальному спілкуванню у чатах та на різних форумах. У віртуальному світі підлітків приваблює в першу чергу те, що в мережі можна поводитися не так як у реальному житті – вони можуть додати собі віку, вигадати інше ім'я, там ніхто не бачить їх обличчя і не знає їх справжніх, це додає старшокласникам упевненості в себе, вони стають більш розкутими у спілкуванні. Однак є й мінуси в цьому спілкуванні, діти часто замінюють слова різними «комп'ютерними» символами і смайликами, чим значно зменшують свій словниковий запас, також завдяки таємничості не приділяють достатньої уваги граматиці, часто пишуть з помилками, що згодом може увійти в звичку та перейти і до реального життя.

2.5. Орієнтація процесу формування у старшокласників умінь діалогічного спілкування на профільне навчання

Однією з ключових умов є орієнтація процесу формування у старшокласників умінь діалогічного спілкування на профільне навчання.

Функціонуючи як профільно спрямована, старша школа створює значно кращі умови для диференційованого навчання, урахування індивідуальних особливостей розвитку учнів, їхнього життєвого досвіду. Це має бути враховано програмами всіх предметів та передбачено під час створення змісту навчальних підручників, основних засобів їх реалізації.

Профільне навчання вимагає від учнів значної відповідності їхніх потреб, мотивів, інтересів, схильностей, бажань специфіці профілю і професій, що його складають, тому діалогічні уміння, які формують комунікативну компетентність старшокласників, набувають спрямованості у майбутнє, активізують процеси прогнозування майбутньої професійної діяльності учнів.

Орієнтування у своїй професії, за Л. Савенковою, має відбуватись як на рівні знань, так і на рівні емоційно-позитивного досвіду [284]. Розкриття професійної значущості умінь діалогічного спілкування, їх зв'язку з реальним життям стимулюють не лише розвиток навчальної і професійної мотивації учнів, а й інтерес до подальшого опанування діалогічними знаннями. Основне мотиваційне навантаження тут виконує прагнення до професійного самовдосконалення.

Оскільки одним із пріоритетних завдань, що постають перед освітою, є формування в молоді таких якостей і компетенцій особистості, які дадуть змогу їй «оволодіти життєвими й соціальними ролями з тим, щоб гідно жити в умовах нового століття [129, с. 27]», до основних компетенцій включають поміж інших і професійну.

З цієї позиції ефективною є система вправ на уроках рідної та іноземної мов. Наприклад, розіграти діалоги.

Діалог «Співбесіда»

Вітаю! Ви щодо роботи торговим представником?

– Так, ось моє резюме.

– Ваш досвід роботи один рік, чи не так?

– Так.

– Чому ви залишили попереднє місце роботи?

– З часом мене перестала влаштовувати зарплата. Хочу підвищити рівень доходів.

– А з якими товарами ви працювали?

– З товарами для гоління.

– У нашій компанії асортимент товарів, з якими вам доведеться працювати, буде набагато ширше. Це кондитерські вироби: торти, тістечка, рулети, цукерки. На яку зарплату ви розраховуєте?

– На 5000 грн., як зазначено в вашій рекламі. Ще я розраховую, що, якщо буду добре справлятися зі своїми обов'язками, моя зарплатня збільшиться.

– Наша компанія завжди заохочує співробітників за успіхи в праці. Скажіть, чому ви вибрали для роботи саме нашу компанію?

– У неї хороша репутація, вона успішно розвивається. Тому я бачу в ній перспективи для подальшої кар'єри. До того ж, як торговий представник, я хочу вдосконалювати свої вміння працювати з широким асортиментом товарів. Тут як раз є для цього можливості.

– Дякую, приємно було поговорити з вами. У вас ще є питання про компанію?

– Зараз немає, все досить ясно.

– Тоді я зв'язуюся з вами по телефону і повідомлю чи прийняті ви до нас на роботу. До побачення!

– Чекаю на дзвінок, до побачення!

Діалог «Продавець-покупець»

- Доброго дня.
- Доброго дня.
- Чи є у вас спортивні костюми?
- Звісно, є. Ось вони, зліва. У нас великий вибір.
- Скільки коштує ось цей спортивний костюм?
- Цей, червоний? Дивіться, ось – ціна. Спортивний костюм коштує п'ятсот двадцять сім гривень.
- Це не дорого.
- Так, це дуже дешево. Не турбуйтеся. Всі костюми дуже якісні.
- Добре. Можна поміряти?
- Звичайно. Ось кабінка.
- Мабуть, я візьму цей костюм. Ось гроші. Тут шістсот гривень.
- Ось решта – сімдесят три гривні. Дякуємо. До побачення.

Діалог «Продавець-покупець»

- Вітаю! Мені потрібен підручник з граматики англійської мови. Ви не могли б мені допомогти з вибором?
- Так, звісно. Вам для якого рівня потрібен підручник?
- Для середнього. Щоб можна було б повторити основи граматики і продовжити вивчення англійської мови.
- Я думаю, вам підійде цей підручник. Тут граматика пояснюється в малюнках, схемах і таблицях. Також до підручника продається аудіодиск.
- Дуже добре, це саме те, що мені потрібно. А у вас є англійсько-український словник?
- На жаль, на цей момент немає. Але ви можете його замовити.
- Так, я хотів би. Що потрібно для цього зробити?
- Вам потрібно оформити замовлення і оплатити його вартість. Усе це ви можете зробити у відділі №4.
- А коли я зможу отримати словник?
- У бланку замовлення вам потрібно буде вказати номер телефону. Коли ваша книга надійде в магазин, ми відразу вам зателефонуємо.
- Велике спасибі.
- Усього найкращого! Приходьте до нас ще.

Діалог «Лікар-пацієнт»

- Добрий день! На що скаржитесь?
- Здрастуйте, лікарю. У мене болить голова, кашель, озноб.
- А яка температура тіла?
- 38,5.
- Я вас огляну. Живіт не болить?
- Ні, тільки голова.
- Зараз я вас послухаю і подивлюся горло.
- Лікарю, сподіваюся, нічого небезпечного немає?
- Це – застуда. Доведеться кілька днів полежати в ліжку. Також необхідно пити багато гарячого чаю. Я випишу вам ліки і вже скоро ви одужаєте.
- Дякую, лікарю. До побачення!

Отже, на сучасному етапі розвитку науково-технічного прогресу все актуальнішим постає не просто профільне навчання, а профільне навчання з урахуванням впливу майбутньої професійної діяльності на суб'єкт-суб'єктні стосунки.

2.6. Застосування навчальних технологій у процесі формування умінь діалогічного спілкування старшокласників

Сьогодення пропонує значну кількість сучасних навчальних технологій, що спрямовані на активізацію пізнавальної діяльності учнів та їх соціалізацію в майбутньому. Навчальна технологія трактується як упорядкована сукупність дій і операцій, послідовність яких забезпечує цілісну систему управління навчальною діяльністю учнів з метою набуття ними чітко визначеного навчального результату. Для нашого дослідження таким результатом є сформованість умінь діалогічного спілкування старшокласників.

Найбільш ефективною для формування умінь діалогічного спілкування у старшокласників серед навчальних технологій є технологія навчального діалогу. Уміння діалогічного спілкування ми розглядаємо як чинник розвитку сукупності різних видів знань, умінь і навичок, що є необхідними учням для майбутньої життєдіяльності. Суттєвою характеристикою діалогу є співпошук істини як подія, як явище, що переживається учасниками діалогу. Діалог виникає за умови постановки суттєво значущих проблем, розв'язання яких вимагає неоднозначної відповіді та, відповідно, поруху думки й асоціативного мислення [201, с. 34].

Питання педагогічного спілкування й діалогу як форми спільної діяльності учнів і вчителя розкрито у працях Г. Балла, Н. Волкової, В. Кан-Каліка, О. Киричука, Г. Ковальова, О. Леонтьєва, які визначають педагогічне спілкування як соціально-психологічну взаємодію вчителя з учнями, змістом якої є обмін інформацією, здійснення виховних впливів,

оптимальних умов для розвитку мотивації навчання школярів і забезпечення творчого характеру їхньої навчальної діяльності.

Класифікація і практичне застосування діалогових технологій з метою літературного розвитку школярів, їхніх інтелектуально-комунікативних здібностей відображено в працях Н. Волошиної, О. Ісаєвої, Л. Мірошніченко, Г. Токмань та ін. Питанням діалогічності входження старшокласника в соціокультурне середовище займався М. Шимановський, діалогічного стилю педагогічного спілкування – О. Корніяка. О. Березюк, наприклад, діалогічну форму навчання розглядає як особливу взаємодію, як поєднання зовнішнього і внутрішнього діалогів.

Навчальний діалог – особлива за змістом форма спільної діяльності учнів і вчителя, взаємодія смислових позицій суб'єктів навчання щодо визначення, прийняття і розв'язання навчальної задачі, результатом якої є знаходження нового знання як власної точки зору. Водночас, аналіз уроків свідчить, що переважна кількість учителів, які працюють за традиційними програмами, зосереджуються на організації діалогу «вчитель – учень», діалоги між учнями є явищем рідкісним. Навіть якщо такі ситуації плануються вчителями, здійснюється це епізодично, безсистемно.

Плани-конспекти уроків, розроблені вчителями-предметниками, було проаналізовано з погляду форм і методів залучення учнів до діалогічного спілкування. Зазначимо, що формуванню відповідних умінь на основі навчального діалогічного мовлення як меті уроку мало вчителів приділяють увагу, натомість зосереджуються на формуванні комунікативних навичок, на навчанні співпрацювати як у групі, так і в парі і т.ін. Навчальне діалогічне мовлення відносно поняття комунікативні навички конкретніше. Воно передбачає, що учитель є і організатором, і творцем, і суб'єктом навчальної діалогічної взаємодії. Учитель тут – і помічник, і арбітр, і консультант, і активний слухач [146, с. 139].

Формування умінь діалогічного спілкування старшокласників вимагає наукового обґрунтування і розроблення, педагогічних технологій організації

навчального діалогу. За зовнішньою формою діалогічна ситуація подібна до проблемної ситуації, має її необхідні атрибути: суперечності, дефіцит орієнтувальних основ дії, інформації, цілісного уявлення про ситуацію, але, з іншого боку, особистісно-смісловий діалог не ставить за мету розв'язання цієї проблеми. Моделювання діалогічних ситуацій є процесом створення уявної моделі образу, який передбачає пошук оптимального розв'язання навчальної проблеми і відтворює послідовність міркувань. Пошук виходу з проєктованих ситуацій діалогу сприяє формуванню у старшокласників потреби спиратися на науковий матеріал під час розв'язання навчальних завдань, забезпечує активізацію їхньої пізнавальної діяльності, вмотивоване (усвідомлене) ставлення до навчання.

Уміння діалогічного спілкування старшокласників розвиваються, здебільшого, на уроках з гуманітарних предметів, оскільки саме ці предмети орієнтовані на формування комунікативних навичок. Згідно з теорією викладання української літератури, розробленої Г. Токмань, рівні діалогу між учителем та учнями на заняттях з літератури підтверджують своєчасність утілення в практику викладання таких принципів, як діалогізм і проблемність. Саме завдяки такому навчанню «учень безпосередньо відчує твір як своєрідну ірреальну реальність і осмислить свої відчуття, прийде через них до ясної, особистісної думки [320, с. 9]».

Так, Є. Пасічник, вважає, що твір необхідно повернути до учнів «новими гранями, збудити нові почуття й емоції, захопити силою і глибиною думки митця, майстерністю художнього зображення [249, с. 222]». Важливе завдання підготовки майбутніх випускників до входження в соціум полягає в тому, щоб навчити учнів діяти в нестандартних ситуаціях, бачити суперечливість різних життєвих фактів, сперечатися, доводити, відстоювати власну позицію, формулювати проблеми, шукати нестандартні розв'язання їх. Реалізація цього завдання можлива в процесі формування умінь діалогічного спілкування старшокласників як важливого чинника соціального становлення.

Вважаємо, що розвиток умінь діалогічного спілкування як показника комунікативної компетентності забезпечує формування потреби старшокласників в умінні логічно обґрунтовувати власні судження, здійснювати комунікацію на принципах діалогу, використовувати можливості діалогу в навчанні. Така потреба виражається в позитивно-активному ставленні учнів до діалогічної діяльності й підвищенні значущості оволодіння новими способами цієї діяльності.

Щоб оволодіти умінням діалогічного спілкування, учням не досить навчитися запитувати і відповідати, для цього потрібні специфічні вміння. Кожен зі співрозмовників має володіти достатнім запасом функціонально різноманітних реплік, які уможливають здатність вступати у спілкування, згортати й поновлювати його, вести свою стратегічну лінію у спілкуванні; враховувати зміни у складі учасників розмови; прогнозувати поведінку партнерів залежно від зміни ситуації тощо. Український дидакт О. Савченко визначає діалогічне навчання як «розмову, бесіду між двома особами, метою якої є пізнання сутності предмета чи явища в процесі обміну думками суб'єктів навчальної взаємодії [286, с. 482]».

Якщо говорити про діалог як метод навчання, то доцільно вдаватися до принципу органічного поєднання навчання мови й мовлення як засобів мовленнєвої діяльності, змісту і форм її, що означає вивчення мови як інструменту здобуття знань з інших галузей пізнання та досягнення основної освітньої мети. Саме лінгвокультурні особливості діалогових технологій навчання, на думку Т. Мішеніної та О. Гушко, сприяють розвиткові когнітивних здібностей особистості і позитивно впливають на процес гуманізації навчання [353]. Завдяки технології навчального діалогу учні краще засвоюють матеріал, зростає їх інтерес до навчання. Провідна роль відводиться вчителю, який організовує та керує процесом. Але головною умовою проведення уроку за технології навчального діалогу є, передусім, компетентність учителя.

Професіоналізм учителя проявляється в його готовності до діалогу з учнями, умінні слухати та об'єктивно оцінювати, у здатності до співчуття, у

педагогічній толерантності за різноманітних ситуацій. Одним з найважливіших завдань учителів є не тільки донесення інформацію до дітей, але й навчання їх бути компетентними у сфері ведення перемовин, налагодження діалогу. Значною з боку вчителя має бути допомога у процесі соціалізації особистості учнів. Як зазначає Л. Кондрашова, взаємодія системи «<...> “учитель – учні” відбувається у постановці привабливої творчої задачі, яка вирішується в ході діалогу вчителя з класом і з кожним окремо, коли вони спільно думають, сумніваються, міркують, роблять висновки [155, с. 43]». Водночас, на думку дослідниці, рівноправний діалог рівноправних партнерів можливий лише за умови діалогічного спілкування.

На основі педагогічних джерел серед технологій кооперативного (групового) та колективно-групового навчання вважаємо за доцільне виокремити роботу в: парах; мікрогрупах (3–4 учні); макрогрупах (5–6 учнів).

Технології кооперативного (групового) та колективно-групового навчання покликані реалізувати низку завдань: збудження емоційної сфери учнів; надання дитині можливості самовиразитися; розвиток творчої уяви; формування навичок взаємодії та співпраці. Відтак, І. Небеленчук зазначає, що парна чи групова форми робота організовуються на уроках засвоєння нового матеріалу, практичного використання здобутих знань, застосування вмінь і навичок, а також під час підсумково-узагальнювальних занять. Це може відбуватися відразу після викладу нового матеріалу вчителем, після опитування, на спеціальному уроці, присвяченому застосуванню знань, умінь і навичок, або бути частиною повторювально-узагальнювального уроку.

Організовуючи роботу в парах чи малих групах, учителю необхідно не розподіляти учнів, а дати їм можливість самим об'єднатися [230, с. 14].

Важливими у формуванні свідомості учня є уроки з предметів гуманітарного циклу і, зокрема, української та зарубіжної літератури, адже завдяки вивченню художніх творів учні пізнають багатогранність життя, розкривають розмаїття людських взаємин, стосунків між людиною і суспільством. У процесі розв'язання проблемних питань (ситуацій), що

породжують внутрішні і зовнішні діалоги, відбувається розвиток особистості старшокласника, формується критичне мислення та комунікативні навички.

На кожному етапі вивчення твору на уроці літератури вчитель має активно використовувати технологію навчального діалогу задля активізації пізнавальної діяльності учня й залучення його до діалогу. Завдяки використанню індивідуальних та колективних форм роботи потрібно пройти всі етапи вивчення твору: від читання тексту до його осмислення і використання здобутих знань у подальшому житті.

Перший етап при вивченні твору – підготовчий. Учитель має підготувати учнів до сприйняття твору, зацікавити їх та заохотити до читання. Цікаві факти з біографії автора, історія написання твору – головні акценти під час підготовчого процесу. Зацікавивши учнів, можна переходити до наступного етапу – ознайомлення з текстом. У процесі читання тексту старшокласниками було б доцільно використовувати читання з паузами, щоб поставити учням запитання: «Чи правильно вчинив герой у цій ситуації?», «Що відбуватиметься з героєм потім?» тощо.

Для наступного етапу – аналізу й усвідомлення змісту вивченого матеріалу – можна запропонувати відтворити у класі певні сцени з твору, написати продовження твору на тему «Герої – один рік потому». На думку О. Ратушняка, метою вчителя на цьому етапі є вміння «викликати учнів на діалог й зробити усвідомленими ті запитання, що іманентно виникали у ході прочитання. Важливо їх не втратити, адже справжня інтерпретація виникає із запитання й реалізується в діалозі [280, с. 141]».

Однією з форм роботи на уроці є також аналіз діалогів літературних героїв, завдяки яким старшокласники зможуть глибше оцінити багатогранність української мови, звернути увагу на подачу думок, знайти різні варіанти аргументації своєї думки та навчатися слухати інших, що й сприятиме діалогічному розвитку старшокласників. Наприклад, у творі Лесі Українки «Лісова пісня» звернути увагу на розставання Мавки і Лукаша. Лукаш міняє чисте кохання Мавки на простакуватість і невибагливість вдовиці Килини.

Орієнтовними запитаннями при опрацюванні цього епізоду можуть бути такі: «Що змусило Лукаша відмовитися від Мавки?», «Які події передували його рішення?», «Чи був у Лукаша інший вибір?», «Якими можуть бути наслідки його вибору?». У процесі вивчення матеріалу діти мають відчутти, що герої твору це не просто художні образи, а живі люди зі своїми емоціями та вадами.

До технології навчального діалогу ми відносимо рольові ігри, навчальні дискусії (диспути), моделювання діалогічних ситуацій.

Рольова гра під керівництвом учителя сприяє прояву в учнів ініціативи й самостійності, здатності змагатися й оволодівати профільними знаннями, застосовувати вміння й навички, опановувати творчий стиль діяльності. Учень ототожнює себе з персонажем, що допомагає усвідомити характер героя і його вчинки. Завдяки рольовим іграм старшокласники можуть набути досвіду поведінки в життєвих ситуаціях. Як один з варіантів рольової гри можна запропонувати старшокласникам розіграти сцену зустрічі ангела з людьми з твору Габріеля Гарсія Маркеса «Стариган з крилами».

Технологія ігрового навчання забезпечує позитивну емоційну та інтелектуальну обстановку в класі, створює атмосферу психологічного комфорту кожному учаснику та сприяє підвищенню мотивації навчальної діяльності.

Дискусія (диспут) використовується для озброєння старшокласників уміннями обґрунтовувати правильність своїх суджень, опонувати помилковим твердженням і суперечливим поглядам, погоджуватися з переконливішими й аргументованішими доказами.

Дискусія сприяє пожвавленню розмови, концентруванню уваги, наданню гостроти проблемі, винесеній на обговорення. Завдяки дискусії учні можуть оперувати різною інформацією, аргументуючи в такий спосіб свою думку, а отже, навчатимуться дослухатися до думок інших, підтримувати чи спростовувати аргументи інших. Для того щоб навчальна дискусія у класі була ефективною, має панувати атмосфера взаєморозуміння та поваги одне до одного. У процесі ведення дискусії учні мають дотримуватися правил

поведінки – не перебивати інших, уважно ставитися до опонента, не критикувати його, а намагатися аргументовано довести свою точку зору.

При вивченні твору І. Нечуя-Левицького «Кайдашева сім'я» учням можна запропонувати таку тему для дискусії «Проблема батьків і дітей: чи мають вони поважати одне одного?»

Моделювання *діалогічних ситуацій* ми розуміємо як процес створення і дослідження моделей. Виходячи з визначення моделі, за її основні ознаки ми брали здатності: а) відображати об'єкт дослідження; б) заміщувати об'єкт; в) давати нову інформацію про об'єкт у процесі дослідження.

Застосування моделювання як методу навчання суттєво підвищує ефективність формування умінь діалогічного спілкування учнів старшої школи.

У процесі формування умінь діалогічного спілкування старшокласників доцільно використовувати різні види діалогічних ситуацій:

- ситуації-проблеми (передбачають аналіз стану справ у запропонованій проблемній ситуації, визначення оптимальних шляхів і способів розв'язання її);
- ситуації-оцінки (діяльність, що передбачає оцінку вже прийнятого рішення або вибір одного із запропонованих варіантів з подальшим умотивованим висновком);
- ситуації-вправи (відпрацювання структурних компонентів діяльності в умовах діалогу; забезпечується можливість оцінити ступінь оволодіння її методами).

Технологія навчального діалогу готує учня до пошуку самостійного розв'язання різноманітних проблем, адже особливістю цієї технології є те, що нові знання не даються в готовому вигляді. Старшокласники мають дійти істини самостійно, а вчитель виступає в цьому процесі куратором, що координує їх пошук та підбиває підсумки. Завдяки застосуванню технології навчального діалогу учні мають змогу не лише зрозуміти та закріпити вивчений матеріал, а й вчатися аналізувати твір та застосовують здобуті знання на практиці. Старшокласники не бояться сперечатися, доводити, висловлювати власну думку, формулювати проблеми, шукати методи їх розв'язання. Вони відстоюють власну

позицію, проявляють ініціативу, а отже, стають комунікабельнішими, готовими до нестандартних ситуацій та до життя в соціумі.

Реалізація цього завдання можлива в процесі формування умінь діалогічного спілкування старшокласників як важливого чинника соціального становлення. Отже, розвиток умінь діалогічного спілкування як показника комунікативної компетентності забезпечує формування потреби старшокласників в умінні логічно обґрунтовувати власні судження, здійснювати комунікацію на принципах діалогічності, використовувати можливості діалогу в навчанні [59].

У процесі розв'язання проблемних питань, що породжують внутрішні і зовнішні діалоги, відбувається розвиток уміння діалогічного спілкування. Завдання вчителя за допомогою навчального діалогу створити на уроці ситуацію, наближену до живого спілкування, адже й нині актуальною залишається проблема усних відповідей учнів на уроках, їхнього навчання діалогічного спілкування між собою і з учителем. Хоч такі проблеми виникають у всій навчальній практиці, проте саме вчителі мови і літератури мають залучити школярів у мовленнєвий процес, щоб ті не відчували страху, а отримували задоволення.

Тож навчання цьому майбутніх учителів є важливою освітньою проблемою.

Завдання на визначення істинності при аналізі діалогів-суперечок дає можливість учням не лише висловлювати свої думки, а й умінню розрізняти істинне і хибне у розмові з іншими.

Важливою умовою розвитку умінь діалогічного спілкування також є ситуаційне навчання, «маючи глибоке психологічне підґрунтя, ситуаційне навчання, основу якого ставить ситуаційне мислення, теоретико-практично підкреслює фундаментальність побудови знаннєвих конструкцій у залежності від реальних ситуацій [243]. За ситуаційного навчання, мозковий штурм як форма роботи, на думку О. Савченко, «спонукає всіх дітей вільно висловити будь-яку пропозицію щодо вирішення певної проблеми [286, с. 296]», однак, як

зазначає вітчизняний дидакт, «треба вчити дітей толерантно вислуховувати один одного, спільно приходити до узгодженого рішення [Там само]».

На уроках з літератури формуванню умінь діалогічного спілкування сприятиме аналіз зразків діалогів героїв художніх творів, що містяться у підручнику. Через вивчення діалогів літературних героїв можна навчитися повноцінно користуватися лексичним багатством української мови, вміти слухати співрозмовника, навчитися використовувати аргументи під час діалогу-заперечення, звернути увагу на вибір форм звернень, засоби залучення уваги до своїх суджень.

Утім, діалоги літературних героїв, як правило, аналізуються з погляду їх змісту, виявлення філософських або моральних позицій учасників бесіди. В аналізі відповідних епізодів розглядаються діалоги героїв з погляду форми, композиційних особливостей чи відсутності діалогічних стосунків. Доцільно досліджувати взаємозв'язок висловлювань, використаних у діалозі героїв твору, і висловлювань учнів під час аналізу таких діалогів. Слід аналізувати в класі (і вчителів, і учнями) виявлені бар'єри і перешкоди творення живого діалогу.

На уроках з мови мають використовуватися завдання на розігрування ситуацій за допомогою діалогу.

Ситуація 1. Однокласник несподівано на перерві висловлює своє негативне враження про твій твір, який було зачитано на уроці.

Ситуація 2. Друг звертається за порадою, але вже вкотре переказує тобі пригоду, що з ним сталася, не даючи змоги тобі висловитися.

Ситуація 3. Учитель обурюється з приводу прогуляного уроку.

Ситуація 4. Мама сварить за пізнє повернення додому.

Після розігрування ситуацій учні отримують запитання, на які мають швидко відповісти (технологія «мозкового штурму»): «Що таке спілкування?», «З допомогою чого ми спілкуємося?», «Чи однаково ви спілкуєтеся з батьками, друзями, вчителями?», «Від чого залежить ваша поведінка під час спілкування з різними людьми?», «Як ви вважаєте, з якою людиною цікавіше спілкуватися – з емоційною чи нудною?».

У підручниках може бути подана інформація, яка згодиться не тільки для дискусій, але й для диспуту про людські почуття.

Запитання для диспуту:

1. У який спосіб ви розв'язуєте конфлікти? 2. Як гадаєте, чи легко образити? А вибачитися за образу? 3. Чи втрачали ви друзів через незначні образи, які не зуміли вибачити чи не вибачили вам? 4. Чи варта така дрібниця втрати друга?

Отже, «навчальний матеріал має містити інформаційно-пізнавальні суперечності або створювати умови для їх виникнення за сприймання цього матеріалу учнями з певною підготовкою. Можливості навчального матеріалу можуть, однак, залишитися нереалізованими, якщо під час його вивчення не буде враховано необхідності з'ясувати інформаційно-пізнавальні суперечності [61, с. 248]». Тож саме технологія ситуаційного навчання, що її мають опанувати майбутні вчителі, є одним з ефективних засобів розвитку умінь діалогічного спілкування.

Розвиток умінь діалогічного спілкування потребує розроблення й упровадження в шкільну практику такої форми подання навчальної інформації, яка поєднувала б діалог з інтегрованою формою матеріалу. Відтак, потрібен синтез інтегрованої та діалогічної форм викладу матеріалу, що має певні переваги. Діалоги мають бути інструментом пізнання дійсності і себе. Вмінням ставити запитання і відповідати на них слід навчати не тільки учнів, але й майбутніх учителів, адже від цього залежить якість засвоєних знань і вміння діалогічного спілкування.

Ці завдання найкраще реалізуються за умов залучення до ведення уроків і проведення різноманітних шкільних заходів психологів і соціальних педагогів, представників різних сфер людської діяльності, у т.ч. наукової.

Наприклад, у гімназії №290 м. Києва специфіку профілізації навчання розглядають за двома основними тенденціями: становлення в країні громадянського правового суспільства; входження України до загально-європейського освітнього простору. Зв'язок цих тенденцій і визначає роль профільного навчання, висуває вимогу свідомого вибору майбутньої професії і ставлення до професійної діяльності як можливості брати участь у розв'язанні

особистих, суспільних і загальнонаціональних проблем, що уможлиблюється за діалогу як засобу розвитку толерантності старшокласників.

У Київській гімназії міжнародних відносин №323 з поглибленим вивченням англійської мови в основі організації роботи педагогічного колективу лежить професійна компетентність учасників освітнього процесу, проблемно-пошуковий метод як один зі способів формування мовленнєвої компетентності учнів старших класів й розвитку іншомовної культурологічної компетентності. Виховання й навчання толерантності у цьому навчальному закладі ґрунтується на паритетно-партнерському діалогічному спілкуванні і діалозі культур.

Багаторічна практика Авторської школи М. П. Гузика – експериментальної спеціалізованої загальноосвітньої школи-комплексу І–ІІІ ступенів Южненської міської ради Одеської області підтвердила важливість навчання й виховання старшокласників на засадах моральності та християнської етики, що закладає й актуалізує духовні основи життєдіяльності особистості. У НВК «Чаплінська школа-гімназія» Чаплінського району Херсонської області широко застосовується технологія бінарних уроків-проектів, що залучає учнів до діалогу як з ровесниками, так і з успішними земляками-виробничниками і краєзнавцями, з відомими представниками українського народу в галузі літератури, історії, політики.

За результатами анкетувань, тестувань старшокласників, проведених професійно-орієнтованих екскурсій, лекцій, бесід, зустрічей з фахівцями та носіями східних мов виявлено, що більшість випускників Київської гімназії східних мов №1 – Асоційованої школи ЮНЕСКО обрали майбутню професію за категорією «людина – людина».

Цьому сприяє реалізація проектів, спрямованих на опанування технологій суспільно-політичної активності, набуття навичок участі в громадському житті через практичний досвід співпраці з місцевою громадою та владними структурами. Старшокласники виявляють такі якості: прагнення спілкуватися, доброзичливість і чуйність, уміння стримувати емоції й здатність аналізувати

поведінку інших. Учні також демонструють здатність знаходити спільну мову з різними людьми, адже вчать володіти мовою, мімікою, жестами.

Діалог як засіб розвитку толерантності тісно пов'язується з питаннями стратегічного планування діяльності Пісківської гуманітарної гімназії Бородянського району Київської області, яка особливу увагу приділяє розвитку акмеологічного середовища навчання й виховання.

Саме тому вже зреалізовані й передбачені на перспективу цільові проекти тут спрямовано на накопичення досвіду вчителів і розвиток навичок старшокласників ефективно (продуктивно) брати участь у різних соціокультурних, громадських та освітніх проектах району, області, країни. Оскільки вдосконалення навчально-виховного процесу сьогодні неможливе без професійного психологічного супроводу, то проект закладу «Психологічний супровід навчально-виховного процесу», серед іншого, спрямований на формування демократичної системи взаємин в учнівському середовищі, між учнями і дорослими з метою профілактики негативних явищ у поведінці учнів.

Один зі складників комплексного освітнього результату – сформованість в учнів соціальної компетентності, усвідомленість власних ціннісних орієнтацій, уміння обирати оптимістичні стратегії спілкування.

За найрізноманітніших форм спілкування у зазначених загальноосвітніх навчальних закладах віддають перевагу навчанню вправного й ефективного діалогічного мовлення. А це наближає до творення діалогу природного, що розвиває в учнів толерантність.

Уміння толерантного діалогічного мовлення забезпечують такі технології спілкування: «запитання–відповідь–контрзапитання» (поставлені запитання і виголошені відповіді піддаються потім колективному обговоренню); «проектування розвитку ситуації» (під час бесіди учитель пропонує розглянути певну конфліктну ситуацію, водночас здійснюється пошук виходу з цієї ситуації); «імпровізація» (учні обирають цікаву для них тему; переносять події в нові умови; інтерпретують зміст того, що відбувається); «фінал історії»

(учитель пропонує вигадати або сконструювати інший фінал відомого твору чи фільму) тощо.

Уміння діалогічного спілкування сприяють формуванню ціннісно-сміслової сфери особистості старшокласників, водночас їхньої соціалізації. Для того щоб розвивати у старшокласників уміння діалогічного спілкування, перед учителем, щонайперше, постає необхідність у створенні умов, які сприяли б формуванню в учнів комунікативної компетентності.

Тож учні мають навчатися толерантного спілкування з будь-яким співрозмовником; уміти підтримувати контакт у спілкуванні, дотримуючись норм і правил; слухати співрозмовника з повагою і терпимістю до чужої думки; висловлюватися, аргументувати і в культурній формі відстоювати свої погляди; стимулювати співрозмовника до продовження спілкування; грамотно розв'язувати конфлікти у спілкуванні; за потреби змінювати свою мовну поведінку; оцінювати успішність ситуації спілкування; коректно завершувати ситуацію спілкування.

Висновки до другого розділу

У розділі теоретично обґрунтовано дидактичну модель формування умінь діалогічного спілкування старшокласників у процесі навчання гуманітарних предметів, висвітлено комплекс відповідних дидактичних умов.

Розроблену дидактичну модель формування умінь діалогічного спілкування старшокласників у процесі навчання гуманітарних предметів розглядаємо як єдність складових: цільової; методологічної; змістової; процесуальної; критеріальної; мотиваційної; інструментально-моніторингової і результативної.

Цільовою складовою виступають мета та завдання процесу формування умінь діалогічного спілкування старшокласників у процесі навчання гуманітарних предметів.

Змістову складову становлять принципи та реалізація цих принципів. Зміст дослідження визначається через урахування мети та завдань дослідження, принципів його побудови.

У процесі формування умінь діалогічного спілкування старшокласників застосовано такі методи: особистісно орієнтований; проблемний; метод проблемних ситуацій; частково-пошуковий метод; словесні методи навчання.

Використано такі засоби навчання: інваріантні завдання (за підручниками, посібниками, довідковою літературою для вчителів); авторські завдання і вправи; бліц-опитування у процесі навчання (як інструментарій-рефлексія на навчальні ситуації та процес їх розв'язання); засоби ІКТ (інтерактивна дошка, персональні комп'ютери з відповідним програмним забезпеченням).

Як форми організації освітньої діяльності старшокласників були обрані: робота в парах; робота в групах; комбіновані практичні заняття (робота класу; поперемінна робота і в парах, і в групах).

У процесі побудови навчальної діяльності з метою формування умінь діалогічного спілкування старшокласників були використані інноваційні навчальні технології. Перевага віддавалася таким із них: ігрова; моделювання діалогічних ситуацій, навчального діалогу; розігрування діалогів героїв літературних творів; бінарні уроки-проекти; інтерактивна.

Обґрунтовано та розроблено дидактичні умови формування умінь діалогічного спілкування старшокласників у процесі навчання гуманітарних предметів: соціально-ціннісна мотивація старшокласників до оволодіння уміннями діалогічного спілкування (завдяки діалогічному спілкуванню уможливорюється підтримка креативного мислення учнів, їхнього бажання розвивати навички інтерактивної взаємодії, що веде до нових знань і мотивує старшокласників опанувати уміннями діалогічного спілкування як інструментом входження в соціум); діалогізація змісту гуманітарних предметів старшої школи (передбачає включення діалогічних аспектів, що пов'язані з основним матеріалом, до змісту гуманітарних предметів); актуалізація

діалогічного досвіду старшокласників у процесі навчання гуманітарних предметів (у старшому шкільному віці посилюється формування умінь діалогічного спілкування, виникає осмислення здобутих знань, відбувається активний процес формування наукових понять. Саме в цей час слід розкривати учням специфіку і важливість навчання гуманітарних предметів, ставити проблеми особистісно орієнтованого навчання); орієнтація процесу формування у старшокласників умінь діалогічного спілкування на профільне навчання (розкриття професійної значущості умінь діалогічного спілкування, їх зв'язок з реальним життям стимулює не лише розвиток навчальної і професійної мотивації учнів, а й інтерес до подальшого опанування діалогічними знаннями); застосування навчальних технологій у процесі формування умінь діалогічного спілкування старшокласників (вибір ефективних навчальних технологій сприяє формуванню умінь діалогічного спілкування старшокласників).

Результативною складовою передбачено наявність результатів реалізації дидактичної моделі формування умінь діалогічного спілкування старшокласників у процесі навчання гуманітарних предметів у вигляді підвищення рівня умінь діалогічного спілкування старшокласників.

Питання, окреслені у цьому розділі дисертації, знайшли своє відображення у низці праць автора [62, 67–70, 77–79, 82, 84].

Розділ 3.

ПРОЦЕС ТА РЕЗУЛЬТАТИ ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

Входження підростаючого покоління у світ глобалізаційний і динамічний, у суспільство, помарковане євроінтеграційними процесами, має відбуватися за усвідомлення учнями закономірностей розвитку інформаційно-культурного простору, що об'єктивно актуалізує проблеми формування та розвитку міжкультурної взаємодії, базованої на законах діалогу. Науковці визнають, що процеси глобалізаційного характеру якісно видозмінюють комунікативну парадигму, за якої формуються провідні якості особистості, її орієнтації на ціннісне сприйняття оточення і ціннісно вмотивовану діяльність та поведінку. Відтак, проблеми формування умінь діалогічного спілкування старшокласників об'єктивно постали як важливі. Саме тому старша школа покликана формувати ці вміння, спонукати учнів до розвитку цих умінь.

На першому етапі дослідження, вивчаючи напрацювання науковців і педагогів-практиків, дисертаційні дослідження кандидатів і докторів наук, зміст підручників з гуманітарних предметів на наявність потенціалу для формування умінь діалогічного спілкування старшокласників, ми дійшли висновку, що має бути розроблено дидактичну модель та передбачено етапи її впровадження у навчально-виховний процес загальноосвітніх навчальних закладів.

Центральне місце у дидактичній моделі формування умінь діалогічного спілкування старшокласників у процесі навчання гуманітарних предметів належить курсу за вибором «Навчаємось діалогічного спілкування» (дод. II) як основному дидактичному інструменту.

Отже, на третьому формувальному етапі дослідження (2016–2017 рр.) в умовах дослідно-експериментальної роботи нами було апробовано авторський методичний ресурс формування у старшокласників умінь діалогічного спілкування у процесі навчання предметів українська мова, українська література, зарубіжна література та англійська мова. Доцільність та ефективність формування

у старшокласників умінь діалогічного спілкування засобами курсу за вибором «Навчаємось діалогічного спілкування» було доведено.

Специфіка формувального експерименту полягала в тому, що ми під час експерименту впроваджували розроблену дидактичну модель формування умінь діалогічного спілкування старшокласників у процесі навчання гуманітарних предметів, адаптуючи її до кожного конкретного загальноосвітнього навчального закладу, адже було виявлено як спільне, так і відмінне у навчально-виховному процесі цих закладів. Спільним є те, що передбачено Державним стандартом, іншими нормативно-правовими актами про освіту у старшій школі. Відмінне – у діяльності ЗНЗ. Одні з них реалізували навчально-виховний процес за традиційною схемою, тобто у визначених рамках, інші – працювали в режимі експериментів – локальних та всеукраїнського рівня. Серед ЗНЗ – школи як у міській, так і сільській місцевості. Відмінним було й те, що кожний ЗНЗ мав свою профільну спрямованість.

З метою доведення чи спростування певних залежностей використовувалися деякі математичні методи для кількісної оцінки зв'язку показників (Грабар М., Краснянська К. [107]). Під час формувального експерименту ми, спираючись на наукові праці і публікації [19; 55; 143; 211; 318], здійснювали діагностику за багатьма напрямками, про що йтиметься далі. Ми віддали перевагу непараметричним або вільним від розподілу методам, що відповідає завданням і меті будь-якого педагогічного дослідження. Серед них – порядкові (рангові) і номінальні виміри, адже «непараметричні статистики не вимагають припущень щодо параметрів розподілу, зокрема, відносно оцінок дисперсії, тому що порядкові й номінальні шкали виключають саме поняття дисперсії. Із цієї причини непараметричні методи використовуються також для вимірів, здобутих за допомогою інтервальних шкал і шкал відношень, коли аналізуються малі вибірки й існує ймовірність того, що порушуються основні припущення, необхідні для застосування параметричних методів [211, с. 1399]».

Обробка емпіричних даних здійснювалася також за методом рангової кореляції.

3.1. Програма, логіка та методика проведення констатувального і формувального етапів експериментального дослідження

Для досягнення мети дослідження, яка полягала у науковому обґрунтуванні дидактичних умов формування умінь діалогічного спілкування старшокласників у процесі навчання гуманітарних предметів, ми виконали такі завдання: виявили на підставі аналізу наукової літератури з проблеми ступінь її дослідження та обґрунтували поняття «уміння діалогічного спілкування»; створили і теоретично обґрунтувати дидактичну модель формування умінь діалогічного спілкування старшокласників у процесі навчання гуманітарних предметів; визначили дидактичні умови формування умінь діалогічного спілкування старшокласників у процесі навчання гуманітарних предметів; розробили критерії, показники та рівні сформованості умінь діалогічного спілкування старшокласників у процесі навчання гуманітарних предметів у загальноосвітніх навчальних закладах; експериментально перевірили педагогічну ефективність розробленої дидактичної моделі та навчально-методичного забезпечення, довели доцільність застосування визначених дидактичних умов формування умінь діалогічного спілкування старшокласників у процесі навчання гуманітарних предметів.

На першому, аналітико-констатувальному, етапі (2013–2014 рр.) було вивчено та проаналізовано джерела з філософської, педагогічної, психологічної, соціологічної та інших галузей науки, що безпосередньо чи дотично стосуються обраної теми дослідження; визначено основні напрями дослідження, його мету; розроблено програму та методику експериментальної роботи; здійснено аналіз стану досліджуваної проблеми в теорії та практиці роботи школи; проведено констатувальний експеримент.

Спираючись на сучасне розуміння дидактикою поняття «контент-аналіз» як багатоцільовий метод, що дає змогу вивчати широке коло проблем, ми зосередилися на тому, що саме зміст комунікації має лежати в основі для певних висновків. Особливість «контент-аналізу» криється у застосуванні певних статистичних процедур для аналізу однотипних текстів, тобто, у нашому

випадку, змісту вправ і завдань чинних підручників з гуманітарних предметів, виконання яких спрямоване на формування і розвиток умінь діалогічного спілкування старшокласників. Незмінні принципи контент-аналізу – об’єктивність, систематичність та узагальненість. Саме це дало змогу нам побудувати матриці змісту вправ і завдань, що дало змогу переконатись у різноманітності, системності/несистемності підходів до формування змісту гуманітарних предметів як таких. З іншого боку, за процедурою контент-аналізу ми підраховали елементи змісту текстів вправ і завдань на предмет формування умінь діалогічного спілкування старшокласників у процесі навчання гуманітарних предметів (результати контент-аналізу подано у додатках А–Л). Загалом з контент-аналізу випливає, що більшість чинних підручників не містять достатньої кількості вправ і завдань, що безпосередньо спрямовують як учителя, так і учнів на формування і розвиток умінь діалогічного спілкування. Ми дійшли висновку, що з метою підвищення ефективності освітнього процесу старшокласники мають розуміти роль і значення діалогічної суб’єкт-суб’єктної взаємодії, дбати про свою комунікативну компетентність, активно використовувати засоби діалогічного мовлення у своїй життєдіяльності. Щоб процес формування умінь діалогічного спілкування старшокласників був ефективним недостатньо посиленої уваги вчителів до виокремленого нами змісту вправ і завдань з чинних підручників (багато хто з учителів вважає, що достатньо того, що ми звернули їхню увагу на це). Має бути введення (інтеграція) інших матеріалів у процес навчання гуманітарних предметів, що й було зроблено під час формувального експерименту. Однак, це не означає, що залучення додаткової навчальної інформації, є єдиноправильним кроком. Дуже ефективним засобом є міжпредметні зв’язки, використання яких у формуванні умінь діалогічного спілкування дає не тільки ефект рефлексії, але й має мотиваційний, когнітивний та діяльнісний ефекти.

Отже, формування умінь діалогічного спілкування є особливою формою спільної природовідповідної діяльності учнів і вчителя, взаємодією смислових позицій суб’єктів навчально-виховного процесу щодо визначення, прийняття і

розв'язання навчальних завдань (задач), результатом чого є здобуття нового знання для розширення власних поглядів.

На другому, пошуковому, етапі (2015–2016 рр.) було уточнено та конкретизовано поняття «уміння діалогічного спілкування», визначено дидактичні умови формування умінь діалогічного спілкування старшокласників, критерії та показники рівнів сформованості умінь діалогічного спілкування, розроблено дидактичну модель та навчально-методичне забезпечення процесу формування умінь діалогічного спілкування старшокласників у процесі навчання гуманітарних предметів тощо.

Саме на цьому етапі дослідження було виявлено залежність формування умінь діалогічного спілкування старшокласників у процесі навчання гуманітарних предметів від таких дидактичних умов: соціально-ціннісна мотивація старшокласників до оволодіння вміннями діалогічного спілкування; діалогізація змісту гуманітарних предметів старшої школи; актуалізація діалогічного досвіду старшокласників у процесі навчання гуманітарних предметів; орієнтація процесу формування у старшокласників умінь діалогічного спілкування на профільне навчання; застосування навчальних технологій у процесі формування умінь діалогічного спілкування старшокласників.

За визначеними критеріями було сформульовано показники сформованості (для констатувального етапу експерименту) і розвитку (для формувального етапу експерименту) в учнів старшої школи умінь діалогічного спілкування у процесі навчання гуманітарних предметів.

Критерії: *мотиваційний* (мотивація учнів до формування умінь діалогічного спілкування); *когнітивний* (знання, необхідні для успішного міжособистісного спілкування); *діяльнісний* (навички і вміння спілкуватися; самоудосконалення вмінь діалогічного спілкування).

Рівні сформованості в учнів старшої школи умінь діалогічного спілкування у процесі навчання гуманітарних предметів: високий, достатній, середній та низький. Оскільки науковці розглядають емпіричність і теоретичність у розвитку умінь (Гільбух Ю. [97], Давидов В. [116],

Пунський В. [278] та ін.), то ми, зважаючи на це, у рівні «високий», «достатній», «середній» та «низький» закладаємо здатність учнів аналізувати, синтезувати, порівнювати, абстрагуватися, узагальнювати, конкретизувати, знаходити зв'язки і відношення, але з огляду на те, що як відбувається перехід від емпіричності (домінування синтезу у аналітико-синтетичному процесі) до теоретичності (домінуванням аналізу, оперування поняттями – основними одиницями цього виду мислення). Саме це спонукало нас у розділі 2 приділити увагу природовідповідності процесів здобуття знань про діалогічне спілкування, набуття відповідних навичок і розвитку закріплених умінь (див. рис. 2.2).

До показників за мотиваційним критерієм віднесено: визнання ціннісної спрямованості діалогічної взаємодії; готовність і бажання вміти збалансовувати свої інтереси з колективними; вміння коригувати мовленнєву поведінку з огляду на різні соціальні умови і ролі. До показників за когнітивним критерієм віднесено: аналіз навчальних і життєвих ситуацій на основі здобутих знань про діалогічне спілкування і критичне мислення; вміння застосовувати знання про діалогічне спілкування у гіпотетичних ситуаціях; навички розв'язувати комунікативні проблеми на основі здобутих знань. До показників за діяльнісним критерієм віднесено: вияв комунікативної гнучкості і здатність до зміни комунікативної стратегії; відкритість у міжособистісному спілкуванні, у ситуаціях соціальної взаємодії; прийняття виважених рішень за результатами комунікативної взаємодії (установки на толерантність, гнучкість, ціннісне ставлення до людини, результатів її діяльності тощо). Унаочнюємо результати у табл. 3.1.1.

Таблиця 3.1.1

**Критерії, показники формування умінь діалогічного спілкування
старшокласників і методи діагностики**

Критерії	Показники	Методи діагностики
<i>Мотиваційний</i> (мотивація учнів до формування умінь діалогічного спілкування)	• визнання ціннісної спрямованості діалогічної взаємодії; • готовність і бажання вміти збалансовувати свої інтереси з колективними;	• спостереження, анкетування, інтерв'ювання

Закінчення таблиці 3.1.1

Критерії	Показники	Методи діагностики
	• вміння коригувати мовленнєву поведінку з огляду на різні соціальні умови і ролі	
<i>Когнітивний</i> (знання, необхідні для успішного міжособистісного спілкування)	• аналіз навчальних і життєвих ситуацій на основі здобутих знань про діалогічне спілкування і критичне мислення; • вміння застосовувати знання про діалогічне спілкування у гіпотетичних ситуаціях; • навички розв'язувати комунікативні проблеми на основі здобутих знань	• завдання та вправи, анкетування, тестування
<i>Діяльнісний</i> (навички і вміння спілкуватися; самовдосконалення вмінь діалогічного спілкування)	• вияв комунікативної гнучкості і здатність до зміни комунікативної стратегії; • відкритість у міжособистісному спілкуванні, у ситуаціях соціальної взаємодії; • прийняття виважених рішень за результатами комунікативної взаємодії (установки на толерантність, гнучкість, ціннісне ставлення до людини, результатів її діяльності тощо)	• завдання на розв'язування проблемних ситуацій, анкетування, тестування

Характеристика мисленнєво-мовленнєвої (комунікативної) діяльності старшокласника визначалася за рівнями «високий», «достатній», «середній» та «низький» через здатності аналізувати, порівнювати, абстрагуватися, узагальнювати, конкретизувати, синтезувати. А виявлялися показники через комунікативну діяльність учнів за критеріями: мотиваційний: усвідомлення діалогічної взаємодії як аксіологічного акта, спрямованого на досягнення взаєморозуміння; готовність і бажання набути навичок збалансовувати свої інтереси з інтересами інших; намагання навчитися коригувати свою мовленнєву поведінку задля досягнення життєвих планів; засвоєння і розвиток активного стилю толерантного спілкування; розуміння сутності моральної відповідальності за своє слово; когнітивний: прагнення знань для здійснення критичного аналізу ситуацій; вміння розрізняти функції діалогу; розуміння відмінностей (значень) діалогічного спілкування у навчальній діяльності та у соціумі; активне опанування навичок розв'язування комунікативних проблеми

на основі здобутих знань; діяльнісний: спроможність гнучко оперувати здобутими знаннями; усвідомлення потреби використовувати діалог у власній пізнавальній діяльності; вияв відкритості у міжособистісному спілкуванні; комунікативна поведінка є толерантною; зростання потреби цінувати особистість, її погляди, усвідомлення діяльності як результату обізнаності та освіченості. Характеристику рівнів сформованості умінь діалогічного спілкування старшокласників за критеріями подаємо у табл. 3.1.2

Таблиця 3.1.2

**Характеристика рівнів сформованості умінь діалогічного спілкування
старшокласників за критеріями**

Рівні	Характеристика
Високий	<i>мотиваційний:</i> стійке усвідомлення діалогічної взаємодії як аксіологічного акта, спрямованого на досягнення взаєморозуміння; щира готовність і бажання набути навичок збалансовувати свої інтереси з інтересами інших; вміння коригувати свою мовленнєву поведінку задля досягнення життєвих планів; засвоєність і розвиток активного стилю толерантного спілкування; розуміння й усвідомлення сутності моральної відповідальності за своє слово; <i>когнітивний:</i> вияв прагнення знань для здійснення критичного аналізу ситуацій; вміння розрізняти функції діалогу; розуміння відмінностей (значень) діалогічного спілкування у навчальній діяльності та у соціумі; активне опанування навичок розв'язування комунікативних проблеми на основі здобутих знань; <i>діяльнісний:</i> спроможність гнучко оперувати здобутими знаннями; усвідомлення потреби використовувати діалог у власній пізнавальній діяльності; вияв відкритості у міжособистісному спілкуванні; комунікативна поведінка позначена толерантною спрямованістю; зростання потреби цінувати особистість, її погляди, усвідомлення діяльності як результату обізнаності та освіченості
Достатній	<i>мотиваційний:</i> усвідомлення діалогічної взаємодії як процесу, спрямованого на досягнення взаєморозуміння; наявність бажання набути навичок збалансовувати свої інтереси з інтересами інших; намагання навчитися коригувати свою мовленнєву поведінку задля досягнення життєвих планів; розуміння толерантності як інструменту успішного спілкування; розуміння сутності моральної відповідальності за своє слово; <i>когнітивний:</i> ситуативні прагнення до знань для здійснення критичного аналізу ситуацій; розуміння функцій діалогу; розуміння відмінностей (значень) діалогічного спілкування у навчальній діяльності та у соціумі; опанування навичок розв'язування комунікативних проблем на основі здобутих знань; <i>діяльнісний:</i> здатність оперувати здобутими знаннями; розуміння потреби використовувати діалог у власній пізнавальній діяльності; вияв відкритості у міжособистісному спілкуванні; ситуативно комунікативна поведінка має толерантну спрямованість; наявність потреби цінувати особистість, її погляди; усвідомлення результатів комунікативної діяльності

Закінчення таблиці 3.1.2

Рівні	Характеристика
Середній	<i>мотиваційний:</i> сприйняття діалогічної взаємодії як процесу, від якого залежить взаєморозуміння; ситуативний прояв бажання набути навичок збалансовувати свої інтереси з інтересами інших; небажання навчитися коригувати свою мовленнєву поведінку задля досягнення життєвих планів; розуміння толерантності передусім як риси партнера по спілкуванню; розуміння сутності моральної відповідальності за своє слово; <i>когнітивний:</i> ситуативні прагнення до знань для здійснення аналізу ситуацій; розуміння функцій діалогу; розуміння відмінностей (значень) діалогічного спілкування у навчальній діяльності та у соціумі; повільне опанування навичок розв'язування комунікативних проблем на основі здобутих знань; <i>діяльнісний:</i> неактивне оперування здобутими знаннями; розуміння потреби використовувати діалог задля досягнення свої мети; нечіткий вияв відкритості у міжособистісному спілкуванні; ситуативно комунікативна поведінка має толерантну спрямованість; ситуативність потреби цінувати особистість, її погляди; усвідомлення наслідків комунікативної діяльності
Низький	<i>мотиваційний:</i> слабе усвідомлення діалогічної взаємодії як аксіологічного акта, спрямованого на досягнення взаєморозуміння; невизнання потреби набувати навичок збалансовувати свої інтереси з інтересами інших; низький прояв умінь коригувати свою мовленнєву поведінку задля досягнення життєвих планів; слабка установка на толерантне спілкування; недотримання свого слова; <i>когнітивний:</i> слабкий прояв прагнення знань для здійснення критичного аналізу ситуацій; нерозвинені вміння розрізняти функції діалогу; байдуже ставлення до відмінностей (значень) діалогічного спілкування у навчальній діяльності та у соціумі; розгубленість у процесі розв'язування навчальних комунікативних проблем на основі здобутих знань; <i>діяльнісний:</i> здобуті знаннями застосовуються несистемно та інтуїтивно, а сам процес супроводжується іноді невиннованою експресивною комунікативною поведінкою; демонстрування переконання, що немає потреби використовувати діалог у власній пізнавальній діяльності (мовляв, можна і без цього обійтися); відкритість у міжособистісному спілкуванні спостерігається лише на рівні однодумців або міжособистісне спілкування проявляється настороженою спонтанною рефлексією на комунікативну поведінку інших; відсутня установка на толерантність у комунікативній взаємодії; не виявляється інтерес до знань про цінність особистості, її поглядів, діяльність сприймається не як результат, а як наслідок, зумовлений певними причинами

На третьому етапі (2016–2017 рр.) було проведено формувальний експеримент, під час якого апробувалися дидактична модель і навчально-методичне забезпечення формування умінь діалогічного спілкування старшокласників у процесі навчання гуманітарних предметів; коригувалися теоретичні положення та експериментальні методики, розроблялися методичні рекомендації, уточнювалися теоретичні положення.

За завдання констатувального етапу експерименту було взято: виявлення рівня сформованості діалогічних умінь у старшокласників різних типів ЗНЗ; з'ясування уявлень учнів про використання умінь діалогічного спілкування у процесі життєдіяльності; визначення причин утруднень щодо застосування діалогічного спілкування у навчанні і побуті. За завдання формувального етапу експерименту було взято: діагностування розвитку умінь діалогічного спілкування старшокласників у процесі навчання гуманітарних предметів; виявлення рівнів мотивації учнів до потреби набуття умінь діалогічного спілкування; з'ясування рівнів знань, необхідних для успішної комунікації, рівнів навичок і вмінь спілкуватись у процесі суб'єкт-суб'єктної взаємодії.

Основні методи, що супроводжували експеримент – усне опитування та письмове інтерв'ювання, аналіз результатів навчальної діяльності, оцінка експертів, виконання завдань-вправ, аналіз результатів діалогічної діяльності, тестування, інтерв'ювання.

Оскільки методів математичної статистики, придатних для аналізу, є багато, ми у кожному конкретному випадку застосовували або параметричні методи, або непараметричні (вільні від розподілу). Наприклад, спостереження, бесіди. Тож обробка здобутих емпіричних даних здійснювалась у межах прийнятих норм у педагогіці. У контексті нашого дослідження ми аналізуємо розвиток учня цілісно – у навчально-виховному процесі, поза навчанням, у побуті тощо.

Під час констатувального та експериментального етапів експерименту було застосовано низку методів: теоретичних (порівняння, систематизація, узагальнення задля обґрунтування критеріїв, показників та рівнів сформованості умінь діалогічного спілкування старшокласників; прогнозування та моделювання процесу формування умінь діалогічного спілкування старшокласників); емпіричні (анкетування; спостереження (за навчально-виховним процесом, учнями на уроці тощо); бесіди; тестування); математичної статистики (обробка експериментальних даних); унаочнення здобутих даних.

За логікою та методикою нашого експериментального дослідження ми мали визначити і схарактеризувати умови, за яких здійснюватиметься експериментальне впровадження моделі формування у старшокласників умінь діалогічного спілкування у загальноосвітніх навчальних закладах. Про це – у наступному параграфі.

3.2. Умови експериментального впровадження моделі формування у старшокласників умінь діалогічного спілкування

З метою ефективного експериментального впровадження розробленої дидактичної моделі ми склали загальну характеристику освітніх пріоритетів і профільної спрямованості експериментальних загальноосвітніх навчальних закладів.

Київська гімназія східних мов №1 – загальноосвітній навчальний заклад з поглибленим вивченням східних мов з 3-го по 11-й клас (директор – О. Проскура). Тут учні навчаються таких східних мов: китайської, японської, арабської, перської, гінді, турецької, корейської, а також англійської). Специфіка навчання східних мов потребує від учнів спеціальних навичок й умінь.

Дослідно-експериментальна робота у цьому загальноосвітньому навчальному закладі проводиться за темою «Реалізація інноваційної моделі розвитку культурно-мовних та морально-громадянських цінностей учнів». Педагогічний колектив переконаний, що формування в учнів культурно-мовних і морально-громадянських цінностей може забезпечити соціально-спрямована педагогічна організація навчально-виховного процесу.

Мета дослідження – теоретичне обґрунтування та експериментальна перевірка інноваційної моделі розвитку культурно-мовних і морально-громадянських цінностей учнів Київської гімназії східних мов №1 (грудень 2012 р. – грудень 2019 р.). За гіпотезою дослідження – реалізувати в педагогічній практиці модель розвитку культурно-мовних і морально-громадянських цінностей учнів можна продуктивніше, якщо аналізовану

інноваційну модель здійснювати за допомогою: врахування світоглядно-духовного, культурно-мовного, громадянського досвіду учнів, набутих моральних цінностей у навчально-виховному просторі гімназії у початковій, основній, старшій школі; дотримання сукупності організаційних, психолого-педагогічних умов, що забезпечують системність та цілеспрямованість духовно-розвивального, культурно-мовного та морально-громадянського потенціалу розвитку учнів в освітньо-виховному процесі, ознайомлення батьків із основними напрямками розвитку цінностей учнів з урахуванням соціокультурних реалій.

Об'єкти дослідження – предмети інваріантної складової і варіативний компонент навчального плану, виховна діяльність, освітній простір гімназії, науково-методичне, психологічне забезпечення розвитку цінностей учнів. Навіть попри те, що особистісно орієнтоване навчання в гімназії розглядається як така організація його, за якої пріоритет полягає у визнанні індивідуальності, самобутності, цілісності особистості, у повазі до її індивідуального суб'єктивного досвіду, до здібностей, інтересів, ціннісних орієнтацій, а також можливостей реалізувати себе у навчальній діяльності, у процесі пізнання знання, себе і світу, уміння діалогічного спілкування не виокремлюються.

Щоправда, реалізація мети і завдань дослідження гімназії ґрунтується на мотиваційному підході до аналізу діяльності, науковості, цілеспрямованості, систематичності й послідовності, інтенсивності, динамічності. За основу беруться: гуманістична спрямованість, єдність навчально-виховного процесу (опора на позитивні якості, цінності дитини, на її морально-соціальний, комунікативний досвід, повага і довіра у взаємовідносинах з нею, реалізація потреб дитини у самоствердженні); єдність діагностики й корекції; опора на провідну діяльність; психологічна комфортність.

Як бачимо, в гімназії зважають на комунікативний досвід учнів.

Гімназія міжнародних відносин №323 з поглибленим вивченням англійської мови (директор – А. Жукова, кандидат педагогічних наук).

Профілі – філологічний, економічний (економіко-математичний), суспільно-гуманітарний. Це – заклад інноваційного розвитку, навчально-виховний процес якого спирається на визначені індивідуальні освітні траєкторії всіх учасників освітнього процесу. Директор гімназії переконана, що перехід на індивідуальні освітні траєкторії – це потреба часу, суспільства, учасників освітнього процесу, це – допомога учням у розкритті своїх здібностей до самовизначення, саморозвитку і самореалізації. Учні визначають структуру власної освітньої траєкторії, у рамках якої вони активно розвиватимуться, реалізовуватимуть свої здібності, можливості та інтереси (рис. 3.2.1). Обсяг навчального навантаження відповідає індивідуально-психологічним особливостям учнів.

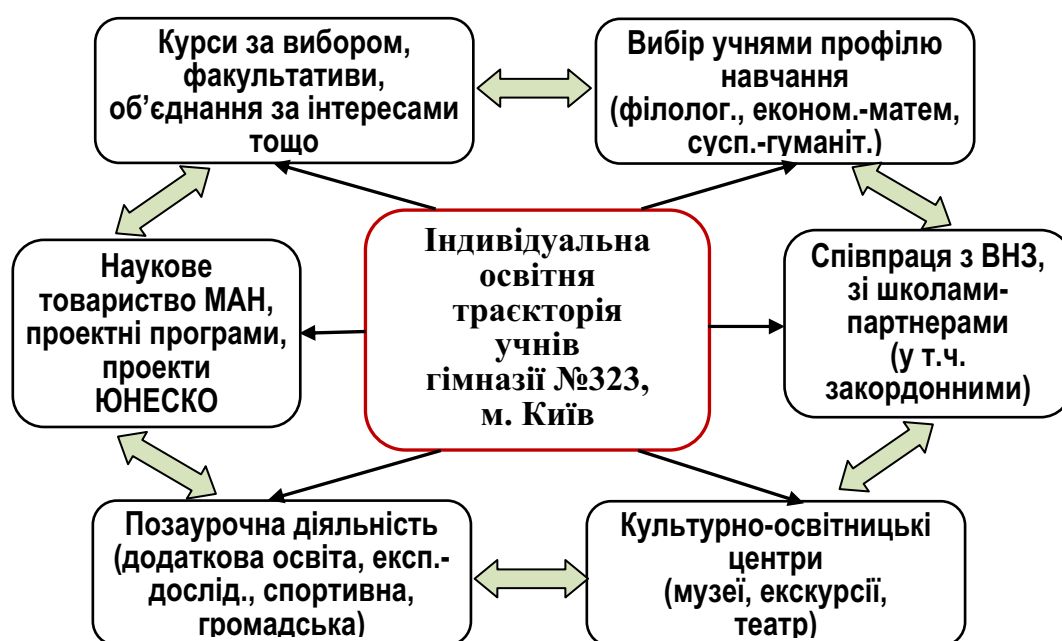

Рис. 3.2.1. Структура індивідуальних освітніх траєкторій

Базові загальноосвітні предмети є обов'язковими для всіх учнів у всіх профілях навчання. Вони реалізують мету й завдання загальної середньої освіти. Ці предмети, залежно від профілю навчання, учні опрацьовують або на рівні стандарту, або на академічному рівні. Профільні загальноосвітні предмети – предмети підвищеного рівня, що визначають спрямованість кожного конкретного профілю навчання, передбачають орієнтацію на майбутню професію (наприклад, курси економіки та математики економіко-математичного профілю). Курси за вибором – це навчальні курси, які

доповнюють навчальні предмети. Їх зміст може бути орієнтований як на навчальні предмети, так і мати міжпредметне або позапредметне спрямування. На рис. 3.2.2 наведено зміст і структуру навчальних профілів у гімназії.

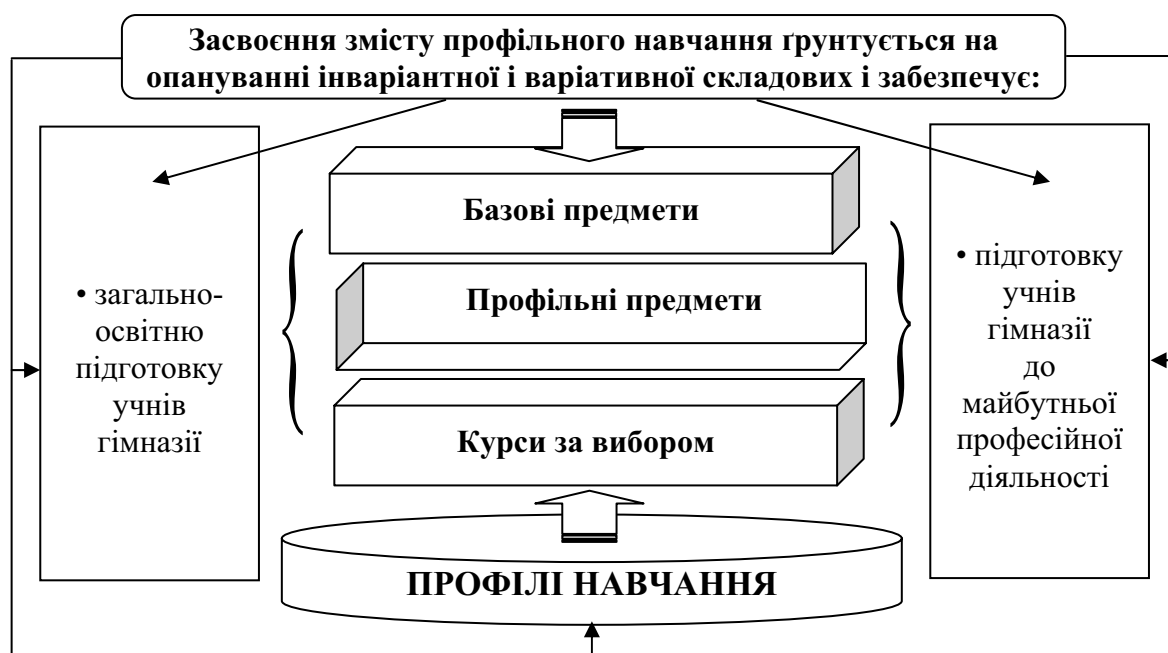

Рис. 3.2.2. Зміст і структура навчальних профілів гімназії

Поєднання предметів базового компонента з предметами профільними, спеціальними курсами дає можливість дотримання принципу гнучкості, який передбачає можливість зміни учнями профілю навчання.

Профільна підготовка за рахунок варіативної складової навчального плану здійснюється через курси за вибором, факультативи. Основні їх функції полягають у поглибленні і розширенні змісту профільних предметів.

Однак, спеціальних і факультативних курсів за вибором з розвитку умінь діалогічного спілкування немає.

Комунальний заклад «Южненська Авторська М. П. Гузика експериментальна спеціалізована загальноосвітня школа-комплекс І–ІІІ ступенів Южненської міської ради Одеської області» (директор – Н. Гузик). На першому плані – індивідуалізація навчання в умовах комбінованої системи М. П. Гузика, мета якої полягає в забезпеченні найкращих умов для розвитку тих якостей дитини, що становлять її таланти. Саме тому організація навчання спрямована на розкриття, розвиток і реалізацію провідних здібностей учня.

За комбінованою системою М. П. Гузика передбачено три етапи в організації навчально-виховного процесу, згідно з якими проводяться сім типів уроків:

1-й тип уроку – урок розбору блоку навчальної інформації (на якому вчитель дає стислий зміст теми у вербальному вигляді та у вигляді асоціативних носіїв інформації); цей тип уроку передбачає використання таких форм і методів роботи, як робота у групах і парах;

2-й тип уроку – уроки фронтального опрацювання блоку навчальної інформації (на яких обсяг теми, що вивчається, доповнюється, поглиблюється за рахунок додаткових джерел знань); передбачає роботу в парах та індивідуальне опрацювання матеріалу;

3-й тип уроку – урок індивідуального опрацювання блоку навчальної інформації, що дає змогу розвивати природні індивідуальні здібності учнів (попередньо діти вибирають індивідуальні диференційовані різнорівневі (А, В, С, D) програми та виконують їх); передбачає індивідуальну роботу учнів за диференційованими програмами;

4-й тип уроку – урок внутрішньопредметного опрацювання блоку навчальної інформації (мета якого – зменшення прогалин у засвоєнні певної теми чи розділу за допомогою узагальнення знань, розширення кола інформації, поєднання цієї теми з іншими з цього самого курсу); передбачає індивідуальну роботу та роботу в малих групах за програмами відповідно до природних нахилів;

5-й тип уроку – урок міжпредметного опрацювання блоку навчальної інформації поєднує певну тему з іншими галузями наук (учням пропонуються персоніфіковані програми, засновані на компетентнісному підході, коли кожен учень вибирає свій напрям діяльності); передбачає роботу в групах і спрямований на розвиток таланту дитини;

6-й тип уроку – моніторинг знань учнів (тестування відповідно до теми, 1–9 балів), що визначає їхні академічні рівні знань; передбачає тестування індивідуального та групового характеру;

7-й тип уроку – моніторинг знань учнів (творчий тур, захист власних проєктів, 10–12 балів) розкриває творчий потенціал учня, особистісні можливості; передбачає інтерактивні форми роботи: аукціон, круглий стіл, форум, дебати, турніри.

Навчальна діяльність гнучко переходить від фронтальних до індивідуальних і персональних її форм. В основу класифікації авторської моделі школи покладено показники, які характеризують її освітні функції. З огляду на це моделі притаманні чотири функціональні ознаки, що віддзеркалюють структуру навчально-виховного закладу, в якому особистість отримує невичерпні можливості для розвитку і реалізації будь-яких: а) академічних здібностей та потреб інтелектуальної діяльності; б) художніх здібностей та культурно-мистецьких запитів; в) фізкультурно-спортивних здібностей та відповідних уподобань; г) виробничо-трудовах здібностей та професійної орієнтації.

Серед першочергових завдань школи-комплексу: володіння рідною мовою і найпоширенішими світовими мовами та відповідними навичками спілкування з людьми; володіння сучасними технічними засобами збереження, опрацювання та передачі інформації; засвоєння технології мисленнєвої діяльності над науковою інформацією (аналіз, синтез, абстрагування, порівняння, узагальнення тощо); уміння й навички перетворення наукової інформації, переносу пізнавальних дій у подібні та нові ситуації; засвоєння вмінь і навичок знаходження взаємозв'язків і взаємовідносин між окремими частками інформації тощо.

Ідеї індивідуалізації та диференціації навчання, пошук оптимальних форм організації навчально-виховного процесу, базований на комбінованій системі М. П. Гузика, має багаторічну історію, широко представлені у вітчизняній і зарубіжній педагогіці, у т.ч. й дидактиці.

За результатами аналізу констатуємо, що формування умінь діалогічного спілкування міцно вплетено у навчально-виховний процес, утім, спеціальний курс не викладається.

Пісківська гуманітарна гімназія Бородянського району Київської області – нетиповий загальноосвітній навчальний заклад сільської місцевості (директор – О. Клокун), адже діє в умовах локального експерименту – формування акмеологічного середовища і підтримується місцевою громадою. В умовах профільного навчання в Пісківській гуманітарній гімназії українська мова та література є основними профільними предметами філологічного напрямку. Навчання в 10–11-х класах української філології здійснюється відповідно до чинних програм. Зважаючи на важливість аксіологічного підходу у навчанні старшокласників української мови та літератури, пріоритетними напрями в змісті лінгвістичної освіти обрано українознавчий аспект, що передбачає вивчення української мови в контексті оновлення й розширення функцій її, зростання інтересу до народознавства, української літератури, усної народної творчості, народних звичаїв, традицій, народної педагогіки. Кожен філолог, викладаючи у профільних класах гімназії, намагається вибудовувати уроки за взаємодії ключових компетентностей – мовної, мовленнєвої, комунікативної, риторичної. Це дає змогу учням не лише засвоїти мовні норми, а й оволодіти вміннями мовленнєвої поведінки в різних сферах спілкування, зрозуміти стилістичну систему мови тощо. Така робота, розпочата на уроці, має продовження в секції філології наукового товариства учнів гімназії (система МАН). За умов профільного навчання зростає можливість учителів моделювати навчальний курс відповідно до власних методичних поглядів, вводячи додатковий матеріал або поглиблюючи методи його вивчення. Яскравим прикладом цього є добір творів для вивчення на уроках літератури рідного краю (публіцистика і проза – В. Лупейко, А. Камінчук; поезія – В. Кузьмич, П. Сіренко та ін.). Ще більше можна варіювати зміст навчання під час проведення уроків, відведених на ознайомлення з сучасною літературою. У 2015/2016 н.р. учні 10–11-х класів обирали факультативи, які сприяють підвищенню грамотності, якіснішій підготовці до зовнішнього незалежного оцінювання: «Орфографічний практикум», «Практикум із синтаксису української мови», а також – «Чарівний світ поезії» (вивчення строфічної

будови, віршованих розмірів) та курс за вибором «Робота з навчальними текстами» (підготовка до навчання у вищому навчальному закладі).

Однак, спеціального курсу за вибором на формування умінь діалогічного спілкування старшокласників немає.

У типових загальноосвітніх навчальних закладах сільської місцевості (особливо за некомплектності) проблеми реалізації варіативного освітнього компонента достатньо гострі. На переконання О. Євтушенко, завідувача науково-методичною установою «Районний методичний кабінет» відділу освіти Білопільської райдержадміністрації Сумської області, «використання варіативної складової навчального плану в старшій школі в умовах сільського району є необхідним і можливим, але за умови автономії навчальних закладів, педагогічної свободи освітян, достатнього держаного фінансування. Саме варіативна складова містить потенційні можливості для поглиблення знань з предметів, доповнення їх змісту, повнішого здобуття учнями практичних умінь і навичок [127, с. 88]».

Перед початком формувального експерименту ми здійснили моніторинг готовності суб'єктів навчально-виховного процесу ЗНЗ до реалізації дидактичної моделі формування умінь діалогічного спілкування.

Проаналізувавши та узагальнивши пропозиції учителів загальноосвітніх навчальних закладів, що взяли участь у формувальному експерименті, зважаючи на інші матеріали констатувального етапу дослідження, а також спираючись на результати аналізу літературних джерел з філософської, педагогічної, психологічної, соціологічної галузей науки, було сформульовано такі дидактичні умови формування у старшокласників умінь діалогічного спілкування у процесі навчання гуманітарних предметів: 1) соціально-ціннісна мотивація старшокласників до оволодіння вміннями діалогічного спілкування; 2) діалогізація змісту гуманітарних предметів старшої школи; 3) актуалізація діалогічного досвіду старшокласників у процесі навчання гуманітарних предметів; 4) орієнтація процесу формування у старшокласників умінь діалогічного спілкування на профільне навчання; 5) застосування навчальних

технологій у процесі формування умінь діалогічного спілкування старшокласників.

Визначені дидактичні умови було піддано експертній оцінці.

Серед експертів – учителі таких ЗНЗ:

Київська гімназія східних мов №1 – 21 особа;

Авторська школа М. П. Гузика – експериментальна спеціалізована загальноосвітня школа-комплекс I–III ступенів Южненської міської ради Одеської області – 14;

Пісківська гуманітарна гімназія Бородянського району Київської області – 12;

гімназія міжнародних відносин №323 з поглибленим вивченням англійської мови м. Києва – 12;

гімназія № 290 м. Києва – 10; а також 9 учителів Путивльського району Сумської області (Путивльська середня загальноосвітня школа №1 I–III ступенів імені Радіка Руднева, Путивльська середня загальноосвітня школа №2 I–III ступенів імені Г. Я. Базими, Путивльське НВО, Новослобідський НВК і Руднєвський НВК).

Загалом – 78 учителів-експертів.

Рейтинг дидактичних умов унаочнено в табл. 3.2.1.

Таблиця 3.2.1

Рейтинг експертних оцінок дидактичних умов формування у старшокласників умінь діалогічного спілкування у процесі навчання гуманітарних предметів

ДИДАКТИЧНІ УМОВИ	РЕЙТИНГ	Σ респондентів	У % до всіх
Орієнтація процесу формування у старшокласників умінь діалогічного спілкування на профільне навчання	1	73	93,59
Актуалізація діалогічного досвіду старшокласників у процесі навчання гуманітарних предметів	2	59	75,64
Застосування навчальних технологій у процесі формування умінь діалогічного спілкування старшокласників	3	56	71,80
Соціально-ціннісна мотивація старшокласників до оволодіння умінь діалогічного спілкування	4	49	62,82
Діалогізація змісту гуманітарних предметів старшої школи	5	33	42,31

Рейтинг, звісно, відносний, адже дидактичні умови мають комплексний характер, а отже, їх забезпечення має відбуватися без пріоритету жодної з них. Однак, ми виявили в ієрархії експертних оцінках характерну ознаку сучасного стану формування у старшокласників умінь діалогічного спілкування у процесі навчання гуманітарних предметів. А саме: дидактична умова «соціально-ціннісна мотивація старшокласників до оволодіння уміннями діалогічного спілкування» співвідноситься з першою у рейтингу («орієнтація процесу формування у старшокласників умінь діалогічного спілкування на профільне навчання») як 0,67 до 1 (тобто, $49:73=0,67$), а «Діалогізація змісту гуманітарних предметів старшої школи» – як 0,45 до 1 (тобто, $33:73=0,45$). Це вказує саме на недостатність у змісті предметів гуманітарного циклу як аксіологічної складової, так і діалогізації їх змісту у процесі навчання учнів гуманітарних предметів. Тобто, превалюють репродуктивні форми і методи навчання.

Дидактична умова «Застосування навчальних технологій у процесі формування умінь діалогічного спілкування старшокласників» посіла середину рейтингу, що, з одного боку, вказує на таку необхідність процесу формування умінь діалогічного спілкування старшокласників, а з іншого, вчителі констатують, що не вистачає часу на застосування наявних технологій з опорою на їх потенціал формувати вміння діалогічного спілкування.

Під час констатувального етапу експерименту ми, визначаючи умови впровадження дидактичної моделі формування у старшокласників умінь діалогічного спілкування у процесі навчання гуманітарних предметів, сформували експериментальні групи (ЕГ) – 192 та контрольні групи (КГ) – 193 старшокласників. Загалом для проведення формувального етапу експерименту було відібрано 385 учнів таких ЗНЗ: Київська гімназія східних мов №1: КГ-1 – 50, ЕГ-1 – 52; гімназія міжнародних відносин №323 з поглибленим вивченням англійської мови м. Києва: КГ-2 – 45, ЕГ-2 – 46; гімназія № 290 м. Києва: КГ-3 – 37, ЕГ-3 – 35; Авторська школа М. П. Гузика – експериментальна спеціалізована загальноосвітня школа-комплекс І–ІІІ ступенів Южненської

міської ради Одеської області: КГ-4 – 31, ЕГ-4 – 29; Пісківська гімназія Бородянського району Київської області: КГ-5 – 16, ЕГ-5 – 15; Путивльська середня загальноосвітня школа №1 I–III ступенів імені Радіка Руднева, Путивльська середня загальноосвітня школа №2 I–III ступенів імені Г. Я. Базими, Путивльське НВО, Новослобідський НВК і Руднівський НВК: КГ-6 – 14, ЕГ-6 – 15 учнів.

Учні контрольних та експериментальних класів навчаються в однакових умовах, успішність в середньому на однаковому рівні. Загалом було сформовано шість експериментальних і шість контрольних груп учнів.

В експериментальних групах на початку формувального етапу експерименту ми провели діагностування умов формування умінь діалогічного спілкування у процесі навчання предметів гуманітарного циклу.

За визначеними дидактичними умовами було розроблено інструментарій, здобуто і проаналізовано емпіричні дані.

Отже, за першою дидактичною умовою *«соціально-ціннісна мотивація старшокласників до оволодіння уміннями діалогічного спілкування»* було сформульовано таке запитання: *«Ви можете з упевненістю сказати, що майже завжди на уроках вчителі звертають Вашу увагу на потребу розвивати уміння спілкування, бо ці вміння є дуже важливими для успішної життєдіяльності і кар'єрного зростання?»*.

За другою дидактичною умовою *«діалогізація змісту гуманітарних предметів старшої школи»* на основі рекомендацій науковців [260, с. 353], які спиралися на визначення В. Біблером діалогізації як композиційно-стилістичного прийому, що полягає у введенні елементів діалогу у виступ і спонукає до внутрішнього, мисленнєвого діалогу, було сформульовано таке запитання: *«Чи завжди вчителі зосереджують увагу на наявні діалоги у навчальних текстах (з підручників, з творів української і зарубіжної літератур) з метою аналізу зразків ведення діалогу?»*.

За третьою дидактичною умовою *«актуалізація діалогічного досвіду старшокласників у процесі навчання гуманітарних предметів»* було

сформульовано таке запитання: *«Чи швидко Ви зорієнтовуєтесь у ситуації, коли треба у когось щось запитати або дати відповідь на несподіване запитання (у школі, на вулиці, вдома, в магазині, у соціальних мережах і т.ін.)?»*

За четвертою дидактичною умовою *«орієнтація процесу формування у старшокласників умінь діалогічного спілкування на профільне навчання»* було сформульовано таке запитання: *«Чи розігруєте Ви на уроках ситуації спілкування за різними професіями?»*.

За п'ятою дидактичною умовою *«Застосування навчальних технологій у процесі формування умінь діалогічного спілкування старшокласників»* було сформульовано таке запитання *«Ви можете з упевненістю сказати, що завжди на уроках вчителі використовують мультимедійну дошку, роздатковий матеріал, Інтернет-сеанси, інтелектуальні розминки, цікаві і корисні цитати відомих діячів, письменників, художників, артистів з теми уроку? А коли пропонується розіграти діалог, проблемну ситуацію, сценку з життя, Ви завжди готові до цього?»*.

Зі сформульованих запитань було розроблено інструментарій, за яким здійснено анкетування учнів експериментальних груп на початку формувального етапу експерименту. Передбачено тільки два варіанти відповіді – «Так» або «Ні».

Здобуті емпіричні дані було піддано математичній обробці і занесено до табл. 3.2.2.

Таблиця 3.2.2

Відповіді учнів на запитання анкети, що стосувалися дидактичних умов формування умінь діалогічного спілкування старшокласників
(на початку формувального експерименту)

№ запит.	№ЕГ	Кількість учнів	К-сть відповідей «Так»	К-сть відповідей «Ні»
1 (123 – Так, 69 – Ні)	ЕГ-1	52	35	17
	ЕГ-2	46	31	15
	ЕГ-3	35	21	14
	ЕГ-4	29	19	10
	ЕГ-5	15	9	6
	ЕГ-6	15	8	7
2 (104 – Так, 88 – Ні)	ЕГ-1	52	30	22
	ЕГ-2	46	27	19
	ЕГ-3	35	15	20
	ЕГ-4	29	16	13
	ЕГ-5	15	9	6
	ЕГ-6	15	7	8

Закінчення таблиці 3.2.2

№ запит.	№ЕГ	Кількість учнів	К-сть відповідей «Так»	К-сть відповідей «Ні»
3 (118 – Так, 74 – Ні)	ЕГ-1	52	37	15
	ЕГ-2	46	30	16
	ЕГ-3	35	17	18
	ЕГ-4	29	18	11
	ЕГ-5	15	9	6
	ЕГ-6	15	7	8
4 (82 – Так, 110 – Ні)	ЕГ-1	52	22	30
	ЕГ-2	46	20	26
	ЕГ-3	35	14	21
	ЕГ-4	29	14	15
	ЕГ-5	15	7	8
	ЕГ-6	15	5	10
5 (95 – Так, 97 – Ні)	ЕГ-1	52	20	32
	ЕГ-2	46	26	20
	ЕГ-3	35	19	16
	ЕГ-4	29	19	10
	ЕГ-5	15	7	8
	ЕГ-6	15	4	11

Вибудовуємо рейтинг за цими даними і заносимо результати до табл. 3.2.3.

Таблиця 3.2.3

Рейтинг дидактичних умов формування у старшокласників умінь діалогічного спілкування у процесі навчання гуманітарних предметів
(за оцінкою старшокласників)

ДИДАКТИЧНІ УМОВИ	РЕЙТИНГ	Σ респондентів	У %
1. Соціально-ціннісна мотивація старшокласників до оволодіння умінь діалогічного спілкування	1	123	64,06
2. Діалогізація змісту гуманітарних предметів старшої школи	3	104	54,17
3. Актуалізація діалогічного досвіду старшокласників у процесі навчання гуманітарних предметів	2	118	61,46
4. Орієнтація процесу формування у старшокласників умінь діалогічного спілкування на профільне навчання	5	82	42,71
5. Застосування навчальних технологій у процесі формування умінь діалогічного спілкування старшокласників	4	95	49,48

Складаємо порівняльну таблицю рейтингів дидактичних умов формування умінь діалогічного спілкування за результатами експертних оцінок учителів і опитування учнів (табл. 3.2.4).

Таблиця 3.2.4

Порівняльна таблиця рейтингів дидактичних умов формування умінь діалогічного спілкування

ДИДАКТИЧНІ УМОВИ	Наш умовний рейтинг	Рейтинг за експертною оцінкою вчителів	Рейтинг за опитуваннями учнів	Середнє значення
1. Соціально-ціннісна мотивація старшокласників до оволодіння умінь діалогічного спілкування	1	4	1	2,00

Закінчення таблиці 3.2.4

ДИДАКТИЧНІ УМОВИ	Наш умовний рейтинг	Рейтинг за експертною оцінкою вчителів	Рейтинг за опитуваннями учнів	Середнє значення
2. Діалогізація змісту гуманітарних предметів старшої школи	2	5	3	3,33
3. Актуалізація діалогічного досвіду старшокласників у процесі навчання гуманітарних предметів	3	2	2	2,33
4. Орієнтація процесу формування у старшокласників умінь діалогічного спілкування на профільне навчання	4	1	5	3,33
5. Застосування навчальних технологій у процесі формування умінь діалогічного спілкування старшокласників	5	3	4	4,00

Як бачимо з табл. 3.2.4, серед учителів панує переконання, що головна дидактична умова – орієнтація процесу формування у старшокласників умінь діалогічного спілкування на профільне навчання, менш важлива – діалогізація змісту гуманітарних предметів старшої школи. Учні віддають перевагу соціально-ціннісній мотивації формування умінь діалогічного спілкування, а орієнтацію процесу формування у старшокласників умінь діалогічного спілкування на реалізацію профільного навчання вважають невід’ємною складовою процесу профільного навчання. Ми, за цією таблицею, віддали перевагу, як і учні, – соціально-ціннісній мотивації формування у старшокласників умінь діалогічного спілкування, ніби менш важлива – застосування навчальних технологій у процесі формування умінь діалогічного спілкування старшокласників.

Насправді, як ми зазначали у другому розділі дисертації, всі умови рівноцінні, їх порядок визначено за принципом розгортання процесу розвитку умінь діалогічного спілкування старшокласників у процесі навчання гуманітарних предметів.

За проаналізованими чинними підручниками (розділ 1 дисертації) було складено матриці систем вправ і завдань, за якими безпосередньо чи опосередковано учитель може переслідувати мету – формування умінь діалогічного спілкування старшокласників. Виявлено, що діяльнісний

компонент формування умінь діалогічного спілкування старшокласників у процесі навчання гуманітарних предметів підтримується вісьмома різновидами завдань, які загалом: вимагають міркувати, аналізувати і робити висновки; готують жити в інформаційному суспільстві; мають творчий (вільний) характер; передбачають створення мультимедійної презентації; пов'язані з написанням твору-роздуму, есе, тез усного повідомлення; спрямовані на майбутню професійну діяльність; спрямовані на підсумування прочитаного; стосуються тих, хто любить мріяти і фантазувати.

За когнітивним компонентом формування умінь діалогічного спілкування старшокласників у процесі навчання гуманітарних предметів нараховано сім різновидів завдань, які: дають змогу навчатися мислити самостійно; мають міжпредметний характер і в такий спосіб сприяють засвоєнню знань з інших галузей; містять елементи, що спонукають долучатися до культури, мистецтва; передбачають аналіз навчальних текстів; передбачають складання цитатного плану характеристики образу (персонажу) художнього твору; пов'язані з інтернет-середовищем, наприклад, типу «інтернет-путівник»; спрямовані на дослідження мовного матеріалу.

За мотиваційним компонентом формування умінь діалогічного спілкування старшокласників у процесі навчання гуманітарних предметів нараховано п'ять різновидів завдань, які: мають практичну спрямованість і допомагають засвоїти знання, сприяють розвитку навичок і вмінь; передбачають аналіз літературного твору; передбачають словникову роботу; підтримують позитивну атмосферу у класі і розраховані на тих, хто любить жартувати; спрямовані на інтерактивне навчання (інструментарій подано у дод. К).

Таблиця 3.2.5

Результати аналізу відповідей старшокласників ЕГ на запитання про те, які різновиди вправ і завдань з чинних підручників їм подобаються найбільше (до початку формувального експерименту)

КОД	Чи цікаві і корисні Вам завдання і вправи, якщо вони:	Σ відпов.	Рейтинг
М-22	Спрямовані на інтерактивне навчання	107	1
М-18	Мають практичну спрямованість і допомагають засвоїти знання, сприяють розвитку навичок і вмінь	105	2

Закінчення таблиці 3.2.5

КОД	Чи цікаві і корисні Вам завдання і вправи, якщо вони:	Σ відпов.	Рейтинг
М-21	Підтримують позитивну атмосферу у класі і розраховані на тих, хто любить жартувати	101	3
М-19	Передбачають аналіз літературного твору	72	4
М-20	Передбачають словникову роботу	69	5
К-16	Пов'язані з інтернет-середовищем, наприклад, типу «Інтернет-путівник»	102	1
К-12	Мають міжпредметний характер і в такий спосіб сприяють засвоєнню знань з інших галузей	98	2
К-11	Дають змогу навчатися мислити самостійно	89	3
К-17	Спрямовані на дослідження мовного матеріалу	72	4
К-13	Містять елементи, що спонукають долучатися до культури, мистецтва	53	5
К-14	Передбачають аналіз навчальних текстів	49	6
К-15	Передбачають складання цитатного плану характеристики образу (персонажу) художнього твору	41	7
Д-8	Спрямовані на майбутню професійну діяльність	129	1
Д-3	Вимагають міркувати, аналізувати і робити висновки	111	2
Д-10	Стосуються тих, хто любить мріяти і фантазувати	91	3
Д-5	Мають творчий (вільний) характер (підхід до навчання)	87	4
Д-4	Готують жити в інформаційному суспільстві	82	5
Д-9	Спрямовані на підсумування прочитаного і вивченого	53	6
Д-7	Пов'язані з написанням твору-роздуму, есе, тез усного повідомлення	40	7
Д-6	Передбачають створення мультимедійної презентації	23	8

З табл. 3.2.5 видно, за якими компонентами зміст яких саме вправ і завдань у проаналізованих підручниках найменше припав до душі респондентам. Отже, ми акцентуємо більше уваги у курсі за вибором на таких аспектах навчальної діяльності учнів: аналіз літературного твору і словникова робота (блок М – мотиваційний компонент); складання цитатного плану характеристики образу (персонажу) художнього твору, аналіз навчальних текстів, дослідження мовного матеріалу (блок К – когнітивний компонент); підсумування прочитаного і вивченого, творчий підхід до виконання завдання (блок К – діяльнісний компонент). Саме ці аспекти ми обрали, щоб у єдності інваріантної і варіативної складових процес формування і розвитку умінь діалогічного спілкування старшокласників під час навчання гуманітарних предметів був максимально ефективним.

Такий підхід до формування змісту курсу за вибором застосовується *вперше*.

У параграфі 3.3 характеризуємо результати діагностики ефективності розроблених вправ і завдань, поданих у змісті авторського курсу за вибором.

3.3. Аналіз результатів дослідження

У цьому параграфі ми сконцентруємо увагу на рівнях самооцінки потреби (ставлення) старшокласників в опануванні вмінь діалогічного спілкування у процесі навчання гуманітарних предметів, на результатах діагностики ставлень учнів ЕГ до розроблених дидактичних умов (по завершенні формувального етапу експерименту), перевіримо ставлення учнів до розробленого курсу за вибором «Навчаємось діалогічного спілкування», окреслимо перспективи дидактичних досліджень у контексті дисертації. З метою виявлення рівнів самооцінки потреби учнів набувати вмінь діалогічного спілкування у процесі навчання гуманітарних предметів ми, за допомогою розробленого інструментарію, з'ясували рівні самооцінки потреби набувати (розвивати) вмінь діалогічного спілкування. Анкета складалася з трьох блоків по шість запитань у кожному. Анкетування проводилось у три етапи (за кожним блоком окремо) у формі анкетування. Блок *A* анкети – запитання на виявлення мотиваційного компонента. Блок *B* анкети – запитання на виявлення когнітивного компонента. Блок *C* анкети – запитання на виявлення діяльнісного компонента (дод. Л).

За результатами набраних балів було діагностовано рівні самооцінки потреби (ставлення) старшокласників в опануванні вмінь діалогічного спілкування у процесі навчання гуманітарних предметів. Основна формула розрахунків –

$$P_i = \frac{\sum_i}{N_{(i)max}} \times 100\% \quad (3.1),$$

де: P_i – показник вимірювання за певним блоком; $\sum_i$ – сума балів, що отримав учень за відповіді на запитання за певним блоком; $N_{(i)max}$ – максимальна кількість балів за певним блоком.

Рівні самооцінки потреби (ставлення) старшокласників в опануванні вмінь діалогічного спілкування у процесі навчання гуманітарних предметів за мотиваційним критерієм (блок А анкети) визначалися за формулою (адаптований варіант):

$$P_a = \frac{\sum a}{N_{(a)max}} \times 100\% \quad (3.1, a),$$

де:

P_a – показник вимірювання за А блоком (мотиваційний критерій);

$\sum a$ – сума балів, що отримав учень за відповіді на запитання за певним блоком;

$N_{(a)max}$ – максимальна кількість балів за А блоком.

За результатами обробки статистичних анкет учнів шести ЕГ та шести КГ було віднесено до певного рівня самооцінки сформованості ставлень до вмінь діалогічного спілкування (табл. 3.3.1) за таким мотиваційним критерієм: низький рівень – 0–4 бали із 16 можливих; середній рівень – 5–8 балів із 16 можливих; достатній рівень – 9–12 балів із 16 можливих; високий рівень – 13–16 балів із 16 можливих.

Таблиця 3.3.1

Рівні самооцінки сформованості ставлень старшокласників до потреби набувати уміння діалогічного спілкування у процесі навчання гуманітарних предметів (констатувальний етап експерименту; мотиваційний компонент)

ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНІ ГРУПИ												
Рівні	ЕГ-1		ЕГ-2		ЕГ-3		ЕГ-4		ЕГ-5		ЕГ-6	
	К-ть	%	К-ть	%	К-ть	%	К-ть	%	К-ть	%	К-ть	%
Високий	5	9,61	5	10,87	3	8,57	4	13,79	2	13,33	0	0,00
Достатній	22	42,31	21	45,65	9	25,71	12	41,38	5	33,33	2	13,33
Середній	12	23,08	10	21,74	14	40,01	7	24,14	6	40,01	8	53,34
Низький	13	25,00	10	21,74	9	25,71	6	20,69	2	13,33	5	33,33
УСЬОГО	52	100,00	46	100,00	35	100,00	29	100,00	15	100,00	15	100,00
КОНТРОЛЬНІ ГРУПИ												
Рівні	КГ-1		КГ-2		КГ-3		КГ-4		КГ-5		КГ-6	
	К-ть	%	К-ть	%	К-ть	%	К-ть	%	К-ть	%	К-ть	%
Високий	4	8,00	4	8,89	3	8,11	3	9,68	1	6,25	1	7,14
Достатній	18	36,00	19	42,22	10	27,03	13	41,94	4	25,00	1	7,14
Середній	14	28,00	13	28,89	16	43,24	8	25,80	8	50,00	7	50,00
Низький	14	28,00	9	20,00	8	21,62	7	22,58	3	18,75	5	35,72
УСЬОГО	50	100,00	45	100,00	37	100,00	31	100,00	16	100,00	14	100,00

Рівні самооцінки потреби (ставлення) старшокласників в опануванні вмінь діалогічного спілкування у процесі навчання гуманітарних предметів за когнітивним критерієм (блок В анкети) визначалися за формулою:

$$P_b = \frac{\sum b}{N_{(b)max}} \times 100\% \quad (3.1, b),$$

де: P_b – показник вимірювання за В блоком (когнітивний критерій); $\sum b$ – сума балів, що отримав учень за відповіді на запитання за певним блоком; $N_{(b)max}$ – максимальна кількість балів за В блоком. За результатами обробки статистичних анкет учнів шести ЕГ та шести КГ було віднесено до певного рівня самооцінки сформованості ставлень до вмінь діалогічного спілкування (табл. 3.3.2) за таким когнітивним критерієм: низький рівень – 0–5 бали із 17 можливих; середній рівень – 6–9 балів із 17 можливих; достатній рівень – 10–13 балів із 17 можливих; високий рівень – 14–17 балів із 17 можливих.

Таблиця 3.3.2

Рівні самооцінки сформованості ставлень старшокласників до потреби набувати уміння діалогічного спілкування у процесі навчання гуманітарних предметів
(констатувальний етап експерименту; когнітивний компонент)

ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНІ ГРУПИ												
Рівні	ЕГ-1		ЕГ-2		ЕГ-3		ЕГ-4		ЕГ-5		ЕГ-6	
	К-ть	%	К-ть	%	К-ть	%	К-ть	%	К-ть	%	К-ть	%
Високий	3	5,77	4	8,70	3	8,57	2	6,90	1	6,67	1	6,67
Достатній	7	13,46	6	13,03	5	14,29	8	27,59	3	20,00	1	6,67
Середній	34	65,38	28	60,87	19	54,29	15	51,72	9	60,00	9	60,00
Низький	8	15,39	8	17,40	8	22,85	4	13,79	2	13,33	4	26,66
УСЬОГО	52	100,00	46	100,00	35	100,00	29	100,00	15	100,00	15	100,00
КОНТРОЛЬНІ ГРУПИ												
Рівні	КГ-1		КГ-2		КГ-3		КГ-4		КГ-5		КГ-6	
	К-ть	%	К-ть	%	К-ть	%	К-ть	%	К-ть	%	К-ть	%
Високий	3	6,00	4	8,89	3	8,12	3	9,68	1	6,25	1	7,14
Достатній	8	16,00	6	13,33	7	18,92	8	25,81	4	25,00	1	7,14
Середній	33	66,00	28	62,22	20	54,04	16	51,61	8	50,00	9	64,29
Низький	6	12,00	7	15,56	7	18,92	4	12,90	3	18,75	3	21,43
УСЬОГО	50	100,00	45	100,00	37	100,00	31	100,00	16	100,00	14	100,00

Рівні самооцінки потреби (ставлення) старшокласників в опануванні вмінь діалогічного спілкування у процесі навчання гуманітарних предметів за діяльнісним критерієм (блок С анкети) визначалися за формулою:

$$P_c = \frac{\sum_c}{N_{(c)max}} \times 100\% \quad (3.1, c),$$

де: P_c – показник вимірювання за C блоком (діяльнісний критерій); $\sum_c$ – сума балів, що отримав учень за відповіді на запитання за певним блоком; $N_{(c)max}$ – максимальна кількість балів за C блоком. За результатами обробки статистичних анкет учнів шести ЕГ та шести КГ було віднесено до певного рівня самооцінки сформованості ставлень до вмінь діалогічного спілкування (табл. 3.3.3) за таким діяльнісним критерієм: низький рівень – 0–6 балів із 18 можливих; середній рівень – 7–10 балів із 18 можливих; достатній рівень – 11–14 балів із 18 можливих; високий рівень – 15–18 балів із 18 можливих.

Таблиця 3.3.3

Рівні самооцінки сформованості ставлень старшокласників до потреби набувати уміння діалогічного спілкування у процесі навчання гуманітарних предметів
(констатувальний етап експерименту; діяльнісний компонент)

ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНІ ГРУПИ												
Рівні	ЕГ-1		ЕГ-2		ЕГ-3		ЕГ-4		ЕГ-5		ЕГ-6	
	К-ть	%	К-ть	%	К-ть	%	К-ть	%	К-ть	%	К-ть	%
Високий	8	15,38	7	15,22	4	11,43	5	17,24	2	13,33	2	13,33
Достатній	19	36,54	21	45,65	14	40,00	14	48,28	8	53,33	4	26,67
Середній	20	38,46	13	28,26	12	34,29	7	24,14	4	26,67	7	46,67
Низький	5	9,62	5	10,87	5	14,28	3	10,34	1	6,67	2	13,33
УСЬОГО	52	100,00	46	100,00	35	100,00	29	100,00	15	100,00	15	100,00
КОНТРОЛЬНІ ГРУПИ												
Рівні	КГ-1		КГ-2		КГ-3		КГ-4		КГ-5		КГ-6	
	К-ть	%	К-ть	%	К-ть	%	К-ть	%	К-ть	%	К-ть	%
Високий	8	16,00	7	15,57	4	10,81	5	16,13	2	12,50	2	14,29
Достатній	17	34,00	21	46,67	14	37,84	15	48,38	7	43,75	3	21,42
Середній	19	38,00	13	28,88	14	37,84	8	25,81	5	31,25	7	50,00
Низький	6	12,00	4	8,88	5	13,51	3	9,68	2	12,50	2	14,29
УСЬОГО	50	100,00	45	100,00	37	100,00	31	100,00	16	100,00	14	100,00

З метою статистичного порівняння розподілів учнів шести контрольних та шести експериментальних груп за рівнями самооцінки потреби набуття вмінь діалогічного спілкування у процесі навчання гуманітарних предметів за мотиваційним, когнітивним і діяльнісним компонентами застосовувався непараметричний критерій (λ) Колмогорова-Смірнова [300, с. 142]. За критерієм λ під час експерименту перевірялася так звана нульова гіпотеза H_0

як ствердження, що емпіричний розподіл учнів за рівнями самооцінки потреби набуття вмінь діалогічного спілкування у процесі навчання гуманітарних предметів у контрольних групах не відрізняється від такого самого розподілу за тим самим параметром в експериментальних групах. Критерій λ дає змогу знайти точку, у якій сума накопичених розбіжностей між двома розподілами є найбільшою. Так оцінюється достовірність розбіжностей.

Обчислення емпіричних частот (за кожним критерієм окремо) здійснюємо за формулами:

$$f_1^* = \frac{f_1}{n_1}, \quad (3.2)$$

де: f_1 – емпіричні частоти для контрольних груп; n_1 – кількість учнів у контрольних групах;

$$f_2^* = \frac{f_2}{n_2}, \quad (3.3)$$

де: f_2 – емпіричні частоти для експериментальних груп; n_2 – кількість учнів у експериментальних групах.

Для обчислення накопичених емпіричних частот використовуватимемо формулу:

$$\sum f_j^* = \sum f_{j-1}^* + f_j^*, \quad (3.4)$$

де: $\sum f_{j-1}^*$ – частість, накоплена на попередніх розрядах; j – порядковий номер розряду; f_j^* – частість цього розряду.

Значення $d_{\max}$ обирається з останнього стовпця робочої таблиці $d_{\max}$ (потрапляє на 3-й розряд, $\lambda_{\text{емп}}$ має бути меншою ніж $\lambda_{\text{крит}}(0,2)$).

Значення критерію λ Колмогорова-Смірнова обчислюємо за формулою:

$$\lambda = d_{\max} \cdot \sqrt{\frac{n_1 \cdot n_2}{n_1 + n_2}}, \quad (3.5)$$

де: n_1 – кількість учнів у контрольних групах; n_2 – кількість учнів у експериментальних групах.

Розрахунки величин за формулами 3.2–3.5, необхідних для обчислення λ за кожним критерієм, подаємо у табл. 3.3.4–3.3.6.

Таблиця 3.3.4

Розрахунок критерію λ -Колмогорова-Смірнова (зіставлення емпіричних розподілів самооцінки сформованості ставлень старшокласників до потреби набувати умінь діалогічного спілкування у процесі навчання гуманітарних предметів (констатувальний етап експерименту; мотиваційний компонент))

Рівні самооцінки ССПНУДС ²⁵	Емпір. частоти		Емпір. частоти		Накопичені емпіричні частоти		Різниця $ \Sigma f_1^* - \Sigma f_2^* $
	f_1 (КГ)	f_2 (ЕГ)	f_1^* (КГ)	f_2^* (ЕГ)	Σf_1^* (КГ)	Σf_2^* (ЕГ)	
Високий	16	19	0,083	0,099	0,083	0,099	0,016
Достатній	65	71	0,337	0,370	0,420	0,453	0,033
Середній	66	57	0,342	0,297	0,762	0,750	0,012
Низький	46	45	0,238	0,234	1,000	1,000	0
Σ	193	192	1	1			

Розрахунок критерію Колмогорова-Смірнова (мотиваційний компонент),
 $D_{\max} = 0,033$:

$$\lambda_a = 0,033 \times \sqrt{\frac{193 \cdot 192}{193 + 192}} = 0,033 \times \sqrt{\frac{37056}{385}} = 0,033 \cdot \sqrt{96,24935} = 0,033 \cdot 9,81068 = 0,32375.$$

Якщо при $\alpha = 0,05$ ($\lambda_{\text{крит}} = 1,36$) $\lambda_a \leq \lambda_{\text{крит}}$, то розподіл не має суттєвих відмінностей, тобто $0,32375 \leq 1,36$. Отже, групи однорідні.

Таблиця 3.3.5

Розрахунок критерію λ -Колмогорова-Смірнова (зіставлення емпіричних розподілів самооцінки сформованості ставлень старшокласників до потреби набувати умінь діалогічного спілкування у процесі навчання гуманітарних предметів (констатувальний етап експерименту; когнітивний компонент))

Рівні самооцінки ССПНУДС	Емпір. частоти		Емпір. частоти		Накопичені емпіричні частоти		Різниця $ \Sigma f_1^* - \Sigma f_2^* $
	f_1 (КГ)	f_2 (ЕГ)	f_1^* (КГ)	f_2^* (ЕГ)	Σf_1^* (КГ)	Σf_2^* (ЕГ)	
Високий	15	14	0,078	0,073	0,078	0,073	0,005
Достатній	34	30	0,176	0,156	0,254	0,232	0,008
Середній	114	114	0,591	0,594	0,845	0,826	0,019
Низький	30	34	0,155	0,177	1,000	1,000	
Σ	193	192	1	1			

Розрахунок критерію Колмогорова-Смірнова (когнітивний компонент):

$$\lambda_b = 0,019 \times \sqrt{\frac{193 \cdot 192}{193 + 192}} = 0,019 \times \sqrt{\frac{37056}{385}} = 0,019 \cdot \sqrt{96,24935} = 0,019 \cdot 9,81068 = 0,18640.$$

²⁵ ССПНУДС – Сформованість ставлень до потреби набувати умінь діалогічного спілкування.

Якщо при $\alpha = 0,05$ ($\lambda_{\text{крит}} = 1,36$) $\lambda_a \leq \lambda_{\text{крит}}$, то розподіл не має суттєвих відмінностей, тобто $0,18640 \leq 1,36$. Отже, групи однорідні.

Таблиця 3.3.6

Розрахунок критерію λ -Колмогорова-Смірнова (зіставлення емпіричних розподілів самооцінки сформованості ставлень старшокласників до потреби набувати умінь діалогічного спілкування у процесі навчання гуманітарних предметів (констатувальний етап експерименту; діяльнісний компонент)

Рівні самооцінки ССПНУДС	Емпір. частоти		Емпір. частоти		Накопичені емпіричні частоти		Різниця $ \Sigma f_1^* - \Sigma f_2^* $
	f_1 (КГ)	f_2 (ЕГ)	f_1^* (КГ)	f_2^* (ЕГ)	Σf_1^* (КГ)	Σf_2^* (ЕГ)	
Високий	28	28	0,145	0,146	0,145	0,146	0,001
Достатній	77	80	0,399	0,417	0,544	0,563	0,019
Середній	66	63	0,342	0,328	0,886	0,891	0,005
Низький	22	21	0,114	0,109	1,000	1,000	
Σ	193	192	1	1			

Розрахунок критерію Колмогорова-Смірнова (діяльнісний компонент):

$$\lambda_c = 0,019 \times \sqrt{\frac{193 \cdot 192}{193 + 192}} = 0,019 \times \sqrt{\frac{37056}{385}} = 0,019 \cdot \sqrt{96,24935} = 0,019 \cdot 9,81068 = 0,18640$$

Якщо при $\alpha = 0,05$ ($\lambda_{\text{крит}} = 1,36$) $\lambda_a \leq \lambda_{\text{крит}}$, то розподіл не має суттєвих відмінностей, тобто $0,18640 \leq 1,36$. Отже, групи однорідні.

Середнє значення $\lambda_{\text{серед}} = (\lambda_a + \lambda_b + \lambda_c) : 3 = (0,32373 + 0,18640 + 0,18640) : 3 = 0,23218$.

Отже, було створено дві групи старшокласників, емпіричний розподіл у яких щодо самооцінки сформованості ставлень учнів до потреби набувати умінь діалогічного спілкування у процесі навчання гуманітарних предметів не мав суттєвих розбіжностей.

По завершенні формувального етапу експерименту ми знову застосували розроблений інструментарій для виявлення динаміки рівнів самооцінки ставлень старшокласників до потреби розвивати вміння діалогічного спілкування у процесі навчання гуманітарних предметів. Здобуті емпіричні дані було обраховано за формулою 3.1 для ЕГ і КГ по кожному ЗНЗ і занесено до відповідних розрахункових таблиць (дод. М).

На основі розрахункових таблиць (3.3.4–3.3.6) ми побудували підсумкову за мотиваційним, когнітивним і діяльнісним компонентами.

Таблиця 3.3.7

Підсумкова таблиця рівнів самооцінки сформованості ставлень старшокласників до потреби набувати уміння діалогічного спілкування у процесі навчання гуманітарних предметів

Компонент	Емпіричні значення						Середнє значення за рядками
	ЗНЗ№1	ЗНЗ№2	ЗНЗ№3	ЗНЗ№4	ЗНЗ№5	ЗНЗ№6	
Мотиваційний	1,07918	4,66007	5,38606	1,81498	2,93339	3,15904	3,17212
Когнітивний	1,00069	0,76523	0,51016	0,45129	1,58933	0,59845	0,81919
Діяльнісний	1,86403	0,78485	1,78554	0,87315	1,80517	1,16747	1,38004
Середнє значення за стовпцями	1,31463	2,07005	2,56058	1,04647	2,10930	1,64165	1,79045

Як бачимо з табл. 3.3.7, середнє значення 1,79045 вказує на те, що самооцінка сформованості ставлень старшокласників до потреби набувати вміння діалогічного спілкування у процесі навчання предметів гуманітарного циклу висока. Емпіричні дані проілюстровано на рис. 3.3.1.

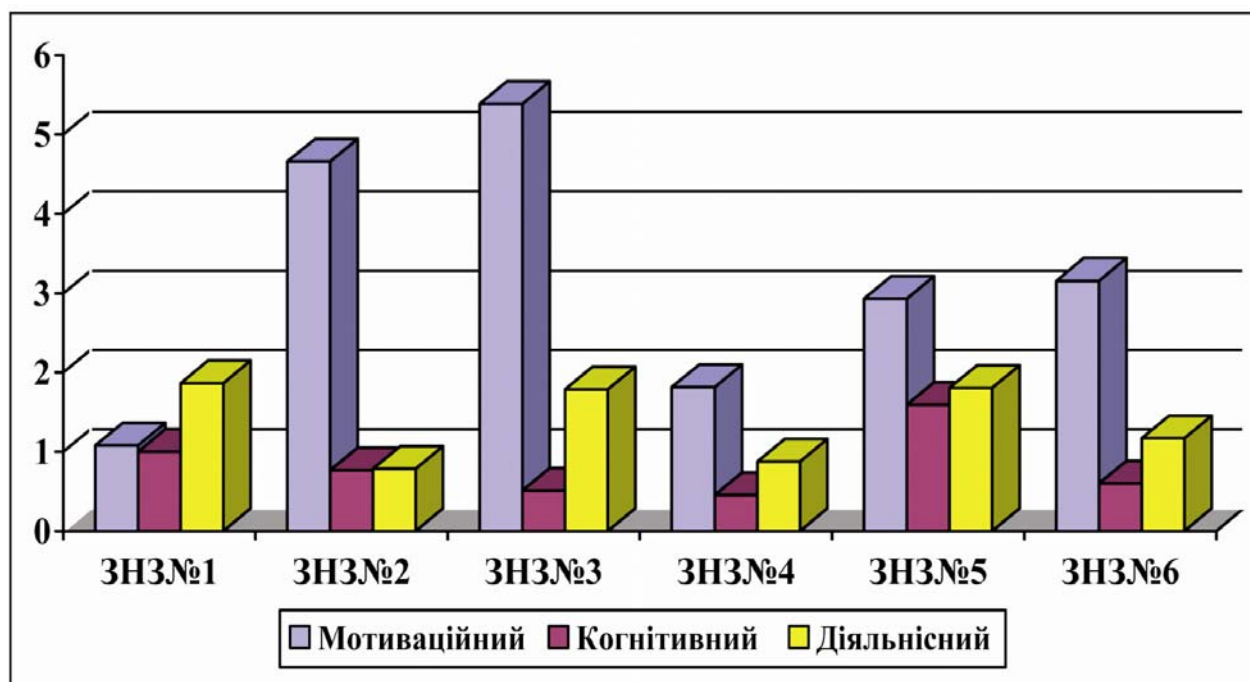

Рис. 3.3.1. Рівні самооцінки сформованості ставлень старшокласників до потреби набувати вмінь діалогічного спілкування

Результати діагностики ставлень учнів ЕГ до дидактичних умов по завершенні формувального етапу експерименту подано у табл. 3.3.8.

Таблиця 3.3.8

**Відповіді учнів на запитання анкети, що стосувалися дидактичних умов формування
умінь діалогічного спілкування старшокласників
(по завершенні формувального експерименту)**

№ запит.	№ЕГ	Кількість учнів	К-сть відповідей «Так»	К-сть відповідей «Ні»
1	ЕГ-1	52	40	12
	ЕГ-2	46	35	11
	ЕГ-3	35	23	12
	ЕГ-4	29	20	9
	ЕГ-5	15	11	4
	ЕГ-6	15	10	5
2	ЕГ-1	52	37	15
	ЕГ-2	46	32	14
	ЕГ-3	35	20	15
	ЕГ-4	29	22	7
	ЕГ-5	15	12	3
	ЕГ-6	15	10	5
3	ЕГ-1	52	40	12
	ЕГ-2	46	32	14
	ЕГ-3	35	21	14
	ЕГ-4	29	21	8
	ЕГ-5	15	12	3
	ЕГ-6	15	9	6
4	ЕГ-1	52	23	29
	ЕГ-2	46	23	23
	ЕГ-3	35	17	18
	ЕГ-4	29	20	9
	ЕГ-5	15	12	3
	ЕГ-6	15	8	7
5	ЕГ-1	52	27	25
	ЕГ-2	46	31	15
	ЕГ-3	35	23	12
	ЕГ-4	29	23	6
	ЕГ-5	15	13	2
	ЕГ-6	15	6	9

Динаміку ставлень старшокласників піддаємо критеріальній оцінці, застосовуючи критерій Макнамари. Показники до матриці Макнамари (рис. 3.3.1) заносимо з табл. 3.3.8.

МАТРИЦЯ МАКНАМАРИ		Друге опитування	
		Так	Ні
Перше опитування	Так	А	В
	Ні	С	Д

Рис. 3.3.1. Матриця Макнамари

Поля (А, В, С і D) матриці Макнамари заповнюємо так: у чарунці А – кількість учнів, які до і після педагогічного експерименту відповіли «Так»; у чарунці В – кількість учнів, які до педагогічного експерименту відповіли «Так», а після нього – «Ні»; у чарунці С – кількість учнів, які до педагогічного експерименту відповіли «Ні», а після нього – «Так»; у чарунці D – кількість учнів, які до і після педагогічного експерименту відповіли «Ні».

Розрахунок емпіричного значення $M_{\text{емп}}$ здійснюється (для $B \neq C$) у такий спосіб: а) якщо $B + C = n \leq 20$, то $M_{\text{емп}}$ знаходимо по таблиці $M(n, m)$, де $m = \min(B, C)$; б) якщо $B + C = n > 20$, то

$$M_{\text{емп}} = \frac{(B - C)^2}{B + C} \quad (3.6).$$

Загальний алгоритм обчислень:

1. Знаходимо матрицю $B + C = n \geq 20$;
 2. Нульова гіпотеза (H_0) відхиляється, якщо $M_{\text{емп}} < M_{\text{крит}}(\alpha)$;
 3. Обраховуємо $M_{\text{крит}}(0,05) = 3,84$ (на рівні похибки 5%, табличне значення складає 3,84);
 4. Перевіряємо: $B \neq C$ і $B + C < 20$;
 5. Обчислюємо $\min(B, C) = m$;
 6. Знаходимо по таблиці: $M_{\text{емп}} = M(n, m)$;
- $M_{\text{крит}}(0,05) = 0,025$.

Обчислення критерію Макнамари за першою дидактичною умовою.

Соціально-ціннісна мотивація старшокласників до оволодіння уміннями діалогічного спілкування		Опитування по завершенні експерименту	
		Так	Ні
Опитування до експерименту	Так	A = 262	B = 192
	Ні	C = 208	D = 122

Оскільки тут $B + C = n > 20 = 192 + 208 = 400 > 20$, то $M_{\text{емп}}$ розраховуємо за формулою $M_{\text{емп}} = \frac{(192 - 208)^2}{192 + 208} = \frac{256}{400} = 0,64$.

Нехай рівень значущості $\alpha = 0,05$, тоді $M_{\text{крит}} = 0,025$, а $0,025 < M_{\text{емп}}$, яке складає 0,64. Отже: загалом в ЕГ умова визнається учнями важливо.

Обчислення критерію Макнамари за другою дидактичною умовою за тим самим алгоритмом.

Діалогізація змісту гуманітарних предметів старшої школи		Опитування по завершенні експерименту	
		Так	Ні
Опитування до експерименту	Так	A = 237	B = 163
	Ні	C = 221	D = 147

$$B + C = n > 20 = 163 + 221 \Rightarrow 384,$$

$$M_{\text{емп}} = \frac{(163 - 221)^2}{163 + 221} = \frac{3364}{384} \approx 8,76.$$

Нехай рівень значущості $\alpha = 0,05$, тоді $M_{\text{крит}} = 0,025$, а $0,025 < M_{\text{емп}}$, яке складає 8,76. Отже: загалом в ЕГ умова визнається учнями надважливою.

Обчислення критерію Макнамари за третьою дидактичною умовою за тим самим алгоритмом.

Актуалізація діалогічного досвіду старшокласників у процесі навчання гуманітарних предметів		Опитування по завершенні експерименту	
		Так	Ні
Опитування до експерименту	Так	A = 253	B = 175
	Ні	C = 209	D = 131

$$B + C = n > 20 = 175 + 209 \Rightarrow 384,$$

$$M_{\text{емп}} = \frac{(175 - 209)^2}{175 + 209} = \frac{1156}{384} \approx 3,01.$$

Нехай рівень значущості $\alpha = 0,05$, тоді $M_{\text{крит}} = 0,025$, а $0,025 < M_{\text{емп}}$, яке складає 3,01. Отже: загалом в ЕГ умова визнається учнями дуже важливою.

Обчислення критерію Макнамари за четвертою дидактичною умовою за тим самим алгоритмом.

Орієнтація процесу формування у старшокласників умінь діалогічного спілкування на профільне навчання		Опитування по завершенні експерименту	
		Так	Ні
Опитування до експерименту	Так	A = 185	B = 171
	Ні	C = 213	D = 199

$$B + C = n > 20 = 171 + 213 \Rightarrow 384,$$

$$M_{\text{емп}} = \frac{(171 - 213)^2}{171 + 213} = \frac{1764}{384} \approx 4,55.$$

Нехай рівень значущості $\alpha = 0,05$, тоді $M_{\text{крит}} = 0,025$, а $0,025 < M_{\text{емп}}$, яке складає 4,55. Отже: загалом в ЕГ умова визнається учнями дуже важливою.

Обчислення критерію Макнамари за п'ятою дидактичною умовою за тим самим алгоритмом.

Застосування навчальних технологій у процесі формування умінь діалогічного спілкування старшокласників		Опитування по завершенні експерименту	
		Так	Ні
Опитування до експерименту	Так	A = 218	B = 164
	Ні	C = 220	D = 166

$$B + C = n > 20 = 164 + 220 \Rightarrow 384,$$

$$M_{\text{емп}} = \frac{(164 - 220)^2}{164 + 220} = \frac{3136}{384} \approx 8,17.$$

Нехай рівень значущості $\alpha = 0,05$, тоді $M_{\text{крит}} = 0,025$, а $0,025 < M_{\text{емп}}$, яке складає 8,17. Отже: загалом в ЕГ умова визнається учнями надважливою.

Середнє арифметичне значення $\bar{M}_{\text{емп}}$ обчислимо за формулою

$$\bar{M}_{\text{емп}_i} = \frac{\sum M_{\text{емп}_i}}{i}.$$

$$\text{Отже, } \bar{M}_{\text{емп}} = \frac{0,64 + 2,64 + 8,76 + 4,55 + 8,17}{5} = \frac{24,76}{5} \approx 4,95.$$

Відтак, на рівні значущості $\alpha = 0,05$ $\bar{M}_{\text{крит}} = 3,84 < 4,92 = \bar{M}_{\text{емп}}$. Отже, засобами математичної статистики доведено, що старшокласники ЕГ (з похибкою 5%) позитивно зрефлексували на дидактичні умови, створені у процесі навчання предметів гуманітарного циклу для опанування умінь діалогічного спілкування. Після критеріальної оцінки ми виявили, що рейтинг дидактичних умов став таким (табл. 3.3.9; унаочнення на рис. 3.3.2).

Таблиця 3.3.9

**Порівняльна таблиця рейтингів дидактичних умов формування умінь
діалогічного спілкування**
(ЕГ до і після формувального експерименту)

ДИДАКТИЧНІ УМОВИ	Рейтинг за оцінкою вчителів	Рейтинг за оцінкою старшокласників		Середнє арифм. за критерієм Макнамари
		До експерим.	Після експерим.	
1. Соціально-ціннісна мотивація старшокласників до оволодіння умінь діалогічного спілкування	1	4	5	0,64
2. Діалогізація змісту гуманітарних предметів старшої школи	2	5	1	8,76
3. Актуалізація діалогічного досвіду старшокласників у процесі навчання гуманітарних предметів	3	2	4	2,64
4. Орієнтація процесу формування у старшокласників умінь діалогічного спілкування на профільне навчання	4	1	3	4,55
5. Застосування навчальних технологій у процесі формування умінь діалогічного спілкування старшокласників	5	3	2	8,17

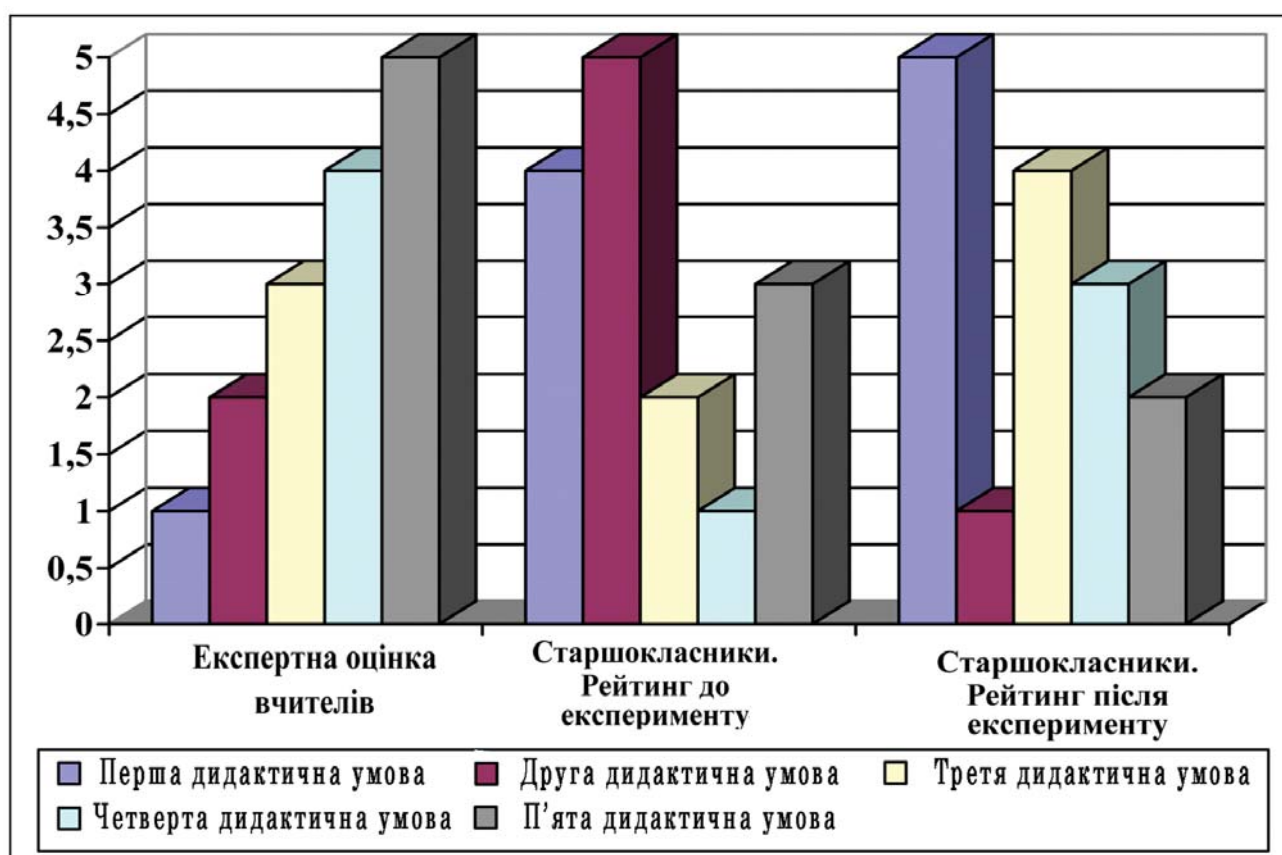

Рис. 3.3.2. Порівняння рейтингів дидактичних умов формування умінь діалогічного спілкування

Отже, найефективнішими виявилися такі дидактичні умови формування і розвитку умінь діалогічного спілкування старшокласників у процесі навчання гуманітарних предметів: діалогізація змісту гуманітарних предметів старшої школи; застосування навчальних технологій у процесі формування умінь діалогічного спілкування старшокласників; орієнтація процесу формування у старшокласників умінь діалогічного спілкування на профільне навчання. Ці три дидактичні умови, як виявилось, викликали в учнів найбільшу рефлексію, отже, скільки б ми не заявляли і не змушували учнів до соціально-ціннісної мотивації формування умінь діалогічного спілкування і не апелювали до потреби актуалізувати діалогічний досвід старшокласників у процесі навчання гуманітарних предметів, загальний ефект – розвиток умінь діалогічного спілкування – був би незначним.

У бесідах з учнями й учителями ми спробували з'ясувати, чому, наприклад, процес актуалізації діалогічного досвіду старшокласників у процесі навчання гуманітарних предметів не викликає у них такого позитивного ставлення, як перші три умови (діалогізація..., застосування..., орієнтація...). Виявилось, що причини криються, передусім у професіоналізмі вчителів, коли актуалізація розуміється і сприймається учнями як нав'язування, змушування і т.п.

Для нас несподівано дидактична умова – соціально-ціннісна мотивація старшокласників до оволодіння вміннями діалогічного спілкування – опинилася в аутсайдерах. Вважалося, що збуджуючи соціально-ціннісну мотивацію, ми у такий спосіб спонукатимемо учнів до потреби вдосконалювати свої знання, навички та вміння в царині діалогічного спілкування. Саме тому проблеми соціально-ціннісної мотивації формування у старшокласників умінь діалогічного спілкування і актуалізації діалогічного досвіду старшокласників у процесі навчання гуманітарних предметів ми відносимо до таких, що потребують подальших дидактичних досліджень.

На цьому наше дослідження не завершилось, адже ми маємо проаналізувати емпіричні дані за результатами опитувань учнів експериментальних груп, де було реалізовано розроблений курс за вибором

«Навчаємось діалогічного спілкування». З об'єктивних причин ми обопільно з учителями викладали цей курс в ЕГ-2 та ЕГ-5, в ЕГ-1, ЕГ-3, ЕГ-4 та ЕГ-6 курс викладався без нашої участі за підготовленими методичними рекомендаціями. Детальніше проаналізувавши емпіричні дані, ми помітили значний вплив на сприйняття учнями дидактичних умов, який справив зміст курсу за вибором, що читався в ЕГ-2 (гімназія міжнародних відносин №323 з поглибленим вивченням англійської мови, м. Київ) та ЕГ-5 (Пісківська гуманітарна гімназія Бородянського району Київської області).

У табл. 3.3.10 подано результати моніторингу ефективності вправ і завдань, поданих у розробленому курсі за вибором.

Таблиця 3.3.10

Моніторинг результативності системи вправ і завдань з курсу за вибором «Навчаємось діалогічного спілкування», сконструйованої за принципом єдності інваріантної і варіативної складових
(до і по завершенні експерименту)

КОД	Чи цікаві і корисні Вам завдання і вправи, якщо вони:	До експерименту		Після експерименту	
		Σ відпов.	Рейтинг	Σ відпов.	Рейтинг
Д-5	Мають творчий (вільний) характер (підхід до навчання)	87	1	122	2
Д-9	Спрямовані на підсумування прочитаного і вивченого	53	5	92	4
К-14	Передбачають аналіз навчальних текстів	49	6	59	7
К-15	Передбачають складання цитатного плану характеристики образу (персонажу) художнього твору	41	7	63	6
К-17	Спрямовані на дослідження мовного матеріалу	72	3	139	1
М-19	Передбачають аналіз літературного твору	72	2	112	3
М-20	Передбачають словникову роботу	69	4	83	5

Математичний аналіз рангових характеристик дає змогу виявити тенденції до змін. Ми здійснюємо аналіз емпіричних даних за допомогою порівняння і зіставлення рядів розподілу, вибудованих на основі групувань за ознаками таких компонентів: мотиваційний (код починається на М), когнітивний (код починається на К) і діяльнісний (код починається на Д). Застосовуємо коефіцієнт, що виявляє статистичний взаємозв'язок ознак. Ми застосуємо один із цих коефіцієнтів – коефіцієнт рангової кореляції ρ (ро).

Формула рангової кореляції:

$$\rho = 1 - \frac{6 \sum d^2}{n^3 - n}, \quad (3.7)$$

де: d – різниця рангів; n – загальна кількість рангів, тобто варіантів відповіді; $\sum d^2$ – сума квадратів різниці рангів.

Коефіцієнт рангової кореляції змінює свою величину від -1 до $+1$. При $\rho = -1$ порядок розподілу відповідей за двома порівнюваними групами прямо протилежний, а при $\rho = +1$ порядок повністю збігається. У нас число позицій (рангів) складає: $n = 7$. До табл. 3.3.11 заносимо дані, що містить табл. 3.3.10

Таблиця 3.3.11

Визначення різниці рангів
(до і по завершенні експерименту)

ПОРІВНЯННЯ ЕМПІРИЧНИХ ДАНИХ						
Вправи і завдання		До експерименту		Після експерименту		Різниця рангів: $d = X_1 - X_2$
		$\sum_1$	Ранги відповідей (X_1)	$\sum_2$	Ранги відповідей (X_2)	
Д-5	Мають творчий (вільний) характер (підхід до навчання)	87	1	122	2	-1
Д-9	Спрямовані на підсумування прочитаного і вивченого	53	5	92	4	1
К-14	Передбачають аналіз навчальних текстів	49	6	59	7	-1
К-15	Передбачають складання цитатного плану характеристики образу (персонажу) художнього твору	41	7	63	6	1
К-17	Спрямовані на дослідження мовного матеріалу	72	3	139	1	2
М-19	Передбачають аналіз літературного твору	72	2	112	3	-1
М-20	Передбачають словникову роботу	69	4	83	5	-1

Обчислюємо:

$$\rho = 1 - \frac{6 \sum d^2}{n^3 - n} = \frac{6 \cdot 64}{343 - 7} = \frac{384}{336} = 1 - 1,14286 = -0,14286.$$

Як бачимо, ρ має від'ємний показник, що вказує на значні зрушення на кінець експерименту. Висновок: сконструйована система вправ і завдань із

курсу за вибором «Навчаємось діалогічного спілкування» значно підсилила систему вправ і завдань чинних підручників, що позитивно вплинуло на мотиваційний, когнітивний і діяльнісний компоненти умінь діалогічного спілкування. Ефективність методичного ресурсу доведена.

У процесі перевірки дієвості виокремлених дидактичних умов, ефективності дидактичної моделі, доцільності методичного забезпечення процесу формування умінь діалогічного спілкування на уроках з предметів гуманітарного циклу було виявлено рівні сформованості, що відображено у табл. 3.3.12.

Таблиця 3.3.12

**Рівні сформованості умінь діалогічного спілкування старшокласників
у процесі навчання предметів гуманітарного циклу
(ЕГ, $n = 192$)**

Рівні	Показники після формульовального експерименту			Показники до формульовального експерименту			Різниця відносних часток
	<i>К-ть</i>	<i>У %</i>	<i>Відносна частка</i>	<i>К-ть</i>	<i>У %</i>	<i>Відносна частка</i>	
Високий	58	30,21	0,302	19	9,90	0,099	(+)0,203
Достатній	70	36,46	0,366	55	28,65	0,287	(+)0,079
Середній	47	24,48	0,246	82	42,71	0,427	(-)0,181
Низький	17	8,85	0,086	36	18,74	0,187	(-)0,101
Усього	192	100,00	1	192	100,00	1	

За різницею відносних часток (+/-) робимо висновок, що: кількість учнів з високим рівнем сформованості умінь діалогічного спілкування зросла на 20,30%, з достатнім – на 7,90%. Натомість кількість учнів із середнім рівнем зменшилося на 18,10%, а з низьким – на 10,01%. Це підтверджує ефективність організації і проведення експериментальної роботи.

Однак, картина не буде повною, якщо не проаналізувати за цим самим алгоритмом динаміку у контрольній групі.

Отже, за підсумками проведеного педагогічного експерименту здобуто емпіричні дані, що дали змогу порівняти результати КГ до початку і по завершенні експерименту на предмет сформованості умінь діалогічного спілкування у процесі навчання предметів гуманітарного циклу. У табл. 3.3.13 подаємо зведені дані.

Таблиця 3.3.13

Рівні сформованості умінь діалогічного спілкування старшокласників у процесі навчання предметів гуманітарного циклу

(КГ, n = 193, до початку і по завершенні експерименту)

Рівні	Показники після формувального експерименту			Показники до формувального експерименту			Різниця відносних часток
	К-ть	У %	Відносна частка	К-ть	У %	Відносна частка	
Високий	37	19,17	0,192	18	9,32	0,093	(+)0,099
Достатній	59	30,58	0,306	55	28,50	0,285	(+)0,021
Середній	73	37,82	0,378	82	42,49	0,425	(-)0,047
Низький	24	12,43	0,124	38	19,69	0,197	(-)0,073
Усього	193	100,00	1	193	100,00	1	

Тенденція до зростання кількості учнів у КГ, що опановують уміння діалогічного спілкування, також зберігається. Кількість учнів з високим рівнем сформованості умінь діалогічного спілкування зріс на 9,90%, з достатнім – на 2,10%. Учні із середнім рівнем зменшилися на 4,70%, з низьким – на 7,30%. Отже, наявними засобами змісту предметів гуманітарного циклу також формуються уміння діалогічного спілкування. Подальший аналіз здобутих даних показав, що в експериментальній групі учнів з високим рівнем сформованості умінь діалогічного спілкування у 2,05 рази більше, ніж у контрольній ($20,30\% / 9,90\% = 2,05$). Кількість учнів з достатнім рівнем збільшилась у 3,76 рази ($7,90 / 2,10\% = 3,76$). Учні з середнім рівнем зменшилися у 3,85 рази ($18,10 / 4,70\% = 3,85$). Учні з низьким рівнем зменшилися у 1,37 рази ($10,01 / 7,30\% = 1,37$). Унаочнимо дані на рис. 3.3.3.

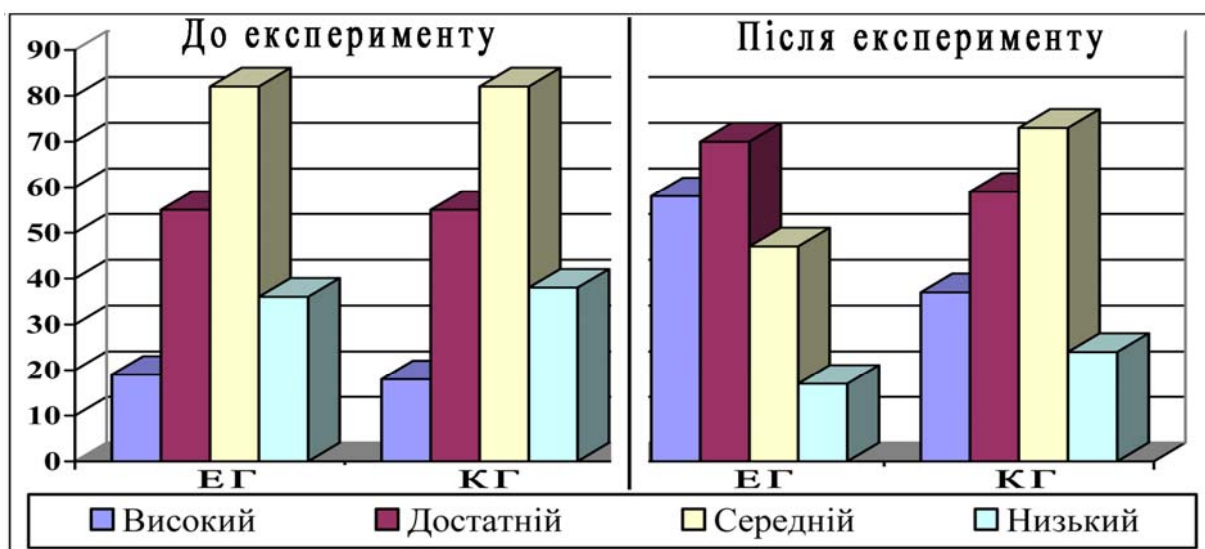

Рис. 3.3.2. Рівні сформованості умінь діалогічного спілкування старшокласників у процесі навчання предметів гуманітарного циклу

Це переконливо доводить, що розроблений й упроваджений методичний ресурс (дидактичні умови і дидактична модель формування умінь діалогічного спілкування старшокласників, сконструйована система вправ і завдань із курсу за вибором «Навчаємось діалогічного спілкування», яка значно підсилила систему вправ і завдань чинних підручників, актуалізуючи їх потенціал, методичні рекомендації для вчителів з реалізації дидактичних умов, зміст курсу за вибором і розроблений інструментарій), позитивно вплинуло на мотиваційний, когнітивний і діяльнісний компоненти умінь діалогічного спілкування.

Висновки до третього розділу

У третьому розділі схарактеризовано програму, логіку та методику проведення експериментального дослідження, умови впровадження дидактичних умов і дидактичної моделі формування умінь діалогічного спілкування старшокласників у процесі навчання гуманітарних предметів та експериментально перевірено основні положення і завдання дослідження.

Досліджуючи стан сформованості умінь діалогічного спілкування старшокласників у шкільній практиці і динаміку її по завершенню формувального експерименту було застосовано непараметричні або вільні від розподілу методи, що відповідає завданням і меті будь-якого педагогічного дослідження. Серед них – порядкові (рангові) і номінальні виміри. Застосовано критерії Колмогорова-Смірнова і Макнамари, метод рангової кореляції і табличне вираження емпіричних даних із зазначенням розрядів (рядкових характеристик даних), математичних сум і відсоткове співвідношення даних.

Для досягнення мети дослідження, яка полягала у науковому обґрунтуванні дидактичних умов формування умінь діалогічного спілкування старшокласників у процесі навчання гуманітарних предметів, ми виконали такі завдання: виявили на підставі аналізу наукової літератури з проблеми ступінь її дослідження та обґрунтували поняття «уміння діалогічного спілкування»; створили і теоретично обґрунтувати дидактичну модель формування умінь діалогічного спілкування

старшокласників у процесі навчання гуманітарних предметів; визначили дидактичні умови формування умінь діалогічного спілкування старшокласників у процесі навчання гуманітарних предметів; розробили критерії, показники та рівні сформованості умінь діалогічного спілкування старшокласників у процесі навчання гуманітарних предметів у загальноосвітніх навчальних закладах; експериментально перевірили педагогічну ефективність розробленої дидактичної моделі та навчально-методичного забезпечення, довели доцільність застосування визначених дидактичних умов формування умінь діалогічного спілкування старшокласників у процесі навчання гуманітарних предметів.

На першому, аналітико-констатувальному, етапі (2013–2014 рр.) було вивчено та проаналізовано джерела з філософської, педагогічної, психологічної, соціологічної та інших галузей науки, що безпосередньо чи дотично стосуються обраної теми дослідження; визначено основні напрями дослідження, його мету; розроблено програму та методику експериментальної роботи; здійснено аналіз стану досліджуваної проблеми в теорії та практиці роботи школи; проведено констатувальний експеримент.

За принципом «контент-аналізу» було побудовано матриці змісту вправ і завдань у чинних підручниках з гуманітарних предметів, відібраних для аналізу.

Виявлено ефективний засіб – міжпредметні зв'язки – формування умінь діалогічного спілкування.

На другому, пошуковому, етапі (2015–2016 рр.) було уточнено та конкретизовано поняття «уміння діалогічного спілкування», визначено дидактичні умови формування умінь діалогічного спілкування старшокласників, критерії та показники рівнів сформованості умінь діалогічного спілкування, розроблено дидактичну модель та навчально-методичне забезпечення процесу формування умінь діалогічного спілкування старшокласників у процесі навчання гуманітарних предметів тощо. На цьому етапі дослідження було виявлено залежність формування умінь діалогічного спілкування старшокласників у процесі навчання гуманітарних предметів від таких дидактичних умов: 1) соціально-ціннісна мотивація старшокласників до

оволодіння уміннями діалогічного спілкування; 2) діалогізація змісту гуманітарних предметів старшої школи; 3) актуалізація діалогічного досвіду старшокласників у процесі навчання гуманітарних предметів; 4) орієнтація процесу формування у старшокласників умінь діалогічного спілкування на профільне навчання; 5) застосування навчальних технологій у процесі формування умінь діалогічного спілкування старшокласників.

За визначеними критеріями було сформульовано показники сформованості (для констатувального етапу експерименту) і розвитку (для формувального етапу експерименту) в учнів старшої школи умінь діалогічного спілкування у процесі навчання гуманітарних предметів.

Критерії: *мотиваційний* (мотивація учнів до формування умінь діалогічного спілкування); *когнітивний* (знання, необхідні для успішного міжособистісного спілкування); *діяльнісний* (навички і вміння спілкуватися; самоудосконалення вмінь діалогічного спілкування).

До показників за мотиваційним критерієм віднесено: визнання ціннісної спрямованості діалогічної взаємодії; готовність і бажання вміти збалансовувати свої інтереси з колективними; вміння коригувати мовленнєву поведінку з огляду на різні соціальні умови і ролі. До показників за когнітивним критерієм віднесено: аналіз навчальних і життєвих ситуацій на основі здобутих знань про діалогічне спілкування і критичне мислення; вміння застосовувати знання про діалогічне спілкування у гіпотетичних ситуаціях; навички розв'язувати комунікативні проблеми на основі здобутих знань. До показників за діяльнісним критерієм віднесено: вияв комунікативної гнучкості і здатність до зміни комунікативної стратегії; відкритість у міжособистісному спілкуванні, у ситуаціях соціальної взаємодії; прийняття виважених рішень за результатами комунікативної взаємодії (установки на толерантність, гнучкість, ціннісне ставлення до людини, результатів її діяльності тощо).

Характеристика мисленнєво-мовленнєвої (комунікативної) діяльності старшокласника визначалася за рівнями «високий», «достатній», «середній» та «низький» через здатності аналізувати, порівнювати, абстрагуватися, узагаль-

нювати, конкретизувати, синтезувати. А виявлялися показники через комунікативну діяльність учнів за критеріями: мотиваційний: усвідомлення діалогічної взаємодії як аксіологічного акта, спрямованого на досягнення взаєморозуміння; готовність і бажання набути навичок збалансовувати свої інтереси з інтересами інших; намагання навчитися коригувати свою мовленнєву поведінку задля досягнення життєвих планів; засвоєння і розвиток активного стилю толерантного спілкування; розуміння сутності моральної відповідальності за своє слово; когнітивний: прагнення знань для здійснення критичного аналізу ситуацій; вміння розрізняти функції діалогу; розуміння відмінностей (значень) діалогічного спілкування у навчальній діяльності та у соціумі; активне опанування навичок розв'язування комунікативних проблеми на основі здобутих знань; діяльнісний: спроможність гнучко оперувати здобутими знаннями; усвідомлення потреби використовувати діалог у власній пізнавальній діяльності; вияв відкритості у міжособистісному спілкуванні; комунікативна поведінка є толерантною; зростання потреби цінувати особистість, її погляди, усвідомлення діяльності як результату обізнаності та освіченості.

На третьому, формуально-узагальнювальному, етапі (2016–2017 рр.) було проведено формувальний експеримент, під час якого апробувалися дидактичні умови, дидактична модель, розроблене навчально-методичне забезпечення формування умінь діалогічного спілкування старшокласників у процесі навчання гуманітарних предметів; коригувалися теоретичні положення та експериментальні методики, розроблялися методичні рекомендації, уточнювалися теоретичні положення.

Основні методи, що супроводжували експеримент, – усне опитування та письмове інтерв'ювання, аналіз результатів навчальної діяльності, оцінка експертів, виконання завдань-вправ, аналіз результатів діалогічної діяльності, тестування, інтерв'ювання.

Обробка та аналіз здобутих емпіричних даних здійснювалася у межах прийнятих норм у педагогіці. Під час констатувального та експериментального етапів експерименту було застосовано низку методів: теоретичних (порівняння,

систематизація, узагальнення задля обґрунтування критеріїв, показників і рівнів сформованості умінь діалогічного спілкування старшокласників; прогнозування та моделювання процесу формування умінь діалогічного спілкування старшокласників); емпіричні (анкетування; спостереження (за навчально-виховним процесом, учнями на уроці тощо); бесіди; тестування); математичної статистики (обробка експериментальних даних); унаочнення здобутих даних.

З метою ефективного експериментального впровадження розробленої дидактичної моделі формування умінь діалогічного спілкування старшокласників було складено загальну характеристику освітніх пріоритетів і профільної спрямованості експериментальних загальноосвітніх навчальних закладів. За розробленими дидактичними умовами було створено інструментарій, здобуто і проаналізовано емпіричні дані. Перед початком формувального експерименту здійснено моніторинг готовності суб'єктів навчально-виховного процесу загальноосвітніх навчальних закладів до реалізації дидактичних умов формування умінь діалогічного спілкування, тобто розроблені дидактичні умови було піддано експертній оцінці і визначено їх рейтинг.

За проаналізованими чинними підручниками було складено матриці систем вправ і завдань, за якими безпосередньо чи опосередковано учитель може переслідувати мету – формування умінь діалогічного спілкування старшокласників.

Виявлено, що діяльнісний компонент формування умінь діалогічного спілкування старшокласників у процесі навчання гуманітарних предметів підтримується сімома різновидами завдань, які загалом: вимагають міркувати, аналізувати і робити висновки; готують жити в інформаційному суспільстві; мають творчий (вільний) характер; передбачають створення мультимедійної презентації; пов'язані з написанням твору-роздуму, есе, тез усного повідомлення; спрямовані на майбутню професійну діяльність; спрямовані на підсумування прочитаного; стосуються тих, хто любить мріяти і фантазувати.

За когнітивним компонентом формування умінь діалогічного спілкування старшокласників у процесі навчання гуманітарних предметів нараховано сім

різновидів завдань, які: дають змогу навчатися мислити самостійно; мають міжпредметний характер і в такий спосіб сприяють засвоєнню знань з інших галузей; містять елементи, що спонукають долучатися до культури, мистецтва; передбачають аналіз навчальних текстів; передбачають складання цитатного плану характеристики образу (персонажу) художнього твору; пов'язані з інтернет-середовищем, наприклад, типу «інтернет-путівник»; спрямовані на дослідження мовного матеріалу.

За мотиваційним компонентом формування умінь діалогічного спілкування старшокласників у процесі навчання гуманітарних предметів нараховано п'ять різновидів завдань, які: мають практичну спрямованість і допомагають засвоїти знання, сприяють розвитку навичок і вмінь; передбачають аналіз літературного твору; передбачають словникову роботу; підтримують позитивну атмосферу у класі і розраховані на тих, хто любить жартувати; спрямовані на інтерактивне навчання.

Зважаючи на найменший інтерес учнів до певних різновидів вправ і завдань, ми саме такі завдання взяли до уваги і у курсі за вибором акцентували на таких аспектах навчальної діяльності учнів: аналіз літературного твору і словникова робота (блок М – мотиваційний компонент); складання цитатного плану характеристики образу (персонажу) художнього твору, аналіз навчальних текстів, дослідження мовного матеріалу (блок К – когнітивний компонент); підсумування прочитаного і вивченого, творчий підхід до виконання завдання (блок К – діяльнісний компонент). Саме ці аспекти ми обрали, щоб у єдності інваріантної і варіативної складових процес формування і розвитку умінь діалогічного спілкування старшокласників під час навчання гуманітарних предметів був максимально ефективним. Такий підхід до формування змісту курсу за вибором застосовується вперше і має *практичне значення*.

По завершенні формувального етапу експерименту ми застосували розроблений інструментарій для виявлення динаміки рівнів самооцінки ставлень старшокласників до потреби розвивати вміння діалогічного спілкування у процесі навчання гуманітарних предметів. Середнє арифметичне

значення складає 1,79045, що вказує на те, що самооцінка сформованості ставлень старшокласників до потреби набувати вміння діалогічного спілкування у процесі навчання предметів гуманітарного циклу висока.

Виявлено, що найефективнішими є такі дидактичні умови формування і розвитку умінь діалогічного спілкування старшокласників у процесі навчання гуманітарних предметів: діалогізація змісту гуманітарних предметів старшої школи; застосування навчальних технологій у процесі формування умінь діалогічного спілкування старшокласників, орієнтація процесу формування у старшокласників умінь діалогічного спілкування на профільне навчання.

Сконструйована система вправ і завдань із курсу за вибором також була піддана експериментальній перевірці. Ця система вправ і завдань значно підсилила систему вправ і завдань чинних підручників, що позитивно вплинуло на мотиваційний, когнітивний і діяльнісний компоненти умінь діалогічного спілкування. У такий спосіб було доведено ефективність методичного ресурсу.

У процесі перевірки дієвості виокремлених дидактичних умов, ефективності дидактичної моделі, доцільності методичного забезпечення процесу формування умінь діалогічного спілкування на уроках з предметів гуманітарного циклу було виявлено рівні сформованості умінь діалогічного спілкування старшокласників. У ЕГ кількість учнів з високим рівнем сформованості умінь діалогічного спілкування зросла на 20,30%, з достатнім – на 7,90%. Натомість кількість учнів із середнім рівнем зменшилася на 18,10%, а з низьким – на 10,01%. Це підтверджує ефективність організації і проведення експериментальної роботи. Тенденція до зростання кількості учнів в контрольній групі, що опановують уміння діалогічного спілкування, також зберігається. Кількість учнів з високим рівнем сформованості умінь діалогічного спілкування зросла на 9,90%, з достатнім – на 2,10%. Натомість кількість учнів із середнім рівнем зменшилася на 4,70%, а з низьким – на 7,30%. Це свідчить про те, що наявними засобами змісту предметів гуманітарного циклу також формуються уміння діалогічного спілкування.

Загалом в експериментальній групі учнів з високим рівнем сформованості умінь діалогічного спілкування у 2,05 раза більше, ніж у контрольній (20,30% /

9,90% = 2,05). Кількість учнів з достатнім рівнем збільшилось у 3,76 рази ($7,90 / 2,10\% = 3,76$). Учні з середнім рівнем зменшилося у 3,85 рази ($18,10 / 4,70\% = 3,85$). Кількість учнів з низьким рівнем зменшилася у 1,37 рази ($10,01 / 7,30\% = 1,37$).

Отже, доведено, що розроблений й упроваджений методичний ресурс (дидактичні умови і дидактична модель формування умінь діалогічного спілкування старшокласників, сконструйована система вправ і завдань із курсу за вибором, яка значно підсилила систему вправ і завдань чинних підручників, актуалізуючи їх потенціал, методичні рекомендації для вчителів з реалізації дидактичних умов, зміст курсу за вибором і розроблений інструментарій), позитивно вплинуло на формування у старшокласників умінь діалогічного спілкування.

Питання, окреслені у цьому розділі дисертації, знайшли своє відображення у низці праць автора [65, 66, 72, 74, 75, 83, 358].

ЗАГАЛЬНІ ВИСНОВКИ

У дисертації подано теоретичне узагальнення і нове розв'язання проблеми формування умінь діалогічного спілкування старшокласників у процесі навчання гуманітарних предметів. Результати проведеного дослідження дали підстави для формулювання висновків.

На основі теоретичних узагальнень і практичного досвіду з'ясовано, що формування умінь діалогічного спілкування є особливою формою спільної діяльності учнів і вчителя, взаємодією смислових позицій суб'єктів навчально-виховного процесу щодо визначення, прийняття і розв'язання навчальних завдань, результатом чого є здобуття нового знання для розширення власних можливостей.

Сутність поняття «діалогічне спілкування» розглядається як усвідомлюваний, цілеспрямований і керований учителем процес поступового налагодження співпраці учнів і вчителя, учнів між собою щодо визначення й досягнення навчальної мети.

Для старшокласників уміння діалогічного спілкування уможливорює якісне входження у самостійне життя, вміння налагоджувати стосунки з іншими, що є важливим аспектом життєдіяльності. Саме тому особливого значення набуває проблема формування умінь діалогічного спілкування особистості – людини, яка виявляє високий рівень мовної та мовленнєвої компетенції, шанує, любить, береже рідну мову, людини, здатної презентувати себе в суспільстві засобами мови.

З'ясовано, що у дидактиці тривають пошуки шляхів розв'язання проблеми діалогічного спілкування з огляду на нові завдання, поставлені перед освітою суспільством. Визначено, що навчання гуманітарним предметам сприяє розвитку у старшокласників здібностей використовувати зміст цих предметів як інструмент спілкування, як засіб міжособистісної взаємодії. Кожне слово містить частину культури народу, відображає історичні та соціальні зміни, певні способи мислення.

Для аналізу змісту підручників з гуманітарних предметів застосовано системний підхід, на основі чого розроблено аналітичні матриці і застосовано до наявних систем вправ і завдань, за якими безпосередньо чи опосередковано учитель може досягати мети – формування умінь діалогічного спілкування старшокласників.

За результатами моніторингу до здобутих емпіричних даних застосовано методи математичної статистики з метою кваліметричного вираження матричних даних і складання повної картини стану формування умінь діалогічного спілкування старшокласників.

Розроблено та обґрунтовано сукупність дидактичних умов (соціально-ціннісна мотивація старшокласників до оволодіння вміннями діалогічного спілкування; діалогізація змісту гуманітарних предметів старшої школи; актуалізація діалогічного досвіду старшокласників у процесі навчання гуманітарних предметів; орієнтація процесу формування у старшокласників умінь діалогічного спілкування на профільне навчання; застосування навчальних технологій у процесі формування умінь діалогічного спілкування старшокласників), що сприяло формуванню умінь діалогічного спілкування старшокласників у процесі навчання гуманітарних предметів.

Ефективність реалізації дидактичних умов забезпечено завдяки моделі формування умінь діалогічного спілкування старшокласників у процесі навчання гуманітарних предметів, складовими якої є такі: цільова; методологічна; змістова; процесуальна; критеріальна; мотиваційна; інструментально-моніторингова і результативна.

Визначено критерії сформованості умінь діалогічного спілкування старшокласників: мотиваційний (мотивація учнів до формування умінь діалогічного спілкування); когнітивний (знання, необхідні для успішного міжособистісного спілкування); діяльнісний (навички і вміння спілкуватися; самоудосконалення вмінь діалогічного спілкування) і рівні (низький, середній, достатній, високий). До показників за мотиваційним критерієм віднесено: визнання ціннісної спрямованості діалогічної взаємодії; готовність і бажання

вміти збалансовувати свої інтереси з колективними; вміння коригувати мовленнєву поведінку з огляду на різні соціальні умови і ролі. До показників за когнітивним критерієм віднесено: аналіз навчальних і життєвих ситуацій на основі здобутих знань про діалогічне спілкування і критичне мислення; вміння застосовувати знання про діалогічне спілкування у гіпотетичних ситуаціях; навички розв'язувати комунікативні проблеми на основі здобутих знань. До показників за діяльнісним критерієм віднесено: вияв комунікативної гнучкості і здатність до зміни комунікативної стратегії; відкритість у міжособистісному спілкуванні, у ситуаціях соціальної взаємодії; прийняття виважених рішень за результатами комунікативної взаємодії (установки на толерантність, гнучкість, ціннісне ставлення до людини, результатів її діяльності тощо).

На основі розроблених дидактичних умов створено інструментарій, за яким по завершенні експерименту здійснено статистичну обробку та аналіз емпіричних даних, а також проведено моніторинг готовності суб'єктів навчально-виховного процесу загальноосвітніх навчальних закладів до реалізації дидактичних умов формування умінь діалогічного спілкування і виявлено динаміку рівнів самооцінки ставлень старшокласників до потреби розвивати вміння діалогічного спілкування у процесі навчання гуманітарних предметів.

Виявлено, що найефективнішими є такі дидактичні умови формування умінь діалогічного спілкування старшокласників у процесі навчання гуманітарних предметів: діалогізація змісту гуманітарних предметів старшої школи; застосування навчальних технологій у процесі формування умінь діалогічного спілкування старшокласників та орієнтація процесу формування у старшокласників умінь діалогічного спілкування на профільне навчання.

У процесі перевірки дієвості виокремлених дидактичних умов, ефективності дидактичної моделі, доцільності методичного забезпечення процесу формування умінь діалогічного спілкування на уроках з гуманітарних предметів виявлено рівні сформованості умінь діалогічного спілкування старшокласників. В ЕГ ($n=192$) кількість учнів з високим рівнем сформованості умінь діалогічного спілкування зросла на 20,30%, з достатнім – на 7,90%.

Натомість кількість учнів із середнім рівнем зменшилась на 18,10%, а з низьким – на 10,01%. Це підтверджує ефективність організації і проведення експериментальної роботи. Тенденція до зростання кількості учнів у КГ ($n=193$), що опановують уміння діалогічного спілкування, також зберігається. Кількість учнів з високим рівнем сформованості умінь діалогічного спілкування зросла на 9,90%, з достатнім – на 2,10%. Натомість кількість учнів із середнім рівнем зменшилась на 4,70%, а з низьким – на 7,30%.

Це свідчить про те, що наявними засобами змісту предметів гуманітарного циклу також формуються уміння діалогічного спілкування. Загалом в ЕГ кількість учнів з високим рівнем сформованості умінь діалогічного спілкування у 2,05 раза більше, ніж у КГ ($20,30\% / 9,90\% = 2,05$). Кількість учнів з достатнім рівнем збільшилась у 3,76 раза ($7,90 / 2,10\% = 3,76$). Учні з середнім рівнем зменшилося у 3,85 раза ($18,10 / 4,70\% = 3,85$). Кількість учнів з низьким рівнем зменшилась у 1,37 раза ($10,01 / 7,30\% = 1,37$).

Експериментально підтверджено ефективність розроблених дидактичних умов; моделі формування умінь діалогічного спілкування старшокласників; методичного ресурсу (курс за вибором «Навчаємось діалогічного спілкування»; система вправ і завдань у курсі за вибором, що значно підсилило систему вправ і завдань чинних підручників, актуалізуючи їх потенціал; методичні рекомендації для вчителів щодо формування умінь діалогічного спілкування старшокласників; розроблений інструментарій для проведення моніторингу), позитивно вплинуло на динаміку рівнів сформованості умінь діалогічного спілкування старшокласників.

Результати дослідження свідчать, що поставлені завдання розв'язано, мету досягнуто. Проте, дослідження не вичерпує багатоаспектності порушеної проблеми. Подальшого вивчення потребують такі дидактичні проблеми: наступність у формуванні умінь діалогічного спілкування учнів початкової, основної і старшої школи у процесі навчання гуманітарних предметів; підготовка і перепідготовка вчителів до процесу формування в учнів умінь діалогічного спілкування.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. *Абрамян, В. Ц.* Театральна педагогіка / В. Ц. Абрамян. – Київ : Лібра, 1996. – 224 с.
2. *Абульханова-Славская, К. А.* Деятельность и психология личности / К. А. Абульханова-Славская. – Москва : Наука, 1980. – 335,[1] с.
3. *Абульханова-Славская, К. А.* Личностный аспект проблемы общения / К. А. Абульханова-Славская // Проблема общения в психологии. – Москва : Наука, 1981. – С. 218–240.
4. *Адамьянц, Т. З.* Семиосоциопсихология, или семиосоциопсихологическая парадигма / Т. З. Адамьянц // Социология: Энциклопедия / [сост. А. А. Грицанов, В. Л. Абушенко, Г. М. Евелькин, Г. Н. Соколова, О. В. Терещенко]. – Минск. : Книжный Дом, 2003. – 1312 с.
5. *Айзерман, Л.* Уроки литературы как диалог / Л. Айзерман // Литература в школе. – 1990. – №4. – С. 78–81.
6. *Алиева, Н. З.* Становление информационного общества и философия образования [Электронный ресурс] / Н. З. Алиева, Е. Б. Ивушкина, О. И. Лантратов. – Москва : Изд-во «Академия Естествознания», 2008. – Режим доступа: <http://www.rae.ru/monographs/23>
7. *Амонашвили, Ш. А.* Баллада о воспитании (Истинное воспитание Ребёнка – в воспитании самих себя) [Электронный ресурс] / Ш. А. Амонашвили. – Режим доступа: http://www.koob.ru/amonashvili_sh/
8. *Амонашвили, Ш. А.* В Чаше Ребёнка сияет зародыш зерна Культуры [Электронный ресурс] / Ш. А. Амонашвили. – Режим доступа: http://www.koob.ru/amonashvili_sh/
9. *Амонашвили, Ш. А.* Психологические основы педагогики сотрудничества / Ш. А. Амонашвили. – Київ : Освіта, 1991. – 111,[1] с.
10. *Ананьев, Б. Г.* К теории внутренней речи в психологии / Б. Г. Ананьев // Психология чувственного познания. – Москва : АПН РСФСР, 1960. – 486 с.

11. *Ананьев, Б. Г.* Сущность процесса обучения / Б. Г. Ананьев. – Москва : Просвещение, 1981.
12. *Ананьев, Б. Г.* Человек как предмет познания / Б. Г. Ананьев. – Ленинград : ЛГУ, 1968. – 340 с.
13. *Англо-український словник: Близько 120 000 слів* / [склав М. І. Балла]. – У 2-х т. – Київ : Освіта, 1996. –
 Т. 1 (А–М). – 752 с.;
 Т. 2 (N–Z). – 712 с.
14. *Андреев, В. И.* Эвристическое программирование учебно-исследовательской деятельности / В. И. Андреев. – Москва : Высш. шк., 1981. – 240 с.
15. *Арутюнова, Н. Д.* Большой энциклопедический словарь «Языкознание» / Н. Д. Арутюнова, В. А. Виноградов, В. Г. Гак [и др.]. – 2-е изд. «Лингвистического Энциклопедического словаря». – Москва : Большая Российская энциклопедия, 2000. – 682 с.
16. *Архангельский, С. И.* О моделировании и методике обработки данных педагогического эксперимента / С. И. Архангельский, В. И. Михеев, С. А. Машников. – Москва : Знание, 1974. – 48 с.
17. *Архангельский, С. И.* Учебный процесс в высшей школе, его закономерные основы и методы / С. И. Архангельский. – Москва : Высшая шк., 1980. – 368 с.
18. *Архипова, С.* Діалогові технології навчання, як засіб підготовки до неперервної освіти / С. Архипова // Матеріали Перших Міжнародних Драгомановських читань: 30 верес. – 2 жовт. 2003 р. / [укл. Г. І. Волинка, В. П. Сергієнко, Л. Л. Макаренко] – Київ : НПУ імені М. П. Драгоманова, 2003. – Вип. 3. – С. 132–137.
19. *Афанасьев, В. В.* Математическая статистика в педагогике: учеб. пособие / Владимир Васильевич Афанасьев, Михаил Александрович Сивов / [под науч. ред. д-ра ист. наук, проф. М. А. Новикова]. – Ярославль : Изд-во ЯГПУ, 2010. – 76 с.

20. *Базурін, В. М.* Педагогічна модель розвитку дослідницьких умінь майбутніх вчителів математики й фізики під час навчання інформаційно-комунікаційних технологій / В. М. Базурін // Педагогіка і психологія. – 2009. – №4 (65). – С. 51–56.

21. *Бабанский, Ю. М.* Методи обучения в современной общеобразовательной школе / Ю. М. Бабанский. – Москва, 1985. – 152 с.

22. *Балл, Г. А.* Концепция самоактуализации личности в гуманистической психологии / Г. А. Балл. – Киев – Донецк, 1993. – 165,[3] с.

23. *Балл, Г. О.* Прагнення до знань як компонент духовності / Г. О. Балл // Ментальність. Духовність. Саморозвиток особистості: тези допов. та матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., м. Луцьк, 18–23 черв. 1994 р. – Київ – Луцьк, 1994. – Ч. I, розд. II. – С. 204–206.

24. *Балл, Г. О.* Сучасний гуманізм і освіта: Соціально-філософські та психолого-педагогічні аспекти / Г. О. Балл. – Рівне : Листа – М, 2003. – 128 с.

25. *Барановська, О. В.* Інноваційні підходи до конструювання змісту профільного навчання на основі міжпредметної інтеграції / О. В. Барановська // Творчі здобутки гімназії : наук.-метод. посіб. / [гол. ред., кер. авт. кол. канд. пед. наук, Засл. вчитель України В. І. Сафіулін, наук. ред. – д-р пед. наук, проф. В. Ф. Паламарчук]. – Київ : Освіта України, 2015. – С. 34–42.

26. *Баткин, Л. М.* Итальянские гуманисты: стиль жизни и стиль мышления / Л. М. Баткин. – Москва : Наука, 1978. – 200 с. – (Серия: Из истории мировой культуры).

27. *Бахтин, М. М.* Автор и герой в эстетической деятельности / М. М. Бахтин // Работы 20-х годов – Киев, 1994. – 243,[1] с.

28. *Бахтин, М. М.* Вопросы литературы и эстетики. Исследования разных лет / М. М. Бахтин. – Москва : Худож. лит., 1975. – 504 с.

29. *Бахтин, М. М.* Проблемы поэтики Достоевского / М. М. Бахтин. – Москва, 1972. – *Цит. по [с. 185]*: Почепцов Г. Г. Теория коммуникации / Г. Г. Почепцов. – Москва : «Рефл-бук», Київ : «Ваклер», – 2001. – 656 с.

30. *Бахтин, М. М.* Проблемы поэтики Достоевского / М. М. Бахтин. – Москва, 1979. – 318,[2] с.
31. *Бахтин, М. М.* Эстетика словесного творчества / М. М. Бахтин ; сост. С. Г. Бочаров ; текст подгот. Г. С. Бернштейн и Л. В. Дерюгина ; примеч. С. С. Аверинцева и С. Г. Бочарова. – Москва : Искусство, 1979. – 424 с.
32. *Бацевич, Ф. С.* Категорії комунікативної лінгвістики: спроба визначення / Ф. С. Бацевич // Мовознавство. – 2003. – №6. – С. 25–32.
33. *Бацевич, Ф. С.* Основи комунікативної лінгвістики : підруч. / Ф. С. Бацевич. – Київ : Вид. центр «Академія», 2004. – 344 с.
34. *Башманівський, О. Л.* Формування інтелектуальних умінь старшокласників у процесі навчання предметів мовно-літературного циклу : метод. рек. / О. Л. Башманівський ; [за заг. ред. О. С. Березюк]. – Житомир : Вид-во ЖДУ імені І. Франка, 2008. – 108 с.
35. *Березюк, О. С.* Методика поетапного управління процесом моделювання педагогічних ситуацій / О. С. Березюк // Професійна педагогічна освіта: інноваційні технології та методики : монографія / [за ред. О. А. Дубасенюк]. – Житомир : Вид-во ЖДУ імені І. Франка, 2009. – 564 с.
36. *Бех, І. Д.* Виховання особистості: Сходження до духовності : наук. видання / І. Д. Бех. – Київ : Либідь, 2006. – 272 с.
37. *Бех, І. Д.* Рефлексія як чинник саморозвитку особистості / І. Д. Бех // Педагогічна і психологічна науки в Україні : зб. наук. праць : в 5-ти т. – Т. 1 : Загальна педагогіка та філософія освіти. – Київ : Пед. думка, 2012. – 368 с.
38. *Библер, В. С.* Культура. Диалог культур. Опыт определения / В. С. Библер // Вопр. философии. – 1989. – №6. – С. 31–43.
39. *Библер, В. С.* Школа «диалога культур» / В. С. Библер // Сов. педагогика. – 1988. – №11. – С. 29–34.
40. *Бим, И. Л.* Теория и практика обучения немецкому языку в средней школе: учеб. Пособие / И. Л. Бим. – Москва : Просвещение, 1988. – 255,[1] с.

41. *Бібік, Н. М.* Компетентність у навчанні / Н. М. Бібік // Енциклопедія освіти / Акад. пед. наук України ; гол. ред. В. Г. Кремень. – Київ : Юрінком Інтер, 2008. – 1040. – С. 408–409.

42. *Бібік, Н. М.* Профільна школа: проблеми науково-методичного супроводження / Н. М. Бібік, М. І. Бурда // Наукові записки Вінницького державного пед. ун-ту імені М. Коцюбинського. – Вінниця : ВДПУ, 2004. – №11. – С. 66–68.

43. *Біляєв, О. М.* Лінгводидактика рідної мови : навч.-метод. посіб. / О. М. Біляєв. – Київ : Генеза, 2005. – 180 с.

44. *Бодалёв, А. А.* Концепция воспитания учащейся молодежи / А. А. Бодалёв, З. А. Малькова, Л. И. Новикова, В. А. Караковский // Педагогика. – 1992. – №3–4. – С. 11–19. – *Цит. по:* Хрестоматия по педагогике: Учебное пособие для учащихся педагогических университетов, институтов и колледжей. – В 2-х ч. – 2-е изд, доп. и перераб. – Барнаул, 1999. – Ч. I. – С. 113–119.

45. *Бодалёв, А. А.* Личность и общение / А. А. Бодалёв. – Москва : Педагогика, 1983. – 271,[1] с.

46. *Бодалёв, А. А.* Психология общения. Избранные психологические труды / А. А. Бодалёв. – 3-е изд., перераб. и доп. – Москва : Изд-во Московского психол.-социальн. ин-та; Воронеж : Изд-во НПО «МОДЭК», 2002. – 320 с.

47. *Божович, Л. И.* Личность и ее формирование в детском возрасте: Психологическое исследование / Л. И. Божович. – Москва : Просвещение, 1968. – 468 с.

48. *Божович, Л. И.* Проблемы формирования личности: избранные психологические труды / Л. И. Божович. – Москва : Ин-т практической психологии, 1997. – 352 с.

49. *Божович, Л. И.* Психическое развитие школьника и его воспитание / Л. И. Божович, Л. С. Славина. – Москва : Знание, 1979. – 96 с. – (Новое в жизни, науке, технике, №12. Серия: Педагогика и психология).

50. *Болгаріна, В. С.* Педагогічні засади взаємодії суб'єктів управління професійно-технічною освітою / В. С. Болгаріна // Взаємодія суб'єктів управління професійно-технічною освітою: теорія і практика : монографія / [авт. кол.: В. С. Болгаріна, В. А. Григор'єва, Г. В. Єльнікова, В. І. Свистун, П. Б. Семенов, Т. Ю. Чернова]. – Київ : Пед. думка, 2012. – 304 с.

51. *Бондар, В. І.* Дидактика : підруч. для студентів вищих пед. навч. закл. / В. І. Бондар. – Київ : Либідь, 2005. – 264 с.

52. *Бочкарёва, О. В.* Дидактический диалог в профессионально-педагогической подготовке учителя музыки в вузе: автореф. ... д-ра пед. наук / Бочкарёва О. В. – Ярославль, 2009. – 514 с.

53. *Бубер, М.* Проблема человека / М. Бубер // Два образа веры. – Москва : АСТ, 1995. – 389,[3] с.

54. *Бубер, М.* Я и Ты / М. Бубер // Квинтэссенция. Философский альманах 1991 года. – Москва : Политиздат, 1992. – С. 294–370.

55. *Валеев, Г. Х.* Методология и методы психолого-педагогических исследований : учеб. пособие для студ. 3–5-х курсов пед. вузов по специальности «031000 – педагогика и психология» / Г. Х. Валеев. – Sterlitaamak : Sterlitaamak. gos. ped. in-t, 2002. – 134 с.

56. *Васянович, Г. П.* Гуманітарна освіта і потреби ринку праці : монографія / Г. П. Васянович, С. М. Вдович. – Київ : Пед. думка, 2012. – 152 с.

57. *Васянович, Г.* Філософія для ВПУ: підручник / Григорій Петрович Васянович. – Київ : Пед. думка, 2008. – 144 с.

58. *Васьківська, Г. О.* Риторичні уміння учнів старшої школи у контексті ціннісно-смислової сфери / Г. О. Васьківська, С. В. Косянчук // Українська мова і література в школі. – 2011. – №8. – С. 14–19.

59. *Васьківська, Г. О.* Формування комунікативної компетентності особистості як основна проблема сучасної лінгводидактики / Г. О. Васьківська // Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. – Луцьк : СНУ імені Лесі Українки, 2016. – Вип. 1(303). – Т. 1. – С. 33–38. – (Серія: Педагогічні науки).

60. *Васьківська, Г. О.* Формування комунікативної компетентності старшокласників на основі засвоєння системи знань про людину / Г. О. Васьківська // Українська мова і література в школі, 2012. – №2. – С. 52–57.

61. *Васьківська, Г. О.* Формування системи знань про людину в учнів старшої школи: теорія і практика : монографія / Г. О. Васьківська. – Київ : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2012. – 512 с.

62. *Васьківська, О.* Діалог як засіб розвитку комунікативних умінь учнів / Олена Васьківська // Методичний вісник науково-дослідницької лабораторії дидактики початкової школи / Дидактика початкової школи: реалізація технологічного та компетентнісного підходів : матер. Міжнар. Інтернет-конф. (м. Миколаїв, 10 квіт. 2015 р.). – Миколаїв : МНУ імені В. О. Сухомлинського, 2015. – С. 88–89.

63. *Васьківська, О.* Діалог як чинник детермінації особистості / Олена Васьківська // Дидактика: теорія і практика: зб. наук. праць / [за наук. ред. Г. О. Васьківської; упоряд. С. В. Косянчука]. – Київ : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2014. – С. 79–83.

64. *Васьківська, О.* Діалогічні уміння як засіб формування соціальної взаємодії суб'єктів навчально-виховного процесу / Олена Васьківська // Дидактика: теорія і практика : зб. наук. праць / [за наук. ред. д-ра пед. наук Г. О. Васьківської]. – Київ : Ін-т обдарованої дитини, 2017. – С. 94–99.

65. *Васьківська, О. Є.* Дидактичні аспекти формування у старшокласників умінь діалогічного спілкування / О. Є. Васьківська // Український педагогічний журнал. – 2016. – №2. – С. 82–87.

66. *Васьківська, О. Є.* Дидактичні особливості розвитку діалогічного мовлення старшокласників / О. Васьківська // International scientific and practical conference «Innovations and modern technology in the educational system: contribution of Poland and Ukraine»: Conference Proceedings, May 5–6, 2017. Sandomierz. – С. 184–188.

67. *Васьківська, О. Є.* Діалог як засіб розвитку толерантності старшокласників / О. Є. Васьківська // Молодь і ринок. – 2016. – №7(138). – С. 144–148.

68. *Васьківська, О. Є.* Особливості формування умінь діалогічного спілкування старшокласників у процесі навчання предметів мовно-літературного циклу // О. Є. Васьківська // Анотовані результати науково-дослідної роботи Інституту педагогіки НАПН України за 2015 рік. – Київ : Ін-т педагогіки, 2015. – С. 152–153.

69. *Васьківська, О. Є.* Розвиток толерантності старшокласників засобами діалогу в контексті педагогічної спадщини В. О. Сухомлинського / О. Є. Васьківська // Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського: зб. наук. праць / [за ред. О. Я. Савченко, О. В. Сухомлинської. – Миколаїв : МНУ імені В. О. Сухомлинського, 2014. – Вип. 1.47 (114). – С. 47–52. – (Серія: Педагогічні науки).

70. *Васьківська, О. Є.* Розвиток умінь діалогічного спілкування в умовах інтердисциплінарності / О. Є. Васьківська // Сучасні тенденції розвитку освіти і науки в інтердисциплінарному контексті : матер. І-ої Міжнар. наук.-практ. конф., 19 лист. 2015 р. / [ред.-упор.: І. Зимомря, В. Ільницький]. – Ченстохова – Ужгород – Дрогобич : Посвіт, 2015. – С. 92.

71. *Васьківська, О. Є.* Розвиток умінь діалогічного спілкування старшокласників засобами шкільного підручника у процесі навчання гуманітарних предметів / О. Є. Васьківська // Проблеми сучасного підручника : зб. наук. праць / [ред. кол. ; голов. ред. – О. М. Топузов]. – Київ : Пед. думка, 2015. – Вип. 15. – Ч. 1. – С. 90–96.

72. *Васьківська, О. Є.* Розвиток умінь діалогічного спілкування: технологія ситуаційного навчання / О. Є. Васьківська // Технологічні аспекти професійної підготовки майбутніх учителів початкової школи : матеріали Міжнар. Інтернет-конференції (м. Миколаїв, 11 груд. 2015 р.) // Методичний

вісник Науково-дослідницької лабораторії дидактики початкової освіти / [голов. ред. – І. І. Осадченко]. – Миколаїв : ТОВ «Іліон», 2015. – Вип. 4. – С. 16–19.

73. *Васьківська, О. Є.* Стан і перспективи розвитку умінь діалогічного спілкування старшокласників засобами сучасного підручника / О. Є. Васьківська, В. І. Кизенко // Проблеми сучасного підручника : зб. наук. праць / [ред. кол. ; голов. ред. – О. М. Топузов]. – Київ : Пед. думка, 2017. – Вип. 18. – С. 5–13.

74. *Васьківська, О. Є.* Технології навчального діалогу у процесі навчання предметів гуманітарного циклу / О. Є. Васьківська // Анотовані результати науково-дослідної роботи Інституту педагогіки НАПН України за 2016 рік. – Київ : Пед. думка, 2016. – С. 101–102.

75. *Васьківська, О. Є.* Технологія навчального діалогу як засіб формування умінь діалогічного спілкування старшокласників / О. Є. Васьківська // International scientific professional periodical journal «The Unity of Science». – Vienna, Austria, August 2016. – С. 13–15.

76. *Васьківська, О. Є.* Уміння діалогічного спілкування як чинник соціалізації старшокласників у контексті фундаменталізації змісту освіти / О. Є. Васьківська // Анотовані результати науково-дослідної роботи Інституту педагогіки НАПН України за 2014 рік. – Київ : Ін-т педагогіки, 2014. – С. 136–137.

77. *Васьківська, О. Є.* Формування комунікативної компетентності старшокласників у процесі діалогічного спілкування / О. Є. Васьківська // Молодь і ринок. – 2016. – №11–12 (142). – С. 126–130.

78. *Васьківська, О.* Навчання діалогічного мовлення старшокласників / Олена Васьківська // Дидактика: теорія і практика : зб. наук. праць / [за наук. ред. Г. О. Васьківської ; упоряд. С. В. Косянчука]. – Київ : Ін-т пед. НАПН України, 2013. – С. 100–106.

79. *Васьківська, О.* Педагогічні технології формування умінь діалогічного спілкування старшокласників / Олена Васьківська // Дидактика: теорія і

практика : зб. наук. праць / [за наук. ред. д-ра пед. наук Г. О. Васьківської]. – Київ : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2015. – С. 97–102.

80. *Васьківська, О.* Розвиток аксіологічного чуття старшокласників у процесі формування діалогічних умінь / О. Васьківська // Актуальні проблеми сучасної психодидактики: філософські, психологічні та педагогічні аспекти: матер. Першої Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Умань, 27 квіт. 2017 р.). // FOLIA COMENIANA : Вісник Польсько-української науково-дослідницької лабораторії психодидактики імені Я. А. Коменського / [голов. ред. – І. І. Осадченко]. – Умань : ФОП Жовтий О. О., 2017. – С. 18–21.

81. *Васьківська, О.* Розвиток діалогічних умінь старшокласників в умовах віртуального середовища / О. Васьківська // Модернізація освітнього середовища: проблеми та перспективи: матер. І-ої Міжнар. наук.-практ. онлайн Інтернет-конф. (м. Умань, 06 квіт. 2017 р.) // FOLIA COMENIANA : Вісник Польсько-української науково-дослідницької лабораторії психодидактики імені Я. А. Коменського / [голов. ред. – І. І. Осадченко]. – Умань : ФОП Жовтий О. О., 2017. – С. 67–69.

82. *Васьківська, О.* Роль діалогічного спілкування у становленні особистості / Олена Васьківська // Дидактика: теорія і практика: зб. наук. праць / [за наук. ред. Г. О. Васьківської; упоряд. С. В. Косянчука]. – Київ : Ін-т обдарованої дитини, 2015. – С. 126–129.

83. *Васьковская, Е. Е.* Диалогические умения учеников как источник эффективных возможностей для социализации / Е. Е. Васьковская // Детство как антропологический, культурологический, психолого-педагогический феномен: Матер. III Междун. науч. конф. Самара, 24–25 марта 2017 г. / В рамках проекта «А.З.Б.У.К.А. детства» / [отв. ред.: Т. А. Чичканова]. – Самара : СГСПУ; ООО «Научно-технический центр», 2017. – Ч. 2. – С. 259–261.

84. *Васьковская, Е. Е.* Инновационные технологии как ведущий механизм формирования диалогических умений старшеклассников / Е. Е. Васьковская // Личность. Образование. Общество. – В 2-х ч. – Гродно : ГОУ «Гродненский областной институт развития образования», 2016. – Ч. I. – 65–67 с.

85. Великая дидактика Я. А. Коменского. – Санкт-Петербург : Симашко, 1875, – 282 с.

86. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / [уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел]. – Київ; Ірпінь : ВТФ «Перун», 2005. – 1728 с.

87. Величко, Л. П. Теорія і практика навчання органічної хімії у загальноосвітніх навчальних закладах : монографія / Л. П. Величко. – Київ : Генеза, 2006. – 330 с. – Бібліогр. с. 273–293.

88. Виноградова, И. В. Несоотнесимость пространства диалога с пространством коммуникации в образовательном процессе [Электронный ресурс] / И. В. Виноградова // Диалог в образовании: сб. материалов конф. – Санкт-Петербург : Санкт-Петербургское философское общество, 2002. – Вып. 22. – (Серия «Symposium»). – Режим доступа: <http://anthropology.ru/ru/text/vinogradova-iv/nesootnosimost-prostranstva-dialoga-s-prostranstvom-kommunikacii-v>

89. Вознюк, А. В. Интегральная концепция соматического и духовного здоровья личности: монография / Александр Васильевич Вознюк / [под ред. А. А. Дубасенюк]. – Житомир : Изд-во ЖГУ имени И. Франко, 2013. – 716 с.

90. Волкова, Н. П. Професійно-педагогічна комунікація : навч. посіб. / Н. П. Волкова. – Київ : Вид. центр «Академія», 2006. – 256 с.

91. Воронович, В. М. Музейная педагогика [Электронный ресурс] / В. М. Воронович. – Режим доступа: http://www.academy.edu.by/details/departments/uumr_soprOSO/Metod2_ist.doc

92. Вострикова, Т. И. Ретро- и перспективная составляющие в тексте учебного диалога / Т. И. Вострикова // Материалы XIII Международной научно-практической конференции «Риторика и культура общения в общественном и образовательном пространстве», 21–23 янв. 2009 г. / [под ред. В. И. Аннушкина]. – Москва : Гос. ИРЯ имени А. С. Пушкина, 2009. – С. 110–113.

93. *Выготский, Л. С.* Воображение и творчество в детском возрасте : психологический очерк / Л. С. Выготский. – 2-е изд. – Москва : Просвещение, 1967. – 92 с.

94. *Гадамер, Г.-Г.* История понятий как философия / Ганс-Георг Гадамер // Актуальность прекрасного / [пер. В. В. Бибихина]. – Москва : Искусство, 1991. – С. 26–43.

95. *Галанова, О. А.* Диалогичность как ведущий принцип современной парадигмы образования / О. А. Галанова // Вестник Томского государственного педагогического университета. – 2013. – №13 (141). – С. 161–164.

96. *Гамезо, М. В.* Атлас по психологии: Информ.-метод, пособие курсу «Психология человека» / М. В. Гамезо, И. А. Домашенко. – Москва : Пед. общ-во России, 2004. – 276 с.

97. *Гільбух, Ю. З.* Темперамент і пізнавальні здібності школяра: психологія, діагностика, педагогіка / Ю. З. Гільбух / [пер. з укр., перероб. і доп.]. – Київ : Ін-т психології АПН України, 1993. – 272 с.

98. *Глухов, В. П.* Психолінгвістика. Теорія речової діяльності [Електронний ресурс] / В. П. Глухов, В. А. Ковшиков. – Режим доступа: http://www.e-reading.org.ua/bookreader.php/103649/Gluhov_-_Psiholingvistika._Teoriya_rechevoii_deyatel%27nosti.html

99. *Гойхман, О. Я.* Речевая коммуникация: учебник / О. Я. Гойхман, Т. М. Надеина. – 2-е изд., перераб. и доп. – Москва : Инфра-М, 2008. – 272 с.

100. *Гоноболин, Ф. Н.* О некоторых психических качествах учителя / Ф. Н. Гоноболин // Хрестоматия по психологии : учеб. пособие / сост. В. В. Мироненко; ред. А. В. Петровский. – Москва, 1977. – С. 487–492.

101. *Гоноболин, Ф. Н.* Психология / Ф. Н. Гоноболин. – Москва [б.и.], 1964. – 342 с.

102. *Гончаренко, С. У.* Педагогічні закони, закономірності, принципи. Сучасне тлумачення / С. У. Гончаренко. – Рівне : Волинські обереги, 2012. – 192 с.

103. *Гончаренко, С. У.* Український педагогічний словник / Семен Устимович Гончаренко. – Київ : Либідь, 1997. – 376 с.
104. *Гордієнко, В. І.* Оптимізація міжособового зворотного зв'язку в спілкуванні (методика проектування та організації діалогічного простору) / В. І. Гордієнко // Активізація когнітивних процесів у спілкуванні : метод. посіб. / [за ред. В. П. Казміренка]. – Київ : Міленіум, 2011. – С. 119–166.
105. *Горшкова, В. В.* Диалог как метод педагогического исследования / В. В. Горшкова // Проблема субъекта в педагогике. – Л. : РГПУ. – 1991. – С. 59–68. – *Цит. по:* Хрестоматия по педагогике: Учебное пособие для учащихся педагогических университетов, институтов и колледжей в 2-х частях. – Ч. I. – 2-е изд, доп. и перераб. – Барнаул, 1999. – С. 56–59.
106. *Горшкова, В. В.* Проблема субъекта в педагогике : учеб. пособие к спецкурсу / В. В. Горшкова. – Ленинград : ЛГПИ, 1991. – 142,[2] с.
107. *Грабарь, М. И.* Методы определения связи признаков в педагогических исследованиях / М. И. Грабарь, К. А. Краснянская // Перспективы развития содержания общего образования. – Вып. 4. – Москва, 1976. – С. 31–62.
108. *Грайс, Г. П.* Логика и речевое общение / Г. П. Грайс // Новое в зарубежной лингвистике. – Вып. XVI: Лингвистическая прагматика. – Москва : Прогресс, 1985. – С. 217–237.
109. *Гребенюк, Т. Б.* Дидактика и педагогическая психология: Учебное пособие для студентов педагогического факультета / Т. Б. Гребенюк. – Калининград : Калинингр. ун-т., 1996. – 39,[1] с.
110. *Гржегорчик, А.* Духовная коммуникация в свете идеала ненасилия / А. Гржегорчик // Вопросы философии. – 1992. – №3. – С. 54–64.
111. *Григорьева, В. С.* Дискурс как элемент коммуникативного процесса: прагмалингвистический и когнитивный аспекты : монография / В. С. Григорьева. – Тамбов : Изд-во Тамб. гос. техн. ун-та, 2007. – 288 с.

112. *Гринчишин, Д. Г.* Словник-довідник із культури української мови / Д. Г. Гринчишин, А. О. Капелюшний, О. А. Сербенська, З. М. Терлак. – Київ : Знання, 2006. – 240 с.

113. *Грищенко, І. В.* Педагогічні умови формування естетичного досвіду молодших школярів засобами художнього діалогу / І. В. Грищенко // Збірник наукових праць ХДПУ. – Херсон : Айлант, 2000. – Вип. №14 (Спецвип. Міжнар. конф. «Молодь. Україна. Європа: погляд у майбутнє» – С. 167–173. – (Серія: Педагогічні науки).

114. *Давыдов, В. В.* Виды обобщения в обучении / В. В. Давыдов. – Москва : Педагогика, 1972. – 422,[2] с.

115. *Давыдов, В. В.* Научное обеспечение образования в свете нового педагогического мышления / В. В. Давыдов // Новое педагогическое мышление / [под ред. А. В. Петровского]. – Москва : Педагогика, 1989. – С. 64–89.

116. *Давыдов, В. В.* Проблемы развивающего обучения: Опыт теоретического и экспериментального психологического исследования / В. В. Давыдов. – Москва : Педагогика, 1986. – 240 с.

117. *Данилов, М. А.* Дидактика средней школы / М. А. Данилов, М. М. Скаткин. – Москва, 1976. – 245,[3] с.

118. *Данильченко І. Г.* Методика організації діалогічної взаємодії в процесі навчання старшокласників української літератури: дис. ... канд. пед. наук : 13.00.02 / Данильченко І. Г. ; Нац. пед. ун-т імені М. П. Драгоманова. – Київ, 2012. – 217 с.

119. *Дем'яненко, Н. М.* Педагогічна парадигма вищої освіти України: процес еволюції / Н. М. Дем'яненко // Вісник : зб. наук. ст. Нац. пед. ун-ту імені М. П. Драгоманова : матеріали звітної-наук. конф. викладачів / [укл. : Л. Л. Макаренко, І. О. Нікуліна]. – Київ : НПУ імені М. П. Драгоманова, 2005. – Вип. 8. – С. 31–38.

120. Дидактика и компетентность в профессиональной деятельности преподавателя медицинского вуза и колледжа : Руководство для преподавателей [Электронный ресурс] / [под ред. М. Г. Романцова, М. Ю. Ледванова,

Т. В. Сологуб]. – Москва : Изд-во «Академия Естествознания», 2010. – Режим доступа: <http://www.rae.ru/monographs/73>

121. Дидактика современной школы : Пособие для учителей / [авт. колл.: Б. С. Кобзарь, Г. Ф. Кумарина, Ю. А. Кусый и др. ; под ред. В. А. Онищука]. – Киев : Рад. шк., 1987. – 351,[1] с.

122. Дидактика средней школы: Некоторые проблемы современной дидактики: Учеб. пособие для слушателей ФПК директоров общеобразоват. школ и в качестве учеб. пособия по спецкурсу для студентов пед. ин-тов / [под ред. М. Н. Скаткина]. – 2-е изд., перераб. и доп. – Москва : Просвещение, 1982. – 319,[2] с.

123. Дидактика : Учеб. пособие для студ. высш. пед. учеб. заведений / [под ред. В. А. Сластенина]. – 2-е изд., стереотип. – Москва : Изд. центр «Академия», 2004. – 368 с.

124. Діагностика і розвиток педагогічної майстерності у професійних навчальних закладах Колективна монографія [авт. кол.: І. А. Зязюн, Е. О. Помиткін, Т. В. Іванова, О. М. Семенов, А. І. Кузьмінський та ін.]. – Київ : Пед. думка, 2007. – 264 с.

125. *Добротвор, О. В.* Формування комунікативної компетентності старшокласників засобами організаційно-діяльнісної гри : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.09 / Добротвор Олена Вікторівна ; Ін-т педагогіки НАПН України. – Київ, 2011. – 20 с. : табл.

126. *Дрешер, Ю. Н.* Библиотерапия: Полный курс : учеб. пособ / Ю. Н. Дрешер. – Москва : «Изд-во ФАИР», 2007. – 560 с. – (Спец. Изд-кий проект для библиотек).

127. *Євтушенко, О.* Організація профільного навчання в старшій школі в умовах сільського району / Олена Євтушенко // Дидактика: теорія і практика : зб. наук. праць / [за наук. ред. д-ра пед. наук Г. О. Васьківської]. – К. : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2015. – С. 88–91.

128. *Жидок, В. В.* Діалог як форма мислення у контексті європейської філософії [Електронний ресурс] / В. В. Жидок. – Режим доступу: <http://aphy.net/forum?task=viewtopic&id=1772>

129. Життєва компетентність особистості : наук.-метод. посіб. / [за ред. Л. В. Сохань, І. Г. Єрмакова, Г. М. Несен]. – Київ : Богдана, 2003. – 520 с.

130. *Загвязинский, В. И.* Теория обучения : современная интерпретация : учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений / В. И. Загвязинский. – 5-е изд., стереотип. – Москва : Изд. центр «Академия», 2008. – 192 с.

131. *Загнітко, А. П.* Основи мовленнєвої діяльності : навч. посіб. [Електронний ресурс] / А. П. Загнітко, І. Р. Домрачева. – Донецьк : Український Культурологічний Центр, 2001. – 56 с. – Режим доступу: <http://ruthenia.info/txt/biletskv/zagnita/osnmovdi.html>

132. *Закирова, А. Ф.* Герменевтическая интерпретация педагогического знания [Электронный ресурс] / А. Ф. Закирова. – Режим доступа: <http://www.ebiblioteka.ru/sources/article.jsp?id=6365004>

133. *Занков, Л. В.* Дидактика и жизнь / Л. В. Занков. – Москва, 1968. – 175,[1] с.

134. *Занков, Л. В.* Избранные педагогические труды [Электронный ресурс] / Л. В. Занков. – 3-е изд., дополн. – Москва : Дом педагогики, 1999. – 608 с. – Режим доступа : <http://www.zankov.com/izbr.htm>

135. *Занков, Л. В.* О предмете и методах дидактических исследований / Л. В. Занков. – Москва : Изд-во: АПН РСФСР, 1962. – 148 с.

136. *Запорожец, А. В.* Избранные психологические труды / А. В. Запорожец. – В 2-х т. – Т. 2: Развитие произвольных движений / [под. ред. В. В. Давыдова, В. П. Зинченко]. – Москва : Педагогика, 1986. – 297,[3] с. – (Труды действительных членов и членов-корреспондентов Академии педагогических наук СССР).

137. Засади когнітивної психології спілкування : монографія / [кол. авт.: В. П. Казміренко, В. М. Духневич, О. Ю. Осадько та ін.] ; за наук. ред.

В. П. Казміренка ; НАПН України, Ін-т соц. та політ. психології. – Кіровоград : Імекс-ЛТД, 2013. – 390,[2] с.

138. *Захарчук, Н. В.* Значення міжкультурної взаємодії у формуванні світогляду особистості / Н. В. Захарчук. – Інноваційні технології підготовки майбутніх фахівців у системі неперервної освіти : зб. наук. праць. – Житомир : Вид-во ЖДУ імені І. Франка, 2012. – С. 74–77.

139. *Иванова, И. П.* Теоретическая грамматика современного английского языка / И. П. Иванова, В. В. Бурлакова, Г. Г. Почепцов. – Москва : Высш. шк., 1981. – 284 с.

140. Історія філософії. Словник / [за заг. ред. В. І. Ярошовця]. – Київ : Знання України, 2005. – 1200 с.

141. *Каган, М. С.* Мир общения: Проблема межсубъектных отношений / М. С. Каган. – Москва : Политиздат, 1988. – 319,[1] с.

142. *Каган, М. С.* О педагогическом аспекте теории диалога / М. С. Каган // Диалог в образовании : сб. материалов конф. – Санкт-Петербург : Санкт-Петербург. филос. общество, 2002. – Вып. 22. – 350,[2] с. – (Серия: Symposium).

143. Как провести социологическое исследование / [под ред. М. К. Горшкова и Ф. Э. Шереги]. – Москва : Политиздат, 1985. – С. 151–164.

144. *Калінін, В. О.* Модель формування професійної компетентності майбутнього вчителя іноземних мов / В. О. Калінін // Формування професійної компетентності майбутнього вчителя іноземної мови засобами інноваційних освітніх технологій : зб. наук. праць / [за заг. ред. О. А. Дубасенюк, О. Є. Антонової]. – Житомир : Вид-во ЖДУ імені І. Франка, 2005. – Вип. 2. – С. 135–141.

145. *Каменская, О. Л.* Текст и коммуникация: Учеб. пособие для институтов и факультетов иностранных языков / О. Л. Каменская. – Москва : Высш. шк., 1990. – 152 с.

146. *Каминская, М. В.* Педагогический диалог в современной деятельности учителя / М. В. Каминская. – Москва : Смысл, 2003. – 284 с.

147. *Кан-Калик, В. А.* Учителю о педагогическом общении / В. Кан-Калик. – Москва : Просвещение, 1987. – 190,[2] с.

148. *Карпюк, В. А.* Дидактичні умови інтеграції навчально-пізнавальної та самоосвітньої діяльності студентів на засадах компетентнісного підходу: дис. ... канд. пед. наук: 13. 00. 09 – теорія навчання / Карпюк В. А. – Кривий Ріг, 2013. – 292 с.

149. *Кизенко, В.* Особливості реалізації інноваційної моделі розвитку культурно-мовних і морально-громадянських цінностей учнів / Василь Кизенко, Михайло Савченко // Директор школи, ліцею, гімназії. – 2014. – № 5–6. – С. 56–60.

150. *Князев, А. М.* Режиссура и менеджмент технологий активно-игрового обучения / А. М. Князев, И. В. Одинцова. – Москва : Изд-во РАГС, 2008. – 233,[1] с.

151. *Ковалёв, Г. А.* Три парадигмы в психологии – три стратегии психологического воздействия / Г. А. Ковалёв // Вопросы психологии. – 1987. – №3. – С. 41–49.

152. *Коджаспирова, Г. М.* Словарь по педагогике / Г. М. Коджаспирова, А. Ю. Коджаспиров. – Москва : ИКЦ «МарТ»; Ростов н/Д: Изд. центр «МарТ», 2005. – 448 с.

153. *Коменский, Я. А.* Избранные педагогические сочинения / Я. А. Коменский. – В 2-х т. – Москва : Педагогика, 1975. – Т. 1. – 405,[3] с.

154. *Кон, И. С.* В поисках себя. Личность и ее самосознание [Электронный ресурс] / И. С. Кон. – Ч. 1-я: Личность в зеркале культуры. – Москва : «Политиздат», 1984. – Режим доступа: <http://www.vipstudent.ru/index.php?q=lib&r=16&id=1198078769&p=150>

155. *Кондрашова, Л. В.* Процесс обучения в высшей школе : учеб. пособие / Л. В. Кондрашова. – Кривой Рог : КГПУ, ИВН, 2000. – 170,[2] с.

156. Короткий тлумачний словник української мови : близько 7000 сл. / [за ред. Д. Г. Гринчишина ; уклад. : Д. Г. Гринчишин та ін. ; наук. ред. О. Д. Пономарів]. – Київ : Просвіта, 2010. – 599,[1] с.

157. *Корсакова, О. К.* Зміст сучасної шкільної освіти: Дидактичний аспект / О. К. Корсакова, С. Е. Трубачева. – Київ : ФАДА ЛТД, 2003. – 56 с.

158. *Костюк, Г. С.* Навчально-виховний процес і психічний розвиток особистості / Г. С. Костюк ; [за ред. Л. М. Прокопенко]. – Київ : Рад. шк., 1989. – 608 с.

159. *Косянчук С. В.* Риторичні завдання як засіб формування ціннісних орієнтацій старшокласників / С. В. Косянчук // Молодь і ринок. – 2015. – №10(129) – С. 47–51.

160. *Косянчук, С. В.* Формування ціннісно-сміслових орієнтацій учнів старшої школи засобами змісту сучасного підручника / Г. О. Васьківська, С. В. Косянчук // Проблеми сучасного підручника : зб. наук. праць / [ред. кол., голов. ред. В. М. Мадзігон; наук. ред. О. М. Топузов]. – Київ : Пед. думка, 2011. – Вип. 11. – С. 107–120.

161. *Косянчук, С. В.* Чи справді риторика так потрібна старшокласникам? / С. В. Косянчук // Вивчаємо українську мову і літературу. – Харків : Вид. група «Основа». – 2010. – №34. – С. 7–14.

162. *Коць, О. М.* Психолого-педагогічні особливості ефективного розвитку діалогічної взаємодії майбутнього фахівця / О. М. Коць // Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова : зб. наук. праць. – Київ : НПУ імені М. П. Драгоманова, 2009. – №26 (50). – С. 49–54. – (Серія: Психологічні науки).

163. *Кочерган, М. П.* Загальне мовознавство : підруч. / М. П. Кочерган. – Київ : Академія, 1999. – 284 с.

164. *Краевский, В. В.* Основы обучения. Дидактика и методика : учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений / В. В. Краевский, А. В. Хуторской. – Москва : Изд. центр «Академия», 2007. – 352 с.

165. *Краевский, В. В.* Проблемы научного обоснования обучения (методологические аспекты) / В. В. Краевский. – Москва : Педагогика, 1977. – 264 с.

166. *Красавцева, И. Н.* Образование / И. Н. Красавцева, В. Л. Абушенко // Социология: Энциклопедия / [сост. А. А. Грицанов, В. Л. Абушенко,

Г. М. Евелькин, Г. Н. Соколова, О. В. Терещенко]. – Минск : Книжный Дом, 2003. – 1312 с.

167. *Кретьова, О. І.* Діалог та педагогічна комунікація / О. І. Кретьова // Матеріали Перших Міжнародних Драгомановських читань: 30 верес.–2 жовт. 2003 р. / [укл. Г. І. Волинка, В. П. Сергієнко, Л. Л. Макаренко. – Київ : НПУ імені М. П. Драгоманова, 2003. – Вип. 3. – С. 195–200.

168. *Крутий, Ю.* Діалог як міжособистісний зв'язок (на прикладі діалогів Платона та Абеляра) / Юлія Крутий // Проблеми гуманітарних наук. – Дрогобич : Ред.-вид. відділ ДДПУ імені Івана Франка, 2013. – Вип. 31. – С. 148–158. – (Серія: Філософія).

169. *Кузнецов, Ю. Б.* Філософія підручника / Ю. Б. Кузнецов // Педагогічна і психологічна науки в Україні : зб. наук. праць до 15-річчя АПН України [у 5-ти т.]. – Т. 2: Дидактика, методика, інформаційні технології. – Київ : Пед. думка, 2007. – С. 58–66.

170. *Кузьмина, Н. В.* Профессионализм деятельности преподавателя и мастера производственного обучения профтехучилища / Н. В. Кузьмина. – Москва : Высш. шк., 1989. – 167,[1] с.

171. *Кузьмина, Н. В.* Профессионализм личности преподавателя и мастера производственного обучения / Н. В. Кузьмина. – Москва : Высш. шк., 1990. – 119,[1] с.

172. *Курач, Л.* Ситуативні ролі – позитивний фактор розвитку діалогічного мовлення учнів початкових класів / Л. Курач, О. Прищепа // Початкова школа. – 2005. – №10. – С. 30–33.

173. *Курганов, С. Ю.* Ребёнок и взрослый в учебном диалоге: кн. для учителя / С. Ю. Курганов. – Москва : Просвещение, 1989. – 127,[1] с.

174. *Куринский, В.* Автодидактика [Электронный ресурс] / Валерий Куринский. – Режим доступа: <http://park.kiev.ua/pp1/index.htm>

175. *Кучинский, Г. М.* Психологический анализ содержания диалога при совместном решении мыслительной задачи / Г. М. Кучинский // Психологические исследования общения. – Москва, 1985. – С. 252–264.

176. *Кучинский, Г. М.* Психология внутреннего диалога / Г. М. Кучинский. – Минск, 1988. – 206,[2] с.

177. *Лагута (Алешина), О. Н.* Стилистика. Культура речи. Теория речевой коммуникации: Учебный словарь терминов : учеб. пособие / Ольга Николаевна Лагута (Алешина) / [отв. ред. Н. А. Лукьянова]. – Новосибирск : Новосибирский гос. ун-т, 2000. – Ч. 2. – 147,[1] с.

178. *Лагута, О. Н.* Учебный словарь стилистических терминов. Практические задания. Часть 1: учебно-метод. пособие / Ольга Николаевна Лагута (Алешина) / [отв. ред. Н. А. Лукьянова]. – Новосибирск : Новосибирский госуниверситет, 1999. – 71,[1] с.

179. *Левинас, Э.* Путь к Другому. Сборник статей и переводов, посвященный 100-летию со дня рождения Э. Левинаса / Э. Левинас. – Санкт-Петербург, 2006. – 239,[1] с.

180. *Леднев, В. С.* Научное образование: развитие способностей к научному творчеству / В. С. Леднев. – 2-е изд., испр. – Москва : МГАУ, 2002. – 120 с.

181. *Леднев, В. С.* Содержание образования : Учебное пособие / В. С. Леднев. – Москва : Высш. шк., 1989. – 360 с.

182. *Леонтьев, А. А.* Психология общения / А. А. Леонтьев. – 2-е изд., испр. и доп. – Москва : Смысл, 1997. – 365,[3] с.

183. *Леонтьев, А. А.* Речевая деятельность / А. А. Леонтьев // Хрестоматия по психологии. – Москва [б.и], 1977. – С. 223–228.

184. *Леонтьев, А. Н.* Деятельность. Сознание. Личность / А. Н. Леонтьев. – Москва : Политиздат, 1977. – 304 с.

185. *Лернер, И. Я.* Дидактические основы методов обучения / И. Я. Лернер. – Москва : Педагогика, 1981. – 184 с.

186. *Лернер, И. Я.* Качества знаний учащихся. Какими они должны быть? / И. Я. Лернер. – Москва : Знание, 1978. – 48 с. – (Серия: Педагогика и психология).

187. *Лийметс, Х. Й.* Групповая работа на уроке / Хейно Йоханнович Лийметс. – Москва : Знание, 1975. – 64 с.

188. *Лийметс, Х. Й.* Как воспитывает процесс обучения? / Х. Й. Лийметс. – Москва : Знание, 1982. – 96 с. – (Новое в жизни, науке, технике. Серия «Педагогика и психология»; №12).

189. *Липман, М.* Рефлексивная модель практики образования : Приложение I (с. 92–113) / М. Липман [пер. А. В. Колотвина] // The reflective model of educational practice / М. Lipman // Thinking in Education. – Cambridge, 1991. – Р. 7–25.

190. *Логвинов, И. И.* Дидактика: история и современные проблемы / И. И. Логвинов. – Москва : БИНОМ. Лаборатория знаний, 2007. – 205,[3] с. : ил. – (Серия: Педагогическое образование).

191. Логические проблемы знания [Электронный ресурс] // Электронная библиотека. – Режим доступа: <http://www.gramotey.com>

192. *Локшина, О. І.* Зміст шкільної освіти в країнах Європейського Союзу: теорія і практика (друга половина ХХ – початок ХХІ ст.): монографія / О. І. Локшина. – Київ : ФОП Богданова А. М., 2009. – 404 с.

193. *Ломов, Б. Ф.* Категория общения и деятельности в психологии / Б. Ф. Ломов // Вопросы философии. – 1979. – №8. – С. 34–47.

194. *Ломов, Б. Ф.* Особенности познавательных интересов в условиях общения / Б. Ф. Ломов // Психологический журнал. – 1980. – Т. 1. – №5. – С. 26–42.

195. *Ломов, Б. Ф.* Проблема общения в психологии / Б. Ф. Ломов. – Москва : Наука, 1981. – 280 с.

196. *Лосев, А. Ф.* История античной эстетики: Софисты. Сократ. Платон / А. Ф. Лосев. – Москва : Ладомир, 1994. – 715,[1] с.

197. *Лошкарева, Н. А.* Межпредметные связи и их роль в формировании знаний и учений школьников (на материале преподавания русского языка) : автореф. ... канд. пед. наук : спец. 13.00.01 / Лошкарева Н. А. – Москва, 1967. – 21 с.

198. *Лутай, В. С.* Основной вопрос современной философии. Синергетический вопрос / В. С. Лутай. – Киев : ПАРАПАН, 2004. – 156 с. – *Цит. за [с. 37]:* Психолого-педагогічні засади проектування інноваційних технологій викладання у вищій школі : монографія / [авт. кол.: В. Луговий, М. Левшин, О. Бондаренко та ін.] / за заг. ред. В. П. Андрущенка, В. І. Лугового. – Київ : Пед. думка, 2011. – 260 с.

199. *Магнитов, С. Н.* Концепт-курс 130. Риторика, или Прагматика устной речи [Электронный ресурс] / Сергей Николаевич Магнитов. – Режим доступа: <http://www.trinitas.ru/rus/doc/0303/p01/03030025.htm>

200. *Малафійк, І. В.* Дидактика: Навчальний посібник / І. В. Малафійк. – Київ : Кондор, 2009. 406,[2] с.

201. *Малышева, Л. Р.* Диалог культур в аксиологизации гуманитарного образования студентов университета / Л. Р. Малышева // Вестник ОГУ. – №2. – 2000. – С. 34–39.

202. *Матюшкин, А. М.* Загадки одаренности: Пробл. практ. диагностики / А. М. Матюшкин. – Москва : Школа-пресс, 1992. – 127,[1] с.

203. *Матюшкин, А. М.* Проблемные ситуации в мышлении и обучении: дис. ... д-ра психол. наук / Матюшкин А. М. – Москва, 1973. – 369 с.

204. *Матюшкин, А. М.* Психологическая структура, динамика и развитие познавательной активности / А. М. Матюшкин // Вопросы психологии. – 1982. – №4. – С. 5–17.

205. *Махмутов, М. И.* Проблемное обучение / М. И. Махмутов. – Москва : Педагогика, 1977. – 368 с.

206. *Машбиц, Е. И.* Диалог в обучающей системе / Е. И. Машбиц, В. В. Андриевская, Е. Ю. Комиссарова. – Киев, 1989. – 182 с.

207. *Машбиц, Е.* Психолого-педагогические проблемы компьютеризации обучения: Педагогическая наука – реформе школы / Е. Машбиц. – Москва : Педагогика, 1998. – 192 с.

208. *Межуев, В.* Диалог как способ межкультурного общения в современном мире / Вадим Межуев // Вопросы философии. – 2011. – №9. – С. 65–73.

209. *Мельникова, С. В.* Деловая риторика (речевая культура делового общения) : учеб. пособие / С. В. Мельникова. – Ульяновск : УлГТУ, 1999. – 106,[2] с.

210. *Менегетти, А.* Словарь образов. Практическое руководство по имагогике / Антонио Менегетти ; [пер. с итал. и англ. ; общ. ред. канд. псих. наук Е. В. Романовой и Т. И. Сытько ; вст. ст. Е. В. Романовой и Т. И. Сытько]. – Ленинград : ЭКОС и Ленинградская ассоциация онтопсихологии, 1991. – 112 с.

211. *Меренда, П. Ф.* Статистика малых выборок [Электронный ресурс] / П. Ф. Меренда // Психологическая энциклопедия. – 2-е изд. / [под ред. Р. Корсини, А. Ауэрбаха]. – Санкт-Петербург : Питер, 2006. – С. 1397–1399. – Режим доступа: <http://www.psychology-online.net/articles/doc-434.html>

212. Мислення в діяльності молодших школярів / [за ред. Г. С. Костюка та Г. О. Балла]. – Київ : Рад. шк., 1981. – 155,[1] с.

213. *Митрова, Н. О.* Формирование коммуникативной культуры у студентов вуза в процессе их включения в социально ориентированную деятельность: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.08 / Нелла Олеговна Митрова ; Майкопский гос. технолог. ун-т. – Майкоп, 2006. – 29 с. – Режим доступа: <http://www.adygnet.ru/statji/docs/avtoreferat-mitrova.doc>

214. *Михальская, А. К.* Педагогическая риторика: история и теория: [учеб. пособие для студ. пед. ун-тов и ин-тов) / А. К. Михальская. – Москва : Изд. центр «Академия», 1998. – 432 с.

215. *Мішеніна, Т. М.* Діалогізація навчання на практично-семінарських заняттях майбутніх вчителів філологічних спеціальностей як умова формування дидактичної компетентності [Електронний ресурс] / Т. М. Мішеніна // Педагогіка вищої та середньої школи. – 2013. – Вип. 37. – С. 88–94. – Режим доступа: http://nbuv.gov.ua/UJRN/PVSSh_2013_37_21

216. *Мішеніна, Т. М.* Лінгвокогнітивна інтерпретація художньої творчості митця (на прикладі творів Юрія Мушкетика «Старий у задумі» і «Сльози Офелії») / Т. М. Мішеніна // Філологічні студії : Наук. вісник Криворізького нац. ун-ту / [редкол.: Ж. В. Колоїз (відп. ред.), П. І. Білоусенко, А. З. Брацкі та ін.]. – Кривий Ріг, 2016. – Вип. 14. – С. 246–260.

217. *Мовчан, В. С.* Історія і теорія етики. Курс лекцій : навч. посіб. / В. С. Мовчан. – 2-ге вид., доп. – Львів, 2005. – 488 с.

218. *Мудрик, А. В.* О воспитании старшеклассников / А. В. Мудрик. – Москва, 1981. – 176 с.

219. *Мудрик, А. В.* Обучение как средство воспитания школьников / А. В. Мудрик. – Москва : Педагогика, 1984. – 110,[2] с.

220. *Мудрик, А. В.* Социальная педагогика : учеб. для студ. пед. вузов / А. В. Мудрик / [под ред. В. А. Сластенина]. – Москва : Академия, 2000. – 200 с.

221. *Мустафина, Ф. Ш.* Методика преподавания иностранных языков : учебн. Пособие / Ф. Ш. Мустафина. – Уфа : Восточный университет, 2004. – 192 с.

222. *Мухина, В. С.* Возрастная психология. Феноменология развития / В. С. Мухина. – Москва : Академия, 2006. – 608 с.

223. *Мухина, В. С.* Детская психология / В. С. Мухина. – Москва, 1999. – 375,[1] с.

224. *Мухина, В. С.* Феноменология развития и бытия личности / В. С. Мухина. – Москва ; Воронеж, 1999. – 141,[1] с.

225. *Мухина, С.* Современные инновационные технологии обучения / С. А. Мухина, А. А. Соловьева. – Москва : ГЭОТАР-Медиа, 2008. – 360 с.

226. *Мясищев, В. Н.* Психология отношений / В. Н. Мясищев / [под ред. А. А. Бодалева]. – Москва : Изд-во «Институт практической психологии», Воронеж : НПО «МОД ЭК», 1995. – 356 с.

227. Навчання української мови в старшій школі на академічному рівні: посіб. для вчителя / [авт. кол.: Г. Т. Шелехова, Н. Б. Голуб, Н. В. Бондаренко,

В. І. Новосьолова, Т. М. Федорчук, С. В. Косянчук]. – Київ : Пед. думка, 2012. – 208 с.

228. Назарова, В. Д. Педагогическое обеспечение интерактивного взаимодействия преподавателей со студентами средних профессиональных образовательных учреждений: автореф. дис. ... канд. пед. наук / Назарова В. Д. – Улан-Удэ. – 2007. – 181 с.

229. Національна стратегія розвитку освіти в Україні на 2012–2021 роки. – Київ : Міносвіти і науки, молоді та спорту України, 2011. – 27 с.

230. Небеленчук, І. О. Застосування діалогових технологій навчання в курсі вивчення світової літератури: метод. рек. / І. О. Небеленчук. – Кіровоград : Вид-во КОІППО імені Василя Сухомлинського, 2013. – 90,[2] с.

231. Нев'ярович, Н. Діалог культур і проблема художньої самосвідомості молоді / Н. Нев'ярович // Збірник наукових праць ХДПУ (Спецвип. Міжнар. конф. «Молодь. Україна. Європа: погляд у майбутнє»). – Херсон : Айлант, 2000. – Вип. №14. – С. 193–198. – (Серія: Педагогічні науки).

232. Неретина, С. С. Слово и текст в средневековой культуре. История: миф, время, загадка / С. С. Неретина. – Москва : Гнозис, 1994. – 207,[1] с.

233. Нерсецянци В. С. Сократ / В. С. Нерсецянс. – Москва : Наука, 1977. – 150,[2] с.

234. Никитин, В. А. Идея образования или содержание образовательной политики / В. А. Никитин. – Киев : Оптима, 2004. – 205,[3] с.

235. Ніколаєва, С. Ю. Методика навчання іноземних мов у середніх навчальних закладах: підруч. для студентів вищих закладів освіти / С. Ю. Ніколаєва, О. Б. Бігич, Н. О. Бражник [та ін.]. – Київ : «Ленвіт», 1999. – 375,[1] с.

236. Нова українська школа. Концептуальні засади реформування середньої школи [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://mon.gov.ua/activity/education/zagalna-serednya/ua-sch-2016/konczepczyia.html>

237. Новий тлумачний словник української мови : в 4-х т. / [уклад.: В. В. Яременко, О. М. Сліпушко]. – Київ : Аконіт, 1998. – Т. 1. – 574 с.
238. *Новиков, А. М.* Методология / А. М. Новиков, Д. А. Новиков. – Москва : СИН-ТЕГ. – 668 с.
239. *Новиков, А. М.* Развитие отечественного образования. Полемические размышления / А. М. Новиков. – Москва : Изд-во «Эгвес», 2005. – 176 с.
240. Общение и формирование личности школьника / [под ред. А. А. Бодалева, Р. Л. Кричевского]. – Москва : Педагогика, 1987. – 164 с.
241. *Озадовська, Л. В.* Парадигма діалогічності в сучасному мисленні : монографія / Людмила Василівна Озадовська. – Київ : Вид. ПАРАПАН, 2007. – 163,[1] с.
242. *Озадовська, Л.* Діалог / Л. Озадовська // Філософський енциклопедичний словник / [В. І. Шинкарук (голова редкол.) ; наук. ред. Л. В. Озадовська, Н. П. Поліщук]. – Київ : Абрис, 2002. – 742 с.
243. *Осадченко, І.* Психолого-педагогічні умови застосування технології ситуаційного навчання у педагогічних вищих навчальних закладах [Електронний ресурс] / Інна Осадченко. – Режим доступу: pedagogika.at.ua/_fr/7/1134182.doc
244. *Осмоловская, И. М.* Теоретико-методологические проблемы развития дидактики / И. М. Осмоловская // Педагогика. – 2013. – №5. – С. 35–45.
245. Основы методики преподавания иностранных языков / [под ред. В. А. Бухбиндера, В. Штраусса]. – Київ : Вища шк., 1986. – 335,[1] с.
246. Очерки методики обучения устной речи на иностранных языках / [В. А. Бухбиндер, Н. Л. Белоцерковская, И. В. Бессонова и др.] ; под ред. В. А. Бухбиндера. – Київ : Вища шк., 1980. – 247,[1] с.
247. *Павлова, Л. Д.* Психологічне супроводження особистісно орієнтованого навчання / Л. Д. Павлова // Управління шк. – 2006. – №34. – С. 16–17.
248. *Паламарчук, В. Ф.* Форми і методи навчання у закладах нового типу / В. Ф. Паламарчук // Школи нового типу в Україні. – Київ, 1996. – С. 48–76.

249. *Пасічник, Є. А.* Українська література в школі / Євген Андрійович Пасічник. – Київ : Рад. шк., 1983. – 319,[1] с.

250. *Пассов, Е. И.* Основы коммуникативной методики обучения иноязычному общению / Е. И. Пассов. – Москва : Русск. яз., 1989. – 276 с.

251. *Пассов, Е. И.* Ситуация речевого общения как методическая категория / Е. И. Пассов, А. М. Стояновский // Иностранные языки в шк. – 1989. – №2. – С. 18–22.

252. *Пассов, Е. И.* Урок иностранного языка в средней школе / Е. И. Пассов. – Москва : Просвещение, 1988. – 223,[1] с.

253. Педагогика. Учебное пособие для студентов педагогических вузов и педагогических колледжей / [под ред. П. И. Пидкасистого]. – Москва : Пед. общество России, 2004. – 608 с.

254. Педагогическая энциклопедия / [гл. ред. И. А. Каиров]. – В 4-х т. – Москва : Сов. энциклопедия, 1968. – Т. 4. – 912 с.

255. Педагогический энциклопедический словарь / [гл. ред. Б. М. Бим-Бад; редкол.: М. М. Безруких, В. А. Болотов, Л. С. Глебова и др.]. – Москва : БРЭ, 2003. – 528 с.

256. Педагогіка / [за ред. А. М. Алексюка]. – Київ : Вища шк., 1985. – 296 с.

257. Педагогіка / [за ред. Г. Нойнера, Ю. К. Бабанського]. – Москва : Педагогика. – 1984. – 238,[2] с.

258. Педагогіка / [за ред. М. Д. Ярмаченка]. – Київ : Вища шк., 1986. – 544 с.

259. Педагогічна комунікація та ідентичність педагога : монографія / авт. кол.: Г. О. Балл, В. Л. Зливков, С. О. Копилов, Л. О. Курганська та ін. ; [за наук. ред. В. Л. Зликова]. – Київ : Пед. думка, 2011. – 160 с. – Бібліограф. : 142 назв.

260. Педагогічна майстерність : підручник / І. А. Зязюн, Л. В. Крамущенко, І. Ф. Кривонос та ін. – 2-ге вид. допов. і переробл. / [за ред. І. А. Зязюна]. – Київ : Вища шк., 2004. – 422,[2] с.

261. Педагогічний словник / [за ред. дійсного члена АПН України М. Д. Ярмаченка]. – Київ : Пед. думка, 2001. – 516 с.

262. *Петровский, А. В.* Личность. Деятельность. Коллектив / А. В. Петровский. – Москва, 1982. – 255,[1] с.

263. *Петровский, А. В.* Общая психология / А. В. Петровский. – Москва : Просвещение, 1976. – 479,[1] с.

264. *Петровский, А. В.* Психология в России: XX век / А. В. Петровский. – Москва : Изд-во УРАО, 2000. – 312 с.

265. *Платон.* Диалоги / [пер. с древнегреч. С.Я. Шейнман-Тонштейн [Шейнман-Топштейн]; сост., ред. и авт. вступ. ст. А.Ф. Лосев; авт. примеч. А.А. Тахо-Годи]; АН СССР, Ин-т философии. – Москва: 1986. – 605,[3] с.

266. *Платон.* Избранные диалоги / Платон. – Москва, 1965. – 442 с.

267. *Покотило Г. М.* Творчість: моральний вибір / Г. М. Покотило // Духовні засади розвитку людства в епоху глобалізації та українська перспектива. – Київ : Нац. акад. управл., 2005. – С. 280–282.

268. *Пометун, О.* Запитання як найважливіший спосіб взаємодії вчителя й учнів у процесі навчання / Олена Іванівна Пометун // Історія в школах України. – 2006. – №3. – С. 25–29.

269. *Пометун, О. І.* Оновлення дидактичних систем, методик і педагогічних технологій / О. І. Пометун // Біла книга національної освіти України / Акад. пед. наук України ; [за ред. В. Г. Кременя]. – Київ, 2009. – 185 с. – С. 69–73.

270. *Пометун, О. І.* Сучасний урок. Інтерактивні технології навчання : наук.-метод. посіб. / О. І. Пометун, Л. В. Пироженко ; [за ред. О. І. Пометун]. – Київ : А.С.К., 2005. – 192 с.

271. Постмодернизм [Электронный ресурс] // Энциклопедия / [сост. и науч. ред. А. А. Грицанов, М. А. Можейко]. – Минск : Интерпрессервис; Книжный Дом, 2001. – 1040 с. – Режим доступа: <http://www.infoliolib.info/philos/postmod/dialog.htm> – *Цит. по:* Алиева Н. З. Становление

информационного общества и философия образования [Электронный ресурс] / Н. З. Алиева, Е. Б. Ивушкина, О. И. Лантратов. – Москва. : Изд-во «Академия Естествознания», 2008. – Режим доступа: <http://www.rae.ru/monographs/23>

272. *Приходько, Ю. І.* Діалогічна взаємодія в технології особистісно орієнтованої самостійної роботи / Ю. І. Приходько // Матеріали Перших Міжнародних Драгомановських читань: 30 верес.–2 жовт. 2003 р. / [укл. Г. І. Волинка, В. П. Сергієнко, Л. Л. Макаренко]. – Київ : НПУ імені М. П. Драгоманова, 2003. – Вип. 3. – С. 264–269.

273. *Прокопьев, И. И.* Педагогика. Избранные лекции: Учеб. пособие / И. И. Прокопьев. – В 3-х ч. Ч. 3: Дидактика. – Гродно : ГрГУ, 2000. – 138,[2] с.

274. Профессиональная педагогика: Учебник для студентов, обучающихся по педагогическим специальностям и направлениям / [под ред. С. Я. Батышева, А. М. Новикова]. – 3-е изд., перераб. – Москва : Из-во ЭГВЕС, 2009. – 456 с.

275. *Проховник, О. Л.* Культурно-антропологический кризис и новые задачи образования в эпоху постсовременности / О. Л. Проховник. – Ростов-н/Д : СКНЦ ВШ АПСН, 2006. – *Цит. по:* Алиева Н. З. Становление информационного общества и философия образования [Электронный ресурс] / Н. З. Алиева, Е. Б. Ивушкина, О. И. Лантратов. – Москва : Изд-во «Академия Естествознания», 2008. – Режим доступа: <http://www.rae.ru/monographs/23>

276. Психологічний словник / [за ред. В. І. Войтка]. – Київ : Вища шк., 1982. – 350,[2] с.

277. Психологія спілкування : навч. посіб. / [Л. О. Савенкова, В. В. Сгадова, Л. Л. Борисенко та ін.] ; за ред. Л. О. Савенкової ; М-во освіти і науки України, ДВНЗ «Київ. нац. екон. ун-т імені Вадима Гетьмана». – Київ : КНЕУ, 2015. – 309,[3] с.

278. *Пунский, В. О.* Азбука учебного труда: Кн. для учителя: обобщение передового опыта. / В. О. Пунский. – Москва : Просвещение, 1988. – 144 с.

279. *Рассел, Б.* Философский словарь разума, материи и морали / Бертран Рассел / [пер. с англ.]. – Киев : Port-Royal, 1996. – 368 с.

280. *Ратушняк, О. М.* Формування інтерпретаційної компетентності старшокласників у процесі вивчення зарубіжної літератури : дис. ... канд. пед. наук: 13.00.02 [Текст] / Ратушняк Олександр Михайлович / Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова. – Київ, 2009. – 238,[2] с.

281. *Репкин, В. В.* Развивающее обучение и учебная деятельность / В. В. Репкин, Н. В. Репкина. – Рига : ПЦ «Эксперимент», 1992. – 41,[1] с.

282. *Рубинштейн, С. Л.* Бытие и сознание. Человек и мир / С. Л. Рубинштейн. – Санкт-Петербург : Изд-во «Питер», 2003. – 512 с. – (Серия: Мастера психологии).

283. *Савельева, М. Ю.* Лекции по мифологии культуры / М. Ю. Савельева. – Київ : ПАРАПАН, 2003. – 272 с.

284. *Савенкова, Л. О.* Комунікативні процеси у навчанні / Л. О. Савенкова // Елементи теорії і практики формування комунікативних умінь : навч. посіб. – Київ : Вид-во КДЕУ, 1996. – 120 с.

285. *Савченко, О.* Внесок загальної середньої освіти у підготовку особистості до навчання впродовж життя / Олександра Яківна Савченко // Безперервна професійна освіта в контексті європейської інтеграції: теорія, досвід, прогноз : зб. наук. ст. методологічного семінару, 17 берез. 2010 р. : у 2-х ч. / [за ред. В. І. Лугового, Н. Г. Ничкало]. – Ч. 1. – Київ : Пед. думка, 2010. – 206,[2] с.

286. *Савченко, О. Я.* Дидактика початкової освіти : підруч. / О. Я. Савченко. – Київ : Грамота, 2012. – 504 с.

287. *Савченко, О. Я.* Дидактико-методичне забезпечення контролю та оцінювання навчальних досягнень молодших школярів на засадах компетентнісного підходу : монографія / О. Я. Савченко, Н. М. Бібік, Т. М. Байбара, О. В. Вашуленко, Н. С. Коваль та ін. – Київ : Пед. думка, 2012. – 192 с.

288. *Савченко, О. Я.* Уміння вчитися як ключова компетентність загальної середньої освіти / О. Я. Савченко // Компетентнісний підхід у сучасній освіті:

світовий досвід та українські перспективи / [під заг. ред. О. В. Овчарук]. – Київ : «К.І.С.», 2004. – 112 с.

289. Сагач, Г. М. Золотослів : навч. посіб. для серед. і вищих навч. закл. / Г. М. Сагач. – Київ : Райдуга, 1993. – 378 с.

290. Салимова, К. Педагогика народов мира: История и современность / Кадрия Салимова, Нана Додде. – Москва : Пед. общ-во России, 2001. – 576 с.

291. Седов, В. А. Педагогические аспекты диалога. Диалог в воспитании [Электронный ресурс] / В. А. Седов. – Режим доступа: http://www.pokrovfomm.ru/action/scien_pract_conf/pokrov_reading/sbornik_20082009/txt/11_sedov.php

292. Седов, В. А. Педагогические возможности диалога в образовательном процессе : автореф. дис. ... канд. пед. наук : спец. 13.00.01 / Седов В. А. – Санкт-Петербург, 2002. – 20 с.

293. Селевко, Г. К. Современные образовательные технологии : учеб. пособие / Г. К. Селевко. – Москва : Народное образование, 1998. – 256 с.

294. Селевко, Г. К. Социально-воспитательные технологии / Г. К. Селевко. – Москва : НИИ школьных технологий, 2005. – 176 с.

295. Селевко, Г. К. Энциклопедия образовательных технологий / Г. К. Селевко. – В 2-х т. –

Т. 1. – Москва : НИИ школьных технологий, 2006. – 816 с. – (Серия: Энциклопедия школьных технологий).

Т. 2. – Москва : НИИ школьных технологий, 2006. – 816 с. – (Серия: Энциклопедия школьных технологий).

296. Сенько, Ю. В. Обучение и жизненный познавательный опыт учащихся / Ю. В. Сенько, В. Э. Тамарин. – Москва : Знание, 1989. – 80 с.

297. Сенько, Ю. В. Формирование научного стиля мышления учащихся / Ю. В. Сенько. – Москва : Знание, 1986. – 80 с.

298. Сенько, Ю. В. Эволюция предмета деятельности учителя // Педагогика. – 2007. – №2. – С. 45–52.

299. *Сериков, В. В.* Концепция личностно-ориентированного воспитания / В. В. Сериков // Личностный подход в образовании: концепции и технологии. – Волгоград, 1994. – С. 29–40. – *Цит. по:* Хрестоматия по педагогике: Учеб. пособие для учащихся пед. ун-тов, ин-тов и колледжей : в 2-х ч. – Ч. I. – 2-е изд, доп. и перераб. – Барнаул, 1999. – С. 124–125.

300. *Сидоренко, Е.* Методы математической обработки в психологии / Е. Сидоренко. – Санкт-Петербург : ООО «Речь», 2000. – 350 с.

301. *Синиця, І. О.* Психологія усного мовлення учнів 4–8 класів / І. О. Синиця. – Київ : Рад. шк., 1974. – 204 с.

302. *Ситаров В. А.* Дидактика: Учеб. пособие для студ. высш. пед. учеб. заведений / В. А. Ситаров. – 2-е изд., стереотип. / [под ред. В. А. Сластенина]. – Москва : Изд. центр «Академия», 2004. – 368 с.

303. *Скалкин, В. Л.* Обучение диалогической речи (на материале англ. яз.) : пособие для учителей / В. Л. Скалкин. – Київ : Рад. шк., 1989. – 158 с.

304. *Скалкин, В. Л.* Обучение монологическому высказыванию (на материале английского языка): пособие для учителей / В. Л. Скалкин. – Київ : Рад. шк., 1983. – 119,[1] с.

305. *Скалкин, В. Л.* Ситуация, тема, текст в лингвометодическом аспекте / В. Л. Скалкин // Русский язык за рубежом. – 1983. – №3. – С. 52–58.

306. *Скалкін, В. Л.* Співвідношення понять «ситуація-тема» та його методична інтерпретація / В. Л. Скалкін // Методика викладання іноземних мов. – Київ : Рад. шк., 1983. – Вип. 12. – С. 44–49.

307. *Сластенин, В. А.* Педагогика: Инновационная деятельность / В. А. Сластенин, Л. С. Подымова. – Москва : ИЧП «Издательство Магистр», 1997. – 224 с.

308. *Сластенин, В. А.* Целостный педагогический процесс как объект профессиональной деятельности учителя / В. А. Сластенин, А. И. Мищенко. – Москва : Прометей, 1997. – 201,[3] с.

309. *Сластенин, В.* Педагогика [Электронный ресурс] / В. Сластенин, И. Исаев, Е. Шиянов. – Режим доступа: http://krotov.info/lib_sec/shso/71_slas3.html

310. Словник іншомовних слів. – 2-е вид., виправл. і доп. / [за ред. акад. АН УРСР О. С. Мельничука]. – Київ : Гол. ред. УРЕ, 1985. – 966,[2] с.

311. Советский энциклопедический словарь. – Москва : Сов. энциклопедия, 1991. – 1600 с.

312. Современный словарь по педагогике / [сост. Е. С. Рапацевич]. – Минск : «Современное слово», 2001. – 928 с.

313. *Соловьева, А. К.* О некоторых общих вопросах диалога А. К. Соловьева // Вопросы языкознания. – 1965. – С. 104–110.

314. *Співаковський, О. В.* Про вплив інформаційних технологій на технології освіти / О. В. Співаковський // Комп'ютерно-орієнтовані системи навчання: Збірник наукових праць. – Київ : НПУ імені М. П. Драгоманова. – 2001. – Вип. 4. – С. 3–11.

315. *Столяренко, Л. Д.* Педагогика. 100 экзаменационных ответов : экспресс-справочник для студентов вузов [Электронный ресурс] / Людмила Дмитриевна Столяренко, Сергей Иванович Самыгин. – Режим доступа: http://eusi.ru/lib/stoljarenko_pedagogika_100_ekzamenazionnyh_otvetov/index.shtm
1

316. *Сухомлинський, В. О.* Вибрані твори в 5-ти т. / В. О. Сухомлинський. – Київ : Рад. шк. –

Т. 3: Серце віддаю дітям. Народження громадянина. Листи до сина. – 1977. – 670 с.

Т. 4: Павлівська середня школа. Розмова з молодим директором. – 1977. – 640 с.

317. Теоретико-методологічні засади інтеграції змісту гуманітарної освіти у вищих навчальних закладах негуманітарного профілю : монографія / [авт. кол.: Г. В. Онкович, М. І. Бойченко, Н. М. Дем'яненко, З. Ф. Донець,

В. Я. Карачун та ін.] / за заг. ред. Г. В. Онкович. – Київ : Пед. думка, 2012. – 336 с.

318. *Терещенко, О. В.* Стандартная ошибка / О.В. Терещенко // Социология: Энциклопедия / [сост. А. А. Грицанов, В. Л. Абушенко, Г. М. Евелькин, Г. Н. Соколова, О. В. Терещенко]. – Минск. : Книжный Дом, 2003. – 1312 с.

319. *Тимофєєва, Н. М.* Урок-діалог у сучасному освітньому просторі / Н. М. Тимофєєва // Гуманізація взаємин вчителя та учнів – необхідна умова особистісно орієнтованої освіти : Наук.-метод. зб. / [ред.: С. Д. Максименко] ; Ін-т психології імені Г. С. Костюка АПН України, Житомир. обл. ін-т післядиплом. пед. освіти, Житомир. держ. ун-т імені І. Франка. – Київ; Житомир, 2004. – 203,[1] с.

320. *Токмань, Г.* Методика викладання української літератури в старшій школі: екзистенціально-діалогічна концепція / Г. Токмань. – Київ : Міленіум, 2002. – 318 с.

321. *Топузов, О. М.* Проблемне навчання географії в школі: теорія і практика : монографія / О. М. Топузов. – Київ : Фенікс, 2007. – 304 с.

322. *Топузов, О. М.* Технологія проблемного навчання географії на сучасному етапі / О. М. Топузов // Гуманізація навчально-виховного процесу : зб. наук. праць / [за заг. ред. В. І. Сипченка]. – Слов'янськ : Вид. центр СДПУ, 2005. – Вип. XXVIII. – С. 141–147.

323. *Торкут, Н. М.* Типи діалогічності від античності до ренесансу / Н. М. Торкут, О. В. Гутарук // Вісник Запорізького державного університету. – Запоріжжя : ЗДУ, 2002. – №2. – 180 с. – (Серія: Філологічні науки).

324. *Трубачева, С. Е.* Діяльнісна спрямованість змісту освіти як основа реалізації компетентнісного підходу / С. Е. Трубачева // Компетентнісні засади змісту освіти в 11-річній школі : матер. Всеукр. наук.-практ. конф., м. Київ, 28–29 берез. 2013 р. – Київ : Оберіг, 2013. – С. 87–89.

325. *Фейербах, Л.* Основные положения философии будущего / Людвиг Фейербах // Избранные философские произведения. – Москва : Гос. изд-во политической л-ры, 1955. – Т. 1. – 676 с.

326. *Философский словарь* / [под ред. И. Т. Фролова]. – 4-е изд. – Москва : Политиздат, 1981. – 445,[3] с.

327. *Фундаменталізація змісту освіти у старшій школі в умовах профільного навчання : метод. рек.* / Г. О. Васьківська, Н. В. Захарчук, С. В. Косянчук / [вступ. ст. і наук. ред. д-ра пед. наук Г. О. Васьківської]. – Київ : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2015. – 68 с.

328. *Фурман, А. В.* Психолого-педагогічна теорія навчальних проблемних ситуацій : автореф. дис. д-ра психол. наук : спец. 19.00.07 / Фурман А. В. – Київ, 1994. – 63 с.

329. *Хон, Р. А.* Педагогическая психология: Принципы обучения : учеб. пособие для высш. шк. / Р. А. Хон. – 2-е изд. – Москва : Академический Проект: Культура, 2005. – 736 с. – («Gaudeamus»).

330. *Хрестоматия по истории педагогики* / [под общ. ред. С. А. Каменева]. – Т. I. – Москва, 1935.

331. *Хуторской, А. В.* Методика личностно-ориентированного обучения. Как обучать всех по-разному? : пособие для учителя / А. В. Хуторской. – Москва : Изд-во ВЛАДОС-ПРЕСС, 2005. – 383,[1] с. – (Серия: Педагогическая мастерская).

332. *Чайка, В. М.* Основы дидактики [Електронний ресурс] / В. М. Чайка. Режим доступу: http://pidruchniki.ws/15840720/pedagogika/osnovi_didaktiki_-_chayka_vm

333. *Черкашина, Т. Т.* Диалогичность как возможность преодоления педагогического эгоизма / Т. Т. Черкашина // Материалы XIII Международной научно-практической конференции «Риторика и культура общения в общественном и образовательном пространстве», 21–23 янв. 2009 г. / [под ред. В. И. Аннушкина]. – Москва : Гос. ИРЯ имени А. С. Пушкина, 2009. – С. 469–474.

334. *Чхетиани, Т. Д.* Тактика повторов и переспросов в осуществлении стратегии поддержания речевого контакта / Чхетиани Т. Д. – У кн.: Взаємодія одиниць різних рівнів германських, романських і слов'янських мов. – Київ : КДППМ, 1991. – С. 18–21.

335. *Шестаков, В. П.* История эстетических учений : учеб. пособие / В. П. Шестаков. – Москва : Кн. дом «ЛИБРОКОМ», 2009. – 408 с.

336. *Шостром, Э.* Анти-Карнеги / Эверетт Шостром. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.koob.ru/shostrom/anti_karnegi

337. *Штофф, В. А.* О роли моделей в познании / В. А. Штофф. – Ленинград, 1963. – 128 с.

338. *Шустова, Л. А.* Диалог в практике работы с подростками / Л. А. Шустова // Ситуативная и личностная детерминация дискурса / [ред. Н. Д. Павлова, И. А. Зачесова]. – Москва : Ин-т психологии РАН, 2007. – 384 с.

339. *Эльконин, Б. Д.* Психология развития : учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений / Б. Д. Эльконин. – Москва : Изд. центр «Академия», 2001. – 144 с.

340. *Эльконин, Д. Б.* Избранные психологические труды: Проблемы возрастной и педагогической психологии / Д. Б. Эльконин. – Москва : Междунар. пед. акад., 1995. – 219,[1] с.

341. *Якиманская, И. С.* Личностно-ориентированное обучение в современной школе / И. С. Якиманская. – Москва : Сентябрь, 2000. – 112 с.

342. *Якса, Н. В.* Основы педагогічних знань: Навч. посіб. / Н. В. Якса. – Київ : Знання, 2007. – 358 с. – (Серія: Вища освіта ХХІ століття).

343. *Якубинский, Л. П.* Избранные работы: Язык и его функционирование / Л. П. Якубинский. – Москва, 1986. – 206,[2] с.

344. *Яноушек, Я.* Опыт социально-психологического анализа диалога в условиях совместного решения задачи / Я. Яноушек // Новые исследования в психологии и возрастной физиологии. – 1971. – №1. – С. 15–18.

345. Яноушек, Я. Проблемы общения в условиях совместной деятельности / Я. Яноушек // Вопросы психологии. – 1982. – №6. – С. 57–65.

346. Ярошевский, М. Г. История науки и школьное обучение / М. Г. Ярошевский, Л. Я. Зорина. – Москва, 1978. – 48 с.

347. Ярошевский, М. Г. Наука о поведении: русский путь / М. Г. Ярошевский // Вопросы психологии. – 1995. – №4. – С. 5–18.

348. Babych, A. Types of Appellations in Modern English / A. Babych. – In: Teaching Today Touches Tomorrow / Conference Papers. – Zhytomyr, 2003. – P. 10–11.

349. Gruber, H. Streitgesprache: Zur Pragmatik einer Diskursform / H. Gruber. – Opladen, 1996. – *Цит. за:* Григорьева, В. С. Дискурс как элемент коммуникативного процесса: прагмалингвистический и когнитивный аспекты : монография / В. С. Григорьева. – Тамбов : Изд-во Тамб. гос. техн. ун-та, 2007. – С. 68.

350. Hoffmanova, J. Zwischen Dialog und Monolog / J. Hoffmanova // Dialoganalyse : Referate der Arbeitstagung. – Tubingen : Niemeyer, 1993. – Bd. 5. – S. 35–40. – *Цит. за:* Григорьева В. С. Дискурс как элемент коммуникативного процесса: прагмалингвистический и когнитивный аспекты : монография / В. С. Григорьева. – Тамбов : Изд-во Тамб. гос. техн. ун-та, 2007. – С. 71.

351. Humanistic Education: a Reconnaissance. Prepared by J. Hassard & Dvoran Naven. Georgia State University., 1998. – *Цит за:* Глазкова І. Я. Навчальний діалог як засіб формування навичок критичного мислення [Електронний ресурс] / І. Я. Глазкова // Збірник наукових праць Бердянського державного педагогічного університету (Педагогічні науки). – Режим доступу: http://www.nbu.gov.ua/portal/soc_gum/znpbdpu/Ped/2008_4/Glazkova%20I..pdf

352. Longman Dictionary of Contemporary English/ director, Della Summers / Fourse Edition. – Person Education Limited, Harlow, England. – 2005. – 1950 p.

353. Mishenina, T. Linguocultural characteristics of dialogue technologies for cognitivity organization of higher shool students in the process of teaching

humanities / T. Mishenina, O. Gushko // *Periodyk naukowy Akademii Polonunej : the Scientific Journal of Polonia University*. – 2017. – Vol. 22 – № 3. – С. 60–69.

354. *Richards, J. C.* Longman Dictionary of Language Teaching and Applied Linguistics / J. C. Richards, J. Platt, H. Platt. – Kharlow : Pearson Education Limited, 1999. – 423[1] p.

355. *Segal, E.* The Class / E. Segal. – New York : Bantam Rack-size Edition, 1986. – 531,[1] p.

356. *Techtmeier, B.* Normen (Regeln) interaktionalen Handelns – ein wichtiges Erkenntnisziel der Kommunikationsforschung / B. Techtmeier // *Sprache und Pragmatik*. – Lunder Symposium, 1986. – S. 41–46. – *Цит. за:* Григорьева В. С. Дискурс как элемент коммуникативного процесса: прагмалингвистический и когнитивный аспекты : монография / В. С. Григорьева. – Тамбов : Изд-во Тамб. гос. техн. ун-та, 2007. – С. 65.

357. *Vaskivska, G.* Formation of High School Students' Communicative Competencies by Means of Acquiring Knowledge About Human / G. Vaskivska // *The advanced science journal*. – Special Issue for China. – 2013, June. – Issue 6. – P. 17–20.

358. *Vaskivska, O. Ye.* The forming in high school students skills of dialogic communication on lessons of ukrainian language / O. Ye. Vaskivska // *Trends in der Entwicklung der nationalen und internationalen Wissenschaft: Sammelwerk der wissenschaftlichen artikel*. – Verlag SWG imex GmbH, Nürnberg, Deutschland, 2016. – S. 281–283.

ДОДАТОК А

РЕЗУЛЬТАТИ АНАЛІЗУ ЗМІСТУ ВПРАВ І ЗАВДАНЬ за видами (формами) роботи учнів під час уроку української мови, що формують уміння діалогічного спілкування старшокласників Підручник з української мови для 10-го класу.

Академічний рівень.

(авт.: О. П. Глазова, Ю. Б. Кузнецов)

Загальна кількість вправ у підручнику – 333.

У вступі – 17. Відібрано для формування умінь діалогічного спілкування старшокласників – 5.

Мовлення як предмет вивчення стилістики і культури мовлення. Загальна кількість вправ – 7.

Завдання для всіх, хто готується жити в інформаційному суспільстві. Вправа 1. Розкрийте значення терміна *комунікативна діяльність*. Чи синонімічні терміни *комунікативна діяльність* та *спілкування*? Поясніть. Які ви знаєте види мовленнєвої діяльності? (с. 8).

Завдання для інтерактивного навчання: попрацюйте в групах. Вправа 2. Поспостерігайте за своїм мовленням і мовленням ваших однокласників. Які помилки в ньому найпоширеніші? Як ставитеся до мовленнєвих помилок ви? Ваші однокласники? Батьки? У чому це виявляється? **Завдання для всіх, хто хоче навчитися мислити самостійно.** Розкрийте значення вислову «*У душ красивих і красива мова, убогість мови – це убогість духу!*» (В. Іващенко). Чи згодні ви зі словами поета? Поясніть. **Профорієнтаційні завдання.** Наскільки важливо володіти літературною мовою? Назвіть професії, у представників яких мовлення має бути бездоганним (с. 10).

Завдання для всіх, хто готується жити в інформаційному суспільстві. Вправа 5. У чому полягає культура мовлення сучасної молодшої людини? Назвіть її складники (с. 13).

Стилiстика та її підрозділи: стилістика мови (практична) і стилістика мовлення (функціональна). Загальна кількість вправ – 10.

Завдання для всіх, хто хоче навчитися мислити самостійно. Вправа 16. Розкрийте значення термінів *мовна особистість* та *мовна свідомість*. Поясніть, чи вважаєте ви себе сформованою мовною особистістю. Свою думку підтвердіть прикладами. Складіть і запишіть висловлювання в публіцистичному стилі на тему «*Мовна свідомість мого покоління*» (обсяг – 8–10 речень) (с. 21).

Зв'язне мовлення: усний докладний переказ тексту художнього стилю з творчим завданням

Вправа 17. Прочитайте текст, визначте його тему й головну думку. З'ясуйте стиль тексту, свою думку обґрунтуйте. Перекажіть текст (*усно*), завершивши його міркуваннями про те, чи доречними в житті сучасної людини є мрії та романтичні переживання. **Завдання для всіх, кому подобається мріяти та фантазувати:** Створіть казку про свою улюблену квітку. Дотримуйте художнього стилю (с. 22–23).

ПРАКТИЧНА СТИЛІСТИКА І КУЛЬТУРА МОВЛЕННЯ

СТИЛІСТИЧНІ ЗАСОБИ ФОНЕТИКИ

Загальна кількість параграфів – 6, загальна кількість вправ – 133.

Відібрано для формування умінь діалогічного спілкування старшокласників – 28.

§1. Загальна характеристика звукового складу української мови. Загальна кількість вправ в цьому параграфі – 5.

Завдання для всіх, кому подобається мріяти та фантазувати. Вправа 19. Уявіть, що на зміну мовному спілкуванню прийшло спілкування телепатичне: адресат мовлення сприймає лише зміст інформації, інтонації та інших ознак усного мовлення більше немає. Дайте оцінку такій формі спілкування, назвіть її переваги та вади (с. 27).

Завдання для всіх, хто готується жити в інформаційному суспільстві. Вправа 21. Визначте ведучого телепрограми або радіопередачі, мовлення якого є, на вашу думку, бездоганним. За якими критеріями ви це визначили? Якою мірою правильне мовлення впливає на його популярність? Обговоріть свій вибір із однокласниками. **Завдання для всіх, хто любить жартувати:** Уявіть собі, що диктором українського телебачення призначено героя п'єси М. Старицького «За двома зайцями» Свирида Голохвостова. Як би, на вашу думку, сприйняли таке призначення українські телеглядачі? Чому? (с. 28).

Продовження додатка А

Завдання для всіх, хто хоче навчитися мислити самостійно. Вправа 22. Поясніть, як знання фонетики та правил вимови може впливати на успішність людини у спілкуванні (с. 28).

§2. Стилистична роль відтворення звуків у художніх текстах. *Загальна кількість вправ в цьому параграфі – 12.*

Завдання для всіх, кому подобається мріяти та фантазувати. Вправа 32. Складіть і запишіть текст про значення часу в житті сучасної молоді людини. Використайте стилістичні засоби фонетики. Записане прочитайте вголос (с. 34).

Завдання для всіх, кому подобається мріяти та фантазувати. Вправа 34. Розкажіть, як ви мрієте провести свій вихідний день. Уживайте стилістичні засоби фонетики. **Міжпредметні завдання:** Доберіть і запишіть приклади звукової епіфори з текстів художньої літератури, популярних пісень тощо (с. 35).

§3. Милозвучність української мови – характерна ознака всіх її стилів. *Загальна кількість вправ в цьому параграфі – 9.*

Завдання для всіх, хто хоче навчитися мислити самостійно. Вправа 35. Як ви розумієте вислів *милозвучність мови*? За змістом прочитаного сформулюйте й поставте одне одному по два запитання, які з'ясували б сутність цього мовного явища (с. 36).

Домашня робота. Вправа 43. Використавши свої знання про засоби милозвучності української мови, складіть і запишіть висловлювання (*обсяг – 8–10 речень*) в публіцистичному стилі за поданим початком: *«Українська мова належить до милозвучних, на слух вона наспівна, приємна»* (с. 41).

§4. Норми вимови. *Загальна кількість вправ в цьому параграфі – 18.*

Завдання для інтерактивного навчання. Вправа 44. Попрацюйте в парах! Прочитайте текст. За змістом прочитаного сформулюйте й поставте одне одному по три запитання. **Завдання для всіх, хто готується жити в інформаційному суспільстві:** Поспостерігайте за мовленням своїх знайомих. Які норми вимови порушуються ними найчастіше? Поясніть, чому. (с. 42).

Завдання для всіх, хто хоче навчитися мислити самостійно. Вправа 45. Поясніть на прикладах із власного життєвого досвіду, як дотримання орфоепічних норм впливає на зміст і ефективність спілкування (с. 43).

Завдання для всіх, хто готується жити в інформаційному суспільстві. Вправа 52. Як ви вважаєте, чи потрібні друковані засоби масової інформації в добу поширення Інтернету? Яке майбутнє ЗМІ ви можете спрогнозувати? Свою думку обґрунтуйте. У висловлюванні використайте подані у вправі фразеологізми (с. 47).

Проектна діяльність. Вправа 53. Уявіть, що вам запропонували стати головним редактором всеукраїнського журналу, присвяченого культурі спілкування. Доберіть для журналу назву. Розробіть рубрики, обміркуйте тематику статей. Напишіть вступне слово до читачів, у якому прорекламуєте нове видання. Чим такий часопис може зацікавити ваших однолітків? (с. 47).

Міжпредметні завдання. Вправа 54. Як ви вважаєте, чи легко вивчати українську мову іноземцям? Свою думку обґрунтуйте (с. 48).

Завдання для всіх, хто прагне зрозуміти мистецтво. Вправа 59. Роздивіться репродукції графічної роботи В. Касіяна та картини К. Білокур. Доберіть фразеологізми, що могли б стати їхніми назвами. А яким уявляєте щастя ви? Розкажіть. Дотримуйте правил української орфоепії (с. 50).

Проектна діяльність. Вправа 61. Дослідіть особливості вимови у вашій місцевості. Що суперечить орфоепічним нормам літературної мови? Чи мають право на існування регіональні особливості вимови? Свою думку поясніть (с. 51).

§5. Тематичні виписки. Тези. Конспект прочитаного. *Загальна кількість вправ в цьому параграфі – 33.*

Завдання для інтерактивного навчання. Вправа 64. Прочитайте текст. Складіть план і тези прочитаного. Передайте ваше ставлення до телесеріалів. Дотримуйте стилю опрацьованого тексту. **Завдання підвищеної складності.** У своїй монографії «Кітч і література» відомий український літературознавець Тамара Гундорова висловила таку думку: *«Кітч – неминучий і всеприсутній супутник культури. Він лікує від стресів і пропонує неконфліктне поєднання реального та ідеального, одомашнює мистецтво і пристосовує його до полегшеного сприйняття»*. Чи згодні ви з науковцем? Проведіть власне культурологічне дослідження «Кітч у сучасній культурі та літературі» (с. 54–56).

Завдання для інтерактивного навчання. Вправа 65. Вдумливо прочитайте текст. Складіть план і конспект прочитаного. Який вид плану ви оберете: цитатний, вільний або змішаний? Вибір обґрунтуйте. **До вашого мовного портфолію.** Напишіть творчу роботу «Щоденник шопоголіка: як я вилікувався». Використайте тематичні виписки, зроблені з опрацьованого тексту (с. 56–58).

Продовження додатка А

Завдання для всіх, хто хоче навчитися мислити самостійно. ***Вправа** 77.* Розкажіть, як уживання фразеологізмів характеризує мовця. У розповіді використайте 3-4 подані фразеологізми. Наведіть приклади з життя, коли вам допомогло використання фразеологізмів (с. 62).

Завдання для всіх, кому подобається мріяти та фантазувати. ***Вправа** 90.* Складіть опис зовнішності фантастичної, вигаданої вами істоти (Словника-чарівника, Душі книжки, Комп'ютерного віруса і под.), використавши якнайбільше прикметників зі збільшувально-підсилювальним суфіксом *_енн(ий)*. Поясніть правопис таких прикметників (с. 68).

§6. Бібліографія. Анотація. *Загальна кількість вправ в цьому параграфі – 56.*

До вашого мовного портфоліо. ***Вправа** 99.* Складіть рейтинг книжок, які впродовж вашого життя здійснили на вас найбільший вплив. Укладіть анотації на 3-4 із них. Напишіть лист уявному адресатові – вашому одноліткові з далекої планети. У листі викладіть ваше ставлення до читання художньої та науково-популярної літератури. Введіть 2-3 анотації на найцікавіші, на ваш погляд, книжки (с. 74-75).

Усне мовлення: тренінг спілкування

Оберіть серед своїх однокласників 3-5 експертів.

Критерії обрання: експерти повинні бути загальноновизнаними майстрами спілкування, тобто вміти досягати поставленої мети.

Їхнє завдання – уважно прослухати складені й розіграні учнями діалоги та проаналізувати їх за таким планом:

1. Наскільки зрозумілою є мета спілкування, якою мірою вдалося цієї мети досягти.
2. Чи було дотримано правил етикету.
3. Наскільки правильним з погляду граматики було мовлення учнів.
4. Наскільки мовлення співрозмовників відповідало орфоепічним нормам.

Складіть та розіграйте в парах діалоги між:

- десятикласником та його братом-першокласником – про дитячі книжки українських письменників, які подобаються їм обом;
- десятикласником та його сусідкою-п'ятикласницею – про користь та задоволення від користування шкільною та районною бібліотеками для дітей;
- працівником шкільної бібліотеки та десятикласником – про особливості користування бібліотечним каталогом;
- двома десятикласниками – про прочитані цього року книжки, що найбільше запам'яталися;
- головою батьківського комітету школи та завідувачем шкільної бібліотеки – про задоволення потреб книгозбірні завдяки організованій батьками школярів спонсорській допомозі;
- однокласниками про перспективу розвитку електронних книжок та електронних підручників;
- шкільним бібліотекарем і десятикласником – про акцію допомоги дитячим будинкам «Подаруй дитині книжку!» та сутність благодійництва (с. 76).

Завдання для інтерактивного навчання. ***Вправа** 106.* Попрацюйте в парах! Продовжіть текст за поданим початком. Використайте в ньому слова *заздрісність, злісність, улесливість, чесність* (с. 79).

Завдання для всіх, хто готується жити в інформаційному суспільстві. ***Вправа** 107.* Використайте подані фразеологізми в тексті привітання вашого однокласника з днем народження. Виголосіть це привітання, дотримуючи орфоепічних норм. Яке привітання ви вважаєте найдоречнішим, а який подарунок – найціннішим? Обговоріть це у групі (с. 79).

Профорієнтаційні завдання. ***Вправа** 108.* Уявіть, що у вашій школі проходить день самоврядування і вам запропонували провести урок на тему «*Спрощення у групах приголосних*» у 5 класі. Яким має бути урок, щоб п'ятикласники запам'ятали це правило? Укладіть до такого уроку 2-3 вправи (с. 80).

Зв'язне мовлення. Відгук про твір мистецтва в публіцистичному стилі

***Вправа** 114.* Прочитайте текст. Укажіть ті його фрагменти, що є відгуками про твори мистецтва. З'ясуйте за тлумачним словничком лексичне значення виділених слів. **Завдання для всіх, хто хоче навчитися мислити самостійно:** Поясніть, з якою метою складають відгуки, хто їх зазвичай складає і хто є їхніми адресатами. У чому полягає відмінність відгуку від складеної фахівцем рецензії? (с. 83-84).

Продовження додатка А

До вашого мовного портфолію. Напишіть відгук про одну з популярних молодіжних передач українського телебачення (лист на прохання редакції). Складіть відгук про виставку (художніх робіт, фотографій, плакатів), що експонувалась у вашій (сусідній) школі, для оприлюднення на молодіжному веб-сайті. Напишіть відгук про кінофільм, котрий найбільше сподобався (або не сподобався) вам останнім часом, для оприлюднення в молодіжній газеті (с. 89).

Усне мовлення: тренінг спілкування

Оберіть серед своїх однокласників 3-5 експертів.

Їхнє завдання – уважно прослухати складені й розіграні учнями діалоги та проаналізувати їх за вже відомим вам планом.

Складіть та розіграйте в парах діалоги між:

- подругами-десятикласницями, одна з яких побувала на концерті свого улюбленого вітчизняного гурту (*оцінка виступу, порада долучитися до мистецтва улюбленців української молоді*);
- двома десятикласниками, які щойно відвідали концерт співака-гастролера (*обмін враженнями, оцінка сприйнятого*);
- десятикласником та його батьками про прем'єру, що відбулась у Національній опері імені Тараса Шевченка (*обмін враженнями: батьки відвідали виставу вдвох, школяр – зі своїми друзями*) (с. 90).

Зв'язне мовлення. Письмовий докладний переказ тексту публіцистичного стилю із творчим завданням

Вправа 131. Прочитайте. З'ясуйте стиль тексту, свою думку доведіть. Визначте тему й головну думку тексту. Складіть план тексту (складний), запишіть його. За планом напишіть докладний переказ. **Завдання для всіх, хто хоче навчитися мислити самостійно:** Завершіть переказ міркуваннями щодо того, яким чином можна розрізнити понтіїв пілатів у своєму оточенні та як захиститися від їхнього впливу на життя українського суспільства (с.95-97).

До вашого мовного портфолію: Складіть і систематизуйте питання анкети для своїх однокласників *«Біблія у вашому житті»*. Напишіть твір-роздум у публіцистичному стилі на тему *«Біблійна мудрість: учора, сьогодні й завжди»* (с. 98).

Завдання для всіх, кому подобається мріяти та фантазувати. **Вправа 138.** Прочитайте текст, письмово продовжіть його поясненням про переносне значення, у якому вживають слово *Атлантида* та крилатий вислів *пошуки Атлантиди*. Розкажіть, про що мріють сучасні старшокласники і яку Атлантиду вони прагнуть відшукати. Уживайте якнайбільше слів іншомовного походження (с. 100).

Завдання для всіх, хто готується жити в інформаційному суспільстві. **Вправа 141.** Уявіть, що вам запропонували підготувати рекламний буклет для проведення літньої українознавчої школи для дітей української діаспори. На що ви звернули б увагу ваших однолітків насамперед? Чим би прагнули їх зацікавити? Створіть такий буклет. Поясніть правопис ужитих у ньому слів іншомовного походження (с. 102).

Завдання для всіх, хто готується жити в інформаційному суспільстві. **Вправа 146.** Поясніть значення фразеологізмів *золоте руно; вирушати за золотим руном*. Що, на вашу думку, є золотим руном для сучасних українців? Особисто для вас? Ваших однокласників? Розкажіть про це, уживаючи іншомовні слова (с. 104).

Міжпредметні завдання. **Вправа 150.** Які твори, що ви їх вивчали на уроках світової літератури цього року, запам'яталися вам найбільше? Напишіть відгук на один із них. Поясніть правопис ужитих у відгуку слів іншомовного походження (с. 105).

СТИЛІСТИЧНІ ЗАСОБИ ЛЕКСИКОЛОГІЇ

Загальна кількість параграфів – 9, загальна кількість вправ – 120.

Відібрано для формування умінь діалогічного спілкування старшокласників – 30.

§7. Слово і його лексичне значення. *Загальна кількість вправ в цьому параграфі – 4.*

Домашня робота. **Вправа 154.** За допомогою інтернет-джерел та довідкової літератури підготуйте повідомлення про відомих українських лексикографів. Напишіть твір-роздум *«Не бійтесь заглядати у словник...»* (с. 110).

§8. Стилiстично нейтральна лексика; емоційно й експресивно забарвлені засоби, що надають мовленню певного стильового відтінку. *Загальна кількість вправ в цьому параграфі – 11.*

Проектна діяльність. **Вправа 158.** Уявіть, що вас запросили виступити на парламентських слуханнях, присвячених якості сучасної освіти. Сформулюйте тези свого виступу (с. 113-114).

Продовження додатка А

Завдання для всіх, хто готується жити в інформаційному суспільстві. Вправа 160. Яким ви уявляєте блог українських старшокласників? Які теми варто, на вашу думку, на ньому обговорити? Письмово складіть рейтинг таких тем. **Завдання для всіх, хто товаришує з комп'ютером:** Сформулюйте своє ставлення до інтернету (усно). Стильовий відтінок своєї відповіді оберіть самостійно. Що більше вплинуло на ваш вибір – тема висловлювання чи його головна думка (тобто ваше ставлення до предмета розмови)? Поясніть (с. 115).

Зв'язне мовлення. Виступ на зборах, семінарах (підготовлений і заздалегідь не підготовлений)

Вправа 161. Попрацюйте в парах! Прочитайте. За змістом прочитаного сформулюйте й поставте одне одному по три запитання. Складіть план і тези повідомлення про те, які існують жанри публічних виступів. Де можна виступити з таким повідомленням? (с. 116).

Вправа 162. Попрацюйте в групах! Прочитайте текст. Поставте одне одному по три запитання за змістом прочитаного. У якому стилі треба складати текст виступу і чим може бути зумовлений вибір стилю? **Завдання для всіх, хто товаришує з комп'ютером:** Однією зі складових сучасної доповіді стала комп'ютерна презентація. У чому, на вашу думку, візуальний ряд має доповнювати текст лекції чи повідомлення? Якою, на вашу думку, має бути успішна презентація? (с. 117-118).

Вправа 164. З'ясувавши мету, обравши стиль та дібравши фактичний матеріал, складіть план і тези однієї з доповідей про:

- Необхідність додержання мовного режиму в школі (для виголошення на засіданні шкільної ради);
- Діяльність шкільного парламенту протягом навчального року (для шкільних учнівських зборів);
- Особливості лексичної системи української мови (для семінарського заняття).

До якого типу доповідей (звітна, ділова, наукова) належить підготовлений вами виступ? Поясніть (с. 118-119).

Домашня робота. Вправа 165. Визначивши мету, обравши стиль та дібравши фактичний матеріал, складіть план та повний текст однієї з доповідей про:

- реалізацію акції «Прочитаємо книжку разом» (для класних зборів);
- заходи щодо мотивації навчання учнів 10-го класу (для спільних зборів учнів класу та їхніх батьків наприкінці семестру);
- ресурси сучасного українського філологічного Інтернету для старшокласників (для засідання мовознавчого гуртка) (с. 119).

§9. Специфічно побутова лексика; просторічні слова, їхні стилістичні функції. Загальна кількість вправ в цьому параграфі – 12.

Вправа 172 (3). Сформулюйте тему і тези свого виступу на шкільних зборах, присвячених питанням культури мовлення учнів (с. 123-124).

Вправа 174. Прочитайте. Що, на вашу думку, є причиною вживання ненормативної лексики школярами – неосвіченість, протест чи виклик? Свою думку доведіть. Завдання для всіх, хто хоче навчитися мислити самостійно. Якою мірою ви згодні з автором тексту? Поясніть. Які мовні табу ви знаєте і підтримуєте? Чому? (с. 124-125).

Завдання для всіх, хто готується жити в інформаційному суспільстві. Вправа 175. Час від часу серед науковців, батьківської громадськості, засобів масової інформації виникає дискусія на тему: «Чи потрібно вивчати вульгаризми та жаргонізми у школі?». Висловіть свою думку з цього приводу. Яке місце жаргон посідає в житті сучасних школярів? Як ви до цього ставитеся? (с. 125).

Проектна діяльність. Вправа 177. Чи вважаєте ви, що чистоту української мови потрібно захищати на законодавчому рівні? Сформулюйте положення такого закону. Обговоріть їх у класі (с. 127).

§10. Професійно-виробнича лексика; наукова й ділова лексика, її стилістичні функції. Загальна кількість вправ в цьому параграфі – 13.

Завдання для всіх, хто готується жити в інформаційному суспільстві. Вправа 185. Як ви розумієте поняття свобода вираження поглядів, свобода думки, свобода слова? Чи існують межі свободи слова? Хто має забезпечувати відповідальність ЗМІ за точність подання фактів, їхню інтерпретацію (с. 133).

Завдання для всіх, хто готується жити в інформаційному суспільстві. Вправа 188. Розкажіть про класні (або шкільні) учнівські збори, які найбільше вам запам'яталися. Розповідь побудуйте в публіцистичному стилі. Використовуйте офіційно-ділову лексику (с. 135).

§11. Діалектні слова. Загальна кількість вправ в цьому параграфі – 17.

Міжпредметні завдання. Вправа 194. Назвіть українських письменників (класиків та сучасних митців), які у своїй творчості використовували діалектні слова. Які це твори? Яка стилістична роль у цих творах діалектних слів? (с. 138).

Продовження додатка А

Завдання підвищеної складності. Вправа 196. Підготуйте повідомлення «Уживання діалектних слів у перекладах з іноземних мов» (с. 139).

Завдання для всіх, кому подобається мріяти та фантазувати. Вправа 201. Уявіть, що з допомогою машини часу ви можете потрапити до Київської Русі або України XVII ст. Уживайте зрозумілі їм слова, які сьогодні є застарілими (с. 142).

§12. Запозичені слова, їхні стилістичні функції. Загальна кількість вправ в цьому параграфі – 7.

Завдання для всіх, хто хоче навчитися мислити самостійно. Вправа 210. Відомий сучасний мовознавець Олександра Сербенська запровадила поняття «екологія мови». Як ви його розумієте? **Міжпредметні завдання.** Підготуйте повідомлення про запозичення до української мови з тієї іноземної, яку ви вивчаєте. Чи поділяєте ви думку, що сучасна українська мова засмічена англіцизмами та американизмами? Свою думку обґрунтуйте (с. 148-149).

Домашня робота. Вправа 214. Перепишіть. Продовжіть висловлювання дотримуючи авторського стилю. Свої думки проілюструйте прикладами слушної заміни іншомовних слів українськими відповідниками. **Проектна діяльність:** Проведіть лінгвістичне дослідження: які поширені в Україні імена є запозиченими? Підготуйте і проведіть у класі мовну вікторину «Про що розповідають наші імена» (с. 151).

§13. Лексико-стилістичні синоніми та їхні види (контекстуальні синоніми, перифрази). Загальна кількість вправ в цьому параграфі – 15.

Завдання для всіх, хто готується жити в інформаційному суспільстві. Вправа 215. Складіть невелику усну розповідь «Мої товариші та неповторність їхнього мовлення», використавши кілька поданих в уривку синонімів (с. 152).

Завдання для всіх, хто готується жити в інформаційному суспільстві: Вправа 225. Підготуйте повідомлення «Перифрази в газетному тексті і рекламі». У чому, на вашу думку, полягає стилістична роль перифрази в публіцистичному стилі? (с. 159).

Усне мовлення: тренінг спілкування

Оберіть серед своїх однокласників 3-5 експертів.

Завдання журі експертів – прослухати складені й розіграні учнями діалоги та проаналізувати їх за таким планом:

1. Наскільки зрозумілою є мета спілкування, якою мірою вдалося цієї мети досягти;
2. Чи було дотримано правил етикету;
3. Наскільки доречно було дібрано лексику, зокрема наскільки влучно використано синоніми;
4. Наскільки правильним було мовлення учнів з погляду граматики;
5. Наскільки мовлення співрозмовників відповідало орфоепічним нормам.

Використавши якнайбільше синонімів, складіть та розіграйте в парах діалоги між:

- дідуся і онуком про переваги й вади листування за допомогою електронної пошти;
- старшою й молодшою сестрами-школярками про дотримання елементарних правил етикету в повсякденному спілкуванні в родині, з друзями;
- учителем мови та членами мовного гуртка про започаткування шкільного альманаху, присвяченого питанням культури мовлення молодих українців (с. 161).

Завдання для всіх, хто хоче навчитися мислити самостійно. Вправа 227. Проведіть у класі дискусію «Чи загрожує комп'ютер моїй індивідуальності?». До розмови запросіть учителів, шкільного психолога, батьків (с. 164).

До вашого мовного портфолію. Напишіть статтю на самостійно визначену актуальну тему. Доберіть до неї ілюстрації (с. 164).

§14. Переносне значення слів. Тропи (епітет, порівняння, метафора, персоніфікація, метонімія, синекдоха, гіпербола, алегорія). Загальна кількість вправ в цьому параграфі – 23.

Завдання для всіх, хто хоче навчитися мислити самостійно. Вправа 232. Прокоментуйте афоризм Д. Дефо «Порозумнішати ніколи не пізно». Уживайте слова в переносному значенні (с. 166).

Завдання для всіх, кому подобається мріяти та фантазувати. Вправа 240. Для чого вживають метафори? Відповідь дайте у формі усного твору-фантазії «Світ без метафор» (с. 172).

Завдання для всіх, хто хоче навчитися мислити самостійно. Вправа 241. Якої ви думки про дублювання фільмів українською мовою? Поясніть. Чи легко, на вашу думку, перекладати образне мовлення? Чому? (с. 172-173) (І далі за текстом).

Продовження додатка А

ЗМІСТ ЗАВДАНЬ У ПІДРУЧНИКУ З УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ
для 11-го класу (академічний рівень)
(авт.: О. Глазова, Ю. Кузнецов)
У КОНТЕКСТІ ФОРМУВАННЯ УМІНЬ ДІАЛОГІЧНОГО
СПІЛКУВАННЯ СТАРШОКЛАСНИКІВ

Таблиця Б.1

Завдання для всіх, хто готується жити в інформаційному суспільстві

Зміст завдань	Виконання завдань спрямовується на (наша інтерпретація):
Розкрийте значення терміна <i>комунікативна діяльність</i> . Чи синонімічні терміни <i>комунікативна діяльність</i> та <i>спілкування</i> ? Поясніть. Які ви знаєте види мовленнєвої діяльності? (с. 8).	• розуміння значення терміна «комунікативна діяльність»;
У чому полягає культура мовлення сучасної молоді людини? Назвіть її складники (с. 13).	• культуру мовлення;
Визначте ведучого телепрограми або радіопередачі, мовлення якого є, на вашу думку, бездоганим. За якими критеріями ви це визначили? Якою мірою правильне мовлення впливає на його популярність? Обговоріть свій вибір із однокласниками (с. 28)	• правильність мовлення і його популярність;
Поспостерігайте за мовленням своїх знайомих. Які норми вимови порушуються ними найчастіше? Поясніть, чому. (с. 42).	• уникнення порушень норм мовлення;
Як ви вважаєте, чи потрібні друковані засоби масової інформації в добу поширення Інтернету? Яке майбутнє ЗМІ ви можете спрогнозувати? Свою думку обґрунтуйте. У висловлюванні використайте подані у вправі фразеологізми (с. 47).	• увагу до друкованого слова та Інтернет-ресурсів;
Використайте подані фразеологізми в тексті привітання вашого однокласника з днем народження. Виголосіть це привітання, дотримуючи орфоепічних норм. Яке привітання ви вважаєте найдоречнішим, а який подарунок – найціннішим? Обговоріть це у групі (с. 79).	• значення фразеологізмів у мовленні; • цінність вправного мовлення;
Уявіть, що вам запропонували підготувати рекламний буклет для проведення літньої українознавчої школи для дітей української діаспори. На що ви звернули б увагу ваших однолітків насамперед? Чим би прагнули їх зацікавити? Створіть такий буклет. Поясніть правопис ужитих у ньому слів іншомовного походження (с. 102).	• діалог культур; • друковане слово, його вагомість;
Поясніть значення фразеологізмів <i>золоте руно</i> ; <i>вирушати за золотим руном</i> . Що, на вашу думку, є золотим руном для сучасних українців? Особисто для вас? Ваших однокласників? Розкажіть про це, уживаючи іншомовні слова (с. 104).	• значення фразеологізмів у мовленні; • діалог культур;
Яким ви уявляєте блог українських старшокласників? Які теми варто, на вашу думку, на ньому обговорити? Письмово складіть рейтинг таких тем (с. 115)	• українське слово і блог;
Час від часу серед науковців, батьківської громадськості, засобів масової інформації виникає дискусія на тему: «Чи потрібно вивчати вульгаризми та жаргонізми у школі?». Висловіть свою думку з цього приводу. Яке місце жаргон посідає в житті сучасних школярів? Як ви до цього ставитесь? (с. 125).	• жаргонне мовлення; • вульгаризми у мовленні; • оцінку вульгаризмів і жаргонізмів;

Продовження додатка А

Закінчення таблиці А.1

Зміст завдань	Виконання завдань спрямовується на (наша інтерпретація):
Як ви розумієте поняття свобода вираження поглядів, свобода думки, свобода слова? Чи існують межі свободи слова? Хто має забезпечувати відповідальність ЗМІ за точність подання фактів, їхню інтерпретацію (с. 133).	- розуміння свободи слова, свободи думки; - відповідальність за точність фактів, їх інтерпретацію;
Розкажіть про класні (або шкільні) учнівські збори, які найбільше вам запам'яталися. Розповідь побудуйте в публіцистичному стилі. Використовуйте офіційно-ділову лексику (с. 135).	офіційно-ділову лексику в учнівському середовищі;
Складіть невелику усну розповідь «Мої товариші та неповторність їхнього мовлення», використавши кілька поданих в уривку синонімів (с. 152).	мовлення кожної людини як цінність;
Підготуйте повідомлення «Перифрази в газетному тексті і рекламі». У чому, на вашу думку, полягає стилістична роль перифрази в публіцистичному стилі? (с. 159).	стилістичну роль перифрази у публіцистичному мовленні;
Як ви розумієте поняття <i>патріотизм, героїзм, мала батьківщина, родина</i> ? Хто або що, на вашу думку є уособленням цих понять у світовій та вітчизняній історії, культурі? Розкажіть про це. У розповіді користуйтеся персоніфікацією (с. 174).	цінність і ємність понять «патріотизм», «героїзм», «мала батьківщина», «родина»;
Розкажіть про культурницьку та благодійну діяльність Петра Яцика в Україні. Уживайте антоніми. Що ви знаєте про роль меценатів у історії України? Складіть роздум «Якби я був меценатом...». Уживайте антоніми (с. 181-182).	культурницьку та благодійну діяльність видатних постатей;
Підготуйте повідомлення «Фразеологізми як вияв національного характеру українця» (с. 194).	національний характер українця у фразеологізмах;
Підготуйте повідомлення про розвиток фразеології української мови у добу глобалізації (с. 199).	фразеологію української мови у добу глобалізації.

Таблиця А.2

Завдання для інтерактивного навчання

Зміст завдань	Виконання завдань спрямовується на (наша інтерпретація):
Попрацюйте в парах! Поспостерігайте за своїм мовленням і мовленням ваших однокласників. Які помилки в ньому найпоширеніші? (с. 10)	- дослідження мовного середовища; - визначення помилок у мовленні;
Попрацюйте в парах! Прочитайте текст. За змістом прочитаного сформулюйте й поставте одне одному по три запитання (с. 42)	творчу роботу з текстом;
Складіть план і тези прочитаного. Передайте ваше ставлення до телесеріалів. Дотримуйте стилю опрацьованого тексту (с. 54)	- складання плану прочитаного; - складання тез на основі прочитаного тексту; - аналіз елементів віртуальної реальності;
Вдумливо прочитайте текст. Складіть план і конспект прочитаного. Який вид плану ви оберете: цитатний, вільний або змішаний? Вибір обґрунтуйте (с. 56)	- складання плану прочитаного за його видами: цитатний, вільний, змішаний; - складання конспекту;
Попрацюйте в парах! Продовжіть текст за поданим початком. Використайте в ньому слова <i>заздрісність, злісність, улесливість, чесність</i> (с. 79).	- роботу з незавершеним текстом; - аналіз цінностей і установок особистості;

Продовження додатка А

Таблиця Б.3

Завдання для всіх, хто хоче навчитися мислити самостійно

Зміст завдань	Ціннісна спрямованість завдань (наша інтерпретація):
Розкрийте значення вислову «У душ красивих і красива мова, убогість мови – це убогість духу!» (В. Іващенко). Чи згодні ви зі словами поета? Поясніть (с. 10)	• аналіз цілісності особистості з огляду на її мовленнєву компетентність;
Розкрийте значення термінів <i>мовна особистість</i> та <i>мовна свідомість</i> . Поясніть, чи вважаєте ви себе сформованою мовною особистістю. Свою думку підтвердіть прикладами. Складіть і запишіть висловлювання в публіцистичному стилі на тему «Мовна свідомість мого покоління» (обсяг – 8–10 речень) (с. 21).	• формування термінологічної компетентності;
Поясніть, як знання фонетики та правил вимови може впливати на успішність людини у спілкуванні (с. 28).	• формування ціннісного ставлення до мови і мовлення; • мовленнєва діяльність – запорука успіху особистості;
Як ви розумієте вислів <i>милозвучність мови</i> ? За змістом прочитаного сформулюйте й поставте одне одному по два запитання, які з'ясували б сутність цього мовного явища (с. 36).	• формування ціннісного ставлення до мови, її милозвучності;
Поясніть на прикладах із власного життєвого досвіду, як дотримання орфоепічних норм впливає на зміст і ефективність спілкування (с. 43).	• формування в учнів переконання, що життєвий досвід і ефективність спілкування тісно взаємопов'язані;
Розкажіть, як уживання фразеологізмів характеризує мовця. У розповіді використайте 3–4 подані фразеологізми. Наведіть приклади з життя, коли вам допомогло використання фразеологізмів (с. 62).	• прищеплення любові до засобів мови;
Поясніть, з якою метою складають відгуки, хто їх зазвичай складає і хто є їхніми адресатами. У чому полягає відмінність відгуку від складеної фахівцем рецензії? (с. 83–84).	• розвиток мовної і мовленнєвої діяльності у процесі складання відгуків і рецензій;
Завершіть переказ міркуваннями щодо того, яким чином можна розрізнити понтіїв пілатів у своєму оточенні та як захиститися від їхнього впливу на життя українського суспільства (с. 95–97).	• аналіз мовної поведінки особистості у соціумі; • розвиток розуміння важливості міжпредметних зв'язків у формуванні особистості;
Відомий сучасний мовознавець Олександра Сербенська запровадила поняття « <i>екологія мови</i> ». Як ви його розумієте? (с. 148).	• дослідження мовних явищ і нові термінологічні утворення;
Проведіть у класі дискусію «Чи загрожує комп'ютер моїй індивідуальності?». До розмови запросіть учителів, шкільного психолога, батьків (с. 164).	• цінності живого і машинного спілкування;
Прокоментуйте афоризм Д. Дефо «Порозумнішати ніколи не пізно». Уживайте слова в переносному значенні (с. 166).	• формування ціннісного ставлення до знань;
Якої ви думки про дублювання фільмів українською мовою? Поясніть. Чи легко, на вашу думку, перекладати образне мовлення? Чому? (с. 172–173).	• українська мова і мистецтво кінематографії;
Складіть текст (обсяг 8–10 речень) на тему «Речі не старі, а старовинні». Уживайте епітети, порівняння, метафори (с. 176).	• формування ціннісного ставлення до надбань українського народу; • розвиток мовної компетентності;

Продовження додатка А

Закінчення таблиці А.3

Зміст завдань	Ціннісна спрямованість завдань (наша інтерпретація):
Завершіть переказ конкретними пропозиціями щодо збереження весняних, літніх, осінніх дикоростучих квітів та інших лісових і польових рослин. Використайте один-два фразеологізми (с. 201-202).	• прищеплення любові до рідної природи; • рідна природа в українських фразеологізмах;
Складіть висловлювання «Моя мала батьківщина». Уживайте іменники із суфіксом -ин (а) (с. 211).	• прищеплення любові до малої батьківщини; • виховання патріотичних почуттів;
Напишіть докладний переказ тексту. Уведіть до переказу самостійно складений відгук про будь-який твір Миколи Лисенка (с. 217-218).	• робота з текстом з використанням знань про видатних українців; • формування позитивного ставлення до здобутків кожної людини як члена суспільства;
Мовний експеримент: з'ясуйте, чи можна за допомогою іншомовних префіксів утворити нові слова від слів українських (с. 220).	• мовний експеримент; • українська мова і потенціал інших мов для словотворення; • діалог культур;
Доповніть переказ роздумами про значення для української культури народних пісень літературного походження. Проілюструйте свої думки самостійно дібраними прикладами (с. 221-222).	• формування позитивного ставлення до народних пісень літературного походження для української культури загалом.

Таблиця А.4

Профорієнтаційні завдання

Зміст завдань	Формування спрямованості на професію (наша інтерпретація)
Наскільки важливо володіти літературною мовою? Назвіть професії, у представників яких мовлення має бути бездоганим (с. 10).	• літературна мова в житті особистості; • цінність літературної мови; • важливість літературної мови у професійній діяльності;
Уявіть, що у вашій школі проходить день самоврядування і вам запропонували провести урок на тему «Спрощення у групах пригосних» у 5 класі. Яким має бути урок, щоб п'ятикласники запам'ятали це правило? Укладіть до такого уроку 2–3 вправи (с. 80).	• застосування мовної компетентності старшокласників для формування знань з української мови в учнів основної школи;
Складіть перелік питань для обговорення на «круглому столі» на тему: «Чи потрібен талантові талан?» (с. 187).	• розвиток термінологічного чуття; • формування комунікативної компетентності;

Продовження додатка А

Таблиця А.5

Завдання для всіх, хто любить жартувати

Зміст завдань	Формування спрямованості на професію (наша інтерпретація)
Уявіть собі, що диктором українського телебачення призначено героя п'єси М. Старицького «За двома зайцями» Свирида Голохвастова. Як би, на вашу думку, сприйняли таке призначення українські телеглядачі? Чому? (с. 28).	• аналіз адекватності і неадекватності мовленнєвої поведінки особистості; • мовна і мовленнєва поведінка окремої особистості як чинник формування «комунікативної компетентності соціального середовища»;
Складіть діалог, у якому поясніть значення оксюморонів <i>бридка врода</i> та <i>молодий старик</i> (с. 186).	• цінність мовних фігур для розвитку комунікативної компетентності особистості;

Таблиця А.6

Завдання для всіх, кому подобається мріяти та фантазувати

Зміст завдань	Формування спрямованості на професію (наша інтерпретація)
Створіть казку про свою улюблену квітку. Дотримуйте художнього стилю (с. 22-23).	• опанування художнього стилю мовлення; • формування ейдетичного мислення;
Уявіть, що на зміну мовному спілкуванню прийшло спілкування телепатичне: адресат мовлення сприймає лише зміст інформації, інтонації та інших ознак усного мовлення більше немає. Дайте оцінку такій формі спілкування, назвіть її переваги та вади (с. 27).	• формування цінностей живого спілкування; • аналіз сприйняття змісту інформації залежно від невербального її супроводу;
Складіть і запишіть текст про значення часу в житті сучасної молодої людини. Використайте стилістичні засоби фонетики. Записане прочитайте вголос (с. 34).	• формування міжпредметних зв'язків на категоріях часу і стилістичних засобах фонетики української мови;
Розкажіть, як ви мрієте провести свій вихідний день. Уживайте стилістичні засоби фонетики (с. 35)	• розвиток індивідуально-психологічних особливостей і творчого потенціалу учнів;
Складіть опис зовнішності фантастичної, вигаданої вами істоти (Словника-чарівника, Душі книжки, Комп'ютерного віруса і под.), використавши якнайбільше прикметників зі збільшувально-підсилювальним суфіксом <i>_енн(ий)</i> . Поясніть правопис таких прикметників (с. 68).	• формування конкретних знань з мови на основі творчої уяви старшокласників; • розвиток розуміння ролі і значення афіксів для формування комунікативної компетентності;
Прочитайте текст, письмово продовжіть його поясненням про переносне значення, у якому вживають слово <i>Атлантида</i> та крилатий вислів <i>пошуки Атлантиди</i> . Розкажіть, про що мріють сучасні старшокласники і яку Атлантиду вони прагнуть відшукати. Уживайте якнайбільше слів іншомовного походження (с. 100).	• доречність іншомовних слів в українському мовному і мовленнєвому середовищі; • формування цілісного погляду на мовні явища різних мов; • розвиток соціально-аналітичного мислення особистості;

Закінчення додатка А

Закінчення таблиці Б.6

Уявіть, що з допомогою машини часу ви можете потрапити до Київської Русі або України XVII ст. Уживайте зрозумілі їм слова, які сьогодні є застарілими (с. 142).	• формування ціннісного ставлення до витоків і джерел сучасної української мови;
Для чого вживають метафори? Відповідь дайте у формі усного твору-фантазії «Світ без метафор» (с. 172).	• формування метафоричного мислення; • розвиток індивідуально-психологічних особливостей особистості;

Таблиця А.7

Міжпредметні завдання

Зміст завдань	Формування системного бачення мовних явища і відповідного мислення (наша інтерпретація)
Доберіть і запишіть приклади звукової епіфори з текстів художньої літератури, популярних пісень тощо (с. 35).	• прищеплення любові до української культурної спадщини і мовної зокрема; • народна творчість як засіб пізнання мови і мовлення;
Як ви вважаєте, чи легко вивчати українську мову іноземцям? Свою думку обґрунтуйте (с. 48).	• українська мова серед інших мов; • носії мови: діалог культури; • комунікативна компетентність як запорука пізнання багатогранного світу інших культур;
Які твори, що ви їх вивчали на уроках світової літератури цього року, запам'яталися вам найбільше? Напишіть відгук на один із них. Поясніть правопис ужитих у відгуку слів іншомовного походження (с. 105).	• розвиток умінь діалогічного спілкування на основі творів світової літератури;
Назвіть українських письменників (класиків та сучасних митців), які у свої творах уживають діалектні слова. Які це твори? Яка стилістична роль у цих творах діалектних слів? (с. 138).	• формування ціннісного ставлення до діалектних мовних явищ;
Підготуйте повідомлення про запозичення до української мови з тієї іноземної, яку ви вивчаєте. Чи поділяєте ви думку, що сучасна українська мова засмічена англіцизмами та американізмами? Свою думку обґрунтуйте (с. 148-149).	• аналіз позитивних і негативних тенденцій зближення різних мов; • аналіз запозичень українською мовою з іноземної, що вивчається учнями;
Поясніть, який тип культури є традиційним для України. У чому він виявляється в наш час? У відповіді вживайте слова, похідні від іншомовних, за допомогою яких словотвірних елементів ці слова утворено? (с. 220).	• ціннісне ставлення до української традиційної культури; • аналіз традицій і сучасних тенденцій розвитку мовного середовища, вживання слів іншомовного походження.

ДОДАТОК Б

РЕЗУЛЬТАТИ АНАЛІЗУ ЗМІСТУ ВПРАВ І ЗАВДАНЬ за видами (формами) роботи учнів під час уроку, що формують уміння діалогічного спілкування старшокласників Підручник з української мови для 11-го класу. Академічний і профільний рівень. (авт. кол.: О. Караман, М. Плющ, С. Тихоша)

Загальна кількість параграфів – 59, з них: для академічного та профільного рівнів – 15 параграфів, лише для академічного рівня – 5 параграфів, лише для профільного рівня – 39 параграфів.

Загальна кількість вправ – 707.

Розділ 1. МОВА. ІНДИВІД. СУСПІЛЬСТВО

Загальна кількість параграфів – 4, загальна кількість вправ – 39.

Профільний рівень: §1. Мова як особлива система знаків. Її місце з-поміж інших знакових систем. *Загальна кількість вправ – 9.*

Міжпредметні зв'язки. Вправа 6. Розгляньте репродукцію народної картини «Козак Мамай». Яку інформацію закодовано в картині за допомогою символів? Складіть діалог між відвідувачем музею та екскурсоводом про знаковість народної картини (с. 14).

Інтернет-путівник. Вправа 8. Зайдіть на сайт www.etno.us.org.ua, знайдіть цікаву інформацію про кольори-символи в національному вбранні українців (с. 15).

Вправа 9. Іржи Томан стверджував: «Людина без мови не була б людиною». Чи згодні ви з цією думкою? Висловіть свою точку зору аргументовано (с. 16).

Профільний рівень: §2 Проблема взаємодії мови і культури, мови і соціуму. *Загальна кількість вправ – 10.*

Дослідження мовного матеріалу. Вправа 15. Прочитайте текст. Складіть тези і перекажіть його, ілюструючи основні думки власними прикладами. Ключові слова випишіть і запам'ятайте їхні значення (с.19).

Практикум. Вправа 16. Підготуйте розповідь про значення мови у вихованні особистості. Скористайтесь поданими висловлюваннями мовознавців (с. 20).

Вправа 19. Болгарська поетеса Блага Дмитрова вважає, що «мовна форма, її фоніка залежить від географічного ландшафту, на якому проживає етнос». Чи згодні ви з таким твердженням. Обґрунтуйте свою думку (с. 21).

Профільний рівень: §3. Українська мова в діалозі культур. Відображення в українській мові культури інших народів. Українська діаспора. *Загальна кількість вправ – 14.*

Вправа 20. Прочитайте. Сформулюйте тему й основну думку тексту. **Дослідження мовного матеріалу.** Скористайтесь матеріалами Інтернету і доповніть текст. Підготуйте усне повідомлення чи реферат на зазначену тему (с. 20–21).

Міжпредметні зв'язки. Вправа 21. Прочитайте текст. Використовуючи матеріали вправи, підготуйте діалог про відображення в українській мові культури інших народів. Наводьте власні приклади (с. 23).

Інтернет-путівник. Вправа 25. Зайдіть на сайт www.greatukrainians.com.ua, знайдіть більш докладні відомості про Соломію Крушельницьку. Найцікавіші факти повідомте однокласникам (с. 27–28). Вправа 27. Розкажіть про відомого представника української діаспори Петра Яцика. Чи берете ви участь у Міжнародному конкурсі знавців української мови імені Петра Яцика? Як відбувається це змагання у вашому регіоні? (с. 28).

Робота в парах, групах. Вправа 28. З-поміж представників наукової спільноти існує думка, що наявність у світі шести тисяч мов заважає прогресу людства. Вони пропонують створити єдину мову світу шляхом «схрещування» мов. Як ви ставитесь до цієї ідеї? Обговоріть проблему (с. 28).

Дослідження мовного матеріалу. Вправа 29. Підготуйте тести для взаємоперевірки знань за темою: «Українська мова в діалозі культур». Влаштуйте конкурс на найкращі тести (с. 28).

Профільний рівень: §4 Видатні мовознавці вітчизняної науки. *Загальна кількість вправ – 6.*

Дослідження мовного матеріалу. Вправа 34. Скориставшись Інтернетом та енциклопедією «Українська мова», підготуйте реферати про українських мовознавців, проведіть наукову конференцію (с. 32–33).

Продовження додатка Б

Робота в парах, групах. Вправа 35. Об'єднайтесь у пари. прочитайте про відомого мовознавця Олександра Потебню. Складіть за текстом діалог та розіграйте його в класі (с. 33).

Вправа 38. Прочитайте. Продовжіть діалог про мовознавця, першого ректора Київського університету(с. 37) .

Розділ 2. СТИЛІСТИКА ЯК РОЗДІЛ НАУКИ ПРО МОВУ

Загальна кількість параграфів – 6, загальна кількість вправ – 80.

§5. Поняття стилю мовлення. Норма літературної мови. *Загальна кількість вправ – 21.*

Дослідження мовного матеріалу. Вправа 40. Прочитайте текст. Підготуйте лінгвістичне повідомлення про стиль мови і стиль мовлення (с. 40).

Самостійна робота. Вправа 47. Підготуйте усне повідомлення на тему: «Оволодіти науковим мовленням – передусім навчитися оперувати поняттями» (с. 47).

§6. Офіційно-діловий стиль. *Загальна кількість вправ – 17.*

§7. Художній стиль. *Загальна кількість вправ – 11.*

Робота в парах, групах. Вправа 78. Прочитайте лінгвістичну довідку. Об'єднайтесь в пари й розкажіть про особливості індивідуального стилю улюбленого письменника, ілюструючи прикладами його самотньої мовотворчості (с. 67).

§8. Публіцистичний стиль. *Загальна кількість вправ – 15.*

Робота в парах, групах. Вправа 95. Проведіть дискусію на тему: «Чи є зараз серед молодих, серед нинішніх оце відчуття спільності обов'язку перед Україною, перед Матір'ю?» (с. 77–78).

Робота в парах, групах. Вправа 96. Об'єднайтесь в групи. доберіть невеликі за обсягом тексти (10–15 рядків) публіцистичного стилю мовлення, але різних жанрів: а) газетна стаття; б) репортаж; в) інтерв'ю; г) фейлетон; ґ) стаття. Визначте спільні ознаки стилю і особливості кожного жанру. Визначте тип мовлення кожного з текстів. Заслухайте дібрані тексти від кожної групи. Обговоріть виступи (с. 78).

Матеріал для профільного рівня. Вправа 98. Напишіть твір-роздум у публіцистичному стилі на одну з тем: «Що значить знайти себе?», «Що важливіше: як жити чи для чого жити?», «Чи можна обійтися без духовних потреб, без спілкування між людьми?» (с. 78).

Міжпредметні зв'язки. Вправа 99. Прочитайте текст. Підготуйте запитання один одному і проведіть взаємоопитування (с. 78).

Матеріал для профільного рівня. Вправа 103. Підготуйте нарис на краєзнавчому матеріалі, про відомих людей які живуть у вашому місті (селі). Орієнтовні теми: «Людина, що реалізувала себе», «Справжні господарі землі» (с. 82).

Профільний рівень: §9. Конфесійний стиль. *Загальна кількість вправ – 8.*

Міжпредметні зв'язки. Вправа 109. Прочитайте в «Кобзарі» Тараса Шевченка «Псалми Давидові». Визначте їхній стиль. Прокоментуйте зміст (с. 85).

Робота в парах, групах. Вправа 111. Проведіть круглий стіл на тему «Кому сьогодні уособлювати нашу совість» (с. 85).

Профільний рівень: §10. Епістолярний стиль. *Загальна кількість вправ – 8.*

Робота в парах, групах. Вправа 112. Обговоріть лінгвістичну довідку, працюючи в парах. Висловіть власні міркування, чи є підстави розглядати епістолярний стиль: а) як окремий стильовий різновид; б) як між стильовий жанр. Обґрунтуйте (с. 85).

Робота в парах, групах. Вправа 115. Прочитайте текст. Об'єднайтесь в групи й підготуйте лінгвістичні повідомлення про особливості функціонування епістолярного стилю в умовах інформаційного суспільства. Висловіть власні міркування стосовно питань, порушених автором статті (с. 89).

Робота в парах, групах. Вправа 116. Складіть текст приватного листа про ваші життєві плани і мрії у довірливій формі. Прочитайте (за бажанням) складений текст, працюючи в парах. Проаналізуйте тексти (зміст, мовне оформлення, використання етикетних формул), висловіть корисні поради однокласникові (с. 91).

Розділ 3. МОРФОЛОГІЧНІ ЗАСОБИ СТИЛІСТИКИ

Загальна кількість параграфів – 5, загальна кількість вправ – 88

Академічний рівень: §11. Стилiстичне забарвлення граматичних понять і граматичних форм. *Загальна кількість вправ – 10.*

Самостійна робота. Вправа 124. Підготуйте стисле висловлювання на тему: «Життя – це боротьба» (с. 96).

Продовження додатка Б

Міжпредметні зв'язки. Вправа 129. Що вам відомо про кобзаря Остапа Вересая? Підготуйте розповідь для учнів 8 класу на тему: «Шлях кобзарів – то шлях народу» (с. 97).

Академічний рівень: §12. Стилистичні особливості форм іменника. Власні й загальні назви. *Загальна кількість вправ – 10.*

Робота в парах, групах. Вправа 130. Прочитайте текст. Висловіть свої думки щодо висунутої в тексті гіпотези (с. 97).

Робота в парах, групах. Вправа 138. Обговоріть проблему: «Красиве і потворне в нашому житті» (с. 101).

Самостійна робота. Вправа 139. Напишіть твір-розповідь на одну з тем, використовуючи іменники в усіх граматичних формах: «Рідне місто», «Мій улюблений письменник», «Море і міфи» (с. 101).

Академічний рівень: §13. Ступені порівняння якісних прикметників. Стягнена й нестягнена форми. *Загальна кількість вправ – 26.*

Самостійна робота. Вправа 154. Складіть і запишіть діалог на тему «На вулиці фантастичного міста». Використовуйте прикметники (с. 107).

Вправа 157. Прочитайте текст. Перекажіть усно за планом. Використовуйте свій словничок до тексту. Напишіть докладний переказ, доповнивши текст власними оцінками, роздумами про роль мистецтва танцю у відродженні національної культури і свідомості (с. 108-109).

Робота в парах, групах. Вправа 158. Складіть і розіграйте діалог на тему «Після концерту», вживаючи синонімічні фразеологізми. Проаналізуйте, як утворені ці образні вислови. Зробіть висновки (с. 109).

Робота в парах, групах. Вправа 160. Опрацюйте лінгвістичну довідку в парах, ставлячи одне одному запитання по черзі (с. 110).

Вправа 165. Напишіть твір на тему «А вже весна, а вже красна...». Що переважатиме в вашій роботі – опис, розповідь чи роздум? Стилистично доцільно вживайте прикметники (с. 112).

Академічний рівень: §14. Займенники й контекст. *Загальна кількість вправ – 18.*

Робота в парах, групах. Вправа 170. Прочитайте запитання. Побудуйте діалог, даючи на всі запитання повні негативні відповіді. Використайте заперечні займенники. Визначте відмінок, поясніть написання (с. 115).

Робота в парах, групах. Вправа 173. Подискутуйте на тему цінності людського життя (с. 116).

Інтернет-путівник. Вправа 175. Складіть діалог на тему «Українська писанка» за поданим початком та фотоілюстрацією. Уведіть у діалог опис процесу праці, розповідь про види писанок (інформацію можна знайти на сайті www.etno.us.org.ua). Діалог запишіть (с. 116).

Міжпредметні зв'язки. Вправа 179. Випишіть із художньої літератури приклади вживання займенників з певною стилістичною метою (с. 118).

Робота в парах, групах. Вправа 183. Проаналізуйте речення. Що можна сказати про характер людини за цими висловлюваннями? Складіть власне речення (діалог) із займенників (с. 119).

Академічний рівень: §15. Стилистична роль дієслівних категорій. *Загальна кількість вправ – 24.*

Самостійна робота. Вправа 192. Складіть пам'ятку своєму другові «Як підтримувати розмову в гостях». У реченнях використовуйте дієслова у формі наказового способу (*пам'ятай, приверни, слухай, говори, зачекай* тощо) (с. 123).

Вправа 194. Прочитайте. Підготуйте план переказу тексту. Випишіть ключові слова. Перекажіть текст (с. 124).

Розділ 4. СТИЛІСТИКА СИНТАКСИСУ

Загальна кількість параграфів – 25, загальна кількість вправ – 268

§16. Загальна характеристика синтаксичних одиниць. *Загальна кількість вправ – 9.*

Робота в парах, групах. Вправа 216. Розгляньте фотоілюстрацію. Чи відбуваються подібні свята краси у вашому регіоні? Складіть і розіграйте діалог «На виставці квітів» (с. 135).

Профільний рівень: §17. Словосполучення як одиниця синтаксису. *Загальна кількість вправ – 9.*

Дослідження мовного матеріалу. Вправа 220. Підготуйте лінгвістичне повідомлення про типи словосполучень. Упорядкуйте його залежно від аудиторії: а) ваші однокласники; б) слухачі підготовчих курсів при університеті; в) учні 5 класу (с. 138).

Профільний рівень: §18. Типи словосполучень за морфологічним вираженням головного слова. *Загальна кількість вправ – 4.*

Робота в парах, групах. Вправа 229. Що, на вашу думку, вплинуло на формування багатогранної особистості Марії Башкирцевої? Подискутуйте з однокласниками (с. 142).

Продовження додатка Б

Профільний рівень: §19. Типи підрядного зв'язку в словосполученні. *Загальна кількість вправ – 15.*

Робота в парах, групах. Вправа 233. Ознайомтеся з таблицею. Як уникнути помилок при визначенні типів підрядного зв'язку? Подискутуйте (с. 145).

Робота в парах, групах. Вправа 237. Випишіть із поданих речень словосполучення. Визначте в кожному з них тип підрядного зв'язку. Об'єднайтеся у групи й наведіть приклади крилатих висловів про слово. Визначте групу переможців (с. 146).

Самостійна робота. Вправа 239. Складіть усно твір-роздум на тему «Не бійтесь заглядати у словник: це пишний яр, а не сумне провалля» (М.Рильський) (с. 146).

§20. Речення як основна синтаксична і комунікативна одиниця. *Загальна кількість вправ – 8.*

Дослідження мовного матеріалу. Вправа 248. Прочитайте теоретичний матеріал. Підготуйте лінгвістичне повідомлення «Комунікативність речення», доповнивши текст прикладами (с. 152).

Дослідження мовного матеріалу. Вправа 252. Напишіть розповідь про друзів вашої сім'ї. Проведіть спостереження: яким реченням за будовою, метою висловлювання ви віддаєте перевагу (с. 155).

§21. Стилістичні функції розповідних, питальних і спонукальних речень. *Загальна кількість вправ – 6.*

Робота в парах, групах. Вправа 258. Прочитайте текст. Доберіть заголовок. Подискутуйте про проблему, порушену в тексті. **Самостійна робота.** Доповніть зміст тексту, використавши усі типи речень за метою висловлювання та за інтонацією (с. 159).

Профільний рівень: §22. Риторичне запитання, його стилістичні функції. *Загальна кількість вправ – 6.*

Робота в парах, групах. Вправа 259. Складіть діалог на одну з тем: «Коли ми чуємо: Україна, українці, – які це у нас викликає емоції?»; «Хто ми, українці, в очах світу і яку маємо аду?» (с. 160).

Міжпредметні зв'язки. Вправа 263. Уявіть ситуацію: на науково-практичній конференції розглядають тему: «Україна в контексті слов'янських культур». Доберіть запитання, які ви могли б поставити науковцям. Складіть і розіграйте уявний діалог. Уживайте риторичні запитання (с.161).

Робота в парах, групах. Вправа 264. Прослухайте текст. Поділіться думками, враженнями від прочитаного. Напишіть переказ тексту із творчим завданням: висловити власне ставлення до події, героїв, їхніх учинків (с. 163).

§23. Граматична основа речення. Види простих речень. *Загальна кількість вправ – 7.*

Матеріал для профільного рівня. Вправа 266. Прочитайте текст. зверніть увагу на емоційне забарвлення діалогового мовлення. якими засобами це виражається? Усно перекажіть текст близько до змісту (с. 165).

Робота в парах, групах. Вправа 270. Уявіть себе екскурсоводом місцевого краєзнавчого музею. Побудуйте розповідь про видатних діячів культури і мистецтва вашого регіону. Складіть і розіграйте діалог «У музеї». Дослідіть, які за будовою речення ви вживаєте в розповіді та діалозі. Зробіть висновки (с. 167).

§24. Стилістичні функції порядку слів у реченні. *Загальна кількість вправ – 5.*

Робота в парах, групах. Вправа 276. Перегляньте кілька періодичних видань, що виходять у вашому регіоні, доберіть із них кілька прикладів зворотного порядку слів у реченнях. Прокоментуйте їх у класі, працюючи в групах (с. 169).

§25. Стилістичні функції підмета і присудка. *Загальна кількість вправ – 17.*

Самостійна робота. Вправа 285. Підготуйте лінгвістичне повідомлення про підмет і присудок, адресоване учням 8 класу. Доберіть цікаві приклади. Оформіть роботу як проект (с. 175).

Робота в парах, групах. Вправа 289. Об'єднайтеся в пари. Без допоміжних джерел розкажіть одне одному про публіцистичний стиль, його жанри, лінгвістичні ознаки. Разом підготуйте запитання сусідній парі (с. 177).

Робота в парах, групах. Вправа 291. Обговоріть у групах і аргументовано доведіть, що подані теми є широким узагальненням або спростуйте цю думку. Оберіть одну з тем, свій вибір обґрунтуйте (с.178).

Вправа 293. Прочитайте. Перекажіть кожний текст своїми словами, використовуючи речення, наведені автором для прикладу. Наведіть власні приклади вживання слів із другого уривка (с. 180).

Профільний рівень: §26. Складні випадки кваліфікації другорядних членів речення. Стилістичні функції другорядних членів. *Загальна кількість вправ – 5.*

Продовження додатка Б

Робота в парах, групах. Вправа 294. Прочитайте текст, підготуйте лінгвістичне повідомлення «Чи можна якийсь член речення розглядати за подвійними семантико-синтаксичними відношеннями?». Подискутуйте (с. 181).

Міжпредметні зв'язки. Вправа 298. Підготуйте виступ до уроку-семінару за творчістю одного з улюблених ваших письменників (українських або зарубіжних). побудуйте і виголосіть його відповідно до вимог ораторського мистецтва (с. 184).

Профільний рівень: §27. Синоніміка узгоджених і неузгоджених означень. Написання прикладок. *Загальна кількість вправ – 7.*

Робота в парах, групах. Вправа 305. Складіть і запишіть діалог з однокласником (-цею) про вживання прикладок у рекламних оголошеннях (с. 187).

Профільний рівень: §28. Стилiстичні функції додатка. Активний і пасивний звороти. *Загальна кількість вправ – 13.*

Вправа 314. Розгляньте фотоілюстрацію. Опишіть глиняну композицію Сергія Спасьонова, використовуючи активні і пасивні звороти (с. 193).

Профільний рівень: §29. Синоніміка обставин. Порівняльний зворот, його функції в реченні. *Загальна кількість вправ – 7.*

Робота в парах, групах. Вправа 324. Проведіть лінгвістичне спостереження: з'ясуйте особливості творчої манери Ліни Костенко у вживанні структур із порівняльним зворотом. Поділіться думками, працюючи в парах (с. 200).

§30. Особливості вживання в мовленні односкладних і двоскладних, поширених і непоширених простих речень. *Загальна кількість вправ – 13.*

Робота в парах, групах. Вправа 328. Прочитайте теоретичний матеріал. Проведіть взаємоопитування за запитаннями (с. 202).

Вправа 329. Опишіть репродукцію картини Сергія Васильківського «Захід сонця над озером», уживаючи безособові прості речення (с. 203).

Робота в парах, групах. Вправа 333. Об'єднайтесь у пари. Доведіть, що інфінітивні речення використовуються: а) переважно в діалозі; б) у напруженій ситуації; в) у військовому побуті і навчанні (с. 206).

Робота в парах, групах. Вправа 337. Складіть і розіграйте діалоги, використовуючи односкладні та двоскладні, поширені й непоширені прості речення (с. 206).

Профільний рівень: §31. Особливості вживання в мовленні повних і неповних простих речень. Слів-речень. *Загальна кількість вправ – 11.*

Робота в парах, групах. Вправа 343. Прочитайте. Подискутуйте про те, як встановлюється в реченні пропуск одного чи кількох його членів. Що слугує основою для цього: а) попереднє (попередні) речення; б) наступне речення; в) конкретна ситуація, в якій відбувається мовлення (с. 212).

Дослідження мовного матеріалу. Вправа 344. Спишіть. Доведіть, що в контексті реченні або у конкретній ситуації мовлення неповні речення становлять зручний, комунікативно найбільш виправданий засіб оформлення думок, почуттів, діалогічного порозуміння (с. 212).

Робота в парах, групах. Вправа 349. Складіть запитання до діалогу на тему «Знайомство», відповіді на які передбачають уживання слів-речень. Використайте ці репліки в діалозі у формі знайомства з кимось (с. 214).

Профільний рівень: §32. Особливості вживання в мовленні ускладнених і неускладнених простих речень. *Загальна кількість вправ – 27.*

Робота в парах, групах. Вправа 350. Прочитайте текст. Який погляд на питання про ускладнене речення ви поділяєте і чому? Подискутуйте (с. 216).

Робота в парах, групах. Вправа 373. Побудуйте діалог на тему «Вставні слова і речення». З'ясуйте доцільність уживання вставних слів і словосполучень, що надають мовленню різних модальних, смислових та експресивних відтінків (с. 229).

Робота в парах, групах. Вправа 374. Об'єднайтесь у групи і проведіть взаємоопитування за темами: «Однорідні члени речення», «Відокремлені члени речення», «Уточнювальні члени речення» (с. 229).

§33. Звертання, його роль, місце в реченні, способи вираження. *Загальна кількість вправ – 16.*

Робота в парах, групах. Вправа 378. Прочитайте теоретичні відомості. Складіть діалог на тему «речення із звертанням». Через діалог з'ясуйте засоби вираження звертання і стилістичну роль (с. 232).

Продовження додатка Б

Міжпредметні зв'язки. Вправа 384. Проведіть лінгвістичну гру «Чи знаєш ти поетів рідного краю?». Вживайте звертання (с. 235).

Робота в парах, групах. Вправа 385. Складіть і розіграйте діалоги за фотоілюстраціями, правильно й доцільно вживаючи звертання (с. 235).

Профільний рівень: §34. Особливості структури та семантики сполучникових, безсполучникових і багатокomпонентних речень. *Загальна кількість вправ – 14.*

Робота в парах, групах. Вправа 405. Об'єднайтеся в пари і позмагайтеся. За поданими схемами складіть та запишіть складнопідрядні означальні та з'ясувальні речення на тему «Щасливий випадок у житті» (с. 246).

§35. Складнопідрядні речення і синонімічні до них звороти. *Загальна кількість вправ – 16.*

Самостійна робота. Вправа 412. Підготуйте лінгвістичне повідомлення на тему «Синоніміка складнопідрядних речень і простих ускладнених речень». Доберіть приклади з тестів різних стилів (с. 248).

Профільний рівень: §36. Період. *Загальна кількість вправ – 12.*

Дослідження мовного матеріалу. Вправа 426. Підготуйте вітальну промову до родинного свята. Уведіть у текст період (с. 258).

Самостійна робота. Вправа 427. Напишіть твір-роздум на тему «Поспішайте робити добро, життя таке коротке!» (О. Довженко) (с. 259).

Міжпредметні зв'язки. Вправа 428. Прокоментуйте вислови про красу. Сформулюйте висновок про роль краси в житті людини. Розкажіть про значення краси у вашому житті (с. 259).

Самостійна робота. Вправа 429. Попрацюйте в парах, висловлюючи протилежну думку у відповідях на запитання. Аргументуйте, наводьте приклади (с. 259).

Міжпредметні зв'язки. Вправа 430. Прочитайте й перекажіть, доповнивши розповідь власними роздумами про місце народного мистецтва в сучасному житті українців (с. 259).

Робота в парах, групах. Вправа 431. Прочитайте. Складіть лист-відповідь письменникові. Чи поділяєте ви жаль за втраченим? Чи виховує сучасна сім'я любов до краси? (с. 260).

Робота в парах, групах. Вправа 433. Прочитайте цитату з інтерв'ю Олеся Гончара в журналі «Україна» про роман «Собор». Як вирозумієте вислів: *Краса врятує світ*? Обговоріть це питання з однокласниками (с. 260).

Самостійна робота. Вправа 434. Напишіть твір-роздум «Краса врятує світ» на основі художніх творів «зачарована Десна» Олександра Довженка і «Собор» Олеся Гончара (с. 260).

§37. Пряма й непряма мова. *Загальна кількість вправ – 7.*

Матеріал для академічного рівня. Вправа 441. I. Складіть діалоги за фотоілюстраціями. Запишіть їх, оформивши: а) як пряму мову; б) як діалог. **Матеріал для профільного рівня.** II. Об'єднайтеся в пари і розіграйте діалоги за фотоілюстраціями. Уживайте звертання.

Профільний рівень: §38. Інтонування речень із прямою мовою, діалогом. Цитування. *Загальна кількість вправ – 12.*

Вправа 443. Прочитайте текст. Випишіть три речення з чужим мовленням, що передано у формі діалогу. Поясніть розділові знаки. Визначте стилістичні функції діалогу (с. 267).

Самостійна робота. Вправа 444. Напишіть твір-роздум у формі діалогу на тему «Не загинули ще честь і хоробрість, любов і ненависть, дружба й самопожертва» (с. 268).

Робота в парах, групах. Вправа 448. Розгляньте репродукція Сергія Пояркова «Гармонія несумісного». Доберіть влучні цитати, які характеризували б побачене художником у нашому повсякденні. Доведіть одну з тез: 1) Картина сповнена оптимізму; 2) Картина демонструє песимістичні погляди на життя. Подискутуйте вдома з батьками, а потім – з однокласниками (с. 271).

Робота в парах, групах. Вправа 449. Поспілкуйтеся за поданими питаннями. 1) Які газети й журнали ви передплатуєте (купуєте)?; 2) Які статті в них вас цікавлять? Чому; 3) Чи задоволені ви сучасною пресою? Чому?; 4) Які теми суспільного життя, на вашу думку, висвітлюються об'єктивно (необ'єктивно)? Чи хвилюють вони вас?; 5) Яких журналістів ви знаєте? Чи цікавить вас їхня професія? Чим саме?; 6) Чи доводилося вам самим писати статтю у газету? (с. 271).

Самостійна робота. Вправа 452. Обговоріть у класі, які проблеми вас хвилюють. Напишіть статтю дискусійного характеру до шкільної, районної чи міської газети (с. 274).

Робота в парах, групах. Вправа 453. За матеріалами рубрики «Майстерня філолога» підготуйте статтю дискусійного характеру. Виступіть із нею перед учнями середніх класів (с. 275).

Продовження додатка Б

Профільний рівень: §39. Зміст і будова тексту. Надфразна єдність як синтаксично-стилістична одиниця мовлення. Засоби зв'язку в складному синтаксичному цілому. Стилістичні функції абзацу. *Загальна кількість вправ – 7.*

Робота в парах, групах. Вправа 455. Опрацюйте теоретичний матеріал. проведіть взаємоопитування за темою параграфа (с. 277).

Робота в парах, групах. Вправа 459. Прослухайте текст, працюючи в групах. Доведіть, що це складне синтаксичне ціле. Міжпредметні зв'язки. Розкажіть про ваше яскраве враження від споглядання творів мистецтва або картин природи. Які засоби зв'язку між частинами тексту ви використали? (с. 280).

Інтернет-путівник. Вправа 460. Зверніться на один з освітніх сайтів Інтернету. Доберіть текст на тему, що вас цікавить, проаналізуйте його з погляду засобів зв'язку між частинами тексту. Зроблені вами висновки обговоріть з однокласниками (с. 280).

§40. Основні пунктограми. Складні випадки вживання розділових знаків. *Загальна кількість вправ – 15.*

Робота в парах, групах. Вправа 461. Об'єднайтеся в пари. Пригадайте всі вивчені пунктограми, проведіть взаємоопитування (с. 281).

Матеріал для профільного рівня. Вправа 474. Складіть таблицю «Розділові знаки в складному реченні». Підготуйте презентацію цієї теми і виступіть перед учнями 9 класу (с. 288).

Розділ 5. РИТОРИКА ЯК НАУКА І МИСТЕЦТВО СЛОВА

Загальна кількість параграфів – 19, загальна кількість вправ – 163

Профільний рівень: §41. Риторика як наука і мистецтво слова. ритор і оратор. Риторичні ідеали в різні епохи. *Загальна кількість вправ – 8.*

Робота в парах, групах. Вправа 478. Подискутуйте на тему «Чи кожна людина може стати оратором?» (с. 292).

Робота в парах, групах. Вправа 482. Попрацюйте в парах. Складіть діалог, даючи відповіді на запитання та виконуючи завдання (с. 293).

Профільний рівень: §42. Поняття про сучасний риторичний текст. Іntenція. Диспозиція. *Загальна кількість вправ – 6.*

Міжпредметні зв'язки. Вправа 488. Доберіть матеріал на тему «Книги – річки, що наповнюють Всесвіт» (Ярослав Мудрий). Складіть план і напишіть текст промови. Виголосіть промову в класі (с. 296).

Профільний рівень: §43. Методи викладу матеріалу. Теза й аргументація. Види аргументації. *Загальна кількість вправ – 12.*

Дослідження мовного матеріалу. Вправа 490. Опрацюйте теоретичний матеріал. Стисло перекажіть його зміст (с. 297).

Робота в парах, групах. Вправа 500. Об'єднайтеся у пари. Розгляньте фотоілюстрацію. Сформулюйте тезу та доберіть аргументи за темою «Чому людині потрібно мистецтво» (с. 302).

Робота в парах, групах. Вправа 501. Об'єднайтеся в дві групи. Висловіть власну точку зору на порушену проблему. Чи підтримуєте ви точку зору, порушену в тексті? Виконайте завдання за групами: 1) сформулюйте нові аргументи на підтримку висловленої точки зору; 2) сформулюйте аргументи для критики висловленої точки зору (с. 303).

Профільний рівень: §44. Елокуція й елоквенція як учення про мовну форму промов. *Загальна кількість вправ – 16.*

Міжпредметні зв'язки. Вправа 502. Прочитайте. Випишіть ключові слова, перекажіть за ними текст (с. 303).

Робота в парах, групах. Вправа 503. Опрацюйте теоретичний матеріал. Попрацюйте в парах, ставлячи запитання одне одному (с. 304).

Самостійна робота. Вправа 508. Підготуйте промову до відкриття шкільного свята з нагоди Дня української писемності та мови. Доберіть уривки з поезії, фразеологізми про красу і значущість мови, уведіть їх у свій текст. виголосіть промову в класі.

Вправа 511. Прочитайте текст промови. Доповніть, у разі потреби, виступ і виголосіть його згідно з вимогами до промови. Доповніть висновки виступу (с. 309-310).

Вправа 513. Обґрунтовано поясніть, як ви розумієте висловлювання архієпископа Меджі про три категорії ораторів: «Одних можна слухати, других не можна слухати, третіх не можна не слухати». До яких ораторів відносите себе ви? Чому? (с. 310).

Продовження додатка Б

Самостійна робота. Вправа 517. Напишіть текст виступу на одну з тем: «Людина, на яку я хочу бути схожим (схожою)»; «Людина народжена для великих справ, якщо у неї вистачає сили перемогти себе саму» (Ж.Массильон); «Небезпека наркотиків і СНІДу» (с. 311).

Профільний рівень: §45. Меморія як система усного запам'ятовування промов. *Загальна кількість вправ – 6.*

Робота в парах, групах. Вправа 522. Об'єднайтесь у пари. Промовте, намагаючись змалювати інтонацією відповідну ситуацію. Хто з вас виявився вправнішим оратором? (с. 313).

Профільний рівень: §46. Аналіз власної промови. Релаксація. *Загальна кількість вправ – 6.*

Дослідження мовного матеріалу. Вправа 527. Виголосіть промову за поданим матеріалом. Знайдіть інформацію про видатних українських вчених. Продовжіть текст промови, дбаючи про мовне оформлення (с. 317-318).

Самостійна робота. Вправа 529. Напишіть стислий виступ на одну з тем: «Не забувайте про тих, кого ви приручили»; «Ти знаєш, що ти – Людина...»; «Чому шкідливі звички поширені серед молоді?». Проаналізуйте прослухані промови (с. 318).

Профільний рівень: §47. Акція. Риторична техніка. *Загальна кількість вправ – 6.*

Робота в парах, групах. Вправа 531. Об'єднайтесь у групи, продумайте та обіграйте можливі непередбачені обставини під час виступу. Спільно знайдіть прийнятне розв'язання кожної ситуації (с. 320).

Робота в парах, групах. Вправа 534. Об'єднайтесь у пари. Ппроілюструйте жестами та мімікою такі ролі: гонорова особа; боязка людина; невпевнена в собі людина; самозакаханий «нарцис»; вулицею крокує військовий. Передайте мімікою: скромність; ненависть; принциповість; заздрість; ліцемерство (с. 321).

Профільний рівень: §48. Еристика як мистецтво ведення спору. *Загальна кількість вправ – 13.*

Робота в парах, групах. Вправа 540. Об'єднайтесь у дві групи: одна – підтримує, друга – спростовує певну точку зору (с. 324), дотримуючись правил ведення спору (с. 323).

Самостійна робота. Вправа 542. Підготуйте диспут на одну з тем: «Лукавство – це людська вада чи цілеспрямована поведінка?»; «Чи потрібна сьогодні скромність?»; «Як не стати егоїстом?» (с. 324).

Робота в парах, групах. Вправа 543. Прочитайте словникові статті, й поясніть чим різняться поняття *дискусія* і *диспут*. Чи доводилося вам брати участь у дискусіях, диспутах? Поділіться своїми враженнями щодо їх організації, правил поведінки, культури виступів (с. 324).

Робота в парах, групах. Вправа 547. Підготуйте короткі аргументовані виступи і проведіть дискусію на одну з тем: «Правда та істина»; «Уроки мужності»; «Час вибору»; «Людина повинна жити по совісті». Об'єднавшись у мікрогрупи за позицією (так – ні), розробіть план (послідовність) обстоювання своїх поглядів, доберіть приклади-аргументи, визначте місце і роль кожного члена групи в дискусії (с. 326).

Профільний рівень: §49. Видатні оратори Давньої Греції та Давнього Риму. *Загальна кількість вправ – 6.*

Інтернет-путівник. Вправа 550. Прочитайте. Знайдіть у мережі Інтернет додаткові відомості про видатного оратора античності. Проведіть презентацію його творчого доробку у класі (с. 330).

Робота в парах, групах. Вправа 553. «Поетами народжуються, а ораторами стають», - казали в епоху античності. Чи згодні ви з цим твердженням? Подискутуйте (с. 331).

Робота в парах, групах. Вправа 554. Прокоментуйте з точки зору сучасності висловлювання Демосфена: «Цінність визначає не сама промова оратора й звучність його голосу, а те, наскільки вона поділяє точку зору народу» (с. 332).

Профільний рівень: §50. Ораторське мистецтво в Україні. *Загальна кількість вправ – 12.*

Самостійна робота. Вправа 558. Прочитайте. Підготуйте тези статті. Робота в парах, групах. Об'єднайтесь у групи і підготуйте повідомлення про видатних історичних діячів, згаданих у тексті (с. 336).

Інтернет-путівник. Вправа 561. Знайдіть в Інтернеті інформацію за темою «М. Ломоносов і Ф. Прокопович: учень і вчитель – два погляди на теорію красномовства». Підготуйте повідомлення і виголосіть його в класі (с. 338).

Самостійна робота. Вправа 563. Підготуйте виступ (промову) про одного з провідних ораторів, зображених на фото, на с. 339. Складіть план, сформулюйте тези, напишіть конспект виступу. Проведіть презентацію в класі (с. 340).

Робота в парах, групах. Вправа 564. Об'єднайтесь у пари. Подискутуйте, як ви розумієте висловлювання. За афоризмом Дж. Мілля напишіть невеликий твір (с. 340). (і далі за текстом).

Продовження додатка Б

**КВАЛІМЕТРИЧНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ ЗМІСТУ ПІДРУЧНИКА
НА ПРЕДМЕТ ВПРАВ І ЗАВДАНЬ,
ЩО ФОРМУЮТЬ УМІННЯ ДІАЛОГІЧНОГО СПІЛКУВАННЯ
СТАРШОКЛАСНИКІВ**

Підручник з української мови для 11-го класу.

Академічний і профільний рівень.

(авт. кол.: О. Караман, М. Плющ, С. Тихоша)

Таблиця Б.1

Загальна кваліметрія

Розділ	К-ть параграфів	Заг. к-ть вправ і завдань	Вправи і завдання для формування умінь діалогічного спілкування (далі – ФУДС)	
			К-ть	Питома вага
МОВА. ІНДИВІД. СУСПІЛЬСТВО	4	39	13	33,33
СТИЛІСТИКА ЯК РОЗДІЛ НАУКИ ПРО МОВУ	6	80	13	16,25
МОРФОЛОГІЧНІ ЗАСОБИ СТИЛІСТИКИ	5	88	17	19,32
СТИЛІСТИКА СИНТАКСИСУ	25	268	60	22,39
РИТОРИКА ЯК НАУКА І МИСТЕЦТВО СЛОВА	19	163	74	45,40
	59	638	177	27,74
Узагальнення	1	69	4	
		707	181	25,60

Умовні скорочення, вжиті у табл. Б.2–Б.6: В – Вправа; ДММ – Дослідження мовного матеріалу; І-п – Інтернет-путівник; МдПР (МдАР) – Матеріал для профільного рівня (матеріал для профільного рівня); МЗ – Міжпредметні зв'язки; П – Практикум; РвПГ – Робота в парах, групах; СР – Самостійна робота; ФУДС – формування умінь діалогічного спілкування.

Таблиця Б.2

Кваліметричні показники за розділом 1. Мова. Індивід. Суспільство

Розділ 1. МОВА. ІНДИВІД. СУСПІЛЬСТВО (§ = 4; заг. к-ть вправ і завдань = 39; для ФУДС = 14)								
Без зазначення рівня			Профільний рівень			Академічний рівень		
Параграф, заг. к-ть вправ, завд.	Види (форми) роботи	К-ть вправ, завд. для ФУДС	Параграф, заг. к-ть вправ, завд.	Види (форми) роботи	К-ть вправ, завд. для ФУДС	Параграф, заг. к-ть вправ, завд.	Види (форми) роботи	К-ть вправ, завд. для ФУДС
			§ 1. Мова як особлива система знаків. Її місце з-поміж інших знакових систем;	В	1			
				ДММ				
				І-п	1			
				МдПР				
				МЗ	1			
				П				
			9 (3)	РвПГ				
				СР				

Продовження додатка Б

Закінчення таблиці Б.2

			§ 2. Проблема взаємодії мови і культури, мови і соціуму; 10 (3)	В	1			
				ДММ	1			
				І-п				
				МдПР				
				МЗ				
				П	1			
				РвПГ				
			§ 3. Українська мова в діалозі культур. Відображення в українській мові культури інших народів. Українська діаспора; 14 (5)	В	2			
				ДММ				
				І-п	1			
				МдПР				
				МЗ	1			
				П				
				РвПГ	1			
			§ 4. Видатні мовознавці вітчизняної науки; 6 (3)	В	1			
				ДММ	1			
				І-п				
				МдПР				
				МЗ				
				П				
				РвПГ	1			
				СР				
				В	1			
				ДММ	1			
				І-п				
				МдПР				
				МЗ				
				П				
				РвПГ	1			
				СР				

Таблиця Б.3

Кваліметричні показники за розділом 2. Стилїстика як розділ науки про мову

Розділ 2. СТИЛІСТИКА ЯК РОЗДІЛ НАУКИ ПРО МОВУ								
(§ = 6; заг. к-ть вправ і завдань = 80; для ФУДС = 13)								
Без зазначення рівня			Профільний рівень			Академічний рівень		
Параграф, заг. к-ть вправ, завд.	Види (форми) роботи	К-ть вправ, завд. для ФУДС	Параграф, заг. к-ть вправ, завд.	Види (форми) роботи	К-ть вправ, завд. для ФУДС	Параграф, заг. к-ть вправ, завд.	Види (форми) роботи	К-ть вправ, завд. для ФУДС
§ 5. Поняття стилю мовлення. Норма літературної мови; 21 (2)	В		§ 9. Конфесійний стиль; 8 (2)	В				
	ДММ	1		ДММ				
	І-п			І-п				
	МдПР			МдПР				
	МЗ			МЗ	1			
	П			П				
	РвПГ			РвПГ	1			
	СР	1		СР				
§ 6. Офіційно-діловий стиль; 17(0)	В		§ 10. Епістолярний стиль; 8 (3)	В				
	ДММ			ДММ				
	І-п			І-п				
	МдПР			МдПР				
	МЗ			МЗ				
	П			П				
	РвПГ			РвПГ	3			
	СР			СР				

Закінчення таблиці Б.3

Продовження додатка Б

Закінчення таблиці Б.4

						§ 14. Займенники й контекст; 18 (5)	В	
							ДММ	
							І-п	1
							МдПР	
							МЗ	1
							П	
							РвПГ	3
							СР	
						§ 15. Стилiстична роль дiєслiвних категорiй; 24 (2)	В	1
							ДММ	
							І-п	
							МдПР	
							МЗ	
							П	
							РвПГ	
							СР	1

Таблиця Б.5

Кваліметричні показники за розділом 4. Стилiстика синтаксису

Розділ 4. СТИЛІСТИКА СИНТАКСИСУ (§ = 25; заг. к-ть вправ і завдань = 278; для ФУДС = 60)								
Без зазначення рівня			Профільний рівень			Академічний рівень		
Параграф, заг. к-ть вправ, завд.	Види (форми) роботи	К-ть вправ, завд. для ФУДС	Параграф, заг. к-ть вправ, завд.	Види (форми) роботи	К-ть вправ, завд. для ФУДС	Параграф, заг. к-ть вправ, завд.	Види (форми) роботи	К-ть вправ, завд. для ФУДС
§ 16. Загальна характеристика синтаксичних одиниць; 9 (1)	В		§ 17. Словосполучення як одиниця синтаксису; 9 (1)	В				
	ДММ			ДММ	1			
	І-п			І-п				
	МдПР			МдПР				
	МЗ			МЗ				
	П			П				
	РвПГ	1		РвПГ				
	СР			СР				
§ 20. Речення як основна синтаксична і комунікативна одиниця; 8 (2)	В		§ 18. Типи словосполучень за морфологічним вираженням головного слова; 4 (1)	В				
	ДММ	2		ДММ				
	І-п			І-п				
	МдПР			МдПР				
	МЗ			МЗ				
	П			П				
	РвПГ			РвПГ	1			
	СР			СР				
§ 21. Стилiстичнi функцiї розповiдних, питальних i спонукальних речень; 6 (2)	В		§ 19. Типи пiдрядного зв'язку в словосполученнi; 15 (3)	В				
	ДММ			ДММ				
	І-п			І-п				
	МдПР			МдПР				
	МЗ			МЗ				
	П			П				
	РвПГ	1		РвПГ	2			
	СР	1		СР	1			

Продовження додатка Б

Продовження таблиці Б.5

§ 23. Граматична основа речення. Види простих речень; 7 (2)	В		§ 22. Риторичне запитання, його стилістичні функції; 6 (3)	В				
	ДММ			ДММ				
	І-п			І-п				
	МдПР	1		МдПР				
	МЗ			МЗ	1			
	П			П				
	РвПГ	1		РвПГ	2			
	СР			СР				
§ 24. Стилiстичнi функції порядку слів у реченні; 5 (1)	В		§ 26. Складні випадки кваліфікації другорядних членів речення. Стилiстичнi функції другорядних членів; 5 (2)	В				
	ДММ			ДММ				
	І-п			І-п				
	МдПР			МдПР				
	МЗ			МЗ	1			
	П			П				
	РвПГ	1		РвПГ	1			
	СР			СР				
§ 25. Стилiстичнi функції підмета і присудка; 17 (4)	В	1	§ 27. Синоніміка узгоджених і неузгоджених означень. Написання прикладок; 7 (1)	В				
	ДММ			ДММ				
	І-п			І-п				
	МдПР			МдПР				
	МЗ			МЗ				
	П			П				
	РвПГ	2		РвПГ	1			
	СР	1		СР				
§ 30. Особливості вживання в мовленні односкладних і двоскладних, поширених і непоширених простих речень; 13 (3)	В		§ 28. Стилiстичнi функції додатка. Активний і пасивний звороти; 13 (1)	В	1			
	ДММ			ДММ				
	І-п			І-п				
	МдПР			МдПР				
	МЗ			МЗ				
	П			П				
	РвПГ	3		РвПГ				
	СР			СР				
§ 33. Звертання, його роль, місце в реченні, способи вираження; 16 (3)	В		§ 29. Синоніміка обставин. Порівняльний зворот, його функції в реченні; 7 (1)	В				
	ДММ			ДММ				
	І-п			І-п				
	МдПР			МдПР				
	МЗ	1		МЗ				
	П			П				
	РвПГ	2		РвПГ	1			
	СР			СР				
§ 35. Складнопiдряднi речення і синонімічні до них звороти; 16 (1)	В		§ 31. Особливості вживання в мовленні повних і неповних простих речень. Слів-речень; 11 (3)	В				
	ДММ			ДММ	1			
	І-п			І-п				
	МдПР			МдПР				
	МЗ			МЗ				
	П			П				
	РвПГ			РвПГ	2			
	СР	1		СР				

Продовження додатка Б

Закінчення таблиці Б.5

§ 37. Пряма й непряма мова; 7 (2)	В		§ 32. Особливості вживання в мовленні ускладнених і неускладнених простих речень; 27 (3)	В				
	ДММ			ДММ				
	І-п			І-п				
	МдПР (МдАР)	1		МдПР				
	МЗ			МЗ				
	П			П				
	РвПГ			РвПГ	3			
	СР			СР				
40. Основні пунктограми. Складні випадки вживання розділових знаків; 15 (2)	В		§ 34. Особливості структури та семантики сполучникових, безсполучникових і багатокомпонентних речень; 14 (1)	В				
	ДММ			ДММ				
	І-п			І-п				
	МдПР	1		МдПР				
	МЗ			МЗ				
	П			П				
	РвПГ	1		РвПГ	1			
	СР			СР				
			§ 36. Період; 12 (8)	В				
				ДММ	1			
				І-п				
				МдПР				
				МЗ	2			
				П				
				РвПГ	2			
				СР	3			
			§ 38. Інтонування речень із прямою мовою, діалогом. Цитування; 12 (6)	В	1			
				ДММ				
				І-п				
				МдПР				
				МЗ				
				П				
				РвПГ	3			
				СР	2			
			§ 39. Зміст і будова тексту. Надфразна єдність як синтаксично- стилістична одиниця мовлення. Засоби зв'язку в складному синтаксичному цілому. Стилiстичні функції абзацу; 7 (3)	В				
				ДММ				
				І-п	1			
				МдПР				
				МЗ				
				П				
				РвПГ	2			
				СР				

Продовження додатка Б

Таблиця Б.6

Кваліметричні показники за розділом 5. Риторика як наука і мистецтво слова

Розділ 5. РИТОРИКА ЯК НАУКА І МИСТЕЦТВО СЛОВА (§ = 19; заг. к-ть вправ і завдань = 163; для ФУДС = 74)								
Без зазначення рівня			Профільний рівень			Академічний рівень		
Параграф, заг. к-ть вправ, завд.	Види (форми) роботи	К-ть вправ, завд. для ФУДС	Параграф, заг. к-ть вправ, завд.	Види (форми) роботи	К-ть вправ, завд. для ФУДС	Параграф, заг. к-ть вправ, завд.	Види (форми) роботи	К-ть вправ, завд. для ФУДС
			§ 41. Риторика як наука і мистецтво слова. ритор і оратор. Риторичні ідеали в різні епохи; 8 (2)	В				
				ДММ				
				І-п				
				МдПР				
				МЗ				
				П				
				РвПГ	2			
				СР				
			§ 42. Поняття про сучасний риторичний текст. Інтенція. Диспозиція; 6 (1)	В				
				ДММ				
				І-п				
				МдПР				
				МЗ	1			
				П				
				РвПГ				
				СР				
			§ 43. Методи викладу матеріалу. Теза й аргументація. Види аргументації; 12 (3)	В				
				ДММ	1			
				І-п				
				МдПР				
				МЗ				
				П				
				РвПГ	2			
				СР				
			§ 44. Елокуція й елоквенція як учення про мовну формулу промов; 16 (6)	В	2			
				ДММ				
				І-п				
				МдПР				
				МЗ	1			
				П				
				РвПГ	1			
				СР	2			
			§ 45. Меморія як система усного запам'ятовування промов; 6 (1)	В				
				ДММ				
				І-п				
				МдПР				
				МЗ				
				П				
				РвПГ	1			
				СР				

Продовження додатка Б

Продовження таблиці Б.6

Параграф, заг. к-ть вправ, завд.	Види (форми) роботи	К-ть вправ, завд. для ФУДС	Параграф, заг. к-ть вправ, завд.	Види (форми) роботи	К-ть вправ, завд. для ФУДС	Параграф, заг. к-ть вправ, завд.	Види (форми) роботи	К-ть вправ, завд. для ФУДС
			§ 46. Аналіз власної промови. Релаксація; 6 (2)	В ДММ І-п МдПР МЗ П РвПГ СР	1 1			
			§ 47. Акція. Риторична техніка; 6 (2)	В ДММ І-п МдПР МЗ П РвПГ СР	 2 			
			§ 48. Еристика як мистецтво ведення спору; 13 (4)	В ДММ І-п МдПР МЗ П РвПГ СР	 3 1			
			§ 49. Видатні оратори Давньої Греції та Давнього Риму; 6 (3)	В ДММ І-п МдПР МЗ П РвПГ СР	 1 2 			
			§ 50. Ораторське мистецтво в Україні; 12 (5)	В ДММ І-п МдПР МЗ П РвПГ СР	 1 2 2			

Продовження додатка Б

Продовження таблиці Б.6

Параграф, заг. к-ть вправ, завд.	Види (форми) роботи	К-ть вправ, завд. для ФУДС	Параграф, заг. к-ть вправ, завд.	Види (форми) роботи	К-ть вправ, завд. для ФУДС	Параграф, заг. к-ть вправ, завд.	Види (форми) роботи	К-ть вправ, завд. для ФУДС
			§ 51. Жанри та види ораторського мистецтва; 8 (5)	В ДММ І-п МдПР МЗ П РвПГ СР	2 1 1 1			
			§ 52. Академічне красномовство, його характерні ознаки, різновиди; 11 (9)	В ДММ І-п МдПР МЗ П РвПГ СР	3 2 1 2 1			
			§ 53. Судове красномовство; 5 (2)	В ДММ І-п МдПР МЗ П РвПГ СР	1 1			
			§ 55. Соціально-побутове красномовство; 6 (4)	В ДММ І-п МдПР МЗ П РвПГ СР	2 1 1			
			§ 56. Театральна (сценічна) риторика; 6 (1)	В ДММ І-п МдПР МЗ П РвПГ СР	1 			

Закінчення додатка Б

Закінчення таблиці Б.6

Параграф, заг. к-ть вправ, завд.	Види (форми) роботи	К-ть вправ, завд. для ФУДС	Параграф, заг. к-ть вправ, завд.	Види (форми) роботи	К-ть вправ, завд. для ФУДС	Параграф, заг. к-ть вправ, завд.	Види (форми) роботи	К-ть вправ, завд. для ФУДС
			§ 57. Педагогічна риторика; 9 (7)	В ДММ І-п МдПР МЗ П РвПГ СР	 1 2 4			
			§ 58. Види ораторського мистецтва за метою висловлювання: інформаційні, переконувальні, розважальні та інші виступи; 10 (6)	В ДММ І-п МдПР МЗ П РвПГ СР	1 2 1 1 1			
			§ 59. Полеміка. Дискусія. Дебати. Публічний полілог. Промова, її види; 11 (6)	В ДММ І-п МдПР МЗ П РвПГ СР	 1 5 			
Узагальнення і систематизація найважливіших відомостей з української мови; 69 (4)	В ДММ І-п МдПР МЗ П РвПГ СР	1 1 1 1		В ДММ І-п МдПР МЗ П РвПГ СР	 			

ДОДАТОК В

РЕЗУЛЬТАТИ АНАЛІЗУ ЗМІСТУ ВПРАВ І ЗАВДАНЬ за видами (формами) роботи учнів під час уроку української літератури, що формують уміння діалогічного спілкування старшокласників Підручник «Української література» для 10-го класу загальноосвітніх навчальних закладів. Рівень стандарту, академічний рівень. (авт.: Г. Ф. Семенюк, М. П. Ткачук, О. В. Слоньовська)

Загальна кількість запитань у підручнику – 737, з них – підсумуйте прочитане – 204, поміркуйте – 175, мистецька скарбниця – 55, аналізуємо твір – 166, словникова робота – 72, творчі завдання – 23, творча робота – 9, робота в парах – 12, робота в групах – 13, робота в групах і парах – 2, міжпредметні паралелі – 5, узагальнюємо вивчене – 1.

Ми використали всього 100 завдань, з них: підсумуйте прочитане – 17, поміркуйте – 28, мистецька скарбниця – 4, аналізуємо твір – 6, словникова робота – 7, творчі завдання – 14, творча робота – 8, робота в парах – 5, робота в групах – 9, робота в групах і парах – 2.

Вступ

Загальна кількість запитань з теми – 11, з них: підсумуйте прочитане – 4, робота в парах – 1, поміркуйте – 5, творче завдання – 1.

Робота в парах. Підготуйте з однокласником усні виступи, розподіливши теми, за потреби доповніть одне одного. 1. Що таке літературний процес? З яких чинників він складається? 2. Пригадайте з 9 класу і розкажіть, як розвивався літературний процес у добу романтизму. Назвіть відповідні художні твори та їхніх авторів (с. 8).

Творче завдання. Уявіть, що до вашої школи прибув ваш ровесник з іншої держави. Він просить вас розповісти про значення української літератури у світовому процесі. Усно складіть есе і виступіть у класі (с. 8).

Література 70-90-х років XIX століття

Огляд літератури останньої третини XIX століття

Загальна кількість запитань з теми – 10, з них: підсумуйте прочитане – 6, робота в парах – 1, поміркуйте – 1, робота в групах – 1, мистецька скарбниця – 1.

Поміркуйте. Чому українською літературною столицею наприкінці 50-х – на початку 60-х років був Петербург, на початку 70-х – Київ, а після 1876 – Львів? Поясніть причини такої міграції центру українського літературного життя (с. 15).

Робота в парах. Один з учнів має розповісти про заснування і функціонування українських газет та журналів у Галичині, їх значення у розвитку української літератури. Інший – з'ясувати ситуацію з періодичною пресою і неперіодичними виданнями на Східній Україні в останній третині XIX століття. Учні можуть доповнювати один одного (с. 15).

Робота в групах. Поділіться в класі на дві групи, кожна з яких схарактеризує зміст циркуляра міністра внутрішніх справ Росії та царського указу 1863 і 1876 років щодо українських книг і періодичних видань. З'ясуйте особливості літературного життя в Україні після підписання цих документів. Доповідають про результати спільної роботи окремі учні від кожної групи (с. 15).

ІВАН НЕЧУЙ-ЛЕВИЦЬКИЙ

Визначний майстер реалістичної прози

Загальна кількість запитань з теми – 16, з них: підсумуйте прочитане – 6, поміркуйте – 5, словникова робота – 3, мистецька скарбниця – 1, робота в групах – 1.

Підсумуйте прочитане. Чому Іван Франко назвав Нечуя-Левицького «колосальним всеобіймаючим оком» України? Прокоментуйте відповідну цитату (с. 23).

Робота в групах. У групах (по 3–5 осіб) підготуйтеся до обговорення проблемного запитання: «Іван Нечуй-Левицький – автор творів про пригноблене селянство чи генератор нових тем в українському красному письменстві?», подискутуйте на цю тему (с. 23).

Сміх крізь сльози

Загальна кількість запитань з теми – 30, з них: аналізуємо твір – 13, поміркуйте – 5, мистецька скарбниця – 1, підсумуйте прочитане – 3, словникова робота – 5, робота в групах – 2, міжпредметні паралелі – 1.

Продовження додатка В

Словникова робота. Доведіть, що «Кайдашева сім'я» – соціально-побутова повість (с. 31).

Робота в групах. 1. Об'єднайтеся в класі у дві групи і спробуйте зусиллями першої групи довести слушність, а зусиллями другої – спростувати висновок Ніни Крутікової: «Гумор І. Нечуя-Левицького набуває багатобарвних відтінків – від світлого, життєрадісного сміху до сумно-іронічної посмішки і сатиричного шаржу або прямої карикатури. Форми сміху залежать звичайно від тих соціальних об'єктів, на які він спрямований, і виразно свідчить про естетичну оцінку письменником життя та побуту різних верств суспільства». 2. Проаналізуйте значення мовної характеристики для розкриття образів Омеляка Кайдаша (1 група) та його дружини (2 група) (с. 31).

ПАНАС МИРНИЙ

«В цій людині билосся палке серце патріота, справжнього гуманіста» (Олесь Гончар)

Загальна кількість запитань з теми – 14, з них: поміркуйте – 7, підсумуйте прочитане – 5, мистецька скарбниця – 1, творче завдання – 1.

Поміркуйте. Чому Панас Мирний присвятив чиновницькій службі п'ятдесят років свого життя? Чи це позначилося на вдачі митця й характері його творчості? Свою думку аргументуйте (с. 39).

Творче завдання. Прочитайте вірш Панаса Мирного «До сучасної музи» і на його основі напишіть твір-мініатюру «Служіння митця своєму народові в розумінні Панаса Мирного» (с. 40).

«Перший симфоніст української прози» (Олесь Гончар)

«Конфлікт між козацьким і селянським світоглядом» (Олег Ільницький)

Загальна кількість запитань з теми – 47, з них: словникова робота – 10, аналізуємо твір – 17, поміркуйте – 11, підсумуйте прочитане – 3, творчі завдання – 2, мистецька скарбниця – 1, робота в групах і парах – 2, узагальнюємо вивчене – 1.

Словникова робота. 1. Як ви думаєте, чи можна твір «Хіба ревуть воли, як ясла повні?» вважати романом-хронікою? На підставі чого? 2. Доведіть, що роман «Хіба ревуть воли...» є реалістичним (с. 56).

Аналізуємо твір. Який жіночий образ із роману є, на вашу думку, найбільш вдалим? Аргументуйте своє твердження (с. 56)

Поміркуйте. Чи могла материнська нелюбов у дитинстві накласти відбиток на психіку Чіпки й зумовити в майбутньому його ненависть до матері? Відповідь належно обґрунтуйте (с. 57).

Творчі завдання. 1. Складіть порівняльний план до образів Чіпки і Максима; Чіпки і Грицька; Мотрі та Явдохи; Галі та Христі (на вибір). 2. Напишіть твір-мініатюру на одну з тем: а) «Моя оцінка долі Галі Гудзівни»; б) «Чому Чіпка Варениченко став *«пропацією силою»*?»; в) «Як висвітлено проблему батьків і дітей у романі «Хіба ревуть воли, як ясла повні?» Панаса Мирного та Івана Білика» (с. 57)

Робота в групах і парах. 1. Об'єднайтеся у невеликі групи та підготуйтеся до диспуту на уроці, обравши одну з правильних відповідей такої тези: «Причиною деградації козацького нащадка Максима Гудзя є: а) знищення Запорозької Січі, занепад козацької вольниці; б) власна буйна вдача; в) вплив служби в російській армії; г) настанови Явдошки; г) щось інше». 2. Спільно з однокласником підготуйте усний виступ «Грицько і Чіпка – товариші чи антиподи?», проаналізувавши поведінку, вчинки й помисли одного з двох персонажів за домовленістю (с. 58).

Українська драматургія і театр 70-90-х років XIX століття

Загальна кількість запитань з теми – 14, з них: підсумуйте прочитане – 7, поміркуйте – 3, мистецька скарбниця – 4.

Підсумуйте прочитане. Що ви можете сказати про внесок у розвиток театру корифеїв родини Тобілевичів? Хто ще з тогочасних українських акторів уславився у світі й чим саме? Відповідаючи, використовуйте подані фото (с. 70).

Поміркуйте. 1. Перечитайте і прокоментуйте зміст епіграфа до статті. Чому роль театру в духовному розвитку нації Шиллер оцінював як дуже значну? 2. Чому акторів театру корифеїв вважають великими патріотами України й подвижниками національного мистецтва? Розкажіть про долю одного із них (с. 70)

ІВАН КАРПЕНКО-КАРИЙ

«Сцена – мій кумир, театр – священний храм для мене!» (Іван Карпенко-Карий)

Загальна кількість запитань з теми – 13, з них: словникова робота – 4, мистецька скарбниця – 1, поміркуйте – 8.

Поміркуйте. 1. Чи актуальною нині ви вважаєте тезу драматурга: «Комедію нам дайте, комедію, що биче сатирою страшною всіх, і сміхом через сльози сміється над пороками, і заставляє

Продовження додатка В

людей, мимо їх волі, соромитися своїх лихих учинків!». 2. Прокоментуйте подані у статті цитати Івана Франка та Ростислава Пилипчука (с. 77).

«Мартин Боруля»

Загальна кількість запитань з теми – 15, з них: міжпредметні паралелі – 2, аналізуємо твір – 10, поміркуйте – 2, мистецька скарбниця – 1.

Аналізуємо твір. Чи можна назвати розв'язку драми «Мартин Боруля» щасливою? Чому ви так вважаєте? (с. 80).

Поміркуйте. Іван Карпенко-Карий назвав твір «Мартин Боруля» комедією. Як ви вважаєте, чому? Для чого служать засоби сміху в цьому творі? (с. 80).

МИХАЙЛО СТАРИЦЬКИЙ

«Жага на світі жити...» (Михайло Старицький)

Загальна кількість запитань з теми – 16, з них: підсумуйте – 11, поміркуйте – 3, мистецька скарбниця – 2.

Підсумуйте. 1. Які неологізми Михайла Старицького побутують у нашому мовленні? 2. Як в Україні вшановують пам'ять про визначного корифея українського театру? Відповідаючи, використайте фото кабінету Михайла Старицького в будинку-музеї письменника в Києві по вулиці Саксаганського. (с. 89)

«Бушу боронить жменя левів» (Михайло Старицький)

Загальна кількість запитань з теми – 21, з них: поміркуйте – 5, аналізуємо твір – 15, творче завдання – 1.

Аналізуємо твір. 1. Схарактеризуйте образи захисників фортеці. Описуючи козаків, використайте картину *Костянтина Маковського* (с. 94). 2. Як ви гадаєте, хто переможець боротьби, зображеної у повісті «Оборона Буші»? Обґрунтуйте свою думку (с. 94-95).

Творче завдання. У світлі прочитаної повісті письмово прокоментуйте поетичні рядки *Івана Іова*: «Замок злетів у повітря, а душі! Досі літають у тому повітрі... / Оборона Буші, оборона Буші – / Це для кожного з нас оборона / душі» (с. 95).

ІВАН ФРАНКО

«Лиш боротись – значить жити» (Іван Франко)

Загальна кількість запитань з теми – 14, з них: підсумуйте прочитане – 8, поміркуйте – 5, творче завдання – 1.

Поміркуйте. Чи справедливим щодо Франка є вислів «Через терни – до зірок»? Своє твердження обґрунтуйте (с. 105)

Творче завдання. Назвіть відомі вам пам'ятники Франкові у світі та їхніх авторів. Опишіть один із них. Де саме знаходиться пам'ятник? У якій позі відтворено постать поета? Які деталі увиразнюють образ торця і митця? Що написано на постаменті? Який надпис зробили б ви? Як оформлена площа, де встановлено пам'ятник? Які риси епохи відтворив скульптор? Складаючи розповідь, використайте лексику: *скульптор, статуя, монумент, пам'ятник, фігура, барельєф, портик, меморіал* (с. 105).

«Правдива іскра Прометей» (Іван Франко)

Загальна кількість запитань з теми – 13, з них: словникова робота – 2, підсумуйте прочитане – 5, поміркуйте – 6.

Словникова робота. Яким пафосом пройняті вірші «Гімн», «Каменярі»? Як у них відбилася внутрішня переконаність митця? Відповідаючи, використовуйте ілюстрацію *Івана Чебикіна* (с. 108) (с. 110).

Поміркуйте. Чи погоджуєтесь ви з думкою Дмитра Павличка, що «Каменярі» – «оптимістична трагедія»? Аргументуйте своє твердження (с. 111).

«Нам пора для України жити!» (Іван Франко)

Загальна кількість запитань з теми – 10, з них: словникова робота – 3, підсумуйте прочитане – 5, робота в групах – 1, творча робота – 1.

Робота в групах. Розподіліться на 5 груп і проаналізуйте поезію «Розвивайся ти, високий дубе». Про колективні висновки доповідь один учень від кожної групи. 1. В чому полягає громадянський пафос твору? 2. Висвітліть значення персоніфікації в змалюванні образу вітчизни. 3. Які риси українців висміює Франко? Розкрийте роль антитези та паралелізму в розгортанні образних рядів твору. Що символізує образ високого дуба? 4. В яких рядках висловлюється віра поета у відродження України? 5. Визначте особливості віршування та ідею твору (с. 114).

Продовження додатка В

Творча робота. Напишіть есе «Нам пора для України жити!» (с. 114).

«Живі, грізні, огромнії сонети» (Іван Франко)

«Хто смів сказати, що не богиня ти?» (Іван Франко)

Загальна кількість запитань з теми – 5, з них: підсумуйте прочитане – 3, творча робота – 1, мистецька скарбниця – 1.

Творча робота. Напишіть твір-мініатюру «Гуманістичний пафос образу Сікстинської Мадонни у творах Рафаеля та Франка» (с. 119).

Мистецька скарбниця. Розгляньте ілюстрацію *Миколи Стороженка* до сонета «Сікстинська Мадонна» Івана Франка (с. 117). Якими засобами змалювали образ Мадонни обидва митці? Чи вдало, на вашу думку, проілюстрував художник сонет? Аргументуйте своє твердження. Яке значення у розкритті ідеї сонета Франка мають образи української матері з сином та дівчини? Доберіть відповідні цитати з твору поета (с. 119).

«Філософія болю і життєлюбства» (Дмитро Павличко)

Загальна кількість запитань з теми – 25, з них: словникова робота – 2, підсумуйте прочитане – 5, поміркуйте – 6, аналізуємо твір – 5, робота в групах – 3, творча робота – 1, мистецька скарбниця – 3.

Поміркуйте. Чи можна віднести окремі поезії з цієї збірки («Зів'яле листя») до автобіографічних? Якщо так, які саме? Аргументуйте своє твердження (с. 124).

Творча робота. Складіть есе «Поетичний образ коханої в «Зів'ялому листі» Івана Франка (с. 125).

Мистецька скарбниця. Які пісні на слова Івана Франка ви знаєте? Скористайтесь інтернет-сайтом: www.pisni.org.ua підготуйте короткий виступ у класі «Пісенна спадщина Івана Франка» (с. 125).

«Золотий міст між народами» (Іван Франко)

Загальна кількість запитань з теми – 12, з них: підсумуйте прочитане – 5, поміркуйте – 5, мистецька скарбниця – 1, творча робота – 1.

Творча робота. Складіть усно есе «У чому я вбачаю смисл свого життя». Доберіть афоризми з творів Франка та інших авторів, ілюструючи свою позицію (с. 127).

«Я син народу, що вгору йде» (Іван Франко);

Поетичний епос;

Духовний заповіт українському народові

Загальна кількість запитань з теми – 23, з них: мистецька скарбниця – 1, словникова робота – 3, підсумуйте – 6, поміркуйте – 5, аналіз твору – 4, творчі завдання – 4.

Поміркуйте. 1. Якими мотивами «Мойсей» перегукується з посланням «І мертвим, і живим...» Тараса Шевченка? 2. Прокоментуйте роздуми Мойсея про призначення людини (XI пісня) (с. 134).

Творчі завдання. 1. Підготуйте усну доповідь «Пролог» Франка – духовний заповіт українському народові». 2. Напишіть твір-мініатюру «Образ Мойсея у скульптурі Мікеланджело та в однойменній поемі Івана Франка» (с. 135).

Бальзак галицького життя;

«Промінь світла в темному царстві» (Микола Добролюбов)

Загальна кількість запитань з теми – 15, з них: словникова робота – 2, підсумуйте прочитане – 4, мистецька скарбниця – 1, поміркуйте – 6, робота в парах – 1, творча робота – 1.

Робота в парах. Об'єднайтеся у 5 груп і підготуйте колективні відповіді. 1. З'ясуйте символічну назву роману «Перехресні стежки». З якою метою прозаїк застосував прийом зустрічі на перехресних стежках людей різних соціальних станів, національностей, життєвих інтересів? 2. За допомогою яких художніх засобів змальовуються чиновники і представники влади в повіті? 3. У чому полягає національна проблематика твору? 4. Як згруповано в романі персонажів? 5. З'ясуйте своєрідність сюжету і композиції роману. 6. Хто був прототипом головного героя? Як розуміє свій обов'язок Рафалович? Яку мету в житті обрав Євгеній? Як моделюється багатогранний образ Рафаловича? (с. 145).

Творча робота. Зіставте епізоди австрійського суду в «Перехресних стежках» з картиною Євгена Буковецького «На суді» (с. 142). Доберіть цитати з твору. Напишіть твір-мініатюру «Антигуманний суд у романі Івана Франка та на картині «На суді» Євгена Буковецького» (с. 145).

«Основне «прокляте питання»: хто винен всьому тому?» (Іван Франко)

Загальна кількість запитань з теми – 14, з них: підсумуйте прочитане – 6, поміркуйте – 7, робота в групах – 1.

Продовження додатка В

Поміркуйте. Чи погоджуєтесь із жанровими визначеннями твору («Украдене щастя») Франка? Аргументуйте своє судження (с. 153).

Робота в групах. Об'єднайтеся в класі у три групи і складіть план до характеристики образів Анни, Миколи та Михайла. Доберіть цитати з твору «Украдене щастя» на підтвердження своїх суджень. Підготуйте усні виступи у класі від кожної групи (с. 153).

БОРИС ГРІНЧЕНКО

«Більше працював, ніж жив» (Микола Чернявський); «Кожне слово хай буде в нас діло!» (Борис Грінченко); «О скільки сліз повинні ми утерти!» (Борис Грінченко).

Загальна кількість запитань з теми – 15, з них: підсумуйте прочитане – 5, аналізуємо твір – 6, робота в парах – 1, мистецька скарбниця – 2, творче завдання – 1.

Підсумуйте прочитане. Який поетичний твір Бориса Грінченка можна вважати програмовим? Обґрунтуйте свою відповідь (с. 163).

Робота в парах. Розподіліть між собою ролі туриста й екскурсовода. Учень-екскурсовод розповість про життєвий шлях і творчі здобутки Грінченка. Його розповідь уточнює і конкретизує своїми запитаннями учень-турист (с. 164).

Творче завдання. Підготуйте реферат «Роль родини Грінченків в українському культурному житті кінця ХІХ – початку ХХ століть» і виступіть у класі (с. 164).

Українська література 10-х років ХХ століття

Літературний процес кінця ХІХ – початку ХХ століть

У розмаїтті мистецьких напрямів. Загальна кількість запитань з теми – 10, з них: підсумуйте прочитане – 7, поміркуйте – 2, мистецька скарбниця – 1.

Підсумуйте прочитане. 1. Схарактеризуйте вияви національно-визвольного руху в Україні кінця ХІХ – початку ХХ століть. 2. Назвіть українські періодичні видання, що з'явилися на початку ХХ століття. Що спричинило їх появу? (с. 173).

Поміркуйте. 1. У чому виявляється відмінність українського модернізму від європейського? Чим вона зумовлена? 2. Чому Івана Франка зараховують і до декадентів, і до власне модерністів, і до реалістів? (с. 173).

МИХАЙЛО КОЦЮБИНСЬКИЙ

«Все життя моє – в літературі» (Михайло Коцюбинський)

Загальна кількість запитань з теми – 22, з них: словникова робота – 1, мистецька скарбниця – 1, підсумуйте прочитане – 17, поміркуйте – 3.

Підсумуйте прочитане. 1. Прочитайте епіграф до статті про Коцюбинського і прокоментуйте його зміст. 2. Проаналізуйте кредо «Братства тарасівців» і дайте свою оцінку діяльності цього товариства: «Бути скрізь і всюди українцями, розмовляти тільки українською мовою, виховувати дітей в національному дусі» (с. 182).

Поміркуйте. Прокоментуйте тезу **Володимира Гнатюка** про творчість Коцюбинського «Любов і краса – це ті діаманти, які він вишліфовував із непоказних камінчиків та захоплював у вічний скарб нашої національної культури» (с. 183).

«Intermezzo»

Загальна кількість запитань з теми – 29, з них: словникова робота – 7, мистецька скарбниця – 2, аналізуємо твір – 14, поміркуйте – 6.

Словникова робота. Доведіть, що «Intermezzo» має ознаки поезії у прозі (с. 188).

Поміркуйте. Які жанрові ознаки новели має твір Коцюбинського, а які – поезії в прозі? Які ознаки ліричного та драматичного твору притаманні «Intermezzo»? Свою відповідь аргументуйте (с. 189).

«Тіні забутих предків»

Загальна кількість запитань з теми – 24, з них: словникова робота – 2, аналізуємо твір – 13, поміркуйте – 5, міжпредметні паралелі – 1, творчі завдання – 3.

Аналізуємо твір. Чи вважаєте ви, що Іванко та Марічка були дітьми прекрасної природи, жили за її законами? Свою відповідь аргументуйте; використайте ілюстрації до твору (с. 191). Як на Івана вплинула смерть Марічки? Чи є ознаки романтизму в зображенні тяжкої втрати? Доведіть свою думку (с. 197).

Поміркуйте. Чим перегукуються «Тіні забутих предків» Михайла Коцюбинського і «Лісова пісня» Лесі Українки? Доведіть, що ці твори відзначаються напроцуд вдалим поєднанням реального й фантастичного (с. 198).

Продовження додатка В

Творчі завдання. Напишіть твір «Як розкрито красу кохання у повісті Коцюбинського «Тіні забутих предків» (с. 199).

ОЛЬГА КОБИЛЯНСЬКА

«Робітниця свого народу» (Ольга Кобилянська)

Загальна кількість запитань з теми – 16, з них: словникова робота – 2, підсумуйте прочитане – 8, поміркуйте – 6.

Підсумуйте прочитане. Розкажіть про дружбу Ольги Кобилянської з Лесею Українкою. Відповідаючи, використайте картину В. Барінової-Кулеби (с. 205) (с. 211).

Поміркуйте. Чому Дмитро Павличко назвав мовний вибір Ольги Юліанівни «справжнім подвигом» письменниці? Що зближує її прозу з творчістю тогочасних українських митців, а що – вирізняє? (с. 211).

«Кров людська – не водиця»

Загальна кількість запитань з теми – 22, з них: підсумуйте прочитане – 5, поміркуйте – 7, робота в парах – 7, мистецька скарбниця – 2, творча робота – 1.

Поміркуйте. До якого жанрового різновиду епосу належить «Земля»? Аргументуйте свої судження (с. 223).

Творча робота. Напишіть домашній твір «Порівняльна характеристика братів Михайла і Сави з повісті Ольги Кобилянської «Земля», використавши план, складений у класі (с. 225).

ВАСИЛЬ СТЕФАНИК

«Я пішов від мами у біленькій сорочці, сам білий» (Василь Стефаник)

Загальна кількість запитань з теми – 14, з них: підсумуйте прочитане – 9, поміркуйте – 3, мистецька скарбниця – 2.

Підсумуйте прочитане. Чи мав письменник прижиттєве визнання? Аргументуйте своє твердження (с. 232).

Поміркуйте. Прокоментуйте слова Івана Франка, які стали епіграфом до статті про Стефаника (с. 232).

«Буду свій світ різьбити, як камінь» (Василь Стефаник)

«Як коротко, сильно і страшно пише ця людина» (Максим Горький)

Загальна кількість запитань з теми – 20, з них: підсумуйте прочитане – 6, поміркуйте – 4, аналізуємо твір – 7, мистецька скарбниця – 2, творча робота – 1.

Аналізуємо твір. Які риси характеру головного персонажа вам імпонують, а які – ні? Свою відповідь обґрунтуйте (с. 241).

Творча робота. Інсценізуйте і зіграйте у класі одну з частин новели «Камінний хрест». Яку мізансцену ви оберете? Яка музика супроводжуватиме вашу гру? Який ритм вистави оберете? Словесно намалюйте свій образ. За потреби залучіть до інсценування однокласників (с. 241).

ЛЕСЯ УКРАЇНКА

«На шлях я вийшла ранньою весною» (Леся Українка)

Загальна кількість запитань з теми – 12, з них: підсумуйте прочитане – 6, поміркуйте – 3, мистецька скарбниця – 3.

Підсумуйте прочитане. Як увічнюють пам'ять про Леся Українку на Батьківщині письменниці? Чи відвідували ви музей її імені? Якщо так, розкажіть про свої враження, якщо ні – використайте фото на с. 244. Опишіть пам'ятник Лесі Українці в Ялті (за поданим на с. 248 фото), Києві чи в іншому місті (с. 249).

Мистецька скарбниця. 1. Розгляньте і опишіть портрет Лесі Українки (с. 243). Про які риси характеру поетеси він свідчить? Чи прагнете ви якісь з цих рис виробити в собі? Як цього домагастесь на практиці? 2. Опишіть картину **Віктора Зарецького** «Леся Українка в гурті «Плеяда». Що вам відомо про діяльність цього об'єднання? Складіть твір-опис із елементами роздуму за цією картиною (с. 249).

«Поетичне слово доспіло» (Іван Франко); «Я йду шляхом, пісні свої співаю...» (Леся Українка); «Contra spem spero!»; «І все-таки до тебе думка лине»; «І ти колись боролась, мов Ізраїль».

Загальна кількість запитань з теми – 19, з них: словникова робота – 2, підсумуйте прочитане – 5, поміркуйте – 4, аналізуємо твір – 7, мистецька скарбниця – 1.

Підсумуйте прочитане. 1. Хто був першим критиком творів Лесі Українки? Де і коли опубліковано його працю? Прокоментуйте її основні тези. 2. Чому поезія «І ти колись боролась, мов Ізраїль» не друкувалася у радянські часи? (с. 256).

Продовження додатка В

Поміркуйте. З яким твором Івана Франка перегукуються образи і мотиви, використані Лесею Українкою у поезії «Іти колись боролась, мов Ізраїль»? Чи однаково тлумачать їх обидва автори? Якщо ні, то в чому різниця і чим вона зумовлена? (с. 256).

«Пролітав буйний вітер над морем» (Леся Українка);

«Слова кохання, які тобі я не сказала» (Леся Українка);

«Індивідуальний стиль Лесі Українки»

Загальна кількість запитань з теми – 19, з них: творче завдання – 1, словникова робота – 3, підсумуйте прочитане – 2, поміркуйте – 2, робота в групах – 1, аналізуємо твір – 6, мистецька скарбниця – 4.

Робота в групах. Об'єднайтесь у класі в 3 групи і попрацюйте над аналізом пейзажної або інтимної чи громадянської лірики Лесі Українки за схемою: мотиви – образи – художні засоби. Представник групи відповідає за здійснену роботу (с. 263).

«Самотність на верхів'ях» (Микола Зеров)

Загальна кількість запитань з теми – 2, з них: словникова робота – 2.

Словникова робота. Які драматичні поеми Лесі Українки ви знаєте? З'ясуйте характерні жанрові ознаки на прикладі однієї з них (с. 266).

Пісня про незнищенність краси

Загальна кількість запитань з теми – 27, з них: словникова робота – 2, підсумуйте прочитане – 2, поміркуйте – 4, аналізуємо твір – 11, робота в групах – 1, мистецька скарбниця – 2, творчі завдання – 5.

Робота в групах. Назвіть персонажів «Лісової пісні», що представляють світ людей і світ природи. За цим принципом поділіть клас на дві групи, кожна з яких характеризуватиме особливості життя того чи іншого світу, виокремлюючи окремі риси кожного персонажа за схемою: портрет – мова – вчинки. З'ясуйте співвідношення «добра» і «зла» в сутності кожної міфічної істоти, неоднаковість їх ставлення до світу людей. Проілюструйте прикладами. Зверніть увагу, як ритміка мови кожного персонажа підпорядкована його вдачі. Зробіть висновок, наскільки індивідуалізованими є персонажі «Лісової пісні» (с. 273).

Творчі завдання: Оберіть і виконайте одне-два завдання з-поміж поданих. 1. За мотивами «Лісової пісні» напишіть есе «життя і мрія в згоді не бувають і вічно борються». 2. Інсценізуйте діалог: а) Мавки і Лісовика, яким починається третя дія; б) Мавки і Русалки (кінець другої дії); в) Перелесника і Мавки (пролог від слів: «Линьмо, линьмо в гори!»). 3. Уявіть себе режисером-постановником твору Лесі Українки. Який твір ви обрали б для сценічного втілення? Чому? Своє режисерське бачення викладіть письмово. 4. Напишіть рецензію на драматичний твір Лесі Українки, який ви бачили у театрі чи по телевізору. 5. Напишіть реферат на одну з тем: а) «Леся Українка і музика», б) «Леся Українка – перекладач». Виступіть з рефератом у класі, дібравши відповідний музичний супровід (с. 273).

МИКОЛА ВОРОНИЙ

«Благословен той час великий, урочистий, як ти постав» (Микола Вороний); Микола Вороний як натхненник модернізму в Україні; «Має крилами весна запашина» (Микола Вороний)

Загальна кількість запитань з теми – 12, з них: словникова робота – 2, підсумуйте прочитане – 10.

Підсумуйте прочитане. У чому, на думку **Соломії Павличко**, полягає «двоїстість Вороного» як митця? (с. 283).

«Інфанта»; «Піонер, прокладач нових шляхів» (Олександр Білецький)

Загальна кількість запитань з теми – 23, з них: поміркуйте – 8, аналізуємо твір – 10, робота в групах – 1, мистецька скарбниця – 3, творче завдання – 1.

Робота в групах. Об'єднайтесь в класі у дві групи за таким принципом: перша група працює над текстом послання Франка до Вороного, друга над текстом вірша «Іванові Франкові» Вороного. Суть завдання: виокремити тези, що віддзеркалюють літературні позиції їх митців; схарактеризувати поетичні образи у кожній з поезій; звернути увагу на композицію аналізованих творів. Доповідачам від груп окрему увагу звернути на афористичність кінцівок творів («Слова – полова, / Але огонь в одежі слова – / Безсмертна, чудотворна фея, / Правда іскра Прометей» (Франко) та «Моя девіза – йти за віком / І бути цілим чоловіком!» (Вороний), висловити власне розуміння їх сутності (с. 286).

Творче завдання. Підготуйте і зачитайте в класі реферат на одну з тем: «Значення символів у поезії Миколи Вороного», «Микола Вороний і український театр», «Перекладацька діяльність Миколи Вороного» (с. 287).

Закінчення додатка В

ОЛЕКСАНДР ОЛЕСЬ

«І зазвеніли в серці звуки» (Олександр Олесь)

Загальна кількість запитань з теми – 13, з них: словникова робота – 2, підсумуйте прочитане – 9, поміркуйте – 2.

Словникова робота. Чи був прихильником богемного життя Олександр Олесь, інші українські митці? Свою відповідь аргументуйте (с. 295).

«Бард національного відродження» (Микола Неврлий);

«Муза гніву, помсти і обурення» (Сергій Єфремов);

«Згорить у житті – єдине щастя!» (Олександр Олесь)

Загальна кількість запитань з теми – 27, з них: словникова робота – 3, поміркуйте – 5, аналізуємо твір – 13, творче завдання – 1, робота в групах – 1, робота в парах – 1, мистецька скарбниця – 3.

Творче завдання. Напишіть твір-роздум «Краса духовного світу героїв Олександра Олесь». Складіть цитатний план, доберіть епіграф (с. 312).

Робота в парах. Підготуйте з однокласниками усну доповідь, виступіть по чергово, доповнюючи один одного. 1. Які почуття викликає у вас поезія «Лебідь»? 2. Як у цьому творі поєдналися українська міфологія, антична і біблійна символіка? У чому полягає багатозначність образу Лебедя? 3. Висвітліть головну ідею твору. 4. Чи можна назвати ліричного героя героїчним? Знайдіть у творі приклади сугестії, милозвучності і з'ясуйте естетичну функцію римування. 5. Підсумуйте, у чому, за Олесем, полягає краса подвигу (с. 312).

ВОЛОДИМИР ВИННИЧЕНКО

«І відкіля ти взявся у нас такий?» (Іван Франко)

Загальна кількість запитань з теми – 21, з них: підсумуйте прочитане – 16, поміркуйте – 2, словникова робота – 3.

Підсумуйте прочитане. Прочитайте епіграф до статті про Винниченка і прокоментуйте його зміст (с. 322).

Поміркуйте. Поясніть, як ви розумієте зміст запису в «Щоденнику» Винниченка від 1918 року: «Читати українську історію треба с бромом...». Спростуйте або належно підтвердіть цю тезу (с. 323).

«Краса і сила» прози Винниченка;

Новела «Момент»

Загальна кількість запитань з теми – 32, з них: словникова робота – 7, проаналізуйте твір – 15, поміркуйте – 6, мистецька скарбниця – 2, творче завдання – 1, міжпредметні паралелі – 1.

Поміркуйте. Прокоментуйте твердження літературознавця **Олени Гнідан**: «Після Панаса Мирного та Василя Стефаника уже неможливо було писати про внутрішній світ людини, як про речі samozрозумілі; їх треба було відкривати заново кожного разу як поєднання живих і змінних елементів. Не відкидаючи традиції попередників і сучасників, Винниченко прагне до дальшого розширення і поглиблення меж і можливостей реалізму, до неореалізму як синтетичного методу, здатного відтворювати ірреальне в реальному, символ у конкретному» (с. 334).

Творче завдання. Напишіть твір-мініатюру за новелою «Момент» Володимира Винниченка, використавши як тему слова **Йоганна Вольфганга Гете**: «Зупинися, миттєвосте! Ти прекрасна» (с. 334).

Урок-підсумок

«Живий голос і совість народу» (Олесь Гончар)

Загальна кількість запитань з теми – 20, з них: творча робота – 2, підсумуйте прочитане – 5, поміркуйте – 8, мистецька скарбниця – 5.

Творча робота. До підсумкового уроку намалюйте ілюстрацію (або зробіть комп'ютерну графіку) до будь-якого художнього твору, вивченого в 10 класі, вмотивуйте свій вибір (с. 342).

Підсумуйте прочитане. Розкажіть про жанровий репертуар української драми межі століть. Поділіться враженнями від прочитаних чи переглянутих на сцені п'єс (с. 342).

Поміркуйте. 1. Одні дослідники творчості Івана Франка називають його «Каменярем», інші – відкидають це значення поета. Висвітліть своє бачення цієї проблеми. 2. Чи погоджуєтесь ви з метонімією «Леся Українка – дочка Прометея»? Обґрунтуйте свою позицію. 3. Уявіть, що ви вирушаєте в мандрівку в міжзор'яні світи. Які книги українських класиків ви взяли б із собою на борт космічного корабля? Обґрунтуйте свій вибір (с. 342).

ДОДАТОК Г

**СИСТЕМНІСТЬ ВПРАВ І ЗАВДАНЬ
З ФОРМУВАННЯ УМІНЬ ДІАЛОГІЧНОГО СПІЛКУВАННЯ
СТАРШОКЛАСНИКІВ У ПІДРУЧНИКУ
«УКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРА» ДЛЯ 10-ГО КЛАСУ**

**загальноосвітніх навчальних закладів
(рівень стандарту, академічний рівень)**

*(авт. кол.: Г. Ф. Семенюк, М. П. Ткачук, О. В. Слоньовська; за заг. ред. д-ра
філол. наук, проф. Г. Ф. Семенюка)*

Загальна кількість запитань у підручнику – 737, з них: підсумуйте прочитане – 204, поміркуйте – 175, мистецька скарбниця – 55, аналізуємо твір – 166, словникова робота – 72, творчі завдання – 23, творча робота – 9, робота в парах – 12, робота в групах – 13, робота в групах і парах – 2, міжпредметні паралелі – 5, узагальнюємо вивчене – 1.

Виокремлено 120 завдань, зміст яких формує уміння діалогічного спілкування старшокласників.

Тема/підтема загальна кількість вправ і завдань (використано для ФУДС)	К-ть вправ і завдань для формування умінь діалогічного спілкування ²⁶									
	АТ	МС	П	ПП	РвГ	РвП	РПГ	СР	ТЗ	ТР
Вступ; загальна кількість – 11 (у т.ч. 3 – ФУДС)						2			1	
Розділ 1. Література 70-90-х років XIX століття										
1.1. Огляд літератури останньої третини XIX століття; 10 (3)			1		1	1				
1.2.1. Іван Нечуй-Левицький. <i>Визначний майстер реалістичної прози</i> ; 16 (2)				1	1					
1.2.2. Іван Нечуй-Левицький. <i>Сміх крізь сльози</i> ; 30 (3)					2			1		
1.3.1. Панас Мирний. <i>«В цій людині билося палке серце патріота, справжнього гуманіста» (Олесь Гончар)</i> ; 14 (2)			1						1	
1.3.1. Панас Мирний. <i>«Перший симфоніст української прози» (Олесь Гончар). «Конфлікт між козацьким і селянським світоглядом» (Олег Ільницький)</i> ; 47 (8)	1		1				2	2	2	
Розділ 2. Українська драматургія і театр 70-90-х років XIX століття										
2.1. Вступ; 14 (3)			2	1						
2.2.1. Іван Карпенко-Карий. <i>«Сцена – мій кумир, театр – священний храм для мене!» (Іван Карпенко-Карий)</i> ; 13 (2)			2							
2.2.2. Іван Карпенко-Карий. <i>«Мартин Боруля»</i> ; 15 (2)	1		1							
2.3.1. Михайло Старицький. <i>«Жага на світі жити...» (Михайло Старицький)</i> ; 16 (2)			2							
2.3.2. Михайло Старицький. <i>«Бушу боронить жменя левів» (Михайло Старицький)</i> ; 21 (3)	2								1	
2.4.1. Іван Франко. <i>«Лиш боротись – значить жити» (Іван Франко)</i> ; 14 (2)			1						1	

²⁶ Умовні позначення: АТ – аналіз тексту; МС – мистецька скарбниця; П – поміркуйте; ПП – підсумуйте прочитане; РвГ – робота в групах; РвП – робота в парах; РПГ – робота в парах і групах; СР – словникова робота; ТЗ – творчі завдання; ТР – творча робота.

Продовження додатка Г

Тема/підтема загальна кількість вправ і завдань (використано для ФУДС)	К-ть вправ і завдань для формування умінь діалогічного спілкування									
	АТ	МС	П	ПП	РвГ	РвП	РПГ	СР	ТЗ	ТР
2.4.2. Іван Франко. «Правдива іскра Прометей» (Іван Франко); 13 (2)			1					1		
2.4.3. Іван Франко. «Нам пора для України жити!» (Іван Франко); 10 (5)					4					1
2.4.5. Іван Франко. «Філософія болю і життєлюбства» (Дмитро Павличко); 25 (3)		1	1							1
2.4.6. Іван Франко. «Золотий міст між народами» (Іван Франко); 12 (1)										1
2.4.7. Іван Франко. «Я син народу, що вгору йде» (Іван Франко); Поетичний епос; Духовний заповіт українському народові; 23 (4)			2						2	
2.4.8. Іван Франко. Бальзак галицького життя; «Промінь світла в темному царстві» (Микола Добролюбов); 15 (8)						6				2
2.4.9. Іван Франко. «Основне «прокляте питання»: хто винен всьому тому?» (Іван Франко); 14 (2)			1		1					
2.5.1. Борис Грінченко. «Більше працював, ніж жив» (Микола Чернявський); «Кожнеє слово хай буде в нас діло!» (Борис Грінченко); «О скільки сліз повинні ми утерти!» (Борис Грінченко); 15 (3)				1		1			1	
Розділ 3. Українська література 10-х років ХХ століття										
3.1. Літературний процес кінця ХІХ – початку ХХ століть. У розмаїтті мистецьких напрямів; 10 (4)			2	2						
3.2.1. Михайло Коцюбинський. «Все життя моє – в літературі» (Михайло Коцюбинський); 22 (3)			1	2						
3.2.2. Михайло Коцюбинський. «Intermezzo»; 29 (2)			1					1		
3.2.3. Михайло Коцюбинський. «Тіні забутих предків»; 24 (4)	2		1						1	
3.3.1. Ольга Кобилянська. «Робітниця свого народу» (Ольга Кобилянська); 16 (2)			1	1						
3.3.2. Ольга Кобилянська. «Кров людська – не водиця»; 22 (2)			1							1
3.4.1. Василь Стефаник. «Я пішов від мами у біленькій сорочці, сам білий» (Василь Стефаник); 14 (2)			1	1						
3.4.1. Василь Стефаник. «Буду свій світ різьбити, як камінь» (Василь Стефаник); «Як коротко, сильно і страшно пише ця людина» (Максим Горький); 20 (2)	1									1
3.5.1. Леся Українка. «На шлях я вийшла ранньою весною» (Леся Українка); 12 (3)		2		1						
3.5.2. Леся Українка. «Поетичне слово дозріло» (Іван Франко); «Я йду шляхом, пісні свої співаю...» (Леся Українка); «Contra spem spero!»; «І все-таки до тебе думка лине»; «І ти колись боролась, мов Ізраїль»; (19 (3))			1	2						

Закінчення додатка Г

Тема/підтема загальна кількість вправ і завдань (використано для ФУДС)	К-ть вправ і завдань для формування умінь діалогічного спілкування									
	АТ	МС	П	ПП	РвГ	РвП	РПГ	СР	ТЗ	ТР
3.5.3. Леся Українка. «Пролітав буйний вітер над морем» (Леся Українка); «Слова кохання, які тобі я не сказала» (Леся Українка); «Індивідуальний стиль Лесі Українки»; 19 (1)					1					
3.5.4. Леся Українка. «Самотність на верхів'ях» (Микола Зеров); 2 (1)								1		
3.5.5. Леся Українка. Пісня про незнищенність краси; 27 (6)					1				5	
3.6.1. Микола Вороний. «Благословен той час великий, урочистий, як ти постав» (Микола Вороний); Микола Вороний як натхненник модернізму в Україні; «Має крилами весна запашина» (Микола Вороний); 12 (1)				1						
3.6.2. Микола Вороний. «Інфанта»; «Піонер, прокладач нових шляхів» (Олександр Білецький); 23 (2)					1				1	
3.7.1. Олександр Олесь. «І задзвеніли в серці звуки» (Олександр Олесь); 13 (1)								1		
3.7.2. Олександр Олесь. «Бард національного відродження» (Микола Неврлий); «Муза гніву, помсти і обурення» (Сергій Єфремов); «Згоріть у житті – єдине щастя!» (Олександр Олесь); 27 (6)						5			1	
3.8.1. Володимир Винниченко. «І відкіля ти взявся у нас такий?» (Іван Франко); 21 (2)			1	1						
3.8.2. Володимир Винниченко. «Краса і сила» прози Винниченка; Новела «Момент»; 32 (2)			1						1	
4. Урок-підсумок										
4.1. У річці шістдесятницького руху										
4.1. «Живий голос і совість народу» (Олесь Гончар); 20 (5)			3	1						1

ДОДАТОК Д

РЕЗУЛЬТАТИ АНАЛІЗУ ЗМІСТУ ВПРАВ І ЗАВДАНЬ за видами (формами) роботи учнів під час уроку літератури, що формують уміння діалогічного спілкування старшокласників Підручник з української літератури для 11-го класу загальноосвітніх навчальних закладів. Рівень стандарту, академічний рівень

(авт. кол.: Г. Семенюк, М. Ткачук, О. Слоньовська, М. Сулима, О. Ковальчук, О. Ткачук,
Н. Тимків; за заг. ред. д-ра філол. наук, проф. Г. Ф. Семенюка)

Загальна кількість запитань у підручнику – 846, з них – підсумуйте прочитане – 272, поміркуйте – 244, аналізуємо твір – 159, мистецька скарбниця – 47, словникова робота – 46, творчі завдання – 18, творча робота – 12, робота в парах – 17, робота в групах – 18, міжпредметні паралелі – 7, міжпредметні зв'язки – 2, узагальнюємо вивчене – 2.

Ми використали всього 229 завдань, з них: підсумуйте прочитане – 52, поміркуйте – 76, аналізуємо твір – 38, мистецька скарбниця – 13, словникова робота – 7, творчі завдання – 14, творча робота – 6, робота в парах – 11, робота в групах – 9, міжпредметні паралелі – 2, узагальнюємо вивчене – 1.

Розділ 1. УКРАЇНЬСЬКА ЛІТЕРАТУРА 1920–1930 РОКІВ

Літературний процес в Україні у 20–30-х роках. Загальна кількість запитань з теми – 12, з них: словникова робота – 1, підсумуйте прочитане – 5, поміркуйте – 5, мистецька скарбниця – 1.

Підсумуйте прочитане. 1. Назвіть літературні групи й організації 20-х років, схарактеризуйте їхні естетичні платформи. Представники яких груп модернізували українську літературу доби? 2. Які питання порушувалися в літературній дискусії 1925–1928 років? З'ясуйте основні естетичні орієнтири, визначені Миколою Хвильовим, аргументуйте свою думку цитатами із його памфлетів (с. 13).

Естетичне новаторство поезії 20-х років. Загальна кількість запитань з теми – 7, з них: підсумуйте прочитане – 2, поміркуйте – 5.

Підсумуйте прочитане. Розкажіть про художні пошуки поетів-футуристів. З якою метою вони вдавалися до епатажу? Наведіть приклади (с. 23).

Поміркуйте. 1. Чим вам подобається лірика Якова Савченка? Чому поет у вірші «Христос отаву косить» звернувся до біблійних мотивів, зображуючи громадянську війну в Україні? У чому полягає своєрідність поезії «Христос отаву косить» Якова Савченка? Чому подібні твори викликають захоплення у читачів? 2. Що було позитивного й негативного у творчій практиці футуристів? Аргументуйте відповідь уривками з їхніх творів, тезами дослідників (с. 23).

ПАВЛО ТИЧИНА

«Син України, її чорнозему, її безкрайнього степу» (Євген Маланюк)

Загальна кількість запитань з теми – 15, з них: підсумуйте прочитане – 10, робота в парах – 1, поміркуйте – 4.

Підсумуйте прочитане. У чому полягав драматизм творчої особистості поета? (с. 30)

Робота в парах. Простежте злети і падіння Тичини, зумовлені часом. Як ви оцінюєте складний шлях шукань митця? Що у вас викликає захоплення, і а що – болісні роздуми над долею митця в антигуманному суспільстві? (с. 30).

Сонячний кларнетизм Павла Тичини

Загальна кількість запитань з теми – 17, з них: словникова робота – 2, підсумуйте прочитане – 4, аналізуємо твір – 6, мистецька скарбниця – 4, творча робота – 1.

Словникова робота. У чому виявляється вітаїстична концепція Павла Тичини? Аргументуйте свої думки прикладами з його поезій (с. 36).

Підсумуйте прочитане. 1. Схарактеризуйте проблематику «Сонячних кларнетів». Окресліть художні відкриття митця. 2. У чому полягає своєрідність пейзажної лірики раннього Тичини? Аргументуйте свої міркування відповідними цитатами (с. 36).

Творча робота. Проведіть паралелі між віршами «Арфами, арфами...» Павла Тичини, «Блакитна Панна» Миколи Вороного й картинами «Весна» і Сандро Боттічеллі та «Весна. Велика вода» Ісаака Левітана (с. 36)

«Геніальний співець українського відродження» (Василь Барка)

Загальна кількість запитань з теми – 3, з них: робота в парах – 2, мистецька скарбниця – 1.

Продовження додатка Д

Робота в парах. Які роздуми викликає у вас поезія «Одчиняйте двері»? Яка тема та ідея? Чому революцію змальовано в образі нареченої? З'ясуйте роль контрастів у розгортанні ліричного сюжету вірша. Що символізує образ *голубої блакиті*? Прокоментуйте пуант вірша: «*Одчинились двері – горобина ніч! / Одчинились двері – / Всі шляхи в крові!*» У чому полягає пафос твору? Опишіть картину *Ежена Делакруа* «Свобода на барикадах». Кого зображено у центрі полотна? Якою постає революція у вірші Тичини? Що спільного між образом революції у вірші й на картині? (с. 39)

«Я Ваші очі пам'ятаю, як музику, як спів» (Павло Тичина)

Загальна кількість запитань з теми – 16, з них: *робота в групах* – 4, *підсумуйте прочитане* – 2, *аналізуємо твір* – 10.

Робота в групах. 1. Прочитайте виразно вірші «Ви знаєте, як липа шелестить», «О панно Інно...». Яка тема та ідея об'єднує їх? До якого різновиду лірики вони належать? 2. Які духовні цінності утверджує поет у цих віршах? (с. 42).

Підсумуйте прочитане. Назвіть твори Тичини, присвячені темі кохання. На чії поетичні традиції він спирався в інтимній поезії? Наведіть приклади (с. 42).

Літературний авангард перших десятиліть ХХ століття

МИХАЙЛЬ СЕМЕНКО

«Ритми цілком іншої музики» (Михайль Семенко)

Загальна кількість запитань з теми – 17, з них: *підсумуйте прочитане* – 6, *поміркуйте* – 6, *аналізуємо твір* – 3, *мистецька скарбниця* – 2.

Аналізуємо твір. З якою метою у вірші «Місто (Осте сте...)» митець вдався до нагромадження звуків і слів, деформації художньої картини? Чи вам цікаво читати-розшифровувати урбаністичний пейзаж вірша? (с. 51).

Мистецька скарбниця. Розгляньте гравюру *Павла Ковжуна* «Місто» (с. 48). Які образи, створені художником, подібні до образів урбаністичних творів Семенка? Відповідаючи, використовуйте цитати з віршів Семенка (с. 51).

Київські неокласики

МИКОЛА ЗЕРОВ

«Поезія глибини і рівноваги» (Микола Зеров)

Загальна кількість запитань з теми – 8, з них: *підсумуйте прочитане* – 3, *аналізуємо твір* – 4, *творча робота* – 1.

Підсумуйте прочитане. Хто входив до «п'ятірного грона» київських неокласиків? Змалюйте естетичну платформу й характер художніх шукань неокласиків (с. 56).

Аналізуємо твір. 1. Які враження викликає у вас сонет «Київ – традиція» Зерова? Схарактеризуйте тематику та ідейний пафос твору. 2. Доведіть, що сонети «Камени» написані у річищі неокласицизму (с. 56).

МАКСИМ РИЛЬСЬКИЙ

«Любов'ю серце зроджене було» (Дмитро Павличко)

Художній світ лірики Максима Рильського

Загальна кількість запитань з теми – 16, з них: *підсумуйте прочитане* – 6, *поміркуйте* – 7, *робота в групах* – 1.

Підсумуйте прочитане. Схарактеризуйте громадську діяльність Рильського. Розкажіть про його внесок у літературознавство, фольклористику, лексикологію (с. 63).

Поміркуйте. 1. Якими були взаємини поета і влади? Чи актуальні уявлення поета про духовні цінності сьогодні? Відповідь конкретизуйте прикладами з життя. 2. Чим захоплює вас лірика Максима Рильського? У чому виявляється неокласична поетика вірша «Молюсь і вірю»? (с. 63).

Робота в групах. Підготуйте спільно відповіді й виступайте почергово, використовуючи цитати для підтвердження своїх міркувань. 1. Що таке *пейзажна лірика*? Які твори цього жанру є в доробку Рильського? 1 Що вас схвилювало у його поезіях про природу? 2. Чим зумовлено звучання філософських мотивів у пейзажній ліриці Рильського? 3. Сформулюйте ідею вірша «Молюсь і вірю...». Що символізує образ голуба? З'ясуйте художню функцію неокласичних тропів у змалюванні картини світу в цьому вірші (с. 63).

ЄВГЕН ПЛУЖНИК

«Мовчки зростає десь новий Тарас» (Євген Плужник)

«Як страшно! Людське серце до краю обідніло» (Павло Тичина)

Продовження додатка Д

Загальна кількість запитань з теми – 14, з них: підсумуйте прочитане – 4, поміркуйте – 4, мистецька скарбниця – 2, творча робота – 4.

Підсумуйте прочитане. Якими художніми засобами змалював митець трагізм буття людини в роки громадянської війни? Свою відповідь проілюструйте поетичними рядками Плужника (с. 72).

Поміркуйте. Які роздуми викликають у вас поезії «Для вас, історики і майбутні», «Суди мене судом своїм суворим»? У чому полягає ідейний пафос цих творів? (с. 72).

Творча робота. Складіть усну розповідь «Духовна краса коханої у творах Плужника і на полотні Борисова-Мусатова» (с. 72).

Художні обрії прози 20–30-х років

Загальна кількість запитань з теми – 11, з них: підсумуйте прочитане – 6, поміркуйте – 5.

Підсумуйте прочитане. 1. Схарактеризуйте жанрове й стильове оновлення прози 20-х років ХХ століття. Перелічіть стильові течії, поясніть причини їх появи і відзначте досягнення. 2. Назвіть твори новелістів 20-х років, визначте їх тематику, проаналізуйте одну з новел. 3. Чим відзначаються неоромантичні новели Юрія Яновського? 4. Які і питання часу порушував Андрій Головка в повістях? У річищі якої стильової течії написані його новели та повісті? Аргументуйте свою відповідь конкретними прикладами (с. 81).

Поміркуйте. У чому полягає гуманістичний пафос прози другого десятиліття ХХ століття? Які проблеми вона порушує? Висвітліть це на конкретних прикладах (с. 81).

МИКОЛА ХВИЛЬОВИЙ

«Іду я дорогою, вітром...» (Микола Хвильовий)

Загальна кількість запитань з теми – 11, з них: підсумуйте прочитане – 7, поміркуйте – 4.

Підсумуйте прочитане. Що ви дізналися про літературні угруповання, в які входив або які очолював Хвильовий? Що вам відомо про літературну дискусію в двадцятих роках і роль у цій дискусії праці Хвильового «Україна чи Малоросія»? (с. 87).

Поміркуйте. Що в життєписі цього письменника і чим саме вас найбільше вразило? (с. 88).

«Я (Романтика)»

Загальна кількість запитань з теми – 14, з них: підсумуйте прочитане – 4, поміркуйте – 9, мистецька скарбниця – 1.

Підсумуйте прочитане. Поясніть підтекст такого уривка: *"Я дивився у натовп, але я там нічого не бачив. Зате я відчував: там йшла моя мати з похилою головою. Я відчував: пахне м'ятою. Я гладив її милу голову з нальотом сріблястої сивини. Але раптом переді мною виростала загірня даль. Тоді мені знову до болю хотілося впасти на коліна й молитовно дивитися на волохатий силует чорного трибуналу комуни»*. Чи вдалими ви вважаєте протиставлення запаху м'яти волохатому силуетові? Чому? (с. 92).

Поміркуйте. 1. Розкрийте образ головного персонажа новели «Я (Романтика)», порівнюючи його з образами доктора Тагабата, Андрюші, дегенерата. Якими моральними нормами керуються ці люди? Визначте місце кожного з цих чекістів на драбині сходження вниз, до повної деградації особи. 2. Чому саме черниць у творі названо *«справжніми версальцями»*? Прокоментуйте відповідну цитату. 3. З якою метою у новелі подано телепатичну розмову всепрощаючої матері й сина-вбивці? Доведіть, що на початку твору мати для нього – вища цінність, ніж ілюзорний ідеал «загірньої комуни». Чому мати вірить у перемогу добра над злом у душі свого сина-чекіста? 4. На матеріалі твору доведіть, що суд революційного трибуналу несправедливий, бо звинуваченим не дають адвоката, взагалі не ведеться слідство, а всі судові справи закінчуються смертним вироком. 5. У тексті твору Хвильовий неодноразово вживає лексему *«м'ятежний»*. Цим словом мати підкреслює внутрішній стан свого сина, його приховані страждання, муки совісті. Українського відповідника це російське слово не має, але означає *«той, що вагається», «той, що сам не знає, чого хоче»*. Доведіть, що цей епітет використано в новелі дуже вдало (с. 92).

Мистецька скарбниця. Розгляньте картину Володимира Костецького «Допит ворога» (с. 91). Зверніть увагу, що рік написання цього художнього полотна – 1937. Чому на картині під час допиту поранені більшовики поводяться з білогвардійським офіцером толерантно, на тілі білогвардійця не видно жодних ран, а похилена голова свідчить хіба що про відчуття ним ганьби за свою участь у збройному протистоянні? Пригадайте, як відбувалося засідання революційного трибуналу в новелі «Я (Романтика)». Як ви вважаєте, хто правдивіше відтворив картину тогочасного розслідування злочину – художник чи письменник? Аргументуйте своє твердження (с. 92).

Продовження додатка Д

ГРИГОРІЙ КОСИНКА

«Серце нашого цвіту» (Володимир Сосюра)

Загальна кількість запитань з теми – 12, з них: підсумуйте прочитане – 9, поміркуйте – 3.

Підсумуйте прочитане. 1. Прокоментуйте зміст епіграфа до статті про Григорія Косинку. 2. Прокоментуйте цитату сучасного літературознавця Григорія Штона про Косинку (с. 98).

Поміркуйте. Чому письменник відмовився від І членства у літературних угрупованнях? Як ви розцінюєте такий факт? (с. 98).

«В житах»

Загальна кількість запитань з теми – 12, з них: словникова робота – 3, аналізуємо твір – 4, поміркуйте – 3, робота в групах – 1, мистецька скарбниця – 1.

Словникова робота. Чи можна назвати новелу «В житах» імпресіоністичною? Перелічіть основні ознаки імпресіоністичної новели. Які з них притаманні творові Косинки? До кожної ознаки випишіть із тексту новели «В житах» цитату (с. 101).

Аналізуємо твір. 1. Яким постає Корній Дізік з перших сторінок новели? Чи можна стверджувати, що в цього юнака романтична душа? Чому ви так вважаєте? 2. Визначте зав'язку, кульмінацію і розв'язку новели. Чому, на вашу думку, ці складові сюжету дещо розмиті, нечіткі? (с. 101)

Робота в групах. Об'єднайтеся в опозиційні пари і знайдіть аргументи для спростування або доведення істинності однієї з тез: а) Між новелою 5 Михайла Коцюбинського «Intermezzo» і новелою Григорія Косинки «В житах», крім того, що ці твори написані в стилі імпресіонізму, нічого спільного і немає; б) Новела Григорія Косинки «В житах» – значно яскравіший взірєць і імпресіоністичної прози, ніж новела Володимира Винниченка «Момент»; в) Колористиці й зміні почуттів героїв у новелі «В житах» Григорій Косинка надає більше уваги, ніж розгортанню самого сюжету (с. 102).

Мистецька скарбниця. Розгляньте картину *Миколи Пимоненка* «Жниця» (с. 100). Доведіть, що молода жінка на картині подібна до Уляси з новели Григорія Косинки «В житах». Опишіть зовнішній вигляд героїні Миколи Пимоненка. Чи виглядає жниця стомленою? Який у неї настрій? Які кольори переважають на картині? Що вони підкреслюють? (с. 102).

ЮРІЙ ЯНОВСЬКИЙ

«Лицар культури нації» (Григорій Костюк)

Загальна кількість запитань з теми – 16, з них: словникова робота – 2, підсумуйте прочитане – 8, поміркуйте – 3, робота в групах – 1, міжпредметні паралелі – 1, творче завдання – 1.

Підсумуйте прочитане. Що ви можете розповісти про «творчу кухню» митця? (с. 107).

Поміркуйте. Чим вас вразила історія публікації роману «Вершники»? Чому твір вийшов спочатку в перекладі, а згодом – в оригіналі? Про що це свідчило? (с. 107).

Робота в групах. Об'єднайтеся у групи по кілька осіб. Знайдіть у статті й прокоментуйте висловлювання сучасників Яновського про його особистість і творчість (с. 108).

«Патент на одержання зрілості української прози» (Павло Тичина)

Загальна кількість запитань з теми – 11, з них: підсумуйте прочитане – 3, поміркуйте – 6, робота в групах – 1, мистецька скарбниця – 1.

Підсумуйте прочитане. До якого жанрового різновиду належить роман «Вершники»? У чому полягають особливості такого твору? Аргументуйте своє судження (с. 112).

Поміркуйте. 1. Чи можна сказати, що у новелі «Подвійне коло» порушено проблему гуманізму? Доведіть свою думку. 2. Порівняйте образи матерів у новелах *Миколи Хвильового* «Я (Романтика)» та *Юрія Яновського* «Подвійне коло». Що між цими образами спільного, а що відмінного? Якими постають їхні сини? Котрий з них вам більше імponує й чому? (с. 112)

Робота в групах. Об'єднайтеся у 3 групи. Розподіліть по одному головному персонажу з роману «Вершники». На основі тексту складіть і психологічні портрети братів Половців, доповніть їх портретними і деталями. З'ясуйте, що сформувало їхні характери. Про результати? спільної роботи доповідатимуть 1–2 учні від групи (с. 112).

Мистецька скарбниця. Розгляньте картину *Миколи Самокиша* «Хто за що бореться. 1920-ті» (с. 111). Доведіть, що на ній змальовано події громадянської війни. Детально опишіть центральний фрагмент картини. Чи може це художнє полотно слугувати ілюстрацією до новели Яновського «Подвійне коло»? Доберіть із тексту цитату, яка найбільш влучно передає зміст картини Миколи Самокиша (с. 112).

Продовження додатка Д

ВАЛЕР'ЯН ПІДМОГИЛЬНИЙ

Всім серцем служив Україні. Модерний роман «Місто»

Загальна кількість запитань з теми – 10, з них: підсумуйте прочитане – 3, поміркуйте – 3, робота в парах – 2, міжпредметні зв'язки – 2.

Поміркуйте. 1. Доведіть, що за сюжетною організацією «Місто» є відцентровим романом. 2. Чи можна вважати образ міста головним персонажем твору? Відповідаючи, використайте картини Андрія Болякова «Андріївський узвіз» (І форзац) і Сухер Бера Рибак «Місто» (с. 121). Що спільного у змалюванні цього образу художниками і письменником? (с. 123).

Робота в парах. Простежте еволюцію образу Степана Радченка в романі «Місто». Складіть цитатний план характеристики героя. За допомогою яких художніх засобів твориться його образ? Як саме змінюються світогляд, естетичні смаки, поведінка, характер головного персонажа упродовж дії роману? (с. 123).

ОСТАП ВИШНЯ

«Треба любити людину. Тоді тільки ти маєш право сміятися» (Остап Вишня)

Загальна кількість запитань з теми – 17, з них: словникова робота – 2, підсумуйте прочитане – 8, поміркуйте – 3, робота в парах – 1, робота в групах – 1, мистецька скарбниця – 2.

Підсумуйте прочитане. Прокоментуйте слова Максима Рильського які стали епіграфом до біографії Остапа Вишні. Що ви знаєте про дружбу цих письменників? (с. 131).

Робота в парах. З сусідом за партою виберіть одну з поданих тез і спростуйте чи доведіть її істинність: а) «Розум Остап Вишня мав вольтерівської гостроти, викривач він був незрівнянний, та все ж визначальним, мені здається, в його вдачі було саме це: ніжність, душевність, поетичність. Ніякі найстуденіші вітри тяжких часів не могли остудити в його душі жар любові – неугасної любові до народу, до Вітчизни, до краси життя і мистецтва» (*Олесь Гончар*); б) «Усім своїм єством хотілося бути корисним народові. Не поневірятися, не лакействувати перед народом, а служити йому, чудесному нашому народові, милуватися з нього і радуватися з того, що я маю честь велику, чудесну, незрівнянну і неповторну честь належати до свого народу. Ніколи я не зрадив інтересів свого народу!» (*Остап Вишня*), в) «У народі найбільше знані три українці: Богдан Хмельницький, Тарас Шевченко і Остап Вишня» (*Максим Рильський*) (с. 131).

Робота в групах. Створіть дві творчі групи і підготуйте проект «Про що розповідає щоденник Остапа Вишні». Одна група працюватиме над щоденником «Думи мої, думи мої», інша – над табірним щоденником «Чиб'ю». На першому етапі роботи знайдіть в бібліотеці тексти щоденників і статті літературознавців, присвячені цим творам. На другому етапі уважно їх прочитайте, зробивши потрібні виписки. На третьому – систематизуйте матеріал й завершіть проект у вигляді короткого реферату, з яким делегований творчою групою учасник виступить у класі (с. 132).

«Моя автобіографія»

Загальна кількість запитань з теми – 13, з них: поміркуйте – 4, аналізуємо твір – 8, узагальнюємо вивчене – 1.

Аналізуємо твір. 1. Якою бачить Остап Вишня працю письменника? Чи погоджуєтеся ви з таким і трактуванням? 2. Використовуючи інтерактивний метод «Вільний мікрофон», висловіть власні думки про твір Остапа Вишні (с. 134).

«Як варити і їсти суп із дикої качки»

Загальна кількість запитань з теми – 15, з них: поміркуйте – 6, аналізуємо твір – 6, робота в парах – 1, робота в групах – 1, мистецька скарбниця – 1.

Поміркуйте. Прочитайте вголос одну-дві цитати з пейзажними замальовками. Доведіть, що описи природи в цьому творі мають особливе значення (с. 137).

Аналізуємо твір. Зверніть увагу на діалоги в усмішці. Чим саме вони цікаві? (с. 137).

Робота в парах. З сусідом за партою подискутуйте про істинність тез: а) «Їздили полювати. Це не вперше і не востаннє. Нічого! І як радісно, що я нікого не вбив!» (*Остап Вишня*) б) «Рибалка прагне піймати карася, а письменник ловить у живому людському потоці сюжети й образи для своїх творів» (*Остап Вишня*) в) «А як він викристалізовував, поетично оформляв драматичний елемент своєї усмішки! Багато його усмішок – це розгорнуті сцени, де дійові особи живуть і діють немовби на підмостках, вони такі сценічно довершені, що самі просяться аби їх зіграли! В Остапа Вишні, безперечно, був сильний талант драматичного гумориста» (*Юрій Бурлай*) г) «Друг людини, друг природи й праці, / Грізний ворог нечисті і зла» (*Максим Рильський*) (с. 137).

Продовження додатка Д

Робота в групах. Створіть творчу групу (3–5 осіб) для написання проекту «Тема полювання в українській та світовій літературах». На першому етапі, розділивши роботу між учасниками творчої групи, прочитайте книги Остапа Вишні «Мисливські усмішки», «Записки мисливця» Івана Тургенєва, «Мисливець» Джона Хантера (зверніть увагу, як перекладається з англійської прізвище шотландського письменника). На другому етапі роботи проаналізуйте ці художні тексти, зробіть стислі висновки про художні особливості творів письменника-мисливця, який вам найбільше сподобався. Свій творчий проект озвучте у класі (с. 137).

Мистецька скарбниця. Розгляньте картину Василя Перова «Мисливці на відпочинку» (с. 135). Зверніть увагу на такі особливості зображення персонажів: оповідачем виступає найстарший мисливець (персонаж зліва), його з надмірною цікавістю слухає наймолодший учасник полювання (персонаж справа). Жестикуляція і міміка оповідача свідчить про те, що його барвіста уява на злеті, а експромтом витворені фантазії стають захопливими для самого оповідача, котрий особисто переживає те, про що розповідає. Чому саме так називається картина? Які деталі підкреслюють, що мисливці вже підкріпилися ї харчами, і чаркою? Доведіть, що художник типово змалював ситуацію, характерну для полювання (с. 137).

«Сом». Загальна кількість запитань з теми – 9, з них: поміркуйте – 2, аналізуємо твір – 5, мистецька скарбниця – 2.

Поміркуйте. З якою метою письменники в окремі твори вводять образ оповідача з народу? Чи саме народним типажем є дід Панько? Чому ви так вважаєте? (с. 138).

Аналізуємо твір. Прочитайте вголос і прокоментуйте один з авторських відступів у творі (с. 138).

Мистецька скарбниця. Розгляньте картину Василя Перова «Рибалка» (с. 136). Чи може вона слугувати ілюстрацією до усмішки «Сом»? Чому ви так вважаєте? (с. 139).

Розвиток драматургії і театру в 20–30-х роках

Загальна кількість запитань з теми – 7, з них: підсумуйте прочитане – 4, поміркуйте – 2, творча робота – 1.

Творча робота. Уявіть собі, що ви режисер. Яку з п'єс драматургів 20–30-х років ви поставили б на сцені? Яких би дібрали акторів на ролі? На чому акцентували б увагу глядача? Напишіть рецензію на виставу за творами Миколи Куліша, Івана Кочерги або іншого драматурга (с. 143).

МИКОЛА КУЛІШ

Тернистим шляхом до безсмертя

Загальна кількість запитань з теми – 8, з них: підсумуйте прочитане – 7, робота в парах – 1.

Підсумуйте прочитане. 1. Які події з буремної юності Миколи Куліша вас схвилювали найбільше й чому? 2. Доведіть, що Микола Куліш – представник «Розстріляного і відродження». Кого ще з цієї когорти митців ви можете назвати? (с. 148).

Робота в парах. Скориставшись інтерактивним методом «Вільний мікрофон», дайте відповідь на запитання: 1. Чи могла життєва й творча доля Миколи Куліша скластися щасливо й чому? 2. Як слід розуміти висновок *Леся Танюка*: «У добу розквіту політичної агітки й театрального плакату Микола Куліш першим із пореволюційних драматургів прийшов до психологічного письма»? (с. 148).

«Епохальна п'єса» (Микола Хвильовий)

Загальна кількість запитань з теми – 23, з них: словникова робота – 2, підсумуйте прочитане – 5, аналізуємо твір – 12, міжпредметні паралелі – 2, творчі завдання – 2.

Словникова робота. Доведіть, що у п'єсі «Мина Мазайло» є елементи трагічного і комічного, зачитуючи відповідні цитати з тексту (с. 151).

Підсумуйте прочитане. Навіщо Мина Мазайло вирішив змінити прізвище? Чи етично, на ваш погляд, без вагомої причини міняти прізвище своїх предків, навіть якщо воно не звучить благородно? У яких випадках зміна прізвища є виправданою? Прочитайте цитату з комедії, де дядько Тарас розповідає про одіозне прізвище секретаря земської повітової управи Каленика Митрофановича й величезні труднощі у справі зміни прізвища за царської влади. Прокоментуйте ситуацію (с. 151).

Аналізуємо твір. Доведіть, що Мотрона Розторгуєва – живе втілення російського шовінізму. Прокоментуйте її тези: «Дивлюсь – не «Харьков», а «Харків»! Нащо, питаюсь, винам іспортілі город?», «Та українці – то не руські люди? Не руські, питаю? Не такі вони, як усі росіяни?», «Тепер я розумію, що таке українська мова. Розумію! Австріяцька видумка, так?», «Ви серйозно чи по-українському?», «А хіба селяни – українці?.. Селяни – мужики» (с. 152).

Продовження додатка Д

Міжпредметні паралелі. Прочитайте уривок із роману *Олекси Стороженка* «Марко Безсмертний», який стосується походження прізвища одного з героїв: «– Так запорожці – матері їх ковінька, нехай здорові будуть! – таке прізвище приложили. Не знаю, як і неньці сказати: Кобзою прозвали, от що!.. Вже було почали Підковою звать, бач, підкови розгинаю, а тут мені на лихо нечиста сила кобзаря принесла; співав, собачий син, співав, та й поклав кобзу, а я не доглядився, де вона, сів на неї та й потрощив диявольську личину; от мене й прозвали Кобзою. Отаке, бач, прилучилось. –

Як ви ставитеся до подібних ситуацій виникнення прізвища в козацькі часи? Поясніть зміст останнього речення поданої цитати (с. 152).

Творчі завдання. 1. Як, на вашу думку, могли утворитися такі козацькі прізвища, як Неїжхліб, Панібудьласка, Убийвовк, Непийпиво, Цьомко, І Ловивітер? Напишіть коротеньке оповідання про історію виникнення І одного з перелічених прізвищ. 2. Дослідіть походження вашого власного прізвища, підготуйте усне повідомлення про це у класі (с. 152).

УКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРА ЗА МЕЖАМИ УКРАЇНИ

Література в Західній Україні (до 1939 року)

Загальна кількість запитань з теми – 8, з них: підсумуйте прочитане – 8.

Підсумуйте прочитане. 1. У яких суспільно-історичних умовах розвивалася українська література в Західній Україні між двома світовими війнами? Хто з письменників-класиків продовжував творити? Назвіть відомі вам твори Ольги Кобилянської та Василя Стефаника, написані у цей період. 2. Схарактеризуйте літературні угруповання «Митуса», «Логос», «Дажбог», «Дванадцятка» (с. 158).

БОГДАН-ІГОР АНТОНІЧ

«Вірю в землю батьківську і в її поезію»

У пошуках гармонії

Загальна кількість запитань з теми – 19, з них: підсумуйте прочитане – 5, поміркуйте – 7, аналізуємо твір – 4, мистецька скарбниця – 3.

Підсумуйте прочитане. Чим приваблює поетичний образ Лемківщини в творах Антонича? Окресліть міфосвіт його лірики (с. 166).

Аналізуємо твір. Складіть (усно) есе «Тарас Шевченко і Б.-І. Антонич: два образи вишні» (с. 166).

Мистецька скарбниця. Композитор *Леся Дичко* на слова Антонича написала симфонію «Привітання життя»; *І Лариса Кузьменко* – музику до поезій «Молитва», «Різдво», «Коляда»; *Юрій Ланюк* – до вірша «Скарга терену». Підготуйте усне повідомлення про ці твори із прослуховуванням музичних фрагментів у класі (с. 167).

ОСИП ТУРЯНСЬКИЙ

Сходінками життя

«Ніс людям із безодні пекла й тьми

святе й огненне слово» (Роберт Плен)

Загальна кількість запитань з теми – 18, з них: підсумуйте прочитане – 5, поміркуйте – 5, аналізуємо твір – 5, мистецька скарбниця – 2, творча робота – 1.

Підсумуйте прочитане. Як мистецька атмосфера Відня формувала модерністські уподобання митця? Який вплив на художні шукання прозаїка мали експресіоністські твори українських та зарубіжних митців? Схарактеризуйте ознаки експресіонізму, виділені Лесем Курбасом (с. 175).

Аналізуємо твір. 1. Які події Першої світової війни стали сюжетною основою повісті «Поза межами болю»? Сформулюйте її ідею. 2. Складіть план характеристики образу Оглянівського. Доберіть цитати з твору, які підтверджують ваші судження про героя (с. 175).

Мистецька скарбниця. 1. Розгляньте та опишіть картину *Василя Верещагіна* «Апофеоз війни» (с. 171). У чому полягає антивоєнний пафос цієї картини та повісті «Поза межами болю» Осипа Турянського? 2. Якою змалював Першу світову війну *Аристарх Лентулов* на картині «Переможна битва» (с. 174)? Доберіть епітети до слова *війна*, використайте їх під час відповіді. Якою постає образ війни в повісті «Поза межами болю» Турянського? Порівняйте обидва образи війни, з'ясуйте, що між ними спільного (с. 175).

Творча робота. Уявіть, що вам запропонували за повістю «Поза межами болю» зняти кінофільм. Що б ви хотіли розповісти у фільмі? На яких аспектах, співзвучних нашій сучасності, акцентуватимете увагу глядача? Яких доберете акторів, музику, пісні? Де проводитимете зйомки? Які експресіоністські засоби застосуєте для творення образів полонених? (с. 175).

Продовження додатка Д

Еміграційна література

Загальна кількість запитань з теми – 12, з них: підсумуйте прочитане – 7, поміркуйте – 5.

Підсумуйте прочитане. Кого з українських письменників, які жили в еміграції, ви знаєте? Які історичні обставини зумовили появу «Празької школи» поетів? Висвітліть естетичні засади «пражан» (с. 186).

Поміркуйте. Який зміст вкладали «пражани» у поняття *героїчні образи, активний гуманізм, патріотизм*? З якою метою Юрій Липа, Оксана Лятуринська, Олекса Стефанович прагнули пробудити національну свідомість читачів? (с. 186).

ЄВГЕН МАЛАНЮК

«Я волю полюбив державну» (Євген Маланюк). Лірика трагічного оптимізму

Загальна кількість запитань з теми – 10, з них: підсумуйте прочитане – 7, поміркуйте – 3.

Підсумуйте прочитане. Чому найбільше нещастя України Маланюк пов'язував із «малоросійством»? Схарактеризуйте концепцію вольової особистості Маланюка (с. 192).

Поміркуйте. 1. Чому поезію Маланюка називають «лірикою трагічного оптимізму»? 2. Чи мав слушність поет, назвавши Шевченка «духовним Мойсеєм нашої нації»? Аргументуйте своє твердження (с. 192).

ІВАН БАГРЯНИЙ

Через терни Гетсиманського саду. Романний епос Івана Багряного. Роман всепереможного оптимізму.

Загальна кількість запитань з теми – 13, з них: підсумуйте прочитане – 6, поміркуйте – 4, мистецька скарбниця – 2, робота в парах – 1.

Підсумуйте прочитане. 1. З'ясуйте проблематику роману «Тигролови». У чому своєрідність його сюжету й композиції? 2. Доведіть, що твір «Тигролови» є пригодницьким романом (с. 201).

Поміркуйте. 1. У чому гуманістичний пафос творів романіста? Які аспекти проблематики роману «Тигролови» актуальні й нині? Як ви розумієте його назву? 2. Який тип героя змальовано в образах Григорія Многогрішного, Андрія Чумака, Петра Пелеха? Доведіть, що образ Григорія Многогрішного втілює національний характер українця. Що зумовило його моральну перемогу над антигуманною системою? 3. У чому новизна проблематики і структури роману? Розшифруйте символічний підтекст твору (с. 202).

Робота в парах. Попрацюйте спільно з товаришем по партії, щоб аргументовано довести чи спростувати подані тези: а) Шлях і призначення людини, стверджує Іван Багряний, – не відчай і абсурд, пасивність і покірливість напасникам України, а щастя й активність, боротьба за свободу; б) Завданням митця Багряний вважав глибоке пізнання й художнє втілення дійсності, відтворення людських прагнень до добра, правди й гармонії (с. 202).

УКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРА 1940–1950 РОКІВ

Огляд української літератури 40–50-х років

«Митець глибокого патріотичного почуття» (Олесь Гончар)

Загальна кількість запитань з теми – 13, з них: словникова робота – 2, підсумуйте прочитане – 4, поміркуйте – 4, аналізуємо твір – 3.

Підсумуйте прочитане. 1. Схарактеризуйте лірико-романтичну стильову течію в українській поезії 40–50-х років ХХ століття. Як розвивався жанр поеми? 2. Якими фарбами змальовано війну в оповіданнях письменників? Які проблеми порушив Олександр Довженко у кіноповідях «Україна в огні», «Повість полум'яних літ»? Розкажіть про причини засудження і заборони друкувати в 50-і роки поезії «Любіть Україну» Володимира Сосюри, роману «Жива вода» Юрія Яновського (с. 211).

Поміркуйте. Яке місце відведено вірі, надії, любові в романі «Прапорноносці» Олесь Гончара? Як ви розумієте красу вірності героїв твору? Якими ідеями цей твір співзвучний нашому часові? (с. 211).

ОЛЕКСАНДР ДОВЖЕНКО

«Я був задуманий на більше» (Олександр Довженко)

Загальна кількість запитань з теми – 18, з них: підсумуйте прочитане – 10, поміркуйте – 6, творчі завдання – 2.

Підсумуйте прочитане. 1. Що ви дізналися про участь Довженка в Другій світовій війні та його творчість цього періоду? Як ви розумієте зміст висловлення Довженка про «Партію Художників»? 2. Що ви можете сказати про значення «Щоденника» Довженка для наших сучасників? (с. 217).

Продовження додатка Д

Поміркуйте. 1. Прочитайте епіграф до статті й належно його прокоментуйте. 2. Прокоментуйте прощальну записку Варвари Семенівни, адресовану своєму чоловікові. Що вас найбільше вразило у ній? Чи правильно, на вашу думку, вчинила жінка? Яку роль Варвара Крилова та Юлія Солнцева відіграли у долі й реалізації таланту Довженка? 3. Що спонукало Довженка до написання кіноповістей «Україна в огні» та «Повість полум'яних літ»? З якої причини влада розцінювала ці високопатріотичні твори як ворожі? Прокоментуйте відповідну цитату Олеса Гончара щодо вимушеної роботи Довженка над певними фільмами (с. 217).

Творчі завдання. 1. Підготуйте реферат «Довженків «Щоденник» – «гнівний осуд війни й слово на захист українського народу», використавши текст твору, історичні джерела про людські втрати України в роки війни, відомості з пошукової програми «Вікіпедія» про Каховське море і площу затоплених українських чорноземів, а також про стан цього водосховища сьогодні. Підведіть підсумки. Ознайомте з вашою роботою однокласників. 2. Прочитайте спогад *Миколи Вінграновського* «Рік із Довженком» (Вінграновський М. Твори: 3 т. – Тернопіль, 2004. – Т. 3) і висловіть свої враження про цей твір у класі (с. 218).

«Україна в огні»

Загальна кількість запитань з теми – 39, з них: словникова робота – 3, підсумуйте прочитане – 2, поміркуйте – 9, мистецька скарбниця – 2, аналізуємо твір – 22, творче завдання – 1.

Словникова робота. Доведіть, що в «Україні в огні» є публіцистичні елементи (с. 225).

Поміркуйте. Як ви думаєте, чому з перших сторінок кіноповісті автор особливу увагу приділяє Олесі? Чим ця героїня імponує вам особисто? Чи можна про Олесю сказати, що вона є високоморальною дівчиною? Відповідь належно аргументуйте (с. 225).

Мистецька скарбниця. Розгляньте картину *Тетяни Яблонської* «Ворог наближається». Якою постає евакуація мирних жителів перед фашистською навалою? З якою метою в центрі картини змальовано жінку з малими дітьми? Чи такою показав евакуацію населення Довженко в кіноповісті «Україна в огні»? Знайдіть у тексті відповідний епізод, прочитайте і прокоментуйте його. Чому письменник і художник роблять акценти на різних моментах цього періоду війни? (с. 226).

Аналізуємо твір. 1. Доведіть, що зачин кіноповісті є народнописенним. 2. Прокоментуйте сцену допиту Христі Лиманчуком. 3. Розкрийте образ Купріяна Хуторного. Чому він негативно ставився до друзів його синів, котрі переховувалися в клуні? Прокоментуйте слова умираючого Купріяна, звернені до дочки. 4. Доведіть, що ворогами Лавріна Запорожця й Григорія Заброду зробила радянська влада. Кому з них ви більше співчуваєте й чому? 5. Доведіть, що Мина Товченко – це яскравий український типаж (с. 226-227).

Творче завдання. На матеріалі кіноповісті О. Довженка «Україна в огні» напишіть твір-мініатюру «Любов торжествує навіть на війні» (с. 227).

«Зачарована Десна». *Загальна кількість запитань з теми – 14, з них: аналізуємо твір – 12, міжпредметні паралелі – 1, мистецька скарбниця – 1.*

Аналізуємо твір. 1. Розкрийте поетику назви кіноповісті «Зачарована Десна». Чому ріка для автора твору є стрижневим образом? Що вона символізує? 2. Доведіть, що у картинах повені на Десні й сінокошу найкраще розкрито велич української землі. 3. Знайдіть у тексті та прокоментуйте цитату, в якій автор склав гімн річці свого дитинства. 4. Як ви розумієте поняття національної самоідентифікації людини чи соціуму? Яким чином питання самоідентифікації українського народу висвітлено у «Зачарованій Десні»? 5. Доведіть на прикладах із тексту майстерність Довженка як пейзажиста і портретиста (с. 230).

Міжпредметні паралелі. Перегляньте фільм за кіноповістю «Зачарована Десна» та обговоріть його з однокласниками. Порівняйте фільм і кіноповість, зробіть висновки (с. 231).

Мистецька скарбниця. Розгляньте і прокоментуйте кадр із кінофільму «Зачарована Десна». Який саме епізод на ньому зафіксовано? Чи такими ви уявляли цих героїв, читаючи твір Довженка? (с. 231).

УКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРА ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XX СТОЛІТТЯ

У річці шістдесятницького руху

Загальна кількість запитань з теми – 14, з них: словникова робота – 2, підсумуйте прочитане – 5, робота в парах – 3, поміркуйте – 4.

Підсумуйте прочитане. Що вплинуло на пошавлення літературного процесу наприкінці 50-х – початку 60-х років? Які антимистецькі теорії було відкинуто письменниками? Назвіть часописи і видання 60–90-х років XX століття. Якою була духовна атмосфера в цей час і як вона впливала на розвиток мистецтва? (с. 239).

Продовження додатка Д

Поміркуйте. Прокоментуйте тезу Івана Дзюби: *«Ідеологія шістдесятництва – це безперервна боротьба ї за волю України, і ми – найщасливіше покоління, бо її здобули»* (с. 239).

ВАСИЛЬ СИМОНЕНКО

«Тут я почну зажинок...» (Василь Симоненко)

Загальна кількість запитань з теми – 10, з них: підсумуйте прочитане – 5, поміркуйте – 4, мистецька скарбниця – 1.

Підсумуйте прочитане. 1. Прокоментуйте зміст «декларації», яку поет повісив на стіну у своєму кабінеті. 2. Що ви і можете розповісти про прижиттєві публікації Василя Симоненка? Які асоціації у вас викликає метафорична назва другої збірки поета? Які книги вийшли вже після смерті митця? Чому деяким віршам Василя і Симоненка вперше з'явитися друком довелося тільки за кордоном? (с. 244).

Поміркуйте. 1. Прокоментуйте епіграф до статті про Симоненка. 2. Поясніть, як ви розумієте назву передмови Івана Кошелівця до книги і Симоненка *«Берег чекань»* – *«У хороший Шевченків слід ступаючи...»*. Що мав на увазі літературознавець, говорячи про Шевченків слід? (с. 244).

Мистецька скарбниця. Прослухайте запис пісні *«Виростеш ти, сину»*, висловіть свої враження, зробіть висновок про художній рівень цього твору, назвіть прізвища композитора та виконавця (с. 245).

«Народ мій є! Народ мій завжди буде! Ніхто не перекреслить мій народ» (Василь Симоненко)

Загальна кількість запитань з теми – 7, з них: поміркуйте – 7.

Поміркуйте. 1. Високу оцінку першій книзі Симоненка *«Тиша і грім»* дав Степан Крижанівський: *«Як грім народжується в тиші, так з глибин нашої землі, з надр нашого народу вибруньковується нова поетична індивідуальність, виникає щира, тверда, упевнена мова поета Василя Симоненка, що уміє, знає як, що сказати своїм читачам. Якщо молодий поет переживає радість відкриття світу ідей і художніх образів, то для нас – це радість першовідкриття таланту»*. Доведіть, що передбачення літературознавця було прозорливим. 2. Спростуйте або аргументовано доведіть слушність такого висновку *Степана Крижанівського* у передмові до збірки *«Тиша і грім»* про одну з головних рис художнього стилю Симоненка: *«Це та простота, що є антиподом примітиву і синонімом віртуозності. Це та простота, яка поєднує в собі красу, мудрість, тонку душевну чутливість і хороший смак»*. (с. 247).

ДМИТРО ПАВЛИЧКО

«Не був я. Господи, безбожним, / Але носив раба тавро» (Дмитро Павличко)

Загальна кількість запитань з теми – 22, з них: словникова робота – 4, підсумуйте прочитане – 7, поміркуйте – 5, робота в парах – 2, творче завдання – 1, мистецька скарбниця – 2, узагальнюємо вивчене – 1.

Словникова робота. Чим відрізняється фольклорна пісня від авторської? Що ви можете розповісти про найбільш відомі вам авторські пісні? Яких українських поетів-піснярів можете назвати? Перелічіть створені ними пісні (с. 252).

Підсумуйте прочитане. Перелічіть відомі збірки віршів Дмитра Павличка і розкрийте поетику їхніх назв. Назва якої збірки вам подобається найбільше й чим саме? (с. 252).

Поміркуйте. 1. Прокоментуйте епіграф до статті. 2. З яких причин долю Дмитра Павличка можна назвати складною? Життєвий шлях якого українського митця, на ваш погляд, подібний до Павличкового? Чому ви так вважаєте? 3. Прокоментуйте тезу Дмитра Павличка: *«Поезія ділиться на лірику та епос, лірика може бути любовною, філософською, політичною, пейзажною, воєнною, присвяченою різноманітним видам праці і т. д., але якщо вона справжня, то завжди буде сповіддю людини»* (с. 252).

Робота в парах. 1. З однокласником, з яким сидите за однією партою, взаємно доповнюючи один одного, розкажіть про особливо цікавий для вас епізод з дитинства чи юності Дмитра Павличка. 2. Опонуючи один одному, спростуйте або доведіть твердження *Всеволода Неділька*: *«Павличкова ліра тягнє до складних загальнолюдських проблем у їх найгостріших суперечностях, контрастах. Добро і зло, любов і ненависть, пелюстки і леза, світло й півтьма – Павличко розмірковує над цими вічними тезами як філософ, а осмислює й розповідає про них – у вишуканих і точних образах»* (с. 253).

Творче завдання. Об'єднайтеся у творчу групу й підготуйте доповідь про співавторство Павличка й композитора *Олександра Білаша*, яку виголосить один учень від групи, бажано з музичним супроводом (с. 253).

Продовження додатка Д

Узагальнюємо вивчене. Аргументовано доведіть, що Дмитро Павличко належить до поетів-шістдесятників і що його творчість – вагомий внесок в українську літературу (с. 253).

«Найбільша з усіх таємниць – таємниця твого обличчя» (Дмитро Павличко)

Загальна кількість запитань з теми – 7, з них: *поміркуйте* – 4, *аналізуємо твір* – 1, *творче завдання* – 2.

Поміркуйте. На основі прочитаного доведіть, що Павличко – автор високохудожньої патріотичної, громадянської та інтимної лірики.

Аналізуємо твір. Яким постає образ матері у вірші «Два кольори»? Чому в цьому творі фігурує народна вишивка? Як ви вважаєте, що символізує поєднання чорного і червоного кольорів і чому? Окресліть мотиви вірша. Які засоби виразності допомагають автору розкрити ідею цього твору? Які тематично споріднені вірші інших авторів ви можете назвати (с. 256).

ІВАН ДРАЧ

«Навіщо я? Куди моя дорога?» (Іван Драч). «Поезіє, сонце моє оранжеве!» (Іван Драч)

Загальна кількість запитань з теми – 16, з них: *підсумуйте прочитане* – 6, *поміркуйте* – 4, *аналізуємо твір* – 6.

Підсумуйте прочитане. 1. У чому полягає мистецьке кредо Івана Драча? В яких творах воно висловлене? 2. Які актуальні питання доби порушив митець у поемі «Ніж у сонці»? Чому ця публікація ви-ї кликала великий резонанс у читачів? (с. 262).

Поміркуйте. У чому виявляється національний характер балад Драча? (с. 262).

МИКОЛА ВІНГРАНОВСЬКИЙ

Від Космосу до хатнього порога

Загальна кількість запитань з теми – 13, з них: *підсумуйте прочитане* – 5, *поміркуйте* – 6, *словникова робота* – 2.

Підсумуйте прочитане. Схарактеризуйте основні мотиви та прикметні ознаки лірики Вінграновського.

Поміркуйте. 1. Як сприйняли першу збірку поезій Вінграновського читачі? Як ви розумієте її назву? Прокоментуйте висловлювання Івана Дзюби щодо цієї збірки: «Книжка вразила і багатьох окришила своєю незвичайністю – масштабною поетичною думкою й бентежною силою уяви; діапазоном голосу, що вміщав у собі і громадянську патетику, і благородний сарказм, і щемливу ніжність; високим моральним тонусом і самостійністю громадянської позиції; тією гідністю і суверенністю, з якими говорилося про болі народу, проблеми доби, суперечності історії. Космос, людство, земля, народ, доба. Україна – ось який масштаб узяла поетична мова Вінграновського, ось у яких вимірах жив його ліричний герой». 2. Яке місце у творчості Вінграновського посідають фольклорні мотиви? Свою відповідь підтвердіть прикладами. Чому саме з конями асоціюються у поета думки й почуття, які його огорнули? Поясніть зміст метафори «Прилетіли коні – ударили в скроні». Чим образ коня приваблює поетів (пригадайте давньогрецький міф про Пегаса)? Чому, на вашу думку, митці часто романтизують коней у фільмах, художніх творах, на картинах? Відповідаючи, використайте фото «Ой коню мій, коню...» (с. 265). (с. 267).

ЛІНА КОСТЕНКО

«Поетів ніколи не був мільйон» (Ліна Костенко)

Загальна кількість запитань з теми – 17, з них: *підсумуйте прочитане* – 10, *поміркуйте* – 7.

Підсумуйте прочитане. 1. На фактах біографії Ліни Костенко доведіть, що генія формують випробування й перешкоди. 2. Як Ліна Костенко виявила громадянську мужність у часи «хрущовської відлиги»? Дайте оцінку першого етапу її творчості та поясніть причини протистояння поетеси тоталітарній системі. (с. 274).

Поміркуйте. 1. Прокоментуйте слова Анатолія Дімарова, адресовані Ліні Костенко: «Ваша зоря як сяяла, так і сяє, гордо і чисто, на поетичному небосхилі України, якій ви офіруєте своє серце і душу, свій великий талант». 2. Щороку в День знань у Києво-Могилянській академії виступають всесвітньо відомі люди. 1 вересня 1999 року почесний професор Ліна Костенко виголосила доповідь «Гуманітарна аура нації, або Дефект головного дзеркала». Письмово прокоментуйте тезу з цієї доповіді: «У своєму імперському дзеркалі Росія показувала Україну як Малоросію... Але не треба гатити по ньому кулаком, розбите дзеркало – це погана прикмета. Треба просто поставити своє, і воно подасть Україну зовсім в іншому світлі... Тільки не треба чекати, щоб хтось вам зробив ваше власне індивідуальне дзеркало і вмонтував його в систему суспільних дзеркал. Кожен має зробити це сам. Демократія тим і добра, що при демократії не держава руйнує людину, а людина будує державу. І саму себе, і своє гідне життя, і гуманітарну ауру своєї нації». (с. 274).

Продовження додатка Д

«Душа належить людству і епохам» (Ліна Костенко)

Загальна кількість запитань з теми – 12, з них: словникова робота – 3, підсумуйте прочитане – 3, поміркуйте – 4, мистецька скарбниця – 1, творче завдання – 1.

Підсумуйте прочитане. Доведіть, що лірика Ліни Костенко урбаністична й високоінтелектуальна (с. 279).

Поміркуйте. 1. Розкрийте тематику і проблематику поезій «Хай буде легко. Дотиком пера...» й «Недумано, негадано...». Які образи вам запам'яталися як найбільш несподівані та яскраві? Якими художніми засобами виражено стан закоханості ліричної героїні? Чи завжди кохання приносить людині щастя? 2. Поясніть, як ви розумієте назву вірша «Українське альфреско», розкрийте основні мотиви твору. Яку роль у вірші відіграють метафори? (с. 279).

Мистецька скарбниця. Розгляньте та опишіть картину «Роздуми» одного з найталановитіших сучасних майстрів пензля Івана Марчука. Аргументовано доведіть, що вона може бути ілюстрацією до вірша «Українське альфреско» (с. 279).

Творче завдання. Напишіть твір-мініатюру «Що я відчуваю, перелічуючи свій улюблений вірш Ліни Костенко» (С. 279).

Історичний роман у віршах «Маруся Чурай»

Загальна кількість запитань з теми – 26, з них: словникова робота – 4, підсумуйте прочитане – 5, поміркуйте – 11, робота в парах – 2, мистецька скарбниця – 3, творче завдання – 1.

Словникова робота. Доведіть, що історичний роман у віршах Ліни Костенко має дві сюжетні лінії (с. 292)

Підсумуйте прочитане. Прокоментуйте оцінку Марусею своїх батьків: «Звела їх доля, наче в нагороду/За те, що мали незглибимі душі» (с. 292).

Поміркуйте. 1. Доведіть, що головною героїнею роману є народна піснярка Маруся Чурай і навколо цього образу вибудовуються і сюжет, і композиція твору. 2. Проаналізуйте такі думки Бобренчихи і дайте їм справедливую оцінку: «Та й те сказати – що вона співає? Сама собі видумує слова. / Таких дівок на світі не буває, / хіба для цього дівці гол ва? / Які там «Засвіт встали козаченьки»?/А цілий полк співає. Дивина. / Це щось для дівки, сину, височенько. / Не вірю, щоб складала це вона». 3. Чи відповідає Орихна вашому уявленню про українську турботливу матір, дружину, дбайливу господиню? Аргументуйте свою відповідь цитатами з роману. 4. Всебічно проаналізуйте образ Ганни Чурайки. Чим вас приваблює ця героїня? Чи може така жінка й нині бути взірцем для наслідування? (с. 292)

Робота в парах. Зробіть порівняльну характеристику Марусі Чурай і Галі Вишняківни. Як саме портретні деталі підкреслюють певні людські якості цих героїв? З'ясуйте, як у цих образах втілено роздуми Ліни Костенко про жіночу долю, про роль і місце жінки в сім'ї та державі (с. 293).

Творче завдання. Напишіть твір-мініатюру «Нерівність душ – це гірше, ніж майна!» (Ліна Костенко) (с. 293).

ВАСИЛЬ СТУС

«А де ж Україна? Все далі, все далі, все далі» (Василь Стус). Поезія як «дорога болю»

«Моя душа запрагла неба» (Василь Стус)

Загальна кількість запитань з теми – 18, з них: словникова робота – 1, підсумуйте прочитане – 8, поміркуйте – 4, аналізуємо твір – 3, робота у групах – 1, мистецька скарбниця – 1.

Підсумуйте прочитане. Сформулюйте життєве і творче кредо Василя Стуса (с. 303).

Поміркуйте. 1. Про що свідчить виступ Василя Стуса під час прем'єри кінофільму «Тіні забутих предків» Сергія Параджанова. Як це вплинуло на долю митця? 2. Як ви оцінюєте факт висунення Генріхом Беллем Василя Стуса на здобуття Нобелівської премії? З яких причин український поет не став лауреатом цієї премії? (с. 303).

Аналізуємо твір. 1. Чим вам імпонує поезія «Як добре те, що смерті не боюсь я»? Яка її тема та ідея? Які екзистенційні питання порушує Стус? Як побудовано твір? 2. Простежте розвиток ліричного сюжету у вираженні провідних мотивів. З якою метою автор звертається до образів *тяжкого хреста, суддів?* У чому виявляється діалогізм твору? 3. Чому антигуманний світ виявився безсилим перед високим духом і стоїцизмом ліричного героя? Прокоментуйте пророчі слова поета: «Народе мій, до тебе я ще верну, / і в смерті обернуся у життя». Схарактеризуйте образ ліричного героя твору (с. 303).

Українська проза другої половини ХХ століття

Загальна кількість запитань з теми – 11, з них: підсумуйте прочитане – 4, поміркуйте – 1, аналізуємо твір – 3, творча робота – 3.

Продовження додатка Д

Підсумуйте прочитане. Під яким гаслом розвивалася українська проза 60–90-х років ХХ століття? До яких новітніх прийомів вдавалися митці у змалюванні світу? Схарактеризуйте стилеві течії в українській прозі цієї доби. Аргументуйте відповідь прикладами з творів, з якими ознайомились (с. 314).

Аналізуємо твір. 1. Хто з українських митців звертався до образу Марка Проклятого? Як Стельмах інтерпретував легенду про Марка Проклятого в «Правді і кривді»? 2. Які актуальні проблеми порушено в романі? Як митець переосмислив фольклорні образи правди і кривди? До якого жанрового різновиду роману віднесете «Правду і кривду»? 3. Схарактеризуйте сюжетно-композиційну організацію твору. Обґрунтуйте, що образи Марка Безсмертного і Григорія Задніпровського для Стельмаха є ідеалом людини. Якими засобами творяться негативні персонажі? (с. 315).

Творча робота. Прокоментуйте слова мистецтвознавця: «Хліб» Тетяни Яблонської – це прекрасна, чудова картина, жива, завзята, перейнята рухом, дівочим сміхом, стрекотанням машин» (с. 315).

ОЛЕСЬ ГОНЧАР

«Він норма сам, він сам в своєму стилі» (Іван Драч)

Загальна кількість запитань з теми – 17, з них: словникова робота – 3, підсумуйте прочитане – 5, поміркуйте – 8, творче завдання – 1.

Поміркуйте. 1. Як ви розумієте таке висловлювання Павла Загребельного «Призначення людини – для страждань чи для героїзму? Гончар стоїть на боці героїзму – в цьому найвища сутність створених ним людських характерів, у цьому і найглибінніша суть його творчості». 2. Прокоментуйте тезу Івана Драча «Гончара всюди є більше, ніж комусь би хотілось. Він був великим українцем, ідеалістичним і сильним, вольовим і незламним. Такі люди залишаються навіки». Чи погоджуєтесь ви з такими висновком письменника? Чому? 3. Знаменно, що на Байковому кладовищі Олесь Гончара було поховано поряд із церковним собором. Як ви вважаєте, будь-яка людина достойна такого сусідства чи лише обрані, високодуховні особистості? Чому? 4. Зіставте і порівняйте подані цитати, зробіть висновки про ставлення їх авторів до релігії: «Бог у людині. Він є або його нема. Але повна його відсутність – се великий крок назад і вниз» (Олександр Довженко), «Я релігійний. Я вірю в Бога. Бо тільки диявол, нечистий дух міг так демонічно спотворити, понівечити коротке людське життя, наповнити його стражданнями, яких би вистачило для сотень поколінь роду людського» (Олесь Гончар) (с. 321).

Творче завдання. Письмово прокоментуйте афористичні рядки Олесь

Гончара: «Людині дано пам'ять, що сягає у віки, тому вона і людина»; «В землю – корінь, віти – в небеса» (с. 322).

Новелістика Олесь Гончара

Загальна кількість запитань з теми – 15, з них: підсумуйте прочитане – 3, аналізуємо твір – 5, поміркуйте – 4, робота в групах – 2, творче завдання – 1.

Підсумуйте прочитане. Чому особливе місце у новелістиці Олесь Гончара посідає пейзаж? Наведіть приклади (с. 234)..

Аналізуємо твір. 1. З якої причини новелі «За мить щастя» притаманна парадоксальність? Свою думку аргументуйте фрагментами з тексту. 2. Перелічіть вчинки Сашка Діденка з новели «За мить щастя». Спираючись на слова з тексту «один раз», «не повторюється», «достойно», висловіть власну оцінку вчинкам Сашка. Як ви розцінюєте вибір героя-переможця на користь свого кохання? (с. 324).

Поміркуйте. 1. Олесь Терентійович писав, що життя тримається на людяності, гідності, любові. Доведіть справедливості цього міркування фрагментами з новели «За мить щастя». Чи поділяєте ви думку письменника? 2. Уявіть, що у вас є змога здійснити диво: ви можете виправити деякі вчинки Сашка Діденка і змінити сюжетну лінію. Дайте свій варіант розвитку подій. 3. Літературознавці відзначають, що в новелах Олесь Гончара завжди перемагає світло, добро, неминуче утверджується віра в людину і гуманістичну місію її земного і космічного буття. Доведіть, що головний герой новели «За мить щастя» є уособленням перемоги добра над злом (с. 324).

Творче завдання. Напишіть твір-роздум «Краса кохання у новелах Олесь Гончара». Складіть цитатний план, доберіть епіграф (с. 325).

«Залізний острів» із роману «Тронка»

Загальна кількість запитань з теми – 9, з них: підсумуйте прочитане – 5, поміркуйте – 3, мистецька скарбниця – 1.

Продовження додатка Д

Поміркуйте. 1. Чи погоджуєтесь ви зі словами *Василя Фащенка*, котрий назвав Гончара «словолюбцем і словотворцем»? Свою відповідь аргументуйте. 2. Прокоментуйте міркування Гончара, висловлені у «Письменницьких роздумах»: «У вигляді мови природою дано людині великий дар. Не тільки користатися ним, рідним словом, але й натхненно ростити, оберігати його коріння й леліяти його цвіт, і ось тоді воно й буде запашиим та співучим, сповненим музики й чару життєвої правдивості й поетичності» (с. 329).

ГРИГІР ТЮТЮННИК

«Мила моя людино, ніколи я не скажу про тебе чорного слова» (*Григор Тютюнник*)

Загальна кількість запитань з теми – 13, з них: словникова робота – 2, підсумуйте прочитане – 4, поміркуйте – 5, мистецька скарбниця – 2.

Поміркуйте. 1. Як формувався індивідуальний стиль Григора Тютюнника? Чому саме жанр новели став для митця найулюбленишим? 2. Чи творив, на вашу думку, Григор Тютюнник для дітей? У яких новелах, оповіданнях, повістях ідеться про долю дітей? Поясніть, яка різниця між термінами «твори про дітей» і «твори для дітей». Який зв'язок ви бачите між творами про дітей і власною долею Григора Тютюнника? (с. 340).

«Три зозулі з поклоном»

Загальна кількість запитань з теми – 20, з них: словникова робота – 2, аналізуємо твір – 10, поміркуйте – 5, робота в парах – 1, творче завдання – 1, міжпредметні паралелі – 1.

Аналізуємо твір. Розкрийте поетику назви новели Григора Тютюнника. Кого з героїв твору стосується вислів «три зозулі з поклоном»? З'ясуйте художню функцію цього афоризму (с. 344).

Поміркуйте. 1. Білоруський письменник *Янка Брыль*, характеризуючи творчість Григора Тютюнника, стверджував, що його оповіданням «притаманне авторське проникнення в душу героїв, приналежність вчиння і не просто показати людину, а й поріднити її з читачем, заразити читача почуттями героя, зацікавити його гіркою і щасливою долею». Чи погоджуєтесь ви з такою думкою? Аргументуйте свою відповідь. 2. Чи є підстави вважати новелу «Три зозулі з поклоном» твором із трагічним світовідчуттям? Доведіть свою думку (с. 345).

Робота в парах. Об'єднайтеся в класі у пари і доведіть або спростуйте істинність тез: а) новела «Три зозулі з поклоном» – автобіографічний твір; б) новела могла б повноцінно існувати без останнього листа Михайла до Софії (с. 345).

Творче завдання. Напишіть твір-роздум «Що для мене означає доброта?», склавши план і дібравши епіграф (с. 345).

ВАЛЕРІЙ ШЕВЧУК

«Дорога в тисячу років». «Дім на горі»

Загальна кількість запитань з теми – 24, з них: підсумуйте прочитане – 8, поміркуйте – 6, аналізуємо твір – 6, мистецька скарбниця – 3, творче завдання – 1.

Підсумуйте прочитане. Окресліть основні віхи життя Валерія Шевчука. Що цікавого ви дізналися про його творчість? Які питання буття людини порушив митець у новелах та романах? (с. 357).

Поміркуйте. Які герої роману «Дім на горі» вам імпонують і чим саме? Поясніть назву цього твору (с. 357).

Аналізуємо твір. Розкрийте значення образу жінки для ідейно-естетичного розуміння твору (с. 357).

Творче завдання. Уявіть, що ви – кінорежисер і знімаєте фільм за романом «Дім на горі». Яких доберете акторів для ролей персонажів? На яких моментах особливо акцентуватимете увагу глядача? Яка ідея буде наскрізною? Які промовисті образи-символи застосуєте? Яку музику доберете для супроводу дії? Складіть про це усну розповідь (с. 358).

Історична проза другої половини ХХ століття

Загальна кількість запитань з теми – 28, з них: словникова робота – 2, підсумуйте прочитане – 6, поміркуйте – 6, аналізуємо твір – 9, робота в групах – 4, мистецька скарбниця – 1.

Поміркуйте. 1. Чим співзвучні романи *Райси Іванченко*, *Романа Іваничука*, *Юрія Мушкетика* нашій добі? Які проблеми порушувалися в їхніх творах? 2. Що приваблює вас у романах *Івана Білика*, *Павла Загребельного*, *Миколи Вінграновського*? (с. 367).

Аналізуємо твір. Розкрийте смислове навантаження заголовків роману – «Мальви», «Яничари» (с. 367).

Закінчення додатка Д

ПАВЛО ЗАГРЕБЕЛЬНИЙ

Мелодія життя. Романний світ митця

Загальна кількість запитань з теми – 20, з них: підсумуйте прочитане – 4, поміркуйте – 5, аналізуємо твір – 7, творче завдання – 2, мистецька скарбниця – 2.

Поміркуйте. 1. Як ви розумієте співвідношення історичної та художньої правди? Аргументуйте свою відповідь прикладами з творів на історичну тематику. 2. Чи погоджуєтесь ви з думкою автора, що людська пам'ять входить в історичні романи як елемент пізнання у творах про сучасність? (с. 378).

Аналізуємо твір. 1. Які проблеми порушено в романі «Диво»? Як можна пояснити назву цього роману? 2. Сформулюйте своє ставлення до краси, порівняйте його з розумінням цієї естетичної категорії героями роману (с. 378).

Творче завдання. 1. Складіть план характеристики образу Сивоока. Доберіть цитати з твору. Напишіть есе «Філософська суть образу митця в романі «Диво» Павла Загребельного». 2. Уявіть собі, що вам запропоновано написати кіносценарій та поставити фільм за романом «Диво» Павла Загребельного. На чому будете акцентувати увагу глядача? Яких акторів доберете на ролі? Чи пасував би до кінофільму музичний супровід із творів Дмитра Бортнянського, Артема Веделя? Якщо ні, то яку музику використали б ви? Аргументуйте своє твердження (с. 378).

Сучасна українська література

Тенденції розвитку літератури кінця XX – початку XXI століття. Постмодернізм

Загальна кількість запитань з теми – 26, з них: словникова робота – 4, підсумуйте прочитане – 10, поміркуйте – 4, аналізуємо твір – 5, робота в групах – 1, мистецька скарбниця – 1, творча робота – 1.

Словникова робота. Які характерні ознаки масової літератури? Кого з її представників у зарубіжній та українській літературах ви знаєте? Чому твори масової літератури є багатотиражованими? Про що свідчить таке явище? Чи погоджуєтесь ви з думкою, що твори масової літератури перебувають на маргінесі елітарної культури? (с. 397)

Аналізуємо твір. Яке враження справила на вас повість «Казка про калинову сопілку» Оксани Забужко? Які фольклорні джерела покладено в її основу? Коли відбуваються події? З якою метою поєднано фантастичність з реальним побутом? (с. 398).

Робота в групах. Об'єднайтеся в класі у 5 груп, колективно підготуйте відповіді на подані запитання. 1. Які проблеми порушено в романі «Рекреації» Юрія Андруховича? 2. Якою змальовано постколоніальну дійсність у романі? Як згруповано персонажів? 3. Яку функцію відіграють карнавальність, алюзії, ремінісценції у творі Андруховича? Розкрийте його назву. 4. Яким Андрухович змалював антисвіт? З'ясуйте і смисл карнавального коронування і декоронування. 5. У чому полягає повчальність роману? (с. 398).

Творча робота. Напишіть твір-мініатюру «Реальність і карнавальність у «Рекреаціях» Юрія Андруховича» (с. 398).

Російськомовні поети в Україні

І строфи Пушкіна, і строфи Кобзаря...

Загальна кількість запитань з теми – 10, з них: підсумуйте прочитане – 3, міжпредметні паралелі – 2, творче завдання – 1, поміркуйте – 3, мистецька скарбниця – 1.

Поміркуйте. 1. Які роздуми виникали у вас під час прочитання віршів російськомовних поетів України? 2. Які з цих творів вас найбільше і схвилювали і чим саме? (с. 407).

Урок-підсумок

Загальна кількість запитань з теми – 13, з них: підсумуйте прочитане – 6, поміркуйте – 7.

Підсумуйте прочитане. Доведіть, що українська поезія XX століття – модерна за змістом і формою (с. 414).

Поміркуйте. 1. У чому полягає новаторство української прози XX століття? Конкретизуйте свою відповідь прикладами. 2. Як ви розумієте органічну єдність національного і загальнолюдського у мистецькому творі? Конкретизуйте відповідь цитатами з творів митців XX століття. 3. Доведіть, що українська література XX століття прийнята ідеями людинолюбства й життєствердження (с. 414).

ДОДАТОК Е

**КВАЛІМЕТРИЧНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ ЗМІСТУ ПІДРУЧНИКА
З УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ ДЛЯ 11-ГО КЛАСУ**

(рівень стандарту, академічний рівень)

**НА ПРЕДМЕТ ВПРАВ І ЗАВДАНЬ,
ЩО ФОРМУЮТЬ УМІННЯ ДІАЛОГІЧНОГО СПІЛКУВАННЯ
СТАРШОКЛАСНИКІВ**

*(авт. кол.: Г. Семенюк, М. Ткачук, О. Слоновьовська, М. Сулима, О. Ковальчук, О. Ткачук,
Н. Тимків; за заг. ред. д-ра філол. наук, проф. Г. Ф. Семенюка)*

Таблиця Е.1

Загальна кваліметрія

Українська література. Підручник для 11 класу загальноосвітніх навчальних закладів (рівень стандарту, академічний рівень) <i>(авт. кол.: Г. Семенюк, М. Ткачук, О. Слоновьовська, М. Сулима, О. Ковальчук, О. Ткачук, Н. Тимків; за заг. ред. д-ра філол. наук, проф. Г. Ф. Семенюка)</i>														
Розділи	Заг. к-ть	К-ть для ФУДС	Питома вага (у %)	К-ть вправ і завдань для формування умінь діалогічного спілкування <i>(за видами і формами роботи учнів)</i>										
				АТ	МП	МС	П	ПП	РвГ	РвП	СР	ТЗ	ТР	УВ
Українська література 1920–1930 років	314	85	27,07	10	1	6	23	22	9	8	3	0	3	0
Українська література за межами України	80	20	25,00	3	0	3	6	6	0	1	0	0	1	0
Українська література 1940–1950 років	84	26	30,95	10	1	2	5	4	0	0	1	3	0	0
Українська література другої половини ХХ століття	355	98	27,61	15	0	2	42	15	5	4	3	9	2	1
Урок-підсумок	13	4	30,77	0	0	0	3	1	0	0	0	0	0	0
РАЗОМ	846	233	27,54	38	2	13	79	48	14	13	7	12	6	1

Умовні скорочення, вжиті у табл. 3.2–3.5: АТ – аналізуємо твір; МП – міжпредметні паралелі; МС – мистецька скарбниця; П – поміркуйте; ПП – підсумуйте прочитане; РвГ – робота в групах; РвП – робота в парах; СР – словникова робота; ТЗ – творчі завдання; ТР – творча робота; УВ – узагальнюємо вивчене.

Таблиця Е.2

Кваліметричні показники за розділом 1. Українська література 1920–1930 років

Розділ 1. УКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРА 1920–1930 РОКІВ														
Тема/підтема (заг. к-ть вправ і завдань)	К-ть вправ і завдань для формування умінь діалогічного спілкування													
	АТ	МП	МС	П	ПП	РвГ	РвП	СР	ТЗ	ТР	УВ			
1.1.1. Літературний процес в Україні у 20–30-х роках; 12 (2)				2										
1.1.2. Естетичне новаторство поезії 20-х років; 7 (3)				2	1									
1.1.3. Павло Тичина. «Син України, її чорнозему, її безкрайнього степу» (Євген Маланюк); 15 (2)					1		1							
1.1.3. Павло Тичина. Сонячний кларнетизм Павла Тичини; 17 (4)					2			1			1			

Продовження додатка Е

Закінчення таблиці Е.2

Тема/підтема (заг. к-ть вправ і завдань)	К-ть вправ і завдань для формування умінь діалогічного спілкування										
	АТ	МП	МС	П	ПП	РвГ	РвП	СР	ТЗ	ТР	УВ
1.4.6. Остап Вишня. <i>«Як варити і їсти суп із дикої качки»</i> ; 15 (5)	1		1	1		1	1				
1.4.6. Остап Вишня. <i>«Сом»</i> ; 9 (3)	1		1	1							
1.5. Розвиток драматургії і театру в 20–30-х роках											
1.5.1. Розвиток драматургії і театру в 20–30-х роках; 7 (1)										1	
1.5.2. Микола Куліш. <i>Тернистим шляхом до безсмертя</i> ; 8 (4)					2		2				
1.5.2. Микола Куліш. <i>«Епохальна п'єса» (Микола Хвильовий)</i> ; 23 (6)	1	1			1			1	2		

Таблиця Е.3

Кваліметричні показники за розділом 2. Українська література за межами України

Тема/підтема (заг. к-ть вправ і завдань)	К-ть вправ і завдань для формування умінь діалогічного спілкування										
	АТ	МП	МС	П	ПП	РвГ	РвП	СР	ТЗ	ТР	УВ
Розділ 2. УКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРА ЗА МЕЖАМИ УКРАЇНИ											
2.1. Література в Західній Україні (до 1939 року)											
2.1.1. Література в Західній Україні (до 1939 року); 8 (2)					2						
2.1.2. Богдан-Ігор Антонич. <i>«Вірю в землю батьківську і в її поезію». У пошуках гармонії</i> ; 19 (3)	1		1		1						
2.1.3. Осип Турянський. <i>Сходінками життя. «Ніс людям із безодні пекла й тьми святе й огненне слово» (Роберт Плен)</i> ; 18 (6)	2		2		1					1	
2.2. Еміграційна література											
2.2.1. Еміграційна література; 12 (2)				1	1						
2.2.2. Євген Маланюк. <i>«Я волю полюбив державну» (Євген Маланюк). Лірика трагічного оптимізму</i> ; 10 (3)				2	1						
2.2.3. Іван Багряний. <i>Через терни Гетсиманського саду. Романний епос Івана Багряного. Роман всепереможного оптимізму</i> ; 13 (6)				3	2		1				

Продовження додатка Е

Таблиця Е.4

Кваліметричні показники за розділом 3. Українська література 1940–1950 років

Тема/підтема (заг. к-ть вправ і завдань)	К-ть вправ і завдань для формування умінь діалогічного спілкування										
	АТ	МП	МС	П	ПП	РвГ	РвП	СР	ТЗ	ТР	УВ
Розділ 3. УКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРА 1940–1950 РОКІВ											
3.1. Огляд української літератури 40–50-х років											
3.1.1. «Митець глибокого патріотичного почуття» (Олесь Гончар); 13 (3)				1	2						
3.1.2. Олександр Довженко. «Я був задуманий на більше» (Олександр Довженко); 18 (7)				3	2				2		
3.1.2. Олександр Довженко. «Україна в огні»; 39 (9)	5		1	1				1	1		
3.1.2. Олександр Довженко. «Зачарована Десна»; 14 (7)	5	1	1								

Таблиця Е.5

Кваліметричні показники за розділом 4. Українська література другої половини ХХ століття

Тема/підтема (заг. к-ть вправ і завдань)	К-ть вправ і завдань для формування умінь діалогічного спілкування										
	АТ	МП	МС	П	ПП	РвГ	РвП	СР	ТЗ	ТР	УВ
Розділ 4. УКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРА ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХХ СТОЛІТТЯ											
4.1. У річизі шістдесятницького руху											
4.1.1. У річизі шістдесятницького руху; 14 (2)				1	1						
4.1.2. Василь Симоненко. «Тут я почну зажинок...» (Василь Симоненко); 10 (5)			1	2	2						
4.1.2. Василь Симоненко. «Народ мій є! Народ мій завжди буде! Ніхто не перекреслить мій народ» (Василь Симоненко); 7 (2)				2							
4.1.3. Дмитро Павличко. «Не був я. Господи, безбожним, / Але носив раба тавро» (Дмитро Павличко); 22 (9)				3	1		2	1	1		1
4.1.3. Дмитро Павличко. «Найбільша з усіх таємниць – таємниця твого обличчя» (Дмитро Павличко); 7 (2)	1			1							
4.1.4. Іван Драч. «Навіщо я? Куди моя дорога?» (Іван Драч). «Поезіє, сонце моє оранжєве!» (Іван Драч); 16 (3)				1	2						
4.1.5. Микола Вінграновський. Від Космосу до хатнього порога; 13 (3)				2	1						
4.1.6. Ліна Костенко. «Поетів ніколи не був мільйон» (Ліна Костенко); 17 (4)				2	2						

Закінчення додатка Е

Закінчення таблиці Е.5

Тема/підтема (заг. к-ть вправ і завдань)	К-ть вправ і завдань для формування умінь діалогічного спілкування										
	АТ	МП	МС	П	ПП	РвГ	РвП	СР	ТЗ	ТР	УВ
4.1.6. Ліна Костенко. « <i>Душа належить людству і епохам</i> » (Ліна Костенко); 12 (5)			1	2	1				1		
4.1.6. Ліна Костенко. <i>Історичний роман у віршах «Маруся Чурай»</i> ; 26 (8)				4	1		1	1	1		
4.1.7. Василь Стус. « <i>А де ж Україна? Все далі, все далі, все далі</i> » (Василь Стус). <i>Поезія як «дорога болю». «Моя душа запрагла неба»</i> (Василь Стус); 18 (6)	3			2	1						
4.2. Українська проза другої половини ХХ ст.											
4.2.1. Українська проза другої половини ХХ століття; 11 (5)	3				1					1	
4.2.2. Олесь Гончар. « <i>Він норма сам, він сам в своєму стилі</i> » (Іван Драч); 17 (5)				4					1		
4.2.2. Олесь Гончар. <i>Новелістика Олеса Гончара</i> ; 15 (7)	2			3	1				1		
4.2.2. Олесь Гончар. « <i>Залізний острів</i> » із роману «Тронка»; 9 (2)				2							
4.2.3. Григій Тютюнник. «Мила моя людино, ніколи я не скажу про тебе чорного слова» (Григій Тютюнник); 13 (2)				2							
4.2.3. Григій Тютюнник. « <i>Три зозулі з поклоном</i> »; 20 (5)	1			2			1		1		
4.2.4. Валерій Шевчук. « <i>Дорога в тисячу років</i> ». «Дім на горі»; 24 (4)	1			1	1				1		
4.3. Історична проза другої половини ХХ ст.											
4.3.1. Історична проза другої половини ХХ століття; 28 (3)	1			2							
4.3.2. Павло Загребельний. <i>Мелодія життя. Романний світ митця</i> ; 20 (6)	2			2					2		
4.4. Сучасна українська література											
4.4.1. <i>Тенденції розвитку літератури кінця ХХ – початку ХХІ століття. Постмодернізм</i> ; 26 (8)	1					5		1		1	
4.5. Російськомовні поети в Україні											
4.5.1. <i>І строфи Пушкіна, і строфи Кобзаря...</i> ; 10 (2)				2							
Урок-підсумок											
Урок-підсумок; 13 (4)				3	1						

ДОДАТОК Ж

РЕЗУЛЬТАТИ АНАЛІЗУ ЗМІСТУ ВПРАВ І ЗАВДАНЬ за видами (формами) роботи учнів під час уроку зарубіжної літератури, що формують уміння діалогічного спілкування старшокласників Підручник «Світова література» для 11-го класу (академічний рівень, профільний рівень) (авт. – Ю. І. Ковбасенко)

Загальна кількість запитань у підручнику – 411, з них запитання та завдання для академічного і профільного рівнів – 310, запитання та завдання для профільного рівня – 10.

З них ми використали: завдання для академічного і профільного рівнів – 43, запитання та завдання для профільного рівня – 44.

3 ЛІТЕРАТУРИ РЕАЛІЗМУ

XIX століття: штрихи до історико-культурного портрета

Кількість запитань з теми – 5, з них запитання та завдання для академічного і профільного рівнів – 4, запитання та завдання для профільного рівня – 1.

Запитання та завдання для профільного рівня.

1. Складіть тези повідомлення «Періодизація літературного процесу XIX ст.».

Підготуйте мультимедійну презентацію «Штрихи до портрета XIX ст.», використовуючи матеріали цього розділу та інші (у тому числі інтернетні) джерела (с. 13).

Доба реалізму в європейській літературі

Кількість запитань з теми – 15, з них запитання та завдання для академічного і профільного рівнів – 13, запитання та завдання для профільного рівня – 2.

Запитання та завдання для профільного рівня.

1. Складіть тези повідомлення «Доба реалізму в літературі XIX ст.».

2. Підготуйте мультимедійну презентацію «Реалізм у різних видах мистецтва XIX ст.» (с. 28).

СТЕНДАЛЬ (АНРІ МАРІ БЕЙЛЬ)

Кількість запитань з теми – 8, з них запитання та завдання для академічного і профільного рівнів – 7, запитання та завдання для профільного рівня – 1.

Запитання та завдання для профільного рівня.

1. Використавши бібліотечні та інтернетні ресурси, підготуйте мультимедійну презентацію «Постать Стендаля-письменника», у якій проаналізуйте і проілюструйте основні етапи життєвого і творчого шляхів письменника, особливо їх взаємозв'язок (с. 33).

Роман «Червоне і чорне» – широка панорама життя Франції періоду Реставрації

Кількість запитань з теми – 13, з них запитання та завдання для академічного і профільного рівнів – 11, запитання та завдання для профільного рівня – 2.

Запитання та завдання для академічного та профільного рівнів.

1. Чи є роман «Червоне і чорне» соціально-психологічним? 2. Відповідь аргументуйте. Ким би ви назвали Жульєна Сореля: «сином XIX століття» чи «пасинком XIX століття»? Відповідь аргументуйте (с. 43).

Запитання та завдання для профільного рівня.

Підготуйте мультимедійну презентацію «Роман «Червоне і чорне» Стендаля – широка панорама життя Франції періоду Реставрації» (с. 44).

Доля та формування характеру Жульєна Сореля

Кількість запитань з теми – 9, з них запитання та завдання для академічного і профільного рівнів – 8, запитання та завдання для профільного рівня – 1.

Запитання та завдання для академічного та профільного рівнів.

1. Основним шляхом до своєї кар'єри юнак обрав лицемірство. А які риси допомагали йому досягати успіху насправді? Чи справдилися сподівання Сореля, що лицемірство – найкоротший шлях до вершини? Відповідь аргументуйте цитатами з тексту. 2. Яку роль у житті Жульєна Сореля відіграла книжка та його любов до читання? А якою є роль книжки, художньої літератури в наш час? Відповідь аргументуйте (с. 53).

Запитання та завдання для профільного рівня.

Підготуйте мультимедійну презентацію «Доля Жульєна Сореля і формування його характеру» (с. 53).

Продовження додатка Ж

Внутрішня драма Жульєна Сореля як результат конфлікту із суспільством. Психологізм у романі

Кількість запитань з теми – 15, з них запитання та завдання для академічного і профільного рівнів – 9, запитання та завдання для профільного рівня – 6.

Запитання та завдання для профільного рівня.

1. Які філософські погляди вплинули на проблематику та систему образів роману «Червоне і чорне»? Проілюструйте відповідь конкретними відповідями та цитатами з тексту. 2. Чи вирішена проблема «рівності всіх людей від народження» в наш час і в нашому суспільстві? Чи можливо її вирішити взагалі? Відповідь проілюструйте конкретними фактами та/або прикладами з літературних творів. 3. Чи можна Жульєна назвати «пропащею силою»? Чому? У яких літературних творах ви зустрічали героїв, до яких можна застосувати це значення? Порівняйте риси характеру цих героїв і Жульєна Сореля (с. 61).

Жіночі образи роману. Кількість запитань з теми – 8, з них запитання та завдання для академічного і профільного рівнів – 5, запитання та завдання для профільного рівня – 3.

Запитання і завдання для академічного і профільного рівнів.

1. Порівняйте поведінку жінок (пані де Реналь і пані де Ла-Моль) під час судового процесу над Жульєном. Як ви вважаєте, чи кохали вони одну й ту ж саму особу? Хто з них міг би сказати: «Я знаю справжнього Жульєна Сореля»? Відповідь аргументуйте (с. 67).

Метафоричний зміст назви «Червоне і чорне».

Синтез романтизму й реалізму в романі

Кількість запитань з теми – 8, з них запитання та завдання для академічного і профільного рівнів – 5, запитання та завдання для профільного рівня – 3.

Запитання і завдання для академічного і профільного рівнів.

1. Напишіть твір за романом Стендала «Червоне і чорне» на одну з тем: «Трагедія гордого серця в нищому суспільстві», «Що призвело Жульєна Сореля до злочину?»; «Чи можна поєднати честолобство і кохання?»; «Чи може лицемірство й честолобство привести людину до вершини влади?» (с. 73).

ОНОРЕ де БАЛЬЗАК

Кількість запитань з теми – 14, з них запитання та завдання для академічного і профільного рівнів – 8, запитання та завдання для профільного рівня – 6.

Запитання та завдання для профільного рівня.

1. Підготуйте повідомлення (мультимедійні презентації): «Бальзак і Україна»; «Образи «Людської комедії» О. де Бальзака у світовій художній культурі» (с. 87).

Повість «Гобсек». Неоднозначна постать головного героя.

Влада золота та її філософія

Кількість запитань з теми – 15, з них запитання та завдання для академічного і профільного рівнів – 8, запитання та завдання для профільного рівня – 7.

Запитання і завдання для академічного і профільного рівнів.

1. Підготуйте розповідь про Гобсека за схемою: вчинки Гобсека та їх конкретні (негативні чи позитивні) наслідки (с. 93).

Запитання та завдання для профільного рівня.

1. Підготуйте розвідку-повідомлення «Етимологія слів «кінік» і «цинік» і творчий задум повісті «Гобсек». У чому полягає суть життєвої філософії Гобсека (викладіть її основні положення в кількох пунктах)? Чи поділяєте ви її? 2. Чи знайшов лихвар Гобсек своє місце в протистоянні добра і зла? Відповідь аргументуйте (с. 93).

Анастасі де Ресто та Фанні Мальво. Кількість запитань з теми – 9, з них запитання та завдання для академічного і профільного рівнів – 7, запитання та завдання для профільного рівня – 2.

Запитання і завдання для академічного і профільного рівнів.

1. Складіть план порівняльної характеристики Анастасі де Ресто та Фанні Мальво й доберіть до неї цитати. 2. Порівняйте образи Фанні Мальво й Анастасі де Ресто. Навіщо письменнику потрібно було зіставляти саме цих героїнь? Відповідь аргументуйте (с. 97).

Запитання та завдання для профільного рівня. 1. Порівняйте ставлення героїв повісті до золота й матеріальних цінностей. Над ким з них, на вашу думку, золото має владу, а над ким – ні? Чи стосуються ваші висновки реального життя, чи можна застосувати їх до літературного твору? (с. 97).

Продовження додатка Ж

Композиція та різні редакції повісті «Гобсек». Поєднання елементів реалізму й романтизму. Кількість запитань з теми – 13, з них запитання та завдання для академічного і профільного рівнів – 6, запитання та завдання для профільного рівня – 7.

Запитання та завдання для профільного рівня.

1. Чи актуальною є нині думка Гобсека «Що таке життя? Машина, яку приводять у рух гроші. Золото – ось душа вашого нинішнього суспільства»? Відповідь аргументуйте.
2. Напишіть твір (підготуйте повідомлення і/або питання до дискусії) на одну з тем: «Чи зробило золото кого-небудь щасливим? (за повістю О. де Бальзака «Гобсек»)»; «Сила і влада грошей у людському суспільстві (за повістю Бальзака «Гобсек»)»; «Гобсек – філософ школи циніків чи банальний скнара? (за повістю Бальзака)».
3. Підготуйте мультимедійну презентацію «Образ скупого у світовій літературі та культурі» (с. 102).

ЧАРЛЬЗ ДІККЕНС

Кількість запитань з теми – 8, з них запитання та завдання для академічного і профільного рівнів – 5, запитання та завдання для профільного рівня – 3.

Запитання та завдання для профільного рівня.

1. На основі аналізу одного чи кількох творів письменника підготуйте повідомлення «Чарльз Діккенс як майстер сюжетної таємниці (детективної інтриги)».
2. Підготуйте повідомлення та /чи мультимедійну презентацію «Вплив творчості Ч. Діккенса на суспільство: «великі сподівання», «втрачені ілюзії» чи конкретні результати?»
3. Підготуйте мультимедійну презентацію «Герої Діккенса і світова художня культура», у якій використайте фрагменти художніх і мультиплікаційних фільмів, знятих за творами письменника (с. 109).

«Пригоди Олівера Твіста»: творча історія, жанрові особливості, проблематика

Кількість запитань з теми – 6, з них запитання та завдання для академічного і профільного рівнів – 4, запитання та завдання для профільного рівня – 2.

Запитання і завдання для академічного і профільного рівнів.

1. Назвіть основні проблеми роману «Пригоди Олівера Твіста» і проілюструйте особливості їх вирішення, використовуючи текст твору (с. 117).

Запитання та завдання для профільного рівня.

1. Ознаки яких жанрових різновидів роману (соціально-побутовий, пригодницький, детективний, «роман великої дороги», «роман виховання»... наявні в «Пригодах Олівера Твіста»? Що дає такий синтез? Відповідь аргументуйте та проілюструйте прикладами з тексту (с. 117).

Характеристика образу Олівера Твіста

Кількість запитань з теми – 10, з них запитання та завдання для академічного і профільного рівнів – 7, запитання та завдання для профільного рівня – 3.

Запитання і завдання для академічного і профільного рівнів.

1. Складіть план характеристики образу Олівера Твіста та доберіть до неї цитати.
2. Умови батькового заповіту вимагали від Олівера служіння добру. Чи є в романі епізод, який засвідчує, що шлях добра – це свідомий вибір хлопчика, а не випадковий збіг обставин? Відповідь аргументуйте цитатами з твору.
3. Чим можна пояснити захоплення письменника сюжетними таємницями, бажанням заінтригувати читача, утримувати його увагу? Відповідь аргументуйте (с. 124).

Запитання та завдання для профільного рівня.

1. Складіть цитатний план характеристики образу Олівера Твіста.
2. Як, на вашу думку, складеться подальше життя Олівера? Напишіть твір-мініатюру «Якою я бачу подальшу долю Олівера Твіста» і підготуйтеся до його обговорення (с. 124).

Гуманізм Чарльза Діккенса

Кількість запитань з теми – 6, з них запитання та завдання для академічного і профільного рівнів – 4, запитання та завдання для профільного рівня – 2.

Запитання і завдання для академічного і профільного рівнів.

1. До кого з героїв твору можна застосувати слова містера Браунлоу: «Моє серце не стало домовиною, не замкнулося для добрих почуттів»? Відповідь аргументуйте прикладами з тексту твору (с. 129).

Запитання та завдання для профільного рівня.

1. Напишіть есе-розвідку (підготуйте мультимедійну презентацію) «Чи врятовують світ диваки? (ексцентричні герої-диваки та їхня роль у творах Ч. Діккенса)», де, зокрема, розгляньте питання, чи не поповнив лави таких героїв дядечко Скрудж (герой повісті «Різдвяна пісня в прозі» після свого переродження (с. 129).

Продовження додатка Ж

Засудження жадоби до наживи, холодного розрахунку та бездуховності суспільства

Кількість запитань з теми – 6, з них запитання та завдання для академічного і профільного рівнів – 4, запитання та завдання для профільного рівня – 2.

Запитання і завдання для академічного і профільного рівнів.

1. Які карі очікують на героїв Ч.Діккенса за вчинені ними злочини? Чи завжди офіційне правосуддя – єдина сила, здатна покарати злочинця? Відповідь проілюструйте прикладами з тексту (с. 137).

Запитання та завдання для профільного рівня. 1.

На які основні типи ви б поділили персонажів роману (творів) Ч.Діккенса. За якою ознакою. Проілюструйте це прикладами з тексту (текстів) (с. 137).

Стиль Чарльза Діккенса. Функції гумору та сатири

Кількість запитань з теми – 11, з них запитання та завдання для академічного і профільного рівнів – 8, запитання та завдання для профільного рівня – 3.

Запитання і завдання для академічного і профільного рівнів.

1. Проаналізувавши роман «Пригоди Олівера Твіста» і матеріали підручника, спробуйте підтвердити або спростувати тезу: «Реалістична література здатна змінити життя суспільства на краще». Відповідь аргументуйте. 2. Знайдіть у творі сцени, де автор використовує іронію, гротеск і сатиру. Яку роль вони відіграють у романі? 3. За творами Ч. Діккенса «Пригоди Олівера Твіста» і «Різдвяна пісня у прозі» дайте розгорнуту відповідь на запитання: що людини потрібно для щастя і коли вона може бути щасливою? 4. Напишіть твір на одну з тем: «Трагедія дитини у світі дорослих»; «Як зігріти дитячу душу?» за творами Ч. Діккенса (с. 142).

Запитання та завдання для профільного рівня.

1. Підготуйте повідомлення (розвідку чи реферат) «Вплив роману «Пригоди Олівера Твіста» (варіант: творчості Ч.Діккенса) на розвиток світової літератури та культури» (с. 142).

ФЕДІР ДОСТОЄВСЬКИЙ

Кількість запитань з теми – 7, з них запитання та завдання для академічного і профільного рівнів – 5, запитання та завдання для профільного рівня – 2.

Запитання та завдання для профільного рівня.

1. На основі аналізу одного чи кількох творів письменника підготуйте повідомлення: «Федір Достоевський – майстер психологічного аналізу». 2. Підготуйте мультимедійну презентацію «Герой Ф.Достоевського і світова художня культура», у якій, зокрема, використайте фрагменти художніх і мультиплікаційних фільмів, знятих за творами письменника (с. 149).

«Злочин і кара» – філософський поліфонічний соціально-психологічний роман

Кількість запитань з теми – 6, з них запитання та завдання для академічного і профільного рівнів – 4, запитання та завдання для профільного рівня – 2.

Запитання та завдання для профільного рівня.

1. Напишіть компоративну розвідку-есе «Наполеон у романах Стендаля «Червоне і чорне» і Ф. Достоевського «Злочин і кара»» (варіант «Злочин і кара» в соціально-психологічній прозі XIX ст.: «Червоне і чорне» Стендаля – «Гобсек» О.де Бальзака – «Пригоди Олівера Твіста» Ч. Діккенса – «Злочин і кара» Ф.Достоевського (с. 158).

Філософські та соціальні витоки теорії Родіона Раскольникова

Кількість запитань з теми – 5, з них запитання та завдання для академічного і профільного рівнів – 4, запитання та завдання для профільного рівня – 1.

Запитання та завдання для профільного рівня.

1. Напишіть твір-роздум (варіант: підготуйте запитання до дискусії) «Чому теорія Родіона Раскольникова приречена? (за романом Ф. Достоевського «Злочин і кара»)» (с. 163).

Значення і символіка назви «Злочин і кара»

Кількість запитань з теми – 10, з них запитання та завдання для академічного і профільного рівнів – 7, запитання та завдання для профільного рівня – 3.

Запитання і завдання для академічного і профільного рівнів.

1. Які факти біографії Ф. Достоевського вплинули на ідейно-художні особливості роману «Злочин і кара»? Проілюструйте конкретними прикладами з тексту (с. 169).

Образ Родіона Раскольникова

Кількість запитань з теми – 10, з них запитання та завдання для академічного і профільного рівнів – 6, запитання та завдання для профільного рівня – 4.

Продовження додатка Ж

Запитання і завдання для академічного і профільного рівнів.

1. Складіть план характеристики образу Родіона Раскольника й доберіть до неї цитати (с. 173).

Запитання та завдання для профільного рівня.

1. За текстом роману «Злочин і кара», матеріалами підручника, інтернетними та іншими джерелами підготуйте повідомлення-розвідку «Про що та до кого промовляють імена персонажів Ф. Достоевського», у якому проаналізуйте семантику прізвища «Раскольников». 2. Напишіть твір-роздум (варіант: підготуйте запитання до дискусії): «Родіон Раскольников – шлях від злочину до карі» (за романом Ф. Достоевського «Злочин і кара») (с. 173).

Соня Мармеладова та інші персонажі роману

Кількість запитань з теми – 14, з них запитання та завдання для академічного і профільного рівнів – 8, запитання та завдання для профільного рівня – 6.

Запитання і завдання для академічного і профільного рівнів.

1. Складіть план характеристики образу Соні Мармеладової та доберіть до неї цитати. 2. Складіть план характеристики образу Порфирія Петровича та доберіть до неї цитати. 3. Складіть план характеристики образу Луїжина та доберіть до неї цитати. 4. Складіть план характеристики образу Свидригайлова та доберіть до неї цитати. 5. Напишіть твір-роздум (варіант: підготуйте запитання до дискусії): «Родіон Раскольников і Соня Мармеладова: хто, кого і для кого приносить у жертву?» (за романом Ф. Достоевського «Злочин і кара») (с. 181).

Запитання та завдання для профільного рівня.

1. За текстом роману, матеріалами підручника, інтернетними та іншими джерелами підготуйте повідомлення-розвідку «Про що та до кого промовляють імена персонажів Достоевського», де проаналізуйте семантику імені «Софія» у зв'язку з проблематикою роману; «Символіка цифр у романі Достоевського», де проаналізуйте семантику та символіку цифр, наприклад цифри «3» (три відвідування Раскольниковим Порфирія Петровича, три його візити до Соні...); «30» (тридцять рублів, зароблених Сонею, тридцять срібляників як стійкий вислів, а також інші числа. 2. Напишіть твір-роздум (або підготуйте питання до дискусії) «Поліфонія голосів героїв Достоевського (за романом Ф. Достоевського «Злочин і кара»)» (с. 182).

Родина Мармеладових. «Петербург Достоевського»

Кількість запитань з теми – 17, з них запитання та завдання для академічного і профільного рівнів – 7, запитання та завдання для профільного рівня – 10.

Запитання і завдання для академічного і профільного рівнів.

1. Складіть план характеристики образу Семена Мармеладов та доберіть до неї цитати (с. 190).

Запитання та завдання для профільного рівня.

1. Підготуйте повідомлення (мультимедійну презентацію з використанням фрагментів фільмів) «Образ «маленької людини» у творах великого письменника». 2. Напишіть твір-роздум (варіант: підготуйте запитання до дискусії) : «Чого заслуговують «маленькі люди» Достоевського: презирства чи співчуття?» (за романом Ф. Достоевського «Злочин і кара») (с. 190).

ЛЕВ ТОЛСТОЙ

«Анна Кареніна»: Творча історія та художня своєрідність

Кількість запитань з теми – 5, з них запитання та завдання для академічного і профільного рівнів – 5, запитання та завдання для профільного рівня – 0.

Запитання і завдання для академічного і профільного рівнів.

1. Перші критики роману «Анна Кареніна» докоряли Толстому композиційною недовершеністю твору: зі смертю головної героїні роман, на їхню думку, потрібно було б закінчити. Чи згодні ви з цим? 2. Яка роль епіграфа у творі? Чому перше речення роману іноді називають його «другим епіграфом»? Відповідь аргументуйте (с. 202).

Головні образи роману «Анна Кареніна»

Кількість запитань з теми – 10, з них запитання та завдання для академічного і профільного рівнів – 10, запитання та завдання для профільного рівня – 0.

Запитання і завдання для академічного і профільного рівнів.

1. Доберіть цитати, які характеризують образ Анни Кареніної найяскравіше. Чому саме вони привернули вашу увагу? 2. Підготуйте розгорнуту розповідь про Анну Кареніну за планом: соціальний статус і матеріальне положення; причини шлюбу з Кареніним і стосунки з ним після одруження; причини подружньої зради і стосунки з Вронським; ставлення до дітей; причини самогубства. 3. Складіть план характеристики образу Левіна та доберіть до неї цитати (с. 213).

Продовження додатка Ж

Думка сімейна в романі «Анна Кареніна»

Кількість запитань з теми – 13, з них запитання та завдання для академічного і профільного рівнів – 9, запитання та завдання для профільного рівня – 4.

Запитання і завдання для академічного і профільного рівнів.

1. Складіть цитатні плани історій сімейних стосунків родин Кареніних, Облонських, Щербацьких, Вронських і Левіних. Чи можна стверджувати, що для кожної з них сім'я є основою людського буття? Відповідь аргументуйте (с. 216).

Запитання та завдання для профільного рівня.

1. Складіть план порівняльної характеристики образів Кареніна й Вронського, доберіть до неї цитати. Чи можна стверджувати, що причина трагедії Анни в тому, що на її шляху трапилися недолугі чоловіки? Відповідь аргументуйте.

2. Роман «Анна Кареніна» часто екранізують. Спробуйте створити власний сценарій кінофільму. Кого з відомих акторів ви б запросили на головні ролі, якому режисерові довірили б екранізацію? 3. Напишіть есе на тему: «Хто з героїв Л. Толстого мені найближчий і чому?» (с. 216).

ТРАДИЦІЇ І НОВАТОРСЬКІ ЗРУШЕННЯ У ПОЕЗІЇ середини-другої половини ХІХ ст.

Загальна характеристика провідних шляхів розвитку поезії середини ХІХ ст.

МИКОЛА НЕКРАСОВ

«Тройка», «Учора в шостій на Сінну...», «Роздуми біля парадного під'їзду», «На смерть Шевченка»

Кількість запитань з теми – 23, з них запитання та завдання для академічного і профільного рівнів – 23, запитання та завдання для профільного рівня – 0.

Запитання і завдання для академічного і профільного рівнів.

1. Чому М. Некрасова називають «співцем горя народного»? Чи згодні ви з такою оцінкою творчого доробку письменника? Відповідь аргументуйте.

ВОЛТ ВІТМЕН

Збірка «Листя трави», «Пісня про себе»

Кількість запитань з теми – 17, з них запитання та завдання для академічного і профільного рівнів – 15, запитання та завдання для профільного рівня – 2.

Запитання і завдання для академічного і профільного рівнів.

1. Поясніть назву збірки В. Вітмана «Листя трави» та підтвердіть свої судження цитатами з поезій (с. 246).

Запитання та завдання для профільного рівня.

1. Напишіть твір за поезіями В. Вітмана на одну з тем: «Себе я оспівую...»; «Йдучи травною степовою...»; «Ловити вірним почуттям хвилю космосу непереможні рухи»; «Добрий сивий поет...» (с. 246).

ШАРЛЬ БОДЛЕР

Трагічна складність і суперечливість світогляду та естетичні погляди Бодлера

Збірка «Квіти зла»

«Альбатрос», «Відповідності», «Вечорова Гармонія»

Кількість запитань з теми – 12, з них запитання та завдання для академічного і профільного рівнів – 12, запитання та завдання для профільного рівня – 0.

Запитання і завдання для академічного і профільного рівнів.

1. Назвіть характерні ознаки романтизму. Як вони співвідносяться з творчим доробком Бодлера? 2. Охарактеризуйте ліричного героя бодлерівських віршів (с. 260).

Із поезії французького символізму

Імпресіонізм і символізм як мистецькі явища останньої третини ХІХ – початку ХХ ст.

ПОЛЬ ВЕРЛЕН

«Так тихо серце плаче...», «Мистецтво поетичне»

Кількість запитань з теми – 20, з них запитання та завдання для академічного і профільного рівнів – 17, запитання та завдання для профільного рівня – 3.

Запитання і завдання для академічного і профільного рівнів.

1. Як ви розумієте вираз «пейзажі душі»? Чи можна назвати вірші Верлена «пейзажами душі»? Відповідь обґрунтуйте. 2. Напишіть твір на одну з тем за творами Верлена: «Про музику лиш треба дбати...»; «Так тихо серце плаче...»; «Послухайте цю ніжну пісню...»; «Туди, де далеч непохмура...»; «Неголосні млосні пісні...»; «Є така поезія Верлена... (Максим Рильський)» (с. 272).

Закінчення додатка Ж

АРТЮР РЕМБО

«Відчуття», «П'яний корабель», «Голосівки». Кількість запитань з теми – 23, з них запитання та завдання для академічного і профільного рівнів – 22, запитання та завдання для профільного рівня – 1.

Запитання і завдання для академічного і профільного рівнів.

1. Напишіть твір (за творчістю А. Рембо) на одну з тем: «Геній, який відмовився від геніальності»; «Я блискавицями роздерте небо знаю»; «Я винайшов колір голосних!»; «Бунтівний геній»; «Хлопчик прийшов із Шарлевілью, мученик вернувся в Шарлевіль (Ліна Костенко)»; «Осяяння Артюра Рембо» (с. 281).

Запитання та завдання для профільного рівня.

Спробуйте створити мультимедійну композицію на теми віршів А. Рембо з використанням музики й живопису (с. 281).

РОМАН РАННЬОМОДЕРНІСТСЬКОЇ ДОБИ

ЕМІЛЬ ЗОЛЯ

Цикл романів «Ругон-Маккари» і місце в ньому роману «Кар'єра Ругонів»

Кількість запитань з теми – 18, з них запитання та завдання для академічного і профільного рівнів – 12, запитання та завдання для профільного рівня – 6.

Запитання і завдання для академічного і профільного рівнів.

1. Напишіть за творчістю Е. Золя твір на одну з тем: «Тут є все: прекрасне й огидне, низьке й високе, квіти, бруд, ридання, сміх – увесь потік життя»; «За романами Золя можна вивчати цілу епоху» (Максим Горький); «Це солодке слово «Свобода» (порівняння образу М'єтти та головної героїні картини Ежена Делакруа «Свобода на барикадах»); «Я чула брязкіт золота... Горе мені! Я породила вовків...»: проблема жадоби до влади й збагачення в інтерпретації Е. Золя»; «Треба ставити... Золя не за нами, а перед собою, повернути його не до XIX століття, а до XX і до майбутніх століть...» (с. 298).

Запитання та завдання для профільного рівня.

1. Складіть цитатний план характеристики одного з головних персонажів (Сільвера, М'єтти, П'єра Ругона, Антуана Маккара) (с. 298).

ОСКАР УАЙЛЬД

«Портрет Доріана Грея» як інтелектуальний роман. Його художня своєрідність

Кількість запитань з теми – 21, з них запитання та завдання для академічного і профільного рівнів – 19, запитання та завдання для профільного рівня – 2.

Запитання і завдання для академічного і профільного рівнів.

1. Складіть план характеристики Доріана Грея та доберіть до неї цитати.
2. Напишіть твір на одну з тем: «Чи треба дбати про красу душі? (За романом О. Уайльда «Портрет Доріана Грея»); «Чи винен Доріан Грей у смерті Сибіл і Джеймса Вейнів (За романом О. Уайльда «Портрет Доріана Грея»); «Хто винен у загибелі Доріана Грея? (За романом О. Уайльда)» (с. 314).

Запитання та завдання для профільного рівня.

1. Що довело Доріана до трагічного кінця: уседозволеність, згубний вплив теорій лорда Генрі чи особистісні риси характеру? Відповідь аргументуйте. 2. Чи згодні ви з О. Уайльдом, що краса знаходиться по той бік добра і зла, а від мистецтва немає ніякої користі? Відповідь аргументуйте (с. 314).

ДОДАТОК 3

АНАЛІЗ ЗМІСТУ ВПРАВ І ЗАВДАНЬ
із зарубіжної літератури, що формують уміння діалогічного спілкування
старшокласників,
за підручником «Світова література» для 10-го класу
(академічний рівень, профільний рівень)
(авт. – Ю. І. Ковбасенко)

Таблиця 3.1

Кількісні показники щодо завдань, зміст яких може формувати вміння діалогічного спілкування старшокласників

№ з/п	Тема/підтема	Запитання/завдання (рівні)			
		АКАД./ПРОФ.		ПРОФ.	
		Σ	у т.ч. ФУДС ²⁷	Σ	у т.ч. ФУДС
Розділ 1. 3 ЛІТЕРАТУРИ РЕАЛІЗМУ					
1.1	XIX століття: штрихи до історико-культурного портрета	4	0	1	1
1.2	Доба реалізму в європейській літературі	13	0	2	2
1.3	СТЕНДАЛЬ (АНРІ МАРІ БЕЙЛЬ)	7	0	1	1
1.3.1	Роман «Червоне і чорне» – широка панорама життя Франції періоду Реставрації	11	2	2	1
1.3.2	Доля та формування характеру Жульєна Сореля	8	2	1	1
1.3.3	Внутрішня драма Жульєна Сореля як результат конфлікту із суспільством. Психологізм у романі	9	0	6	3
1.3.4	Жіночі образи роману	5	1	3	0
1.3.5	Метафоричний зміст назви «Червоне і чорне». Синтез романтизму й реалізму в романі	5	1	3	0
1.4	ОНОРЕ де БАЛЬЗАК	8	0	6	1
1.4.1	Повість «Гобсек». Неоднозначна постать головного героя. Влада золота та її філософія	8	1	7	1
1.4.2	Анастасі де Ресто та Фанні Мальво	7	2	2	1
1.4.3	Композиція та різні редакції повісті «Гобсек». Посаднання елементів реалізму й романтизму	6	0	7	3
1.5	ЧАРЛЬЗ ДІККЕНС	5	0	3	3
1.5.1	«Пригоди Олівера Твіста»: творча історія, жанрові особливості, проблематика	4	1	2	1
1.5.2	Характеристика образу Олівера Твіста	7	3	3	2
1.5.3	Гуманізм Чарльза Діккенса	4	1	2	1
1.5.4	Засудження жадоби до наживи, холодного розрахунку та бездуховності суспільства	4	1	2	1
1.5.5	Стиль Чарльза Діккенса. Функції гумору та сатири	8	4	3	1
1.6	ФЕДІР ДОСТОЄВСЬКИЙ	5	0	2	2
1.6.1	«Злочин і кара» – філософський поліфонічний соціально-психологічний роман	4	0	2	1

²⁷ ФУДС – формування умінь діалогічного спілкування.

Продовження додатка 3

Закінчення таблиці 3.1

№ з/п	Тема/підтема	Запитання/завдання (рівні)			
		АКАД./ПРОФ.		ПРОФ.	
		Σ	у т.ч. ФУДС	Σ	у т.ч. ФУДС
1.6.2	Філософські та соціальні витоки теорії Родіона Раскольниковова	4	0	1	1
1.6.3	Значення і символіка назви «Злочин і кара»	7	1	3	0
1.6.4	Образ Родіона Раскольниковова	6	1	4	2
1.6.5	Соня Мармеладова та інші персонажі роману	8	5	6	2
1.6.6	Родина Мармеладових. «Петербург Достоевського»	7	1	10	2
1.7	ЛЕВ ТОЛСТОЙ	2	0	0	0
1.7.1	«Анна Кареніна»: Творча історія та художня своєрідність	5	2	0	0
1.7.2	Головні образи роману «Анна Кареніна»	10	3	0	0
1.7.3	Думка сімейна в романі «Анна Кареніна»	9	0	4	3
		190	32	88	37
Розділ 2. ТРАДИЦІЇ І НОВАТОРСЬКІ ЗРУШЕННЯ У ПОЕЗІЇ середини – другої половини XIX ст.					
2. 1	Загальна характеристика провідних шляхів розвитку поезії середини XIX ст.	0	0	0	0
2. 2	МИКОЛА НЕКРАСОВ	0	0	0	0
2. 2.1	«Тройка», «Учора в шостій на Сінну...», «Роздуми біля парадного під'їзду», «На смерть Шевченка»	23	1	0	0
2. 3	ВОЛТ ВІТМЕН	0	0	0	0
2. 3.1	Збірка «Листя трави», «Пісня про себе»	15	1	2	1
2. 4	ШАРЛЬ БОДЛЕР	0	0	0	0
2. 4.1	Трагічна складність і суперечливість світогляду та естетичні погляди Бодлера Збірка «Квіти зла» «Альбатрос», «Відповідності», «Вечорова Гармонія»	12	2	0	0
		50	4	2	1
Розділ 3. ІЗ ПОЕЗІЇ ФРАНЦУЗЬКОГО СИМВОЛІЗМУ					
3. 1	Імпресіонізм і символізм як мистецькі явища останньої третини XIX – початку XX ст.	0	0	0	0
3.2	ПОЛЬ ВЕРЛЕН	0	0	0	0
3. 2.1	«Так тихо серце плаче...», «Мистецтво поетичне»	17	2	3	0
3. 3	АРТЮР РЕМБО	0	0	0	0
3. 3.1	«Відчуття», «П'яний корабель», «Голосівки»	22	1	1	1
		39	3	4	1
Розділ 4. РОМАН РАННЬОМОДЕРНІСТСЬКОЇ ДОБИ					
4.1	ЕМІЛЬ ЗОЛЯ	0	0	0	0
4.1.1	Цикл романів «Ругон-Маккари» і місце в ньому роману «Кар'єра Ругонів»	12	1	6	1
4.2	ОСКАР УАЙЛЬД	0	0	0	0
4.2.1	«Портрет Доріана Грея» як інтелектуальний роман. Його художня своєрідність	19	2	2	2
		31	3	8	3

Продовження додатка 3

Таблиця 3.2

**Кваліметричні показники за змістом завдань,
поданих у підручнику «Світова література» для 10-го класу
(академічний і профільний рівні)**

ЗАВДАННЯ	ЗМІСТ ЗАВДАНЬ Світова література. 10- й кл. (авт. – Ю. Ковбасенко)			
	Проф. рівень	У % за рівн.	Акад./Проф.	У % за рівн.
Загальні запитання і завдання	10	23,82	18	42,86
Мультимедійна презентація	7	16,67	0	0,00
Твір-роздум	4	9,53	1	2,38
Повідомлення	2	4,76	0	0,00
Повідомлення (або – Мультимедійна презентація)	2	4,76	2	4,76
Твір	2	4,76	6	14,29
Тези повідомлення	2	4,76	0	0,00
Цитатний план характеристики образу	2	4,76	0	0,00
Есе	1	2,38	0	0,00
Есе-розвідка (або – Мультимедійна презентація)	1	2,38	0	0,00
Компаративна розвідка-есе	1	2,38	0	0,00
Мультимедійна композиція	1	2,38	0	0,00
Повідомлення (або: розвідка, реферат)	1	2,38	0	0,00
План порівняльної характеристики образів	1	2,38	3	7,14
Повідомлення-розвідка	1	2,38	0	0,00
План характеристики образу	1	2,38	8	19,05
Розвідка-повідомлення	1	2,38	0	0,00
Сценарій фільму (створити)	1	2,38	0	0,00
Твір-мініатюра	1	2,38	0	0,00
Розповідь	0	0,00	1	2,38
Розгорнута розповідь	0	0,00	1	2,38
Цитатний план історій сімейних стосунків	0	0,00	1	2,38
Цитатна характеристика образу	0	0,00	1	2,38
	42	100,00	42	100,00

Таблиця 3.2а

**Рангування кваліметричних показників
(профільний рівень)**

ЗАВДАННЯ	ЗМІСТ ЗАВДАНЬ Світова література. 10- й кл. (авт. – Ю. Ковбасенко)	
	Проф. рівень	У % за рівн.
Загальні запитання і завдання	10	23,82
Мультимедійна презентація	7	16,67
Твір-роздум	4	9,53
Повідомлення	2	4,76
Повідомлення (або – Мультимедійна презентація)	2	4,76

Продовження додатка 3

ЗАВДАННЯ	ЗМІСТ ЗАВДАНЬ. Світова література. 10- й кл. (авт. – Ю. Ковбасенко)	
	Проф. рівень	У % за рівн.
Твір	2	4,76
Тези повідомлення	2	4,76
Цитатний план характеристики образу	2	4,76
Есе	1	2,38
Есе-розвідка (або – Мультимедійна презентація)	1	2,38
Компоративна розвідка-есе	1	2,38
Мультимедійна композиція	1	2,38
Повідомлення (або: розвідка, реферат)	1	2,38
План порівняльної характеристики образів	1	2,38
Повідомлення-розвідка	1	2,38
План характеристики образу	1	2,38
Розвідка-повідомлення	1	2,38
Сценарій фільму (створити)	1	2,38
Твір-мініатюра	1	2,38
Розповідь	0	0,00
Розгорнута розповідь	0	0,00
Цитатний план історій сімейних стосунків	0	0,00
Цитатна характеристика образу	0	0,00
	42	100,00

Таблиця 3.26

Рангування кваліметричних показників
(профільний рівень)

ЗАВДАННЯ	ЗМІСТ ЗАВДАНЬ. Світова література. 10- й кл. (авт. – Ю. Ковбасенко)	
	Акад./Проф.	У % за рівн.
Загальні запитання і завдання	18	42,86
План характеристики образу	8	19,05
Твір	6	14,29
План порівняльної характеристики образів	3	7,14
Повідомлення (або – Мультимедійна презентація)	2	4,76
Розповідь	1	2,38
Розгорнута розповідь	1	2,38
Твір-роздум	1	2,38
Цитатний план історій сімейних стосунків	1	2,38
Цитатна характеристика образу	1	2,38
Есе	0	0,00
Есе-розвідка (або – Мультимедійна презентація)	0	0,00
Компоративна розвідка-есе	0	0,00
Мультимедійна композиція	0	0,00
Мультимедійна презентація	0	0,00
Повідомлення	0	0,00
Повідомлення (або: розвідка, реферат)	0	0,00
Повідомлення-розвідка	0	0,00
Розвідка-повідомлення	0	0,00
Сценарій фільму (створити)	0	0,00
Твір-мініатюра	0	0,00
Тези повідомлення	0	0,00
Цитатний план характеристики образу	0	0,00
	42	100,00

Продовження додатка 3

**РЕЗУЛЬТАТИ АНАЛІЗУ ЗМІСТУ ВПРАВ І ЗАВДАНЬ
що формують уміння діалогічного спілкування старшокласників на
зарубіжної літератури**

Підручник для 11-го класу «Світова література»

(академічний рівень, профільний рівень)

(авт. – Ю. Ковбасенко)

Загальна кількість запитань у підручнику – 292, з них запитання та завдання для академічного і профільного рівнів – 253, запитання та завдання для профільного рівня – 39.

З них ми використали: завдання для академічного і профільного рівнів – 64, запитання та завдання для профільного рівня – 38.

З ДРАМАТУРГІЇ КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ ст.

Загальна кількість запитань з теми – 10, з них запитання та завдання для академічного і профільного рівнів – 9, запитання та завдання для профільного рівня – 1.

Запитання та завдання для профільного рівня. Підготуйте мультимедійну презентацію: «Кінець ХІХ ст. та початок «нової драматургії»; тенденції, імена, знахідки» (с. 16)

Генрік Ібсен. «Ляльковий дім»

Загальна кількість запитань з теми – 13, з них запитання та завдання для академічного і профільного рівнів – 10, запитання та завдання для профільного рівня – 3.

Запитання та завдання для академічного і профільного рівнів. 1. Як ви думаєте, чому однією з провідних тем у творчості письменника стала тема становища жінки в сім'ї та суспільстві? 2. Якими ви уявляєте подальші стосунки Нори та Хельмера? Нори та її дітей? 3. Чому в п'єсі «Ляльковий дім» Г. Ібсен віддає перевагу «від критому фіналу»? (с. 25)

Запитання та завдання для профільного рівня. 1. На основі аналізу п'єси «Ляльковий дім» підготуйте повідомлення «Г. Ібсен як майстер психологічного аналізу». 2. Підготуйте мультимедійну презентацію «Герої Г. Ібсена і світова художня культура». Використайте в презентації фрагменти художніх і мультиплікаційних фільмів, знятих за творами письменника. 3. Напишіть за п'єсою Г. Ібсена «Ляльковий дім» твір на одну з тем: • «Чи можна будинок Хельмерів назвати «ляльковим»?»; • «Чому Нора покинула сім'ю?»; • «В очікуванні дива...» (с. 25).

Антон Чехов. «Чайка»

Загальна кількість запитань з теми – 11, з них запитання та завдання для академічного і профільного рівнів – 8, запитання та завдання для профільного рівня – 3.

Запитання та завдання для академічного і профільного рівнів. 1. Яке місце у творчому доробку письменника посідає п'єса «Чайка»? 2. Чи можна її віднести до «нової драматургії»? Відповідь аргументуйте (с. 36).

Запитання та завдання для профільного рівня. 1. На основі аналізу п'єси «Чайка» підготуйте повідомлення «А. Чехов як майстер психологічного аналізу та художньої деталі». 2. Підготуйте мультимедійну презентацію «Герої А. Чехова і світова художня культура». Використайте в презентації фрагменти художніх і мультиплікаційних фільмів, знятих за творами письменника. 3. Напишіть за п'єсою А. Чехова «Чайка» есе-розвідку (можна підготувати мультимедійну презентацію) на одну з тем: • «Чому А. Чехов назвав п'єсу саме «Чайка»? Що символізує образ чайки в п'єсі?»; • «Чому на емблемі МХАТу зображено саме чайку?»; • «Антон Чехов і світова література»; • «Антон Чехов про життєву мету людини та сенс мистецтва» (с. 36).

Джордж Бернард Шоу. «Пігмаліон»

Загальна кількість запитань з теми – 14, з них запитання та завдання для академічного і профільного рівнів – 10, запитання та завдання для профільного рівня – 4.

Запитання та завдання для академічного і профільного рівнів. 1.. Яке місце у творчому доробку письменника посідає п'єса «Пігмаліон»? 2. Чи можна її зарахувати до «нової драматургії»? Відповідь аргументуйте. 3. Як у комедії «Пігмаліон» реалізується філологічний конфлікт? Відповідь проілюструйте цитатами з тексту (варіант: Порівняйте особливості реалізації «філологічного конфлікту» у комедіях Б. Шоу «Пігмаліон» і М. Куліша «Мина Мазайло»). 4. Як ви думаєте, чому однією з провідних тем у творчості письменника стала тема соціальної несправедливості та ролі освіти в суспільстві? 5. Історія Лайзи нагадує історію Попелюшки. Як ви вважаєте, чи можна сюжет п'єси «Пігмаліон» назвати казковим? (с. 46)

Продовження додатка 3

Запитання та завдання для профільного рівня. 1. Якби вам довелося грати на сцені одного з героїв п'єси Б. Шоу, кого б ви обрали? Як ви бачите цей образ? Поясніть свій вибір. 2. Підготуйте мультимедійну презентацію «Герої Б. Шоу і світова художня культура», у якій використайте, зокрема, фрагменти художніх кінофільмів, знятих за творами письменника. 3. Напишіть есе-розвідку за п'єсою Б. Шоу «Пігмаліон» (можна підготувати мультимедійну презентацію) на тему «Хто з персонажів п'єси стає «Пігмаліоном»: Гігінс, Пікерінг, Альфред Дулитл, Лайза?» (с. 46).

ПЕРША ПОЛОВИНА XX ст.: ШТРИХИ ДО ІСТОРИКО-ЛІТЕРАТУРНОГО ПОРТРЕТА

Загальна кількість запитань з теми – 15, з них запитання та завдання для академічного і профільного рівнів – 14, запитання та завдання для профільного рівня – 1.

Запитання та завдання для академічного і профільного рівнів. 1. Як ви ставитеся до масової літератури? 2. Чому, на вашу думку, масова культура й література нині відчутно потіснили елітарну культуру і літературу? Чи бачите ви вихід із цієї ситуації? Який саме? (с. 62).

Запитання та завдання для профільного рівня. 1. Підготуйте мультимедійну презентацію «Література та культура першої половини XX ст.: імена, тенденції, доміанти» (с. 62).

Франц Кафка. «Перевтілення»

Загальна кількість запитань з теми – 16, з них запитання та завдання для академічного і профільного рівнів – 13, запитання та завдання для профільного рівня – 3.

Запитання та завдання для академічного і профільного рівнів. 1. Як ви думаєте, чому однією з провідних тем у творчості письменника стала тема самотності людини у ворожому їй світі? 2. Охарактеризуйте образ Грегора Замзи. Чи згодні ви, що він – «маленька людина»? Чому, на вашу думку, Кафка категорично заборонив видавцеві друкувати зображення Грегора у вигляді жука? 3. Порівняйте Грегора з образом «маленької людини» із вивченого раніше реалістичного твору. 4. Охарактеризуйте членів родини Грегора Замзи та їхні стосунки (с. 75).

Запитання та завдання для профільного рівня. 1. На основі аналізу одного чи декількох творів письменника підготуйте повідомлення «Кафка – письменник-пророк». 2. Чи згодні ви з думкою В. Набокова; «Грегор – людина в комахиній подобі, його родина – комахи в людській подобі»? Напишіть свої враження від твору. 3. Напишіть твір на одну з тем: • «Наш світ очима самотнього генія (за творчістю Ф. Кафки)»; • «Людино, збережи своє обличчя!», (за оповіданням Ф. Кафки «Перевтілення»))» (с. 75).

Джеймс Джойс. «Джакомо Джойс»

Загальна кількість запитань з теми – 11, з них запитання та завдання для академічного і профільного рівнів – 10, запитання та завдання для профільного рівня – 1.

Запитання та завдання для академічного і профільного рівнів. 1. Де Дж. Джойс використав техніку «потoku свідомості» і як це вплинуло на його стиль? Наведіть конкретні приклади. 2. Зберіть з «мозаїки» цитат (уривків опису зовнішності, учинків, реплік тощо) портрети-характеристики головних героїв есе. 3. Як ви думаєте, яке з джерел «потoku свідомості»: інтелект (ремінісценції та алюзії) чи відчуття (колір, звук, запах, дотик) відіграє у творі вагомішу роль? Відповідь аргументуйте (с. 86).

Запитання та завдання для профільного рівня. 1. Напишіть мініатюру про Дж. Джойса «Серце, пройняте болем і смутком...» (с. 86).

Томас Манн. «Маріо і чарівник»

Загальна кількість запитань з теми – 8, з них запитання та завдання для академічного і профільного рівнів – 7, запитання та завдання для профільного рівня – 1.

Запитання та завдання для академічного і профільного рівнів. 1. Чи є в новелі «Маріо і чарівник» алегорія? Доведіть прикладами з тексту. 2. Охарактеризуйте суспільство, у яке потрапив оповідач. Про який «лиховісний дух» ідеться в новелі? (с. 95).

Запитання та завдання для профільного рівня. 1. Напишіть за новелою «Маріо і чарівник» Т. Манна твір на одну з тем: • «Чи можна маніпулювати почуттями людини?»; • «Яке суспільство приречене на маніпуляцію?»; • «Антифашистський пафос новели «Маріо і чарівник»»; • «Думають, що вони – Німеччина. Але Німеччина – це я!» (с. 95).

Михайло Булгаков. «Майстер і Маргарита»

Загальна кількість запитань з теми – 20, з них запитання та завдання для академічного і профільного рівнів – 17, запитання та завдання для профільного рівня – 3.

Продовження додатка 3

Запитання та завдання для академічного і профільного рівнів. 1. Як, на вашу думку, письменник утілював у життя своє кредо: «Головне – не втрачати почуття власної гідності»? Наведіть конкретні приклади. 2. Як ви розумієте вислів «внутрішня еміграція»? Чому М. Булгакова називали «внутрішнім емігрантом»? Чи згодні ви з такою характеристикою життєвої позиції письменника? Відповідь аргументуйте. 3. Ким, на ваш погляд, є Воланд: караючим злом, байдужим спостерігачем, демонічним спокусником? Чому існують різні погляди щодо героя? Відповідь аргументуйте (с. 115).

Запитання та завдання для профільного рівня. 1. Підготуйте мультимедійну презентацію «Герої М. Булгакова і світова художня культура», у якій використайте фрагменти художніх фільмів, знятих за творами письменника. 2. Підготуйте мультимедійну інтернет-мандрівку-презентацію «Шляхами Михайла Булгакова», а також знайдіть і вмонтуйте в показ меморіальні знаки, які увічнюють пам'ять про письменника. 3. Напишіть есе на одну з тем: • «Булгаковський Київ»; • «Яке враження справили б на Воланда сучасні люди?» (с. 115).

ГЛИБИННІ ЗРУШЕННЯ В ПОЕЗІЇ ПОЧАТКУ ХХ ст.

Райнер Марія Рільке. «Орфей, Еврідіка, Гермес»; «Ось дерево звелось...»

Загальна кількість запитань з теми – 8, з них запитання та завдання для академічного і профільного рівнів – 7, запитання та завдання для профільного рівня – 1.

Запитання та завдання для академічного і профільного рівнів. 1. Проаналізувавши вірші з циклу «Книга прощ», визначте вплив українських вражень на творчість поета. 2. Порівняйте образи Орфея, Еврідіки та Гермеса з вірша Рільке та давньогрецьких міфів. Чому поет звернувся саме до цієї міфологічної історії? Аргументуйте свою точку зору (с. 127).

Запитання та завдання для профільного рівня. 1. Напишіть за творчістю Р. М. Рільке твір на одну з тем: • «Ти один сказав Богові щось нове...»; • «Дрібні з життям в нас суперечки, надмірне те, що проти нас»; • «На рубежі віків мій вік тече...»; • «Не зводьте пам'ятників. Хай для слави троянда тут щороку розцвіта. Бо то Орфей...» (с. 127).

Гійом Аполлінер. «Каліграми. Вірші Миру і Айїни»; («Зарізана голубка й водограй»); «Лоелея»; «Міст Мірабо»

Загальна кількість запитань з теми – 10, з них запитання та завдання для академічного і профільного рівнів – 8, запитання та завдання для профільного рівня – 2.

Запитання та завдання для академічного і профільного рівнів. 1. У чому полягає значення його творчості для розвитку світової поезії ХХ ст.? Чи згодні ви з В. Незвалом, що без Аполлінера ХХ ст. «тупцюло б на місці й жебрало в Минулого»? Як ви розумієте ці слова? 2. Чому Аполлінер відмовився у своїх віршах від пунктуації? Чим він це пояснював? А як ви ставитеся до такої новації? 3. Проаналізуйте вірш «Міст Мірабо» і поясніть особливості його композиції. Чи впливають вони на концепцію вірша? (с. 139).

Запитання та завдання для профільного рівня. 1. Напишіть есе на тему «Хай б'є годинник ніч настає // Минають дні а я ще є...». 2. Напишіть твір про життєвий і творчий шлях Г. Аполлінера на одну з тем: • «Я співав любов...»; • «Усі слова, що мав сказати обернулися в зірки...» (с. 139).

Томас Стернз Еліот. «Ранок біля вікна»; «Суїні серед солов'їв»; «Порожні люди»

Загальна кількість запитань з теми – 10, з них запитання та завдання для академічного і профільного рівнів – 9, запитання та завдання для профільного рівня – 1.

Запитання та завдання для академічного і профільного рівнів. 1. Прокоментуйте та проілюструйте цитатами творче кредо Т. С. Еліота: «Поет значущий не своїми емоціями, а здатністю перетворювати особисте у щось значніше й відсторонене, у щось універсальне й надособистісне». 2. Поясніть зміст назви поеми «Порожні люди». Відповідь аргументуйте цитатами з тексту (с. 148)..

Запитання та завдання для профільного рівня. 1. Напишіть твір-роздум за творами Т. С. Еліота «Головне – не стати «порожніми людьми»» (с. 148).

Федеріко Гарсія Лорка. «Балада про чорну тугу»; «Гітара»; «Газела про темну смерть»; «Касида про сон під зорями»

Загальна кількість запитань з теми – 6, з них запитання та завдання для академічного і профільного рівнів – 5, запитання та завдання для профільного рівня – 1.

Запитання та завдання для академічного і профільного рівнів. 1. Чи втілює поет у своєму житті й творчості кредо: «Справжня поезія – це любов, мужність і жертва»? Відповідь аргументуйте. 2. Яку роль у творчості Ф. Гарсія Лорки відіграє міфологія та фольклор (зокрема, персоніфікація природних сил і стихій)? Як вони пов'язані з поетикою модернізму? Відповідь аргументуйте посиланнями на тексти віршів (с. 157).

Продовження додатка 3

Запитання та завдання для профільного рівня. 1. Напишіть есе за творчістю Ф. Гарсія Лорки «Справжня поезія – це любов, мужність і жертва» (с. 157).

«СРІБНА ДОБА» РОСІЙСЬКОЇ ПОЕЗІЇ

Загальна кількість запитань з теми – 7, з них запитання та завдання для академічного і профільного рівнів – 6, запитання та завдання для профільного рівня – 1.

Запитання та завдання для академічного і профільного рівнів. 1. Як ви розумієте висловлювання: ««Срібна доба» російської поезії потонула в «кривавій добі» сталінського терору»? Наведіть приклади політичної розправи з тогочасними митцями в СРСР (зокрема в Україні) (с. 175).

Запитання та завдання для профільного рівня. 1. Підготуйте мультимедійну презентацію «Література та куль тура «срібної доби» російської поезії: імена, тенденції, домінанти» (с. 175).

Олександр Блок.

«Незнайома»; «Весно, весно, без меж і без краю...»; «Скіфи»

Загальна кількість запитань з теми – 13, з них запитання та завдання для академічного і профільного рівнів – 12, запитання та завдання для профільного рівня – 1.

Запитання та завдання для академічного і профільного рівнів. 1. Чи згодні ви з тим, що О. Блок – «трагічний тенор епохи»? Чому саме «трагічний»? Відповідь аргументуйте. 2. Якими були стосунки поета з радянською владою? Як ви вважаєте, чому О. Блок обрав саме такий шлях? Як особисто ви ставитеся до такого вибору і чому? 3. Чи можна образ Незнайомої з однойменного вірша О. Блока назвати символом? Чому? (с. 193).

Запитання та завдання для профільного рівня. 1. Напишіть твір про життєвий і творчий шлях О. Блока на одну з тем: • «Трагічний тенор епохи»; • «У темні заходжу храми / / Творю свій бідний обряд. / / Там жду Прекрасної Дами / / В мигтінні червоних лампад»; • «Як пам'ятник початку віку людина ця стоїть» (с. 193).

Анна Ахматова. «Реквієм»

Загальна кількість запитань з теми – 11, з них запитання та завдання для академічного і профільного рівнів – 10, запитання та завдання для профільного рівня – 1.

Запитання та завдання для академічного і профільного рівнів. 1. Чи згодні ви з твердженням російського поета О. Мандельштама, що Анна Ахматова стала «одним із символів величі Росії»? Чому? (с. 206).

Запитання та завдання для профільного рівня. 1. Підготуйте мультимедійну презентацію «Анна Ахматова і Україна» або «Над почесні, над юність, над свободу / / Я ставлю Музу, гостю палахку». (с. 206).

Володимир Маяковський.

«А ви змогли б?»; «Послухайте!»; «Лілічко! (Замість листа...)»

Загальна кількість запитань з теми – 7, з них запитання та завдання для академічного і профільного рівнів – 6, запитання та завдання для профільного рівня – 1.

Запитання та завдання для академічного і профільного рівнів. 1. Чим обумовлена політична заангажованість поета? У чому вона виявилася і чим усе закінчилося? Відповідь аргументуйте. 2. Які риси авангардизму наявні у творах В. Маяковського? Наведіть конкретні приклади. 3. Які тропи найчастіше використовує Маяковський? З якою метою? Відповідь проілюструйте прикладами (с. 217).

Запитання та завдання для профільного рівня. 1. Підготуйте презентацію про творчість В. Маяковського «Він був поетом...» (с. 217).

Борис Пастернак.

«Визначення поезії»; «По стіні збігали стрілки»; «Зимова ніч»

Загальна кількість запитань з теми – 5, з них запитання та завдання для академічного і профільного рівнів – 4, запитання та завдання для профільного рівня – 1.

Запитання та завдання для академічного і профільного рівнів. 1. Чи згодні ви з думкою А. Ахматової, що «природа була єдиною і повноправною музою» поезії Б. Пастернака? Відповідь аргументуйте (с. 227).

Запитання та завдання для профільного рівня. 1. Напишіть есе про творчість Б. Пастернака «У всьому він хотів дійти самої суті» (с. 227).

ДРУГА ПОЛОВИНА XX ст.: ШТРИХИ ДО ІСТОРИКО-ЛІТЕРАТУРНОГО ПОРТРЕТА

Загальна кількість запитань з теми – 8, з них запитання та завдання для академічного і профільного рівнів – 7, запитання та завдання для профільного рівня – 1.

Продовження додатка 3

Запитання та завдання для профільного рівня. 1. Напишіть твір-роздум «Чи справдилися трагічні віщування О. Блока про те, що ХХ ст. принесе «небачені» зміни, «нечувані» катаклізми?» (с. 234).

Бертольд Брехт. «Життя Галілея»

Загальна кількість запитань з теми – 15, з них запитання та завдання для академічного і профільного рівнів – 14, запитання та завдання для профільного рівня – 1.

Запитання та завдання для академічного і профільного рівнів. 1. Прокоментуйте слова Галілея: «Нещасна та країна, якій потрібні герої». Чи згодні ви з ними? 2. Чому у своїй п'єсі Б. Брехт не використав легендарну фразу, яку приписують Галілеєві: «А все-таки вона крутиться!»? Аргументуйте свою точку зору. 3. Як ви розумієте слова письменника: «Атомна бомба і як технічне, і як суспільне явище – кінцевий результат наукових досягнень і суспільної неспроможності Галілея»? 4. В останніх картинах п'єси Галілей, приречений працювати під наглядом інквізиції, заявляє, що «наукова діяльність потребує особливої мужності». У чому, на вашу думку, ця мужність виявляється? (с. 246).

Запитання та завдання для профільного рівня. 1. Напишіть за п'єсою Б. Брехта «Життя Галілея» твір на одну з тем: • «Кого/що зрадив Галілей?»; • «Чи повинні вчені відповідати за наслідки використання своїх відкриттів?»; • «Чи потрібні країні герої?» (с. 246).

Альбер Камю. «Чума»

Загальна кількість запитань з теми – 12, з них запитання та завдання для академічного і профільного рівнів – 11, запитання та завдання для профільного рівня – 1.

Запитання та завдання для академічного і профільного рівнів. 1. Поясніть назву та епіграф роману. Чи взаємопов'язані вони? Відповідь аргументуйте. 2. Свою книжку «Репортаж, писаний під шибеницею», створену у фашистській в'язниці 1942 р., чеський журналіст Ю. Фучик закінчив так: «Люди, я любив вас. Будьте пильними!» Порівняйте цей фінал із закінченням роману А. Камю. Що їх об'єднує? Чому? Відповідь аргументуйте. 3. Визначте конфлікт роману й згрупуйте основних дійових осіб навколо нього. Хто з них приймає чуму, хто ні? Чому? Обґрунтуйте свою відповідь. 4. Простежте, як змінюється життя і світовідчуття мешканців Орана під час епідемії. Чому А. Камю детально фіксує ці зміни? Відповідь аргументуйте. 5. Чи вичерпується проблематика роману «Чума» подоланням «коричневої чуми» (фашизму) в 1945 р.? Чи актуальний твір Камю в наш час? Чи залишиться він актуальним у майбутньому? Відповідь аргументуйте (с. 257).

Запитання та завдання для профільного рівня. 1. Напишіть за романом «Чума» А. Камю твір на одну з тем: • ««Чума» – філософська притча письменника-мораліста»; • «Соромно бути щасливим одному»; • «Чи варто боротися з чумою, якщо її бацила ніколи не вмирає?»; • «Чи мала сенс боротьба оранців?» (с. 257).

Ернест Міллер Хемінгуей. «Старий і море»

Загальна кількість запитань з теми – 13, з них запитання та завдання для академічного і профільного рівнів – 12, запитання та завдання для профільного рівня – 1.

Запитання та завдання для академічного і профільного рівнів. 1. Яким ви уявляєте собі хемінгуейського героя? Як ви думаєте, чому він став надзвичайно популярним у 1960-і роки? А вам особисто він імпонує чи ні? Відповідь аргументуйте. 2. Як ви розумієте висловлювання «переможець не отримує нічого»? Які особистісні риси письменника, на вашу думку, утілилися в цьому формулюванні. Відповідь аргументуйте. 3. Спробуйте витлумачити підтекстову символіку повісті, зокрема, що символізують: море, самотній парус, рибина тощо. 4. Чи можна повість Е. Хемінгуея назвати гуманістичним твором? Відповідь аргументуйте (с. 266).

Запитання та завдання для профільного рівня. 1. Напишіть твір-роздум на тему «Людину можна знищити, а здолати не можна» (с. 266).

Ясунарі Кавабата. «Тисяча журавлів»

Загальна кількість запитань з теми – 10, з них запитання та завдання для академічного і профільного рівнів – 9, запитання та завдання для профільного рівня – 1.

Запитання та завдання для академічного і профільного рівнів. 1. Доведіть прикладами з тексту повісті, що однією з провідних проблем є пошук гармонії людини та природи. 2. Наведіть приклади використання письменником місцевого колориту. 3. Яким ви уявляєте характер Кікудзі? Спробуйте відтворити його психологічний портрет (с. 274).

Запитання та завдання для профільного рівня. 1. Напишіть есе-роздум про творчість Ясунарі Кавабати «Красою Японії народжений» (с. 274).

Закінчення додатка 3

Габріель Гарсія Маркес. «Сто років самотності»

Загальна кількість запитань з теми – 14, з них запитання та завдання для академічного і профільного рівнів – 13, запитання та завдання для профільного рівня – 1.

Запитання та завдання для академічного і профільного рівнів. 1. Чи реалізував Г. Гарсія Маркес у романі «Сто років самотності» своє творче кредо: «Гарні романи повинні бути поетичною трансформацією дійсності»? Відповідь аргументуйте. 2. Кого з родини Буендіа можна назвати «самотнім»? Відповідь аргументуйте цитатами з тексту (с. 288).

Запитання та завдання для профільного рівня. 1. Напишіть за романом «Сто років самотності» твір на одну з тем: • «Чому гине рід Буендіа?» ; • «Чи можна здолати самотність?»; • «Про що Г. Гарсія Маркес попереджає людство?» (с. 288).

ЛІТЕРАТУРА КІНЦЯ XX – ПОЧАТКУ XXI ст. ПОСТМОДЕРНІЗМ ЯК ЯВИЩЕ ЛІТЕРАТУРИ

Загальна кількість запитань з теми – 5, з них запитання та завдання для академічного і профільного рівнів – 4, запитання та завдання для профільного рівня – 1.

Запитання та завдання для профільного рівня. 1. Напишіть есе-роздум «Постмодернізм: а що далі?» (с. 295).

Милорад Павич. «Дамаскін»

Загальна кількість запитань з теми – 9, з них запитання та завдання для академічного і профільного рівнів – 8, запитання та завдання для профільного рівня – 1.

Запитання та завдання для академічного і профільного рівнів. 1. Доведіть, що оповідання «Дамаскін» є гіпертекстом. Спробуйте скористатися пропозицією письменника на «перехрестях» і прочитати твір різними шляхами. Що саме змінюється в його сприйнятті? Чи подобається вам «гратися» з текстом? Чому? (с. 307).

Запитання та завдання для профільного рівня. 1. Напишіть есе на тему «Творчість М. Павича: загальнолюдське відлуння слов'янської музи» (с. 307).

Патрік Зюскінд. «Запахи, або Історія одного вбивці»

Загальна кількість запитань з теми – 11, з них запитання та завдання для академічного і профільного рівнів – 10, запитання та завдання для профільного рівня – 1.

Запитання та завдання для академічного і профільного рівнів. 1. Визначте за словником усі значення німецького слова «das Parfum», порівняйте їх зі значеннями слова «запах». Чи втратила назва перекладу від неповного збігу цих значень? Відповідь аргументуйте. 2. Чи можна вважати Гренуя породженням доби Просвітництва? Відповідь аргументуйте. 3. Порівняйте Гренуя П. Зюскінда і крихітку Цахеса Е. Т. А. Гофмана (варіант – Чіполло з повісти Т. Манна «Маріо і чарівник»). Що об'єднує, а що відрізняє ці персонажі? Чи випадково їх автори належать до однієї національної літератури? Аргументуйте свою точку зору (с. 316).

Запитання та завдання для профільного рівня. 1. Напишіть твір за повістю «Запахи, або Історія одного вбивці» на одну з тем: • «Чи вибачає злочини Гренуя його талант?» (варіант: «Чи сумісні геній і злочин?»); • «Для чого Гренуй приходив у цей світ?»; • «Чому Гренуй порівнює себе з Прометеем?»; • «Чи вдалося постмодерністам повернути літературі масового читача?» (с. 316).

ДОДАТОК И

ПРОГРАМА

курсу за вибором «Навчаємось діалогічного спілкування»

Курс «Навчаємось діалогічного спілкування» присвячено особливостям діалогічного мовлення, його класифікації, функціям, структурі і застосуванням у життєдіяльності.

Процеси глобалізації та євроінтеграції детермінують освітній простір України і позначаються на процесах реформування освітньої галузі країни, що веде до потреби вдосконалення умінь діалогічного спілкування. Сучасною українською дидактикою комунікативна активність старшокласників, формування у них високого рівня культури мовлення і міжособистісної комунікації розглядається як основна умова залучення до процесів культуротворення. Діалогічна взаємодія є універсальним процесом, що пронизує людське мислення, стосунки, життєдіяльність загалом.

Уміння діалогічного спілкування розглядаються як чинник розвитку сукупності різних видів знань, умінь і навичок, що впливають на комунікантів. Це своєрідна особистісна система, динамічне новоутворення, яке створює оптимальні можливості для успішної практичної діяльності людини ХХІ століття. Випускник повинен володіти не лише знаннями, уміннями, навичками, а й бути компетентним у сфері діалогічного спілкування.

Саме тому старшокласників слід навчати способам самостійного набуття умінь діалогічного спілкування, використовуючи умови освітнього середовища. У процесі діалогічного навчання, яке передбачає розмову, бесіду між двома особами, метою якої є пізнання сутності предмета чи явища в процесі обміну думками суб'єктів навчальної взаємодії, реалізується навчальний діалог, який, будучи основною формою соціальної комунікації, створює необхідні умови для оволодіння учнями уміннями самостійно мислити, чітко висловлювати свою точку зору, відстоювати свою позицію.

Мета курсу: формування умінь діалогічного спілкування старшокласників.

У змісті курсу «Навчаємось діалогічного спілкування» передбачені теми, які спрямовані на розвиток умінь діалогічного спілкування, уміння знаходити спільну мову з різними людьми, що стане у нагоді при обрані будь-якої професії.

Зміст курсу за вибором «Навчаємось діалогічного спілкування» не лише сприятиме формуванню умінь діалогічного спілкування, а й поглиблюватиме знання з профільних предметів, допомагатиме у професійному самовизначенні випускників загальноосвітніх навчальних закладів, стимулюватиме розвиток загальнонавчальних і професійно спрямованих навичок і умінь учнів.

Курс із 10 тем розраховано на 17 годин навчального часу.

У першому розділі розглядаються теоретичні проблеми процесу спілкування, його класифікація, досліджуються особливості діалогічного мовлення та діалогу як типу тексту, наводиться класифікація структурних одиниць діалогу – діалогічних єдностей.

У другому розділі висвітлюються характерні особливості мовленнєвих актів, наводиться їх класифікація, досліджуються основні учасники мовленнєвого акту – мовець і слухач, та категорії їх вираження в діалозі.

Продовження додатка И

№	Тема уроку, зміст	К-ть годин	Прим.
I. ХАРАКТЕРИСТИКА ДІАЛОГІЧНОГО МОВЛЕННЯ (7 год)			
Тема 1.1. Види спілкування (1 год)			
1.	1.1.1. Контактне та дистантне спілкування. Безпосереднє (пряме) та опосередковане (непряме) спілкування. Усне та письмове спілкування. Масове та міжособистісне або особисте спілкування. Спілкування діалогічне та монологічне.	1	
Тема 1.2. Текст як об'єкт лінгвістичного дослідження (1 год)			
2.	1.2.1. Усна/письмова форма існування тексту. Текст, як найбільша комунікативна одиниця. Поняття дискурсу, його аналіз та типи.	1	
1.3. Порівняльна характеристика діалогу та монологу (1 год)			
3.	1.3.1. Монологічний та діалогічний тексти. Критерії розрізнення монологу та діалогу.	1	
Тема 1.4. Діалог як тип тексту (3 год)			
4.	1.4.1. Цілісність діалогу. Елементи, що забезпечують єдність діалогу: повторення слів та окремих реплік; використання займенників та синонімічних слів; вживанням дієслівних форм другої особи; звертання до співрозмовника.	1	
5.	1.4.2. Типологічні та стилістичні особливості діалогу. Семантика діалогу. Тема-рематичний поділ. Мовні засоби тема-рематичної організації речення. Групи усталених розмовних формул.	1	
6.	1.4.3. Діалог з однобічним повідомленням інформації. Діалог взаємно інформаційного характеру. Функції діалогу в процесі спілкування.	1	
Тема 1.5. Діалогічна єдність – одиниця діалогу (1 год)			
7.	1.5.1. Поняття «діалогічна єдність». Ініціативна репліка. Типи реактивних або ініціативно-реактивних реплік. Фактори діалогічної єдності.	1	
II. АДРЕСАНТ ТА АДРЕСАТ У ПРОЦЕСІ ДІАЛОГІЧНОГО МОВЛЕННЯ (10 год)			
Тема 2.1. Мовленнєвий акт як одиниця процесу спілкування (2 год)			
8.	2.1.1. Поняття «мовленнєвий акт». Теорія мовленнєвих актів. Основні характеристики мовленнєвого акту.	1	
9.	2.1.2. Категорії мовленнєвих актів: асертиви; директиви; комісиви; експресиви; декларативи. Етапи мовленнєвих актів.	1	

Закінчення додатка И

Тема 2.2. Основні аспекти комунікативної інтенції мовця (1 год)			
10.	2.2.1. Мовні і мисленнєві операції – локуція, ілокуція та перлокуція. Локутивні, ілокутивні та перлокутивні мовленнєві акти.	1	
Тема 2.3. Перформативні дієслова (1 год)			
11.	2.3.1. Класичні приклади дієслів мовленнєвих актів. Констативи. Класифікація перформативних дієслів.	1	
Тема 2.4. Структура мовленнєвого акту (1 год)			
12.	2.4.1. Основні компоненти структури мовленнєвого акту. Адресант, адресат та міжособистісні відносини учасників спілкування.	1	
Тема 2.5. Мовець і слухач – основні учасники мовленнєвого акту (5 год)			
13.	2.5.1. Цілі висловлювання. Аналіз ходів мовленнєвої стратегії: хід «узагальнення», «наведення прикладу», «підсилення», хід «поступки», хід «перенесення», хід «контраст».	1	
14.	2.5.2. Кооперативні стратегії спілкування. Типи інформативних та інтерпретивних діалогів. Некооперативні стратегії спілкування. Стратегії відмови.	1	
15.	2.5.3. Правила комунікативного співробітництва. Регулятивні та конститутивні правила вживання висловлювання. Правила ведення розмови.	1	
16.	2.5.4. Принцип кооперації: максима повноти інформації, максима якості інформації, Максима релевантності та максима манери. Принцип ввічливості. Правила для мовця.	1	
17.	2.5.5. Невербальні засоби спілкування. Паралінгвістика і паракінестика. Правила комунікативного співробітництва для слухача.	1	

ДОДАТОК К

АНКЕТА
для старшокласника
ВПРАВИ І ЗАВДАННЯ У ПІДРУЧНИКАХ

1. Зазначте, будь ласка, клас, у якому Ви навчаєтеся (обведіть колом) **10** **11**
2. У якій школі навчаєтеся (напишіть) _____

3. Чи цікаві і корисні Вам (чи викликають у Вас позитивні емоції, чи із задоволенням Ви виконуєте) завдання у підручнику, якщо вони (обрати можна будь-яку кількість варіантів. У потрібній чарунці поставте знак «+», або «✓»):

КОД	Чи цікаві і корисні Вам завдання і вправи, якщо вони:	ВІДПОВІДЬ
Д-3	Вимагають міркувати, аналізувати і робити висновки	
Д-4	Готують жити в інформаційному суспільстві	
Д-5	Мають творчий (вільний) характер	
Д-6	Передбачають створення мультимедійної презентації	
Д-7	Пов'язані з написанням твору-роздуму, есе, тез усного повідомлення	
Д-8	Спрямовані на майбутню професійну діяльність	
Д-9	Спрямовані на підсумування прочитаного, вивченого	
Д-10	Стосуються тих, хто любить мріяти і фантазувати	
К-11	Дають змогу навчатися мислити самостійно	
К-12	Мають міжпредметний характер і в такий спосіб сприяють засвоєнню знань з інших галузей	
К-13	Містять елементи, що спонукають долучатися до культури, мистецтва	
К-14	Передбачають аналіз навчальних текстів	
К-15	Передбачають складання цитатного плану характеристики образу (персонажу) художнього твору	
К-16	Пов'язані з інтернет-середовищем, наприклад, типу «Інтернет-путівник»	
К-17	Спрямовані на дослідження мовного матеріалу	
М-18	Мають практичну спрямованість і допомагають засвоїти знання, сприяють розвитку навичок і вмінь	
М-19	Передбачають аналіз літературного твору	
М-20	Передбачають словникову роботу	
М-21	Підтримують позитивну атмосферу у класі і розраховані на тих, хто любить жартувати	
М-22	Спрямовані на інтерактивне навчання	

4. Просимо висловити свої думки з приводу опитування: _____

Щиро вдячні за участь в опитуванні!

ДОДАТОК Л

**Інструментарій для виявлення в учнів рівня самооцінки потреби набувати
вміння діалогічного спілкування у процесі навчання гуманітарних
предметів**

А. Мотиваційний компонент	Самооцінка	Шкала оцінювання
1. Що Вас найбільше спонукає до активного спілкування?	А. Постійні зауваження вчителя Б. Бажання висловитися з приводу В. Готовність поділитися аргументами на користь того, чия думка мені сподобалася	А – 1 бал Б – 2 бали В – 3 бали
2. Ви завжди відстоюєте свою думку, коли виникає будь-яка дискусія?	А. Так Б. Ні В. Утруднююсь відповісти	А – 1 бал Б – 3 бали В – 2 бали
3. Ви погодилися б з таким твердженням «Діалогічна взаємодія є ціннісним актом, спрямованим на досягнення взаєморозуміння»?	А. Так Б. Ні В. Утруднююсь відповісти	А – 1 бал Б – 1 бал В – 2 бали
4. Ви відчуваєте в собі готовість і бажання навчитися збалансовувати (співвідносити) свої інтереси з інтересами інших?	А. Так Б. Ні В. Утруднююсь відповісти	А – 3 бали Б – 1 бал В – 2 бали
5. Ви поважали б того, хто вміє скоригувати свою мовленнєву поведінку, аби досягати життєвих планів (цілей)?	А. Так Б. Ні В. Утруднююсь відповісти	А – 3 бали Б – 1 бал В – 2 бали
6. Чи завжди людина з активним стилем толерантного (ввічливого) спілкування розуміє й усвідомлює сутність моральної відповідальності за своє слово?	А. Так Б. Ні В. Утруднююсь відповісти	А – 1 бал Б – 1 бал В – 2 бали

Максимальна кількість балів за блоком А – 16.

Продовження додатка Л

В. Когнітивний компонент	Самооцінка	Шкала оцінювання
1. Чи обов'язково мати знання про діалог, функції діалогу, діалогічне спілкування, комунікативну поведінку, аби в майбутньому ефективніше будувати професійну кар'єру?	А. Напевно, так Б. Напевно, ні В. Утруднююсь відповісти	А – 1 бал Б – 1 бал В – 2 бали
2. Ви можете з упевненістю сказати, що в класі є учні, які можуть розв'язувати комунікативні проблеми на основі здобутих знань?	А. Так Б. Ні В. Утруднююсь відповісти	А – 3 бали Б – 3 бали В – 1 бал
3. Як часто Вам доводиться вдаватися до критичного аналізу будь-яких навчальних ситуацій (вправ, завдань) і висловлювати з цього приводу свою думку?	А. Іноді Б. Часто В. Утруднююсь відповісти	А – 1 бал Б – 3 бали В – 0 балів
4. Коли Вам кажуть, що слід критично мислити і піддавати критичному аналізу факти, явища чи ситуації, Ви завжди знаходите те, що можна розкритикувати?	А. Іноді Б. Часто В. Утруднююсь відповісти	А – 0 балів Б – 0 балів В – 3 бали
5. У Вас коли-небудь виникали думки, що спілкування на заняттях не додає Вам знань і досвіду, яким Ви могли б скористатись у майбутньому?	А. Іноді Б. Часто В. Утруднююсь відповісти	А – 1 бал Б – 1 бал В – 3 бали
6. Чи завжди у Вас з'являється бажання взяти участь у діалозі (дискусії) під час занять, або подискутувати з учителем?	А. Іноді Б. Часто В. Дуже часто	А – 1 бал Б – 2 бали В – 3 бали

Максимальна кількість балів за блоком В – 17.

Закінчення додатка Л

С. Діяльнісний компонент	Самооцінка	Шкала оцінювання
1. Як часто у друзів, батьків, знайомих Ви цікавитесь їхніми успіхами, обговорюєте різні теми, факти, ситуації?	А. Іноді Б. Часто В. Дуже часто	А – 1 бал Б – 2 бали В – 3 бали
2. Який стиль поведінки Вам більше характерний під час навчальних занять?	А. Займаюся своїми справами Б. Уважно слухаю інших В. Подаю репліки з місця Г. Ставлю запитання по темі Д. Переважно виступаю з доповідями чи повідомленнями Е. Часто дискутую з обговорюваних питань	А – 0 балів Б – 1 бал В – 2 бали Г – 3 бали Д – 4 бали Е – 5 балів
3. Коли під час відповіді на запитання вчителя, під час обговорення чи дискусії (дебатів) на уроці з певного предмета Вам не вистачає аргументів (знань тощо), як Ви себе відчуваєте?	А. Як завжди, усе знати неможливо Б. Намагаюся залучити знання з інших предметів В. Ніяковію і жалкую, що недовчив (-ла)	А – 1 бал Б – 2 бали В – 1 бал
4. Чи можна діалог (діалогічне спілкування) з кимось використовувати так, щоб це додавало знань, допомагало активній пізнавальній діяльності?	А. Так Б. Ні В. Утруднююсь відповісти	А – 3 бали Б – 1 бал В – 2 бали
5. Ви вважаєте таку людину відкритою і толерантною, яка у міжособистісному спілкуванні вміє висловити своє ставлення?	А. Так Б. Ні В. Утруднююсь відповісти	А – 3 бали Б – 1 бал В – 2 бали
6. Як Ви зреагуєте, якщо Вам під час розмови за будь-якого приводу кілька разів скажуть, що треба цінувати особистість, її погляди, розуміти, що діяльність людини є результатом її обізнаності та освіченості?	А. Можливо, так натякають мені на мої ж недоліки Б. Напевно, пишаються собою В. Утруднююсь відповісти	А – 2 бали Б – 1 бал В – 3 бали

Максимальна кількість балів за блоком С – 19.

ДОДАТОК М

АНАЛІЗ ЕМПІРИЧНИХ ДАНИХ ЗА МОТИВАЦІЙНИМ КОМПОНЕНТОМ

Таблиця М-1

**Рівні самооцінки сформованості ставлень старшокласників до потреби набувати
уміння діалогічного спілкування у процесі навчання гуманітарних предметів
(по завершенні формульовального етапу; мотиваційний компонент)**

ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНІ ГРУПИ												
Рівні	ЕГ-1		ЕГ-2		ЕГ-3		ЕГ-4		ЕГ-5		ЕГ-6	
	К-ть	%	К-ть	%	К-ть	%	К-ть	%	К-ть	%	К-ть	%
Високий	10	19,23	9	19,57	6	17,14	7	24,14	4	26,67	4	26,67
Достатній	28	53,84	25	54,35	20	57,14	18	62,07	8	53,33	6	40,00
Середній	11	21,16	9	19,57	6	17,14	3	10,35	2	13,33	3	20,00
Низький	3	5,77	3	6,51	3	8,58	1	3,44	1	6,67	2	13,33
УСЬОГО	52	100,00	46	100,00	35	100,00	29	100,00	15	100,00	15	100,00
КОНТРОЛЬНІ ГРУПИ												
Рівні	КГ-1		КГ-2		КГ-3		КГ-4		КГ-5		КГ-6	
	К-ть	%	К-ть	%	К-ть	%	К-ть	%	К-ть	%	К-ть	%
Високий	7	14,00	5	11,11	4	10,81	5	16,13	3	18,75	2	14,29
Достатній	24	48,00	22	48,89	15	40,54	16	51,61	5	31,25	4	28,57
Середній	12	24,00	12	26,67	14	37,84	7	22,58	6	37,50	5	35,71
Низький	7	14,00	6	13,33	4	10,81	3	9,68	2	12,50	3	21,43
УСЬОГО	50	100,00	45	100,00	37	100,00	31	100,00	16	100,00	14	100,00

Перевірка емпіричних даних за критерієм Колмогорова-Смірнова за сформованими ЕГ та КГ в експериментальних загальноосвітніх навчальних закладах.

Таблиця М-2

**Розрахунок критерію Колмогорова-Смірнова для кожної з ЕГ і КГ, сформованих на базі
експериментальних загальноосвітніх навчальних закладів по завершенні
формульовального експерименту
(мотиваційний компонент)**

Рівні самооцінки ССПНУДС ²⁸	Емпір. частоти		Емпір. частоти		Накопичені емпіричні частоти		Різниця Σf_1^* Σf_2^*
	f_1 (КГ)	f_2 (ЕГ)	f_1^* (КГ)	f_2^* (ЕГ)	Σf_1^* (КГ)	Σf_2^* (ЕГ)	
ЗНЗ №1, мотиваційний компонент							
Високий	7	10	0,140	0,192	0,140	0,192	0,052
Достатній	24	28	0,480	0,538	0,620	0,730	0,110
Середній	12	11	0,240	0,212	0,860	0,942	0,082
Низький	7	3	0,140	0,058	1,000	1,000	0
Σ	50	52	1	1			
Розрахунок критерію Колмогорова-Смірнова для ЗНЗ №1 (мотиваційний компонент):							
$\lambda_a = 0,110 \times \sqrt{\frac{193 \cdot 192}{193 + 192}} = 0,110 \times \sqrt{\frac{37056}{385}} = 0,110 \cdot \sqrt{96,24935} = 0,110 \cdot 9,81068 = 1,07918 \cdot$							

²⁸ ССПНУДС – Сформованість ставлень до потреби набувати умінь діалогічного спілкування.

Продовження додатка М

Закінчення таблиці М-2

ЗНЗ №2, мотиваційний компонент							
Високий	5	9	0,111	0,196	0,111	0,196	0,085
Достатній	22	25	0,489	0,543	0,600	0,739	0,139
Середній	12	9	0,267	0,196	0,867	0,392	0,475
Низький	6	3	0,133	0,065	1,000	1,000	0
Σ	45	46	1	1			
Розрахунок критерію Колмогорова-Смірнова для ЗНЗ №2 (мотиваційний компонент):							
$\lambda_a = 0,475 \times \sqrt{\frac{193 \cdot 192}{193 + 192}} = 0,475 \times \sqrt{\frac{37056}{385}} = 0,475 \cdot \sqrt{96,24935} = 0,475 \cdot 9,81068 = 4,66007$							
ЗНЗ №3, мотиваційний компонент							
Високий	4	6	0,108	0,171	0,108	0,171	0,063
Достатній	15	20	0,405	0,571	0,513	0,742	0,230
Середній	14	6	0,378	0,171	0,891	0,342	0,549
Низький	4	3	0,108	0,086	1,000	1,000	0
Σ	37	35	1	1			
Розрахунок критерію Колмогорова-Смірнова для ЗНЗ №3 (мотиваційний компонент):							
$\lambda_a = 0,549 \times \sqrt{\frac{193 \cdot 192}{193 + 192}} = 0,549 \times \sqrt{\frac{37056}{385}} = 0,549 \cdot \sqrt{96,24935} = 0,549 \cdot 9,81068 = 5,38606$							
ЗНЗ №4, мотиваційний компонент							
Високий	5	7	0,161	0,241	0,161	0,241	0,080
Достатній	16	18	0,516	0,621	0,677	0,862	0,185
Середній	7	3	0,226	0,103	0,903	0,965	0,062
Низький	3	1	0,097	0,035	1,000	1,000	0
Σ	31	29	1	1			
Розрахунок критерію Колмогорова-Смірнова для ЗНЗ №4 (мотиваційний компонент):							
$\lambda_a = 0,185 \times \sqrt{\frac{193 \cdot 192}{193 + 192}} = 0,185 \times \sqrt{\frac{37056}{385}} = 0,185 \cdot \sqrt{96,24935} = 0,185 \cdot 9,81068 = 1,81498$							
ЗНЗ №5, мотиваційний компонент							
Високий	3	4	0,188	0,267	0,188	0,267	0,079
Достатній	5	8	0,313	0,533	0,501	0,800	0,299
Середній	6	2	0,375	0,133	0,876	0,933	0,057
Низький	2	1	0,125	0,067	1,000	1,000	0
Σ	16	15	1	1			
Розрахунок критерію Колмогорова-Смірнова для ЗНЗ №5 (мотиваційний компонент):							
$\lambda_a = 0,299 \times \sqrt{\frac{193 \cdot 192}{193 + 192}} = 0,299 \times \sqrt{\frac{37056}{385}} = 0,299 \cdot \sqrt{96,24935} = 0,299 \cdot 9,81068 = 2,93339$							
ЗНЗ №6, мотиваційний компонент							
Високий	2	4	0,143	0,267	0,143	0,267	0,124
Достатній	4	6	0,286	0,400	0,432	0,667	0,235
Середній	5	3	0,357	0,200	0,789	0,467	0,322
Низький	3	2	0,214	0,133	1,000	1,000	0
Σ	14	15	1	1			
Розрахунок критерію Колмогорова-Смірнова для ЗНЗ №6 (мотиваційний компонент):							
$\lambda_a = 0,322 \times \sqrt{\frac{193 \cdot 192}{193 + 192}} = 0,322 \times \sqrt{\frac{37056}{385}} = 0,322 \cdot \sqrt{96,24935} = 0,322 \cdot 9,81068 = 3,15904$							

Продовження додатка М

Таблиця М-3

Підсумкова таблиця за мотиваційним компонентом
(по кожному ЗНЗ окремо)

Компонент	Емпіричні значення					
	ЗНЗ№1	ЗНЗ№2	ЗНЗ№3	ЗНЗ№4	ЗНЗ№5	ЗНЗ№6
Мотиваційний	1,07918	4,66007	5,38606	1,81498	2,93339	3,15904

Таблиця М-4

Підсумкова таблиця за мотиваційним компонентом
(за рівнями загалом для ЕГ та КГ)

Рівні самооцінки ССПНУДС	Емпір. частоти		Емпір. частоти		Накопичені емпіричні частоти		Різниця $ \Sigma f_1^* - \Sigma f_2^* $
	f_1 (КГ)	f_2 (ЕГ)	f_1^* (КГ)	f_2^* (ЕГ)	Σf_1^* (КГ)	Σf_2^* (ЕГ)	
Високий	26	40	0,135	0,208	0,135	0,208	0,073
Достатній	86	105	0,446	0,547	0,581	0,755	0,174
Середній	56	34	0,290	0,177	0,871	0,932	0,061
Низький	25	13	0,130	0,067	1,000	1,000	0
Σ	193	192	1	1			

Розрахунок критерію Колмогорова-Смірнова для ЕГ та КГ (мотиваційний компонент):

$$\lambda_a = 0,174 \times \sqrt{\frac{193 \cdot 192}{193 + 192}} = 0,174 \times \sqrt{\frac{37056}{385}} = 0,174 \cdot \sqrt{96,24935} = 0,174 \cdot 9,81068 = 1,70706.$$

Висновок: $1,70706 \geq 1,36$, отже, після експерименту мотиваційний компонент значно зріс серед учнів ЕГ.

АНАЛІЗ ЕМПІРИЧНИХ ДАНИХ ЗА КОГНІТИВНИМ КОМПОНЕНТОМ

Таблиця М-5

**Рівні самооцінки сформованості ставлень старшокласників до потреби набувати
уміння діалогічного спілкування у процесі навчання гуманітарних предметів**
(по завершенні формульовального етапу; когнітивний компонент)

ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНІ ГРУПИ												
Рівні	ЕГ-1		ЕГ-2		ЕГ-3		ЕГ-4		ЕГ-5		ЕГ-6	
	К-ть	%	К-ть	%	К-ть	%	К-ть	%	К-ть	%	К-ть	%
Високий	11	21,15	10	21,74	6	17,14	6	20,69	3	20,00	3	20,00
Достатній	17	32,70	11	23,91	10	28,58	9	31,03	6	40,00	3	20,00
Середній	20	38,46	22	47,83	14	40,00	12	41,38	6	40,00	7	46,67
Низький	4	7,69	3	6,52	5	14,28	2	6,90	0	0,00	2	13,33
УСЬОГО	52	100,00	46	100,00	35	100,00	29	100,00	15	100,00	15	100,00
КОНТРОЛЬНІ ГРУПИ												
Рівні	КГ-1		КГ-2		КГ-3		КГ-4		КГ-5		КГ-6	
	К-ть	%	К-ть	%	К-ть	%	К-ть	%	К-ть	%	К-ть	%
Високий	7	14,00	7	15,56	5	13,51	5	16,13	2	12,50	2	14,29
Достатній	15	30,00	10	22,22	10	27,03	10	32,26	5	31,25	3	21,43
Середній	25	50,00	24	53,33	16	43,24	13	41,93	8	50,00	8	57,14
Низький	3	6,00	4	8,89	6	16,22	3	9,68	1	6,25	1	7,14
УСЬОГО	50	100,00	45	100,00	37	100,00	31	100,00	16	100,00	14	100,00

Продовження додатка М

Перевірка емпіричних даних за критерієм Колмогорова-Смірнова за сформованими ЕГ та КГ в експериментальних загальноосвітніх навчальних закладах.

Таблица М-6

Розрахунок критерію Колмогорова-Смірнова для кожної з ЕГ і КГ, сформованих на базі експериментальних загальноосвітніх навчальних закладів по завершенні формувального експерименту
(когнітивний компонент)

Рівні самооцінки ССПНУДС	Емпір. частоти		Емпір. частоті		Накопичені емпіричні частоті		Різниця $ \sum f_1^* - \sum f_2^* $
	f_1 (КГ)	f_2 (ЕГ)	f_1^* (КГ)	f_2^* (ЕГ)	Σf_1^* (КГ)	Σf_2^* (ЕГ)	
ЗНЗ №1, когнітивний компонент							
Високий	7	11	0,140	0,212	0,140	0,212	0,072
Достатній	15	17	0,300	0,330	0,440	0,542	0,102
Середній	25	20	0,500	0,385	0,940	0,927	0,013
Низький	3	4	0,060	0,077	1,000	1,000	0
Σ	50	52	1	1			
Розрахунок критерію Колмогорова-Смірнова для ЗНЗ №1 (когнітивний компонент):							
$\lambda_a = 0,102 \times \sqrt{\frac{193 \cdot 192}{193 + 192}} = 0,102 \times \sqrt{\frac{37056}{385}} = 0,102 \cdot \sqrt{96,24935} = 0,102 \cdot 9,81068 = 1,00069$							
ЗНЗ №2, когнітивний компонент							
Високий	7	10	0,156	0,217	0,156	0,217	0,061
Достатній	10	11	0,222	0,239	0,378	0,456	0,078
Середній	24	22	0,533	0,478	0,911	0,934	0,023
Низький	4	3	0,089	0,065	1,000	1,000	0
Σ	45	46	1	1			
Розрахунок критерію Колмогорова-Смірнова для ЗНЗ №2 (когнітивний компонент):							
$\lambda_a = 0,078 \times \sqrt{\frac{193 \cdot 192}{193 + 192}} = 0,078 \times \sqrt{\frac{37056}{385}} = 0,078 \cdot \sqrt{96,24935} = 0,078 \cdot 9,81068 = 0,76523$							
ЗНЗ №3, когнітивний компонент							
Високий	5	6	0,135	0,171	0,135	0,171	0,036
Достатній	10	10	0,270	0,286	0,405	0,457	0,052
Середній	16	14	0,432	0,400	0,837	0,857	0,020
Низький	6	5	0,162	0,143	1,000	1,000	0
Σ	37	35	1	1			
Розрахунок критерію Колмогорова-Смірнова для ЗНЗ №3 (когнітивний компонент):							
$\lambda_a = 0,052 \times \sqrt{\frac{193 \cdot 192}{193 + 192}} = 0,052 \times \sqrt{\frac{37056}{385}} = 0,052 \cdot \sqrt{96,24935} = 0,052 \cdot 9,81068 = 0,51016$							
ЗНЗ №4, когнітивний компонент							
Високий	5	6	0,161	0,207	0,161	0,207	0,046
Достатній	10	9	0,323	0,310	0,484	0,517	0,033
Середній	13	12	0,419	0,414	0,903	0,931	0,028
Низький	3	2	0,097	0,067	1,000	1,000	0
Σ	31	29	1	1			
Розрахунок критерію Колмогорова-Смірнова для ЗНЗ №4 (когнітивний компонент):							
$\lambda_a = 0,046 \times \sqrt{\frac{193 \cdot 192}{193 + 192}} = 0,046 \times \sqrt{\frac{37056}{385}} = 0,046 \cdot \sqrt{96,24935} = 0,046 \cdot 9,81068 = 0,45129$							

Продовження додатка М

Закінчення таблиці М-6

ЗНЗ №5, когнітивний компонент							
Високий	2	3	0,125	0,200	0,125	0,200	0,075
Достатній	5	6	0,313	0,400	0,438	0,600	0,162
Середній	8	6	0,500	0,400	0,938	0,800	0,138
Низький	1	0	0,063	0,00	1,000	1,000	0
Σ	16	15	1	1			
Розрахунок критерію Колмогорова-Смірнова для ЗНЗ №5 (когнітивний компонент):							
$\lambda_a = 0,162 \times \sqrt{\frac{193 \cdot 192}{193 + 192}} = 0,162 \times \sqrt{\frac{37056}{385}} = 0,162 \cdot \sqrt{96,24935} = 0,162 \cdot 9,81068 = 1,58933$							
ЗНЗ №6, когнітивний компонент							
Високий	2	3	0,143	0,200	0,143	0,200	0,057
Достатній	3	3	0,214	0,200	0,357	0,400	0,043
Середній	8	7	0,571	0,467	0,928	0,867	0,061
Низький	1	2	0,071	0,133	1,000	1,000	0
Σ	14	15	1	1			
Розрахунок критерію Колмогорова-Смірнова для ЗНЗ №6 (когнітивний компонент):							
$\lambda_a = 0,061 \times \sqrt{\frac{193 \cdot 192}{193 + 192}} = 0,061 \times \sqrt{\frac{37056}{385}} = 0,061 \cdot \sqrt{96,24935} = 0,061 \cdot 9,81068 = 0,59845$							

Таблиця М-7

Підсумкова таблиця за когнітивним компонентом
(по кожному ЗНЗ окремо)

Компонент	Емпіричні значення					
	ЗНЗ№1	ЗНЗ№2	ЗНЗ№3	ЗНЗ№4	ЗНЗ№5	ЗНЗ№6
Когнітивний	1,00069	0,76523	0,51016	0,45129	1,58933	0,59845

Таблиця М-8

Підсумкова таблиця за когнітивним компонентом
(за рівнями загалом для ЕГ та КГ)

Рівні самооцінки ССПНУДС	Емпір. частоти		Емпір. частоти		Накопичені емпіричні частоти		Різниця $ \Sigma f_1^* - \Sigma f_2^* $
	f_1 (КГ)	f_2 (ЕГ)	f_1^* (КГ)	f_2^* (ЕГ)	Σf_1^* (КГ)	Σf_2^* (ЕГ)	
Високий	28	39	0,150	0,203	0,150	0,203	0,053
Достатній	53	56	0,275	0,292	0,425	0,495	0,07
Середній	94	81	0,487	0,423	0,912	0,918	0,06
Низький	18	16	0,093	0,083	1,000	1,000	0
Σ	193	192	1	1			

Розрахунок критерію Колмогорова-Смірнова для ЕГ та КГ (когнітивний компонент):

$$\lambda_a = 0,053 \times \sqrt{\frac{193 \cdot 192}{193 + 192}} = 0,053 \times \sqrt{\frac{37056}{385}} = 0,053 \cdot \sqrt{96,24935} = 0,053 \cdot 9,81068 = 0,51997 \cdot$$

Висновок: $0,51997 \leq 1,36$, отже, після експерименту когнітивний компонент дещо зріс серед учнів ЕГ.

Продовження додатка М

АНАЛІЗ ЕМПІРИЧНИХ ДАНИМИ ЗА КОГНІТИВНИМ КОМПОНЕНТОМ

Таблиця М-9

**Рівні самооцінки сформованості ставлень старшокласників до потреби набувати
уміння діалогічного спілкування у процесі навчання гуманітарних предметів
(по завершенні формульовального етапу; діяльнісний компонент)**

ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНІ ГРУПИ												
Рівні	ЕГ-1		ЕГ-2		ЕГ-3		ЕГ-4		ЕГ-5		ЕГ-6	
	К-ть	%	К-ть	%	К-ть	%	К-ть	%	К-ть	%	К-ть	%
Високий	17	32,69	18	39,13	11	31,43	11	37,93	6	40,00	5	33,33
Достатній	22	42,31	16	34,78	13	37,14	11	37,93	6	40,00	5	33,33
Середній	10	19,23	11	23,92	7	20,00	5	17,24	3	20,00	5	33,33
Низький	3	5,77	1	2,17	4	11,43	2	6,90	0	0,00	0	0,00
УСЬОГО	52	100,00	46	100,00	35	100,00	29	100,00	15	100,00	15	100,00
КОНТРОЛЬНІ ГРУПИ												
Рівні	КГ-1		КГ-2		КГ-3		КГ-4		КГ-5		КГ-6	
	К-ть	%	К-ть	%	К-ть	%	К-ть	%	К-ть	%	К-ть	%
Високий	12	24,00	14	31,11	10	27,03	9	29,03	5	31,25	3	21,44
Достатній	16	34,00	18	40,00	12	32,43	13	41,94	5	31,25	5	35,71
Середній	18	36,00	10	22,22	11	29,73	7	22,58	6	62,50	5	35,71
Низький	4	8,00	3	6,67	4	10,81	2	6,45	0	0,00	1	7,14
УСЬОГО	50	100,00	45	100,00	37	100,00	31	100,00	16	100,00	14	100,00

Перевірка емпіричних даних за критерієм Колмогорова-Смірнова за сформованими ЕГ та КГ в експериментальних загальноосвітніх навчальних закладах.

Таблиця М-10

**Розрахунок критерію Колмогорова-Смірнова для кожної з ЕГ і КГ, сформованих на базі
експериментальних загальноосвітніх навчальних закладів по завершенні
формульовального експерименту
(діяльнісний компонент)**

Рівні самооцінки ССПНУДС ²⁹	Емпір. частоти		Емпір. частоті		Накопичені емпіричні частоті		Різниця Σ f ₁ [*] - Σ f ₂ [*]
	f ₁ (КГ)	f ₂ (ЕГ)	f ₁ [*] (КГ)	f ₂ [*] (ЕГ)	Σ f ₁ [*] (КГ)	Σ f ₂ [*] (ЕГ)	
ЗНЗ №1, діяльнісний компонент							
Високий	12	17	0,240	0,327	0,240	0,327	0,087
Достатній	16	22	0,320	0,423	0,560	0,750	0,190
Середній	18	10	0,360	0,193	0,920	0,943	0,023
Низький	4	3	0,080	0,058	1,000	1,000	0
Σ	50	52	1	1			
Розрахунок критерію Колмогорова-Смірнова для ЗНЗ №1 (діяльнісний компонент):							
$\lambda_a = 0,190 \times \sqrt{\frac{193 \cdot 192}{193 + 192}} = 0,190 \times \sqrt{\frac{37056}{385}} = 0,190 \cdot \sqrt{96,24935} = 0,190 \cdot 9,81068 = 1,86403$							

²⁹ СПНУДС – Сформованість ставлень до потреби набувати умінь діалогічного спілкування.

Продовження додатка М

Закінчення таблиці М-10

ЗНЗ №2, діяльнісний компонент							
Високий	14	18	0,311	0,391	0,311	0,391	0,080
Достатній	18	16	0,400	0,348	0,711	0,739	0,028
Середній	10	11	0,222	0,239	0,933	0,978	0,045
Низький	3	1	0,067	0,065	1,000	1,000	0
Σ	45	46	1	1			
Розрахунок критерію Колмогорова-Смірнова для ЗНЗ №2 (діяльнісний компонент):							
$\lambda_a = 0,080 \times \sqrt{\frac{193 \cdot 192}{193 + 192}} = 0,080 \times \sqrt{\frac{37056}{385}} = 0,080 \cdot \sqrt{96,24935} = 0,080 \cdot 9,81068 = 0,78485$							
ЗНЗ №3, діяльнісний компонент							
Високий	10	11	0,270	0,314	0,270	0,314	0,044
Достатній	12	13	0,324	0,371	0,594	0,685	0,091
Середній	11	7	0,297	0,200	0,891	0,885	0,006
Низький	4	4	0,108	0,114	1,000	1,000	0
Σ	37	35	1	1			
Розрахунок критерію Колмогорова-Смірнова для ЗНЗ №3 (діяльнісний компонент):							
$\lambda_a = 0,091 \times \sqrt{\frac{193 \cdot 192}{193 + 192}} = 0,091 \times \sqrt{\frac{37056}{385}} = 0,091 \cdot \sqrt{96,24935} = 0,091 \cdot 9,81068 = 1,78554$							
ЗНЗ №4, діяльнісний компонент							
Високий	9	11	0,290	0,379	0,290	0,379	0,089
Достатній	13	11	0,419	0,379	0,709	0,758	0,049
Середній	7	5	0,226	0,172	0,935	0,930	0,005
Низький	2	2	0,065	0,069	1,000	1,000	0
Σ	31	29	1	1			
Розрахунок критерію Колмогорова-Смірнова для ЗНЗ №4 (діяльнісний компонент):							
$\lambda_a = 0,089 \times \sqrt{\frac{193 \cdot 192}{193 + 192}} = 0,089 \times \sqrt{\frac{37056}{385}} = 0,089 \cdot \sqrt{96,24935} = 0,089 \cdot 9,81068 = 0,87315$							
ЗНЗ №5, когнітивний компонент							
Високий	5	6	0,313	0,400	0,313	0,400	0,087
Достатній	5	6	0,313	0,400	0,616	0,800	0,184
Середній	6	3	0,375	0,200	0,991	1,000	0,009
Низький	0	0	0,000	0,000	1,000	1,000	0
Σ	16	15	1	1			
Розрахунок критерію Колмогорова-Смірнова для ЗНЗ №5 (діяльнісний компонент):							
$\lambda_a = 0,184 \times \sqrt{\frac{193 \cdot 192}{193 + 192}} = 0,184 \times \sqrt{\frac{37056}{385}} = 0,184 \cdot \sqrt{96,24935} = 0,184 \cdot 9,81068 = 1,80517$							
ЗНЗ №6, діяльнісний компонент							
Високий	3	5	0,214	0,333	0,214	0,333	0,119
Достатній	5	5	0,357	0,333	0,571	0,666	0,095
Середній	5	5	0,357	0,333	0,928	0,999	0,071
Низький	1	0	0,071	0,000	1,000	1,000	0
Σ	14	15	1	1			
Розрахунок критерію Колмогорова-Смірнова для ЗНЗ №6 (діяльнісний компонент):							
$\lambda_a = 0,119 \times \sqrt{\frac{193 \cdot 192}{193 + 192}} = 0,119 \times \sqrt{\frac{37056}{385}} = 0,119 \cdot \sqrt{96,24935} = 0,119 \cdot 9,81068 = 1,16747$							

Закінчення додатка М

Таблиця М-11

Підсумкова таблиця за діяльнісним компонентом
(по кожному ЗНЗ окремо)

Компонент	Емпіричні значення					
	ЗНЗ№1	ЗНЗ№2	ЗНЗ№3	ЗНЗ№4	ЗНЗ№5	ЗНЗ№6
Діяльнісний	1,86403	0,78485	1,78554	0,87315	1,80517	1,16747

Таблиця П-12

Підсумкова таблиця за діяльнісним компонентом
(за рівнями загалом для ЕГ та КГ)

Рівні самооцінки ССПНУДС	Емпір. частоти		Емпір. частоти		Накопичені емпіричні частоти		Різниця $ \sum f_1^* - \sum f_2^* $
	f_1 (КГ)	f_2 (ЕГ)	f_1^* (КГ)	f_2^* (ЕГ)	$\sum f_1^*$ (КГ)	$\sum f_2^*$ (ЕГ)	
Високий	53	68	0,274	0,354	0,274	0,354	0,080
Достатній	69	73	0,358	0,380	0,632	0,734	0,102
Середній	57	41	0,295	0,213	0,927	0,947	0,020
Низький	14	10	0,073	0,052	1,000	1,000	0
Σ	193	192	1	1			
Розрахунок критерію Колмогорова-Смірнова для ЕГ та КГ (діяльнісний компонент): $\lambda_a = 0,102 \times \sqrt{\frac{193 \cdot 192}{193 + 192}} = 0,102 \times \sqrt{\frac{37056}{385}} = 0,102 \cdot \sqrt{96,24935} = 0,102 \cdot 9,81068 = 1,00069$ Висновок: 1,00069 наближене до 1,36, отже, після експерименту діяльнісний компонент помітно зріз серед учнів ЕГ.							

Таблиця М-13

Підсумкова таблиця рівнів самооцінки сформованості ставлень старшокласників до потреби набувати уміння діалогічного спілкування у процесі навчання гуманітарних предметів

Компонент	Емпіричні значення						Середнє значення за рядками
	ЗНЗ№1	ЗНЗ№2	ЗНЗ№3	ЗНЗ№4	ЗНЗ№5	ЗНЗ№6	
Мотиваційний	1,07918	4,66007	5,38606	1,81498	2,93339	3,15904	3,17212
Когнітивний	1,00069	0,76523	0,51016	0,45129	1,58933	0,59845	0,81919
Діяльнісний	1,86403	0,78485	1,78554	0,87315	1,80517	1,16747	1,38004
Середнє значення за стовпцями	1,31463	2,07005	2,56058	1,04647	2,10930	1,64165	1,79045

ДОДАТОК Н

Список публікацій здобувача

Праці, в яких опубліковано основні наукові результати дисертації

1. Васьківська О. Є. Розвиток толерантності старшокласників засобами діалогу в контексті педагогічної спадщини В. О. Сухомлинського / О. Є. Васьківська // Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського: зб. наук. праць / [за ред. О. Я. Савченко, О. В. Сухомлинської. – Миколаїв : МНУ імені В. О. Сухомлинського, 2014. – Вип. 1.47 (114). – С. 47–52. – (Серія: Педагогічні науки).
2. Васьківська О. Є. Розвиток умінь діалогічного спілкування старшокласників засобами шкільного підручника у процесі навчання гуманітарних предметів / О. Є. Васьківська // Проблеми сучасного підручника : зб. наук. праць / [ред. кол. ; голов. ред. – О. М. Топузов]. – Київ : Пед. думка, 2015. – Вип. 15. – Ч. 1. – С. 90–96.
3. Васьківська О. Є. Дидактичні аспекти формування у старшокласників умінь діалогічного спілкування / О. Є. Васьківська // Український педагогічний журнал. – 2016. – №2. – С. 82–87.
4. Васьківська О. Є. Діалог як засіб розвитку толерантності старшокласників / О. Є. Васьківська // Молодь і ринок. – 2016. – №7(138). – С. 144–148.
5. Васьківська О. Є. Формування комунікативної компетентності старшокласників у процесі діалогічного спілкування / О. Є. Васьківська // Молодь і ринок. – 2016. – №11–12 (142). – С. 126–130.
6. Васьківська О. Є. Стан і перспективи розвитку умінь діалогічного спілкування старшокласників засобами сучасного підручника / О. Є. Васьківська, В. І. Кизенко // Проблеми сучасного підручника : зб. наук. праць / [ред. кол. ; голов. ред. – О. М. Топузов]. – Київ : Пед. думка, 2017. – Вип. 18. – С. 5–13.
7. Васьковская Е. Е. Инновационные технологии как ведущий механизм формирования диалогических умений старшеклассников / Е. Е. Васьковская // Личность. Образование. Общество. – В 2-х ч. – Гродно : ГОУ «Гродненский областной институт развития образования», 2016. – Ч. I. – С. 65–67.

Продовження додатка Н

8. Васьківська О. Є. Дидактичні особливості розвитку діалогічного мовлення старшокласників / О. Є. Васьківська // International scientific and practical conference «Innovations and modern technology in the educational system: contribution of Poland and Ukraine»: Conference Proceedings, May 5–6, 2017. Sandomierz. – С. 184–188.

9. Васьківська О. Є. Технологія навчального діалогу як засіб формування умінь діалогічного спілкування старшокласників / О. Є. Васьківська // International scientific professional periodical journal «The Unity of Science». – Vienna, Austria, August 2016. – С. 13–15.

10. Васьківська О. Є. «Формування у старшокласників умінь діалогічного спілкування на уроках з української мови»/ О. Є. Васьківська // Trends in der Entwicklung der nationalen und internationalen Wissenschaft: Sammelwerk der wissenschaftlichen artikel. – Verlag SWG imex GmbH, Nürnberg, Deutschland, 2016. – S. 281–283.

Праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації

11. Васьківська О. Навчання діалогічного мовлення старшокласників / Олена Васьківська // Дидактика: теорія і практика : зб. наук. праць / [за наук. ред. Г. О. Васьківської ; упоряд. С. В. Косянчука]. – Київ : Ін-т пед. НАПН України, 2013. – С. 100–106.

12. Васьківська О. Діалог як чинник детермінації особистості / Олена Васьківська // Дидактика: теорія і практика: зб. наук. праць / [за наук. ред. Г. О. Васьківської; упоряд. С. В. Косянчука]. – Київ : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2014. – С. 79–83.

13. Васьківська О. Педагогічні технології формування умінь діалогічного спілкування старшокласників / Олена Васьківська // Дидактика: теорія і практика : зб. наук. праць / [за наук. ред. д-ра пед. наук Г. О. Васьківської]. – Київ : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2015. – С. 97–102.

14. Васьківська О. Роль діалогічного спілкування у становленні особистості / Олена Васьківська // Дидактика: теорія і практика: зб. наук. праць / [за наук. ред. Г. О. Васьківської; упоряд. С. В. Косянчука]. – Київ : Ін-т обдарованої дитини, 2015. – С. 126–129.

Продовження додатка Н

15. Васьківська О. Діалогічні уміння як засіб формування соціальної взаємодії суб'єктів навчально-виховного процесу / Олена Васьківська // Дидактика: теорія і практика : зб. наук. праць / [за наук. ред. д-ра пед. наук Г. О. Васьківської]. – Київ, 2017. – С. 90–95.

Праці, які додатково відображають наукові результати дисертації

16. Васьківська О. Є. Уміння діалогічного спілкування як чинник соціалізації старшокласників у контексті фундаменталізації змісту освіти / О. Є. Васьківська // Анотовані результати науково-дослідної роботи Інституту педагогіки НАПН України за 2014 рік. – Київ : Ін-т педагогіки, 2014. – С. 136–137.

17. Васьківська О. Діалог як засіб розвитку комунікативних умінь учнів / Олена Васьківська // Методичний вісник науково-дослідницької лабораторії дидактики початкової школи / Дидактика початкової школи: реалізація технологічного та компетентнісного підходів : матеріали Міжнар. Інтернет-конф. (м. Миколаїв, 10 квіт. 2015 р.). – Миколаїв : МНУ імені В. О. Сухомлинського, 2015. – С. 88–89.

18. Васьківська О. Є. Особливості формування умінь діалогічного спілкування старшокласників у процесі навчання предметів мовно-літературного циклу / О. Є. Васьківська // Анотовані результати науково-дослідної роботи Інституту педагогіки НАПН України за 2015 рік. – Київ : Ін-т педагогіки, 2015. – С. 152–153.

19. Васьківська О. Є. Розвиток умінь діалогічного спілкування в умовах інтердисциплінарності / О. Є. Васьківська // Сучасні тенденції розвитку освіти і науки в інтердисциплінарному контексті : матеріали І-ої Міжнар. наук.-практ. конф., 19 лист. 2015 р. / [ред.-упор. І. Зимомря, В. Ільницький]. – Ченстохова – Ужгород – Дрогобич : Посвіт, 2015. – С. 92.

20. Васьківська О. Є. Розвиток умінь діалогічного спілкування: технологія ситуаційного навчання / О. Є. Васьківська // Технологічні аспекти професійної підготовки майбутніх учителів початкової школи : матеріали Міжнар. Інтернет-конференції (м. Миколаїв, 11 груд. 2015 р.) // Методичний вісник Науково-дослідницької лабораторії дидактики початкової освіти / [голов. ред. – І. І. Осадченко]. – Миколаїв : ТОВ «Іліон», 2015. – Вип. 4. – С. 16–19.

Закінчення додатка Н

21. Васьківська О. Є. Технології навчального діалогу у процесі навчання предметів гуманітарного циклу / О. Є. Васьківська // Анотовані результати науково-дослідної роботи Інституту педагогіки НАПН України за 2016 рік. – Київ : Пед. думка, 2016. – С. 101–102.

22. Васьківська О. Розвиток діалогічних умінь старшокласників в умовах віртуального середовища / О. Васьківська // Модернізація освітнього середовища: проблеми та перспективи: матеріали І-ої Міжнар. наук.-прак. онлайн Інтернет-конф. (м. Умань, 06 квіт. 2017 р.) // FOLIA COMENIANA : Вісник Польсько-української науково-дослідницької лабораторії психодидактики імені Я. А. Коменського / голов. ред. – Осадченко І. І.]. – Умань : ФОП Жовтий О. О., 2017. – С. 67–69.

23. Васьківська О. Розвиток аксіологічного чуття старшокласників у процесі формування діалогічних умінь / О. Васьківська // Актуальні проблеми сучасної психодидактики: філософські, психологічні та педагогічні аспекти: матеріали Першої Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Умань, 27 квіт. 2017 р.). // FOLIA COMENIANA : Вісник Польсько-української науково-дослідницької лабораторії психодидактики імені Я. А. Коменського / [голов. ред. – Осадченко І. І.]. – Умань : ФОП Жовтий О. О., 2017. – С. 18–21.

24. Васьковская Е. Е. Диалогические умения учеников как источник эффективных возможностей для социализации / Е. Е. Васьковская // Детство как антропологический, культурологический, психолого-педагогический феномен: Материалы III Междунар. науч. конф. Самара, 24–25 марта 2017 г. / В рамках проекта «А.З.Б.У.К.А. детства» / [отв. ред.: Т. А. Чичканова]. – Самара : СГСПУ; ООО «Научно-технический центр», 2017. – Ч. 2. – С. 259–261.

ДОДАТОК О

Апробація результатів дослідження

Участь у міжнародних науково-практичних конференціях:

Міжнародна інтернет-конференція «Дидактика початкової школи: реалізація технологічного та компетентнісного підходів» (10 квітня 2015 р., м. Миколаїв). Тема доповіді: «Діалог як засіб розвитку комунікативних умінь учнів»;

Міжнародна науково-практична конференція «Проблеми сучасного підручника» (15-16 жовтня 2015 р., м. Київ). Тема доповіді: «Розвиток умінь діалогічного спілкування старшокласників засобами підручників мовно-літературного циклу»;

I Міжнародна науково-практична конференція «Сучасні тенденції розвитку освіти і науки в інтердисциплінарному контексті» (19–20 листопада 2015 р., Ченстохова – Ужгород – Дрогобич). Тема доповіді: «Формування вмінь діалогічного спілкування в умовах інтердисципліарності»;

Міжнародна Інтернет-конференція «Технологічні аспекти професійної підготовки майбутніх учителів початкової школи» (11 грудня 2015 р., м. Миколаїв). Тема наукового повідомлення: «Розвиток умінь діалогічного спілкування: технологія ситуаційного навчання»;

Міжнародна науково-практична конференція «Проблеми сучасного підручника» (16 червня 2016 р., м. Київ). Тема доповіді: «Реалізація педагогічних технологій розвитку умінь діалогічного спілкування старшокласників у змісті сучасних підручників»;

Международная научно-практическая конференция «ЛИЧНОСТЬ. ОБРАЗОВАНИЕ. ОБЩЕСТВО». «Инновационная деятельность субъектов образования» (24-25 ноября 2016 г., Беларусь, г. Гродно). Тема доклада: «Инновационные технологии как ведущий механизм формирования диалогических умений старшеклассников»;

Міжнародна науково-практична конференція: «Trends in der Entwicklung der nationalen und internationalen Wissenschaft» (28 грудня 2016 г., Німеччина, м. Нюрнберг). Тема доповіді: «Формування у старшокласників умінь діалогічного спілкування на уроках з української мови»;

Продовження додатка О

IX Міжнародна наукова конференція Артемовські читання «Продуктивне навчання: досвід і перспективи» (9-11 лютого 2017 р., Росія, м. Самара). Тема доповіді: «Диалогічне спілкування як засіб збагачення життєвого досвіду старшокласника»;

II Міжнародна наукова конференція «Дитинство як антропологічний, культурологічний, психолого-педагогічний феномен» (24-25 березня 2017 р., Росія, м. Самара). Тема доповіді: «Диалогічні вміння як джерело ефективних можливостей учнів для соціалізації»;

Перша Міжнародна науково-практична онлайн Інтернет-конференція «Модернізація освітнього середовища: проблеми та перспективи» (06 квітня 2017 р., м. Умань). Тема доповіді: «Розвиток діалогічних умінь старшокласників в умовах віртуального середовища»;

Перша Міжнародна науково-практична конференція «Актуальні проблеми сучасної психодидактики: філософські, психологічні та педагогічні аспекти» (27 квітня 2017 р., м. Умань). Тема доповіді: «Розвиток аксіологічного почуття старшокласників у процесі формування діалогічних умінь»;

Міжнародна науково-практична конференція «Інновації та сучасні технології в системі освіти: внесок Польщі та України» (05–06 травня 2017 р., Польща, м. Сандомир). Тема доповіді: «Дидактичні особливості розвитку діалогічного мовлення старшокласників».

Участь у всеукраїнських науково-практичних конференціях:

Всеукраїнська науково-практична конференція «Проблеми сучасного підручника» (23–24 жовтня 2014 р., м. Київ). Тема доповіді: «Формування діалогічних умінь старшокласників засобами шкільного підручника»;

Всеукраїнська науково-практична конференція «Формування змісту профільного навчання як стратегічний напрям модернізації освіти в Україні» (22 жовтня 2015 р., м. Київ). Тема доповіді: «Педагогічні технології формування умінь діалогічного спілкування старшокласників»;

IX Всеукраїнська науково-практична Інтернет-конференція «Сучасні технології розвитку професійної майстерності майбутніх учителів» (27 жовтня 2016 р., м. Умань). Тема доповіді: «Особливості рефлексійно-пізнавальної технології у процесі формування в учнів умінь діалогічного спілкування»;

Продовження додатка О

Одинадцята Всеукраїнська науково-практична конференція «Україна – країни Сходу в ХХІ столітті в діалозі мов, культур, педагогічних систем: ціннісні виміри особистості» (27 жовтня 2016 р., м. Київ). Тема доповіді: «Розвиток умінь діалогічного спілкування старшокласників у полікультурному середовищі»;

ІІІ Всеукраїнська науково-практична конференція «Розвиток національно-мовної особистості в умовах неперервної освіти: надбання, реалії, перспективи» (10-11 листопада 2016 р., м. Умань). Тема доповіді: «Формування у старшокласників мовленнєвої компетентності у процесі діалогічного спілкування»;

Участь у семінарах різних рівнів:

Міський науково-практичний семінар «Фундаменталізація змісту освіти у старшій школі в умовах профільного навчання» (19 листопада 2014 р., м. Київ). Тема доповіді: «Розвиток у старшокласників умінь діалогічного спілкування в умовах гімназійного середовища»;

Семінар «Сучасні педагогічні технології забезпечення єдності інваріантної і варіативної складових змісту профільного навчання» у рамках XXVII Міжнародної спеціалізованої виставки «Освіта та кар'єра – 2015» (17 квітня 2015 р., м. Київ). Тема доповіді: «Сучасні технології формування діалогічних умінь старшокласників»;

Всеукраїнський науково-методичний семінар (із міжнародною участю) «Особливості реалізації технологічного і компетентнісного підходів у освіті: філософський, філологічний, психологічний та педагогічний аспект» (29–30 квітня 2015 р., м. Миколаїв). Тема доповіді: «Технологічний підхід до формування умінь діалогічного спілкування старшокласників»;

Міський науково-практичний семінар для директорів загальноосвітніх навчальних закладів «Модернізація змісту профільного навчання в єдності його інваріантної і варіативної складових» (29 квітня 2015 р., м. Київ). Тема доповіді: «Формування умінь діалогічного спілкування старшокласників в умовах профільного навчання»;

Закінчення додатка О

Регіональний науково-методичний семінар «Особливості застосування технології ситуаційного навчання у ВНЗ» (22 травня 2015 р., м. Миколаїв). Тема доповіді: «Діалогові технології навчання предметів гуманітарного циклу»;

Всеукраїнський науково-практичний семінар-вебінар (за міжнародною участю) «Психодидактика початкової освіти» (17–18 листопада 2015 р., м. Луцьк). Тема доповіді: «Формування діалогу як засобу розвитку комунікативних умінь учнів: технологічні аспекти»;

Науково-практичний семінар «Єдність інваріантної і варіативної складових змісту профільного навчання як дидактична умова розвитку акмеологічного середовища гімназії» (19 квітня 2016 р., Київська обл., смт. Пісківка). Тема доповіді: «Технологія формування умінь діалогічного спілкування старшокласників у процесі навчання гуманітарних предметів»;

Науково-практичний семінар для освітян загальноосвітніх навчальних закладів «Формування змісту профільного навчання в єдності його інваріантної і варіативної складових» (11 травня 2016 р., м. Київ). Тема доповіді: «Педагогічні технології формування умінь діалогічного спілкування старшокласників»

Всеукраїнський науково-практичний семінар «Проблема наступності у змісті навчальних дисциплін окремих спеціальностей» (13 лютого 2017 р., м. Умань). Тема доповіді: «Роль принципу наступності у процесі формування комунікативної компетентності старшокласників»;

Всеукраїнський науково-практичний семінар «Методика формулювання ситуаційних завдань» (02 березня 2017 р., м. Умань). Тема доповіді: «Розвиток діалогічних умінь старшокласників засобами ситуаційних завдань»;

Всеукраїнський науково-практичний семінар «Реалізація виховного компонента освітнього середовища ВНЗ та закладів післядипломної освіти» (14 березня 2017 р., м. Умань). Тема доповіді: «Виховання спілкування учнів засобами культури діалогічного змісту гуманітарних предметів»

ДОДАТОК П

Довідки про впровадження

У к р а ї н а

**КОМУНАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
«ЮЖНЕНСЬКА АВТОРСЬКА М.П. ГУЗИКА ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНА СПЕЦІАЛІЗОВАНА
ЗАГАЛЬНООСВІТНЯ ШКОЛА-КОМПЛЕКС І-ІІІ СТУПЕНІВ ЮЖНЕНСЬКОЇ МІСЬКОЇ РАДИ
ОДЕСЬКОЇ ОБЛАСТІ»**

вул. Хіміків, 10-А, м. Южне, Одеська обл., 65481, тел./факс (04842) 2-19-75, тел. 3-19-54,
E-mail: Guzik_school@ukr.net Код ЄДРПОУ 24537265

№ 72-а від 29.03 2017 р.

ДОВІДКА ПРО ВПРОВАДЖЕННЯ РЕЗУЛЬТАТІВ ДИСЕРТАЦІЇ

Васьківської Олени Євгеніївни

«Формування умінь діалогічного спілкування старшокласників
у процесі навчання гуманітарних предметів»

Комунальний заклад «Южненська Авторська М. П. Гузика експериментальна спеціалізована загальноосвітня школа-комплекс І–ІІІ ступенів Южненської міської ради Одеської області» передусім – колектив здібних і талановитих учнів, а також учителів, готових до інновацій, розроблення й упровадження авторських навчальних програм, методичних рекомендацій, посібників.

Авторська модель школи М.П. Гузика передбачає не тільки постійне вдосконалення процесу управління закладом, але й залученням до реалізації навчально-виховного процесу дослідників у галузі педагогіки.

Упродовж 2013/2014, 2015/2016 і 2016/2017 навчальних років на базі закладу реалізувалися завдання дисертаційної роботи Васьківської Олени Євгеніївни на тему «Формування умінь діалогічного спілкування старшокласників у процесі навчання гуманітарних предметів».

Творча співпраця з Васьківською О.Є. дала змогу глибше вивчити дидактичні умови формування у старшокласників умінь діалогічного спілкування на уроках з української мови, української літератури, зарубіжної літератури та іноземних мов.

Апробуючи та впроваджуючи модель формування умінь діалогічного спілкування старшокласників у процесі навчання гуманітарних предметів, розроблену дисертанткою, ми дійшли висновку, що виправданим є пріоритет принципів гуманізації, суб'єкт-суб'єктного навчання і зв'язку навчання з життям у процесі формування умінь діалогічного спілкування. Виокремлені підходи – особистісно орієнтований, компетентнісний, аксіологічний і діяльнісний, дидактичні умови логічно й комплексно охоплюють процес формування в учнів старшої школи умінь діалогічного спілкування.

Система аналізу інваріантного змістового компонента гуманітарних предметів, запропонована О.Є. Васьківською, дала змогу ефективніше реалізувати його у навчально-виховному процесі Авторської школи.

Директор школи

(підпис)

Н. В. Гузик

УКРАЇНА

ДАРНИЦЬКА РАЙОННА В МІСТІ КИСВІ ДЕРЖАВНА АДМІНІСТРАЦІЯ

ГІМНАЗІЯ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН № 323

З ПОГЛИБЛЕНИМ ВИВЧЕННЯМ АНГЛІЙСЬКОЇ МОВИ

02140, м. Київ, вул. Мишуги, 5; тел. 565-99-90

«13» 04. 2017

м. Київ

№ 215/1

ДОВІДКА ПРО ВПРОВАДЖЕННЯ

результатів дисертаційного дослідження **Васьківської Олени Євгеніївни**
на тему «**Формування умінь діалогічного спілкування старшокласників у процесі
навчання гуманітарних предметів**»

Упродовж усіх етапів дослідження теми «Формування умінь діалогічного спілкування старшокласників у процесі навчання гуманітарних предметів» Олена Євгеніївна Васьківська плідно співпрацювала з педагогічним колективом гімназії міжнародних відносин з поглибленим вивченням англійської мови №323 м. Києва.

У 2013–2014 рр., коли проводився аналітико-констатувальний етап, визначалися основні напрями дослідження, розроблялася програми і методика експериментальної роботи, дисертантка всебічно проаналізувала стан досліджуваної проблеми не тільки в теорії, але й у практичній роботі гімназії, провівши констатувальний експеримент.

На другому, пошуковому, етапі (2015–2016 рр.) на базі гімназії було апробовано розроблену Васьківською О.Є. модель і навчально-методичне забезпечення процесу формування умінь діалогічного спілкування старшокласників у процесі навчання гуманітарних предметів.

У 2016/2017 н.р. було проведено формувальний експеримент, під час якого впроваджено скориговану модель і навчально-методичне забезпечення формування умінь діалогічного спілкування старшокласників у процесі навчання гуманітарних предметів.

Розроблені методичні рекомендації було спрямовано на оптимізацію навчально-виховного процесу. У процесі профільного навчання у старших класах було впроваджено такі дидактичні умови формування умінь діалогічного спілкування старшокласників у процесі навчання гуманітарних предметів: мотивація процесів соціальної взаємодії; урахування вікових особливостей старшокласників; формування суб'єкт-суб'єктної взаємодії на основі рефлексії; потенціал змісту гуманітарних предметів; вибір оптимальних технологій формування умінь діалогічного спілкування.

Ці дидактичні умови оптимально поєднуються з наявним процесом інноваційного розвитку гімназії міжнародних відносин з поглибленим вивченням англійської мови №323 м. Києва.

**Директор гімназії,
кандидат педагогічних наук**

А. Г. Жукова

У К Р А Ї Н А

Управління освіти, молоді та спорту
Святошинської районної в місті Києві державної адміністрації
КИЇВСЬКА ГІМНАЗІЯ СХІДНИХ МОВ №1
вул. Львівська, 25, м. Київ, 03115, тел./факс (044) 452-77-43, e-mail: kgsml@ukr.net

Від «10» травня 2017 р.

№ 110

**Довідка про впровадження результатів
наукових досліджень
Васьківської Олени Євгеніївни
за темою дисертації «Формування умінь
діалогічного спілкування старшокласників
у процесі навчання гуманітарних предметів»**

Київська гімназія східних мов №1 – Асоційована школа ЮНЕСКО у рамках дослідно-експериментальної роботи всеукраїнського рівня з теми «Реалізація інноваційної моделі розвитку культурно-мовних та морально-громадянських цінностей учнів» (2012–2019 роки) досліджує науково-теоретичні підходи до розвитку культурно-мовних і морально-громадянських цінностей учнів. Розвиток морально-громадянських цінностей учнів як цілеспрямований процес формування та розвитку ціннісних морально-громадянських орієнтацій, етичних, громадянських компетентностей, готовності до морального самопізнання, самовизначення, самоформування, саморегуляції моральної діяльності, усвідомленого морального, громадянського вибору у системі міжособистісних, міжкультурних суспільних відносин, розв'язання моральних проблем, набуття позитивного досвіду у сфері соціальної гуманістичної взаємодії, здатності до активної особистісної відповідальної участі в суспільно корисній діяльності у гуманітарній сфері, в демократичних перетвореннях, у державотворчих процесах, у розвитку громадянського суспільства неможливий без активної культурно-мовної взаємодії.

Концепцією реалізації інноваційної моделі розвитку культурно-мовних та морально-громадянських цінностей учнів Київській гімназії східних мов №1 передбачено активне формування у старшокласників умінь діалогічного спілкування, без яких унеможлиблюється пізнання культури народів Сходу, розвитку «діалогу культур» і формування особистості патріота України.

Упродовж 2013–2017 років Васьківська Олена Євгеніївна плідно співпрацювала з педагогічним колективом Київській гімназії східних мов №1.

Окрім проведеного констатувального експерименту у старшій школі, вона досліджувала процес формування діалогічних умінь старшокласників, які

вивчають як українську, так і мови різних народів Сходу, спираючись на результати аналізу наукової літератури з означеної проблеми. Обґрунтоване нею поняття «уміння діалогічного спілкування», визначена класифікація умінь діалогічного спілкування, схарактеризоване їх значення у процесі навчання гуманітарних предметів лягли в основу моделі розвитку культурно-мовних та морально-громадянських цінностей учнів Київській гімназії східних мов № 1.

На базі гімназії Васьківська О.Є. апробувала створену та теоретично обґрунтовану модель формування умінь діалогічного спілкування старшокласників у процесі навчання гуманітарних предметів.

Навчально-методичне забезпечення процесу формування умінь діалогічного спілкування старшокласників, розроблене аспіранткою, після його апробації, було вдосконалене й упроваджене у навчально-виховний процес гімназії.

Визначені Васьківською О.Є. дидактичні умови формування умінь діалогічного спілкування старшокласників у процесі навчання гуманітарних предметів, що стосуються кола проблем мотивації процесів соціальної взаємодії, урахування вікових особливостей старшокласників, формування суб'єкт-суб'єктної взаємодії на основі рефлексії, потенціалу змісту гуманітарних предметів, вибору оптимальних технологій формування умінь діалогічного спілкування, стали своєрідним орієнтиром для педагогів-практиків і використовуються під час розроблення методичного забезпечення навчально-виховного процесу (уроків-лекцій, уроків-семінарів, творчих вправ і завдань, кейс-стаді тощо).

Розроблені критерії і рівні сформованості умінь діалогічного спілкування старшокласників у процесі навчання гуманітарних предметів, як і створена Васьківською О.Є. модель, було експериментально перевірено й доведено їх педагогічну ефективність і доцільність під час формування умінь діалогічного спілкування старшокласників у процесі навчання гуманітарних предметів.

Київська гімназія східних мов № 1 - інноваційний середній загальноосвітній навчальний заклад. Його специфіка – навчання учнів китайської, турецької, японської, арабської, гінді, в'єтнамської, корейської, перської, а також англійської мов. Більшість навчально-методичного забезпечення розроблено вчителями гімназії. Процес розроблення та вдосконалення відповідних навчальних книг триває. У цьому процесі використовуються розроблені Васьківською О. Є. матриці формування умінь діалогічного спілкування старшокласників (на основі підручників з української мови, української літератури, зарубіжної літератури) й адаптуються для навчання учнів східних мов.

О. І. Проскура

**ПУТИВЛЬСЬКА РАЙОННА ДЕРЖАВНА АДМІНІСТРАЦІЯ
СУМСЬКОЇ ОБЛАСТІ
ВІДДІЛ ОСВІТИ**

вул.Першотравнева, 60, м. Путивль, Сумська область, 41500, тел. (05442) 5-13-54 факс 5-47-66,
Email: putivl_ospita@ukr.net Код ЄДРПОУ 02147807

03.04.2017 №06-01/383

На № _____ від _____

У рамках співпраці з Інститутом педагогіки НАПН України впродовж 2015 на базі Путивльської школи І–ІІІ ступенів №1 імені Радіка Руднева, Путивльської школа І–ІІІ ступенів №2 імені Г. Я. Базими, Рудневського навчально-виховного комплексу – загальноосвітньої школи І–ІІІ ступенів, Мазівського навчально-виховного комплексу – загальноосвітньої школи І–ІІІ ступенів аспіранткою Інституту педагогки Васьківською О. Є. проводилися дослідження за рідними методами (бесіди, опитування, аналіз шкільної інформації тощо).

Тема дисертантки «Формування умінь діалогічного спілкування старшокласників у процесі навчання гуманітарних предметів» є актуальною для сучасної української школи, яка перебуває у процесі оновлення змісту, форм і методів навчання, технологій реалізації освітніх програм.

Апробуючи у 2016/2017 н.р. напрацювання за різними дидактичними аспектами формування у старшокласників умінь діалогічного спілкування на уроках української мови, здобувачка особливу увагу приділяла діалогу, що є ефективним засобом накопичення соціального досвіду учнів старшої школи, необхідного їм у подальшій життєдіяльності.

Методичні рекомендації Васьківської О. Є. щодо розвитку умінь діалогічного спілкування старшокласників засобами шкільного підручника лягли в основу розроблення уроків української мови, української та зарубіжної літератури.

Дисертаційне дослідження Олени Євгеніївни з теми «Формування умінь діалогічного спілкування старшокласників у процесі навчання гуманітарних предметів» має наукову новизну і практичне значення, а напрацьований матеріал буде корисним учителям для вдосконалення профільного навчання.

**Начальник відділу освіти Путивльської
районної державної адміністрації**

М.П. Бокатов

Сахно

ПІСКІВСЬКА ГУМАНІТАРНА ГІМНАЗІЯ

Бородянської районної державної адміністрації Київської області

вул. Ніни Сосніної, 12-а
смт Пісківка
Бородянський район
Київська область
07820
тел./факс (04577) 33-2-53
e-mail: piskivka_gimnazia@ukr.net

р/р 2565172
УДК у Київській обл. м. Київ
МФО 322814
ЗКПО 04359962

23.03.2017 р.

Упродовж 2015-2017 років у навчально-виховний процес Пісківської гімназії Бородянської державної адміністрації Київської області впроваджувалися результати наукових пошуків аспірантки Інституту педагогіки НАПН України Олени Євгеніївни Васьківської, яка працювала над дисертаційним дослідженням за темою «**Формування умінь діалогічного спілкування старшокласників у процесі навчання гуманітарних предметів**».

Науковий пошук здобувачки позначається ґрунтовним вивченням проблем, пов'язаних з: дидактичними аспектами формування у старшокласників умінь діалогічного спілкування на уроках української мови; діалогом як засобом розвитку толерантності старшокласників; діалогічним спілкуванням як засобом збагачення вітагенного досвіду учнів старшої школи; особливостями формування умінь діалогічного спілкування старшокласників у процесі навчання предметів мовно-літературного циклу; розвитком умінь діалогічного спілкування старшокласників засобами шкільного підручника; технологіями ситуативного навчання і навчального діалогу як умовами і засобами розвитку умінь діалогічного спілкування; формуванням комунікативної компетентності старшокласників у процесі діалогічного спілкування.

Особливу увагу учителів-практиків було звернуто на розроблену аспіранткою систему аналізу змісту підручників гуманітарного циклу щодо виявлення вправ і завдань на розвиток умінь діалогічного спілкування та їх оцінки з погляду ефективності застосування.

Пісківська гуманітарна гімназія в Київській області є першим закладом нового типу в сільській місцевості. Працюючи над удосконаленням сьогодишньої моделі педагогічного працівника, ми вчимося бути готовими до апробування й упровадження нових освітянських ідей, бути в постійному творчому пошуку. Відтак, здобутки Олени Євгеніївни як молодого науковця стали вагомим внеском у процес удосконалення педагогічної майстерності вчителя, що є важливим чинником розвитку акмеологічного середовища гімназії.

Директор

О. О. Клокун